

KABDEBÓ LÓRÁNT
A HÁBORÚNAK VÉGE LETT

TARTALOM

A HÁBORÚNAK VÉGE LETT
HUBAY MIKLÓS
KARDOS LÁSZLÓ
KÉRY LÁSZLÓ
LENGYEL BALÁZS
NEMES NAGY ÁGNES
BENJÁMIN LÁSZLÓ
FEKETE GYULA
KIRÁLY ISTVÁN
BARCSAY JENŐ
ILLYÉS GYULA
KERESZTURY DEZSŐ
SÖTÉR ISTVÁN
ZELK ZOLTÁN
VAS ISTVÁN
SZÁNTÓ PIROSKA
TOLNAI GÁBOR
MAJOR TAMÁS
HEGEDÜS GÉZA
CSERÉPFALVI IMRE
BÉKÉS ISTVÁN
BARABÁS TIBOR
DOBOZY IMRE
KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL

FÜGGELÉK

Ottlik Géza: A másik Magyarország

A HÁBORÚNAK VÉGE LETT

Mai életünk előtörténete, a második világháború, hazánk felszabadulása és az azt közvetlenül követő úgynevezett „koalíciós” időszak ellentmondásos korszaka ma már történelmi távlatból tekinthető át. Ez a történelmi távlat az emlékek összegyűjtését, a tudományos számbavételt, a dokumentumok árnyalt feltárását és értelmezését nemcsak lehetővé, de szükségszerűvé teszi. Ennek a közelmúltnak a rögzítésére a legszerencsésebb pillanatokát éljük, emlékeit most kell egybegyűjtenünk, amikor még alkotóerejük teljében közöttünk élnek (többségükben) a nagy történelmi változás szemtanúi, alakító résztvevői. Négy-öt év (ha tágabban nézzük, egy évtized) történetét felidézve tulajdonképpen történelmünk egésze sűrűsödik össze: egy ezeréves múlt jutott csödbe, és váltott át a századok óta várt új rendre. Hónapok, napok alatt kellett megváltoztatni egy ország társadalmi, politikai, kulturális szerkezetét. Ritka szerencsét és felelősséget jelentett e változás résztvevőjének lenni.

Hogyan zajlottak le ezek az események irodalmunk, művészetünk életében? Ezt szerettem volna emlékidéző beszélgetésekben életre kelteni. Így született meg az interjúsorozat terve, amelynek során magnós beszélgetésre kértem fel íróink, színművészeink, festőművészeink közül néhányat, mondják el emlékeiket a háború borzalmairól, megmenekülésük kalandos történetéről és az új életben tett első lépéseikről. Ezek a beszélgetések hazánk felszabadulásának harmincötödik évfordulóján, az 1980-as év folyamán elhangzottak a rádióban, a Dénes István szerkesztette sorozatban. Természetesen az emlékezések, beszélgetések jóval részletesebbek lettek ennél, ezeket a felvételeket a Petőfi Irodalmi Múzeum Hangtárában és a Magyar Rádió Hangdokumentációjában őrizzük meg, utóbb pedig több beszélgetés átdolgozva megjelent a Kortárs című folyóiratban. A kötet sajtó alá rendezése a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatervében szerepel.

A felkért írók, művészek emlékezései segítségével kulturális életünk múltjának széles körképét sikerült életre keltenünk. Felidézzük egy-egy villanásra a vidéki menekülések képeit Szántó Piroska, Zelk Zoltán és Benjámin László emlékezéseiben, a munkaszolgálat idejét Zelk Zoltán, Hegedüs Géza és Barabás Tibor elbeszélésében. Bemutatjuk a felszabaduló ország első kormányközpontját, Debrecen Kardos László, Király István, Nemes Nagy Ágnes, Lengyel Balázs és Fekete Gyula történeteiben. A korabeli sajtóviszonyokat Benjámin László, Zelk Zoltán és Cserépfalvi Imre elevenítik fel. Az irodalmi folyóiratokat szerkesztőik mutatják be: Illyés Gyula a Választ, Lengyel Balázs az Újholdat, a Magyarokat két szerkesztője, Kéry László és Kolozsvári Grandpierre Emil ismerteti. A könyvkiadók munkájáról Vas István, Hegedüs Géza, Békés István és Cserépfalvi Imre beszélnek. Az írók szervezetének megszületését Kardos László említi, a továbbiakban Barabás Tibor, az Írószövetség első főtitkára mondja el a szervezet ekkori történetét. Tolnai Gábor a múzeumok és a Széchényi Könyvtár újraélesztését idézi fel. A művészeti élet megindulásáról, a Képzőművészeti Főiskola új tanáraitól és diákjairól Barcsay Jenő emlékezik, a művészettörténeti jelentőségű Európai Iskola létrejöttét Szántó Piroska eleveníti fel. Keresztury Dezső egy szinte elfeledett irodalmi kezdeményezést ment meg a feledéstől: a hétfői irodalmi összejöveleteket Eötvös-kollégiumi igazgatósága idejéből. Sőtér István a borzalmakat túlélő költők seregszemléjét bemutató *Négy nemzedék* című antológia létrejöttének körülményeit mondja el. És természetesen mindnyájan saját életükre, korabeli műveik létrejöttének körülményeire is emlékeznek.

Nehéz volt az egymásba kapcsolódó történetek sorrendjét kialakítani. Az hamar nyilvánvalóvá vált, hogy valamely formális (mondjuk alfabetikus) rend nem lehet célravezető, hiszen egyes, szorosan összekapcsolódó történeteket (például művészházaspárok esetében) mesterségesen

szétválasztana. Többféle rendezőelv is kínálkozott, végül is egyfajta földrajzi-kronologikus sort követtem: Hubay Miklós a régi Magyarország körképével búcsúzott, mielőtt Svájcba érkezett, és a távolból követte csak a hazai eseményeket - az ő emlékezésével kezdem. Folytatom azokéval, akik Debrecenben kezdték az új életet, tanúi voltak az új kormány létrejöttének, az első rendeletek megszületésének (Kardos László, Kéry László, Lengyel Balázs, Nemes Nagy Ágnes, Benjámin László, Fekete Gyula, Király István). Ezután pedig azok emlékezése következik, akik Budapest ostromát élték át, majd részt vettek a művészeti élet megindításában (Barcsay Jenő, Illyés Gyula, Keresztury Dezső, Sötér István, Zelk Zoltán, Vas István, Szántó Piroska, Tolnai Gábor, Major Tamás), utánuk pedig azok elbeszélései következnek, akik a pártapparátusban, a könyvkiadás megindításában, a Rádió irodalmi osztályának újjászervezésében és az Írószövetség létrejöttében munkálkodtak (Hegedüs Géza, Cserépfalvi Imre, Békés István, Barabás Tibor, Doboz Imre, Kolozsvári Grandpierre Emil). Külön köszönettel tartozom Ottlik Gézának, aki hozzájárult, hogy a kötet tárgykörébe illeszthető elbeszélését függelékben közölhessük.

És hogy milyen érdeklődés vezette a kérdező irodalomtörténészt? Már éltem a beszélgetésekben felidézett években, halvány emlékeim nekem is vannak ezekről az eseményekről. Ezeket is szerettem volna szembesíteni az akkori felnőttek emlékezéseivel. Másrészt emléket szeretnék állítani történelmünk egyik legszebb időszakának, amelyről - Vas István emlékezésének zárószavaival - elmondhatjuk: „a magyar irodalomnak és nemcsak a magyar irodalomnak, hanem a történelemnek is egyik legfényesebb korszaka volt”.

HUBAY MIKLÓS

K. L.: - A háborút átélni mindenütt nehéz. Még bizonyos védettségben is fájdalmat, szenvedést okoz. Hubay Miklós a háború legnehezebb éveit ilyen védettségben élte át, névlegesen diák volt Svájcban. Ugyanakkor már egy rangos magyar folyóirat szerkesztőségében eltöltött évek is a háta mögött voltak, sőt egy bemutató is a Nemzeti Színházban. Milyen érzés volt egy semleges államban élni? Mi azt képzeljük, hogy ott fényes az élet, kivilágítás, béke. A Genf-tó egyik oldalán nyugalom, a másik oldalán pedig bombázás, szörnyűségek. Tehát látványosan különbözik az élet. Milyen volt nektek ott az életetek?

H. M.: - Valószínűtlen. Hogyne lett volna az: a háborús Európa közepén egy békesziget. Akik ott kikötöttünk, szívesen ironizáltunk a svájci eredményeken és eredményeken. Kávéházakban, jó valais-i bor mellett. Miért? Irigységből? Lehet. „Sok hálátlan külföldije” - gondolhatták a svájciak, ha értették. A nevetéseket bizonyára értették. Nevettünk, mint egy - mai szóval - abszurdon. A szomorú abszurdum az volt, hogy a háború akkor már nekünk - akik itthon belekóstoltunk - normális állapotnak tetszett. Ez volt az „emberi sors”. Nem paradoxonok végett mondom ezeket, hanem a pacifistáknak, akik nem vetnek számot vele, hogy a háborút is milyen hamar megszokja az ember. Pedig az elsötétítés akkoriban Budapesten épp csak elkezdődött. Jelkép is volt, hogy Móricz Zsigmond elhunytával, az ő halála éjszakáján érte Pestet az első légítámadás. Két hónap múlva indultam Svájcba, abba a valószínűtlen békébe. A megszokhatatlanba. Persze lehet, hogy csak az történt, hogy a szívem itt maradt, az Alpokon innen. Hadd ne csak Magyarországot értem ezen, hanem Jugoszláviát is és Olaszországot is, amerre - az elsötétített Európában - vitt az elsötétített vonat. Sorsom egy másik esélye felé. Velencéig két magyar kispap volt az útítársam. Ők mentek Rómába. Amikor elváltunk - és később is aztán -, fel-felmerült bennem a gondolat, hogy bizonyára ők választották a jobbik részt. Akkor, huszonnégy évesen kellett volna nekem is Róma. Hatvanévesen pedig Svájc. S nem fordítva. Olaszországot addig csak könyvekből ismertem. Érte jártam és a görögökért, művészettörténeti órákra. Ha a könyvekből szerzett tudás mellett - ami csekélyke volt - a megismerés szomjúsága is számít: mondhatom, volt jussom Olaszországra. De megszeretni, életre szólóan, ott szerettem meg, az elsötétített munkásvonatban, amely órháztól órházig szinte araszolgatva vitt Velencétől Veronába. Ott leszálltak a munkások, és az a lány is, akivel egymás mellett szorongtunk. S hogy ne legyek egyedül, bejött egy civil, aki közölte, hogy ő rendőr, és az a dolga, hogy engem figyeljen, amíg átutazom az országon. A helybeli rendőrség a hátsó gondolataimban olvasott, s attól tartott, hogy ottragadok. Ha megígérem, hogy Milánóban nem fogok megszökni, felőle megnézhetem a várost, már ami elsötétítésben látszik belőle. Csodaszerűen éjszaka nyitva találtam a Dóm kapuját, sűrű csoportokban tódultak be az emberek, hagytam magam sodortatni én is a tömegtől, a beláthatatlan tereket sejtető templomhajókon át le egy káprázatos, ezernyi gyertyával kivilágított altemplomba, Borromei Szent Károly sírjához (november 4-re, Károly napjára virradó éjszaka volt ez), láttam is őt üveg alatt püspöki ornátusban - hozzá imádkozott, úgy rémlik, mindenki, hogy oltalmazza meg a várost a légítámadásoktól. Aznap éjszaka csakugyan nem is volt riadó. Pedig szép holdfény volt, bomba-idő. Másnap reggel a kis Eden nevű szállóban a portán várt már civil kísérem. Megengedte, hogy még egyszer elfussak a közeli Dómig, ott valamiféle árkád alatt vettem egy milánói metszetet. Aztán ki a romos (akkor láttam csak, hogy mennyire romos) pályaudvarra, ahonnét menetrend szerint indult a vonat: Domodossola, Losanna, Ginevra... Alig volt utas. A civil is eltűnt. A Simplon alagúton átmenve már egyedül voltam a vagonban, talán a vonatban is. Nem volt lélekemelő. Én voltam az a teve, aki átbújok a tűfokán. Svájcra eladdig nem sokat olvastam. Talán csak Babits négysorosát: „Svájc. Zerge,

bércek, szédület.” Az alagútból kiérve mindez stimmelni látszott. Genfben aztán este a taxi letett egy töksötét utcáson. Tapogatózva kerestem az egyetlen háznyi hosszúságú Colladon utcát. A svájciak már az elsötétítést is nagyobb tökélyre vitték, mint a háborús felek. „De miért csinálják?” „Szolidaritásból a szenvedő Európával” - mondja a diákpanzió igazgatónője, a hollófekete hajú Balmer vénkisasszony, azoknak a sugárzó büszkeségével, akik tudják, hogy Kálvin istene őket, mint a legjobb genfi családok tagjait, az üdvösségre szánta. Aztán megmagyarázta, hogy az elsötétítés nem okvetlenül pusztán erkölcsi gesztus. Svájc fényei útbaigazítással szolgálnának az angol bombázóknak a német és az olasz városok felé. Ez a gondos elsötétítés, amelyhez járult a földi javak racionalizálása (a kálvini puritanizmus szellemében?), aztán a határon túli bombázásoktól éjszakánként megremegő ajtók meg a sortűzek a város végéről - ott már a megszállt Franciaország volt -, ennyi ért oda a háborúból. A fene nagy biztonságnak ezt az elkerített udvarát felverte a büntudat gyomnövénye. A három háborús év után leszolgáltam még Svájcban három békeévet. Így megláthattam, hogy Svájc nemcsak a hadviselő Európától különbözik idült semlegességében, hanem békében is más minőség, mint mi vagyunk. Ez Dürrenmatt óta most már köztudomású. A biztonság! A bankok bátyázta biztonság olyan precíziós, hogy a végén már maga a biztonság az, ami *szorongást* okoz. A tisztaság! Az ország tisztasága - az a babitsi „harapni friss a levegő” - a desztillálás érzetét kelti. A svájciak minden héten kimossák a Genfi-tavat - így viccelődtünk akkoriban a tisztaságmániájukon. (Mi bezzeg most örülnénk, ha a Balatont kimoshatnánk évente egyszer.) És Tell Vilmos! aki inkább hasonlított akkor már a mulatságos kártyafigurához, mintsem a schilleri hőshöz... Mi Káin és Ábel testvérgyilkos világából jöttünk, bizonytalan jövőjű országokból, Közép-Európából. Ahol azonban mindig akad, aki elnyel „Bottyánért egy könnyet”... Végül is nem csoda, ha ezt a Tell Vilmos íjával védjelzett (Swiss made) békét - ahol „bankó a bombarobbanás” - nem találtuk olyan természetesnek, mint egy világháborút. Meg aztán egy délután ülhetni Budapesten a *Nyugat* - akkor már a *Magyar Csillag* - asztalánál, ez *magaslati élménynek* is nagyobb, mint bámulni a Genfi-tó partjáról alkonyi fényben a Mont Blancot. Babits és Móricz már halott volt. Bartók már elment meghalni Amerikába. De még így is. Én egy nagy országot hagytam otthon. Minden ellenkező prédikációval szemben: bátrak hazáját - hogy Eötvös búcsúszavával éljek.

K. L.: - Említetted, hogy szerkesztőségi munkából távoztál, amikor Svájcba költöztél.

H. M.: - A Svájcba menetelem egyenes következménye volt annak, hogy Pesten az egyetemi éveim végén a két idegen nyelvű folyóirat (a *Nouvelle Revue de Hongrie* és a *Hungarian Quarterly*) közös szerkesztőségébe kerültem a főszerkesztő titkáráként. E két folyóirat harmadik testvére a *Magyar Szemle* volt - de ezzel akkor már (személyi és nem elvi okokból) elhidegült volt a viszonyunk, s a Magyar Szemle elköltözött tőlünk, a Vilmos császár útról. Mindhárom folyóirat és a hozzájuk tartozó kiadvállalat Bethlen István és Kornfeld Móric politikai és anyagi támogatásával jött létre: liberális konzervativizmus, németellenesség és szolid kvalitás voltak e folyóiratok ismérvei. A tiszteletreméltó és előkelő unalmú orgánumok a német befolyás magyarországi erősödésével kezdtek aztán igazán érdekesek és életveszélyesek lenni, mint a németbarátsággal szemben egy másik politikának a bázisai. Bámulatos hierarchiában volt együtt e folyóiratok bizottságaiban mindenki, akire - nemzeti-casinói látókörből - számítani lehetett Magyarországon a háborúból való kiugrás esetén. A szervező Balogh József aztán az életével fizetett kártyavár remekművéért. Olyan sokoldalú volt, amilyennek egy Széchenyi Istvánnak kell lennie, aki egyszerre akar behozni minden elmaradást. És éppoly geológiai feszültségekkel terhes lélek ő is. A szülői házból hozott mély őszövétségi kultúrája mellett (apja Balogh Ármin, Spinoza fordítója) ő a görög-latin humanizmus egyik nagy hatású magyar letéteményese, megteremti a Parthenont, a Klasszikus Műveltség Barátainak Egyesületét, és ugyanakkor az ókeresztény patrisztikának tudósa: főműve *Szent*

Ágoston Vallomásainak a magyar fordítása. A Magyar Szemle - a folyóirat és hozzá a folyóiratról elnevezett nagykönyvek és kiskönyvek sorozata - egy tudományos minősítő bizottság hatalmával ruházta fel: ezeken a publikációkon keresztül lépdelték előre a magántanárok professzorokká. A Revue és a Quarterly révén személyesen is behálózta Nyugat-Európát. 36 névjegytípusa közül (a kollekció egy külön kis asztalon volt íróasztala mellett) az egyiken csak az állt, hogy Athenaeum Club London. Tag volt. De nemcsak az elit klubokban. Mielőtt a Quarterlyt elindította, egy fél évre elment Angliába nyomdászlegénynek. Ő hozta haza, Kiss Miklós óta, a legszebb betűk dűcait: az *Old Kentonian Face*-t. A legfinnyásabb angol tipográfus se orrintott idegen szagot a magyar Quarterlyt forgatva. A 36 névjegy tényleg 36 személyiségnek volt a parádéja - vagy bújócskája? Már javában benne voltunk a háborúban, egy szép napon behívót kapott. (Ki engedhette meg ezt a tréfát vele? De rossz tréfa is lehetett belőle: munkaszolgálat.) A szerkesztőségből indult a kaszárnnyába. Leveleket égettünk. A legutolsó katonai divat szerinti repülőszázadosi egyenruhában feszített. Egy sor kitüntetés a mellén. „A Signum Laudis? - Az előző háborúban Póla fölött légi csetepatéba keveredtem D'Annunzioval. Azért kaptam.” A humorra semmi tehetsége nem volt, tehát nem viccelt. A magyar szellemi és politikai élet képviselőit egymással összehozni: ezt is gondos, Széchenyit követő taktikával művelte Balogh. Mindennapi ebédmeghívásaival (híres jó szakácsot tartott) és a félvélenként adott estélyein, ahol mi, fiatal írók, kölcsönszmokingunkban feszítettünk, s egymás közt kinevettük a sznob házigazda majomkodását. Szekfü Gyula a magyar *neobarokk* parádés hierarchiáját és tekintélytiszteletét legszemléletesebben Balogh József létesítményeiben mutathatta volna be. Neobarokk? Az, mert ebbe az új Széchenyi Istvánba egy hopmester is bele volt bújtatva. Mindennek megadta a módját. (Az estélyein egy Weiss bárónő volt felkérve háziasszonynak, nehogy a meghívott hölgyvendégeket feszélyezze az a pikáns gondolat, hogy egy legénylakáson vannak.) De a grófok, az iparbárónők és a szerzetes rendfőnökök mellé (mert azt is tudta, hogy a jezsuita provinciális vagy a zirci apát többet számít jámbor megyés püspököknél) sóváran gyűjtött maga köré minden szellemi értéket. Lámpással kutatót a legkisebb után is. Amikor engem ajánlottak neki szerkesztőségi titkárnak, nem elégedett meg azzal, hogy egy ceremóniális teázáson a Várfoke utcai villájában (utoljára a Kis Lordban olvastam ilyet) eltársalgott velem olyan aktuális dolgokról, mint Kant *Örök Békéje* - azt hiszem, éppoly kevésbé olvasta, mint én, de háború volt, és ez szépen szólt, mint egy varázsszó -, nem, egyszer csak jöttek a telefonok a diákkollégiumba, ahol laktam: hívjam vissza Keresztury Dezsőt, hívjam vissza Szöllősy Klárát. Kitűnő barátaival még lekáderoztatott. Ők figyelmeztettek, hogy nem lesz könnyű hivatali elődeim nyomába lépni. (Máriássy Józsefet nem ismertem: az ő dolgát már felvitte isten és talán Balogh: Weiss Manfrédnál lett igazgató; de ismertem Kenyeres Lászlót, akit éppen nem igazgatónak, hanem katonának vittek el a Revue-től, s tudtam, hogy milyen nagy felkészültségű fiatal tudós.) A szerkesztőségből - és az ugyancsak onnét igazgatott Parthenonból - megismerhettem a magyar szellemi élet egyik felét. Gyergyai szinte mindennapos volt. Gachot Ferenc is. Illyés hetenként egyszer vagy kétszer járt be, valamiféle laza szerződés is kötötte a Revue-höz. S persze, megfordultak ott az egyes tudományágak jeles képviselői és a legjobb esszéírók, mint Halász Gábor, Sötér. A francia nyelvű magyar sajtószemlélt Passuth László szerkesztette - egy eszményibb Magyarország arca rajzolódott ki minden hónapban az ő montázsaiából. (Azt hiszem, ez a munkája szolgált alapul utolsó könyvéhez, amelyben semmi más nincs, csupán e háborús évek napihírkronikája, s mégis a könyv címlapjára emelt lélekkel írhatta rá, hogy *regény*.) A szerkesztőség belső munkatársai között szerepelt, csak rövid ideig, sajnos, Rajcsányi Károly. „Nem a legbiztonságosabb rejtekhely ez egy kommunistának” - úgy tudom, ezzel tanácsolta el őt a Revue-től Balogh, s ezt Rajcsányi is okos és nem barátságtalan gesztusnak tekintette. A politikusok, a külföldi diplomaták s a legjobban tájékozott külpolitikai újságírók (Frey András, Gogolák) nem a szerkesztőségbe jártak, hanem Balogh házához, előbb a Várfoke utcába, majd a Benczúr

utcióba. A vendégek és a menü összeállítása minden egyes ebédre körültekintő aggálllyal történt. A vendégek közül, szerintem, senki sem sejtette, hogy milyen finom protokoll és gasztro-nómiai mérlegelések eredményeképp ülnek ők együtt és eszik azt, amit esznek. Számított persze a rang, de a táskában hordott marsallbot (vagy az utolsó pillanatra tartogatott töltött pisztoly) is. Magyarán: az ebédek leggyakoribb vendégei az oly leplezetlen (miért is oly leplezetlen?) kiugrásnak az előkészítői voltak. Köztük is a leggyakoribb: az *Októberi vasárnap* leendő hőse, Tost Gyula, a szárnysegéd... A szorongás, a veszély, a sok illúzió, a fatalizmus, a kockarázás kínja és persze reménye: belesegített (a szakácsa művészete mellett) az ebédek pezsgő hangulatába. Nem mintha ez a jobb szándékú társaság nem ismerte volna a saját impotenciájának a szégyenét is. A kintről mozgatott háborús gépezettel szemben hatástalan volt a társadalmi felhajtás. Hadd mondjak el itt ezek közül egyet. Balogh kérésére Devecseri lefordította Plautus *A hetvenkedő katonáját*. A Parthenon kétnyelvű klasszikusai között jelent meg. Közben, hogy a könyv premierje még igazibb premier legyen, úgy volt, hogy Pünköszt Andor is bemutatja a Madách Színházban. Csakhogy a cenzúra nem engedélyezte, ugyanis a magyar katona nem hetvenkedik. Balogh - aki sem az ostobaságot, sem a vereséget nem bírta soha elviselni - nem hagyta annyiban, nyolcvanszemélyes vacsorát rendezett a Gellértben. Meg volt híva az egész neobarokk - Plautust, ha él, azt hiszem, éppúgy kifelejtették volna, mint ahogy kifelejtették Devecserit. A Kúria elnökére volt kiosztva a feladat (Vladár Gábor), hogy az ügyet szóba hozza a mellette ülő vezérkari főnöknek (Szombathelyinek), akiről Balogh kiderítette, hogy latinos iskolába járt. A vacsora pompásan sikerült, a végén már mindenki latinul próbált beszélni, mint egy pápaválasztáson. A katonai cenzor balfogásán Szombathelyi jót nevetett. A Nemzeti Bank elnöke (Baranyai) egy diplomatikus kiskaput is ajánlott a cenzúra számára, hogy ne kelljen dezavualnia az előző döntést: legyen a hetvenkedő katonából hetvenkedő zsoldos, így mindenki számára világos lesz, hogy nem a magyar honvéd az, aki a Donnál hetvenkedik... A deákos Magyarország - a táblabíróvilág - posztumusz ünnepe volt ez. Plautust a cenzúra ezután se engedélyezte... Akkoriban sokat használták - Kardos Tibor nyomán - a „virtuális Magyarország” kifejezést. Baloghnak is volt egy ilyen virtuális Magyarországa, amelynek az illúzióját lázas tevékenységgel - főként levelezéssel - igyekezett fenntartani. Társadalmi formák, Európa, humanizmus, a nagyvilág számára érthetővé tenni egy „néma nemzetnek” a szavát (ez is az ő kifejezése) - a napi postájában mindez eleven valóságként hatott. Túlméretezett volt-e a buzgalma? Akkor annak éreztem. Bár egy magyar közéletben, amelynek rosszabbik feléről ne is beszéljünk, de amelyik jobbik részében meg a fatalizmusra hajlott, ez az elszánt aktivitás olyasmit jelenthetett, mint a halastóban a lusta pontyokat megkergető csukáé. Nemcsak Magyarországról vitték a hírt - a jobb hírt - folyóiratai a nyugati szövetségesek országaiba meg a semleges országokba, hanem jöttek onnét is a hírek hozzánk. Balogh megírta a maga mindennapi néhány palackpostáját, és nem is mind maradt válaszolatlanul. Most látszott csak, hogy mennyi kapcsolatot teremtett a folyóiratainak - most, hogy a háború dúlt Európában is mindig akadtak levelezőpartnerei. Túlélők. Ez volt az az idő, amikor Illyés Gyula kiadta egy megalázott nagy nemzet irodalmának a Kincsesházát, s amikor Magyarországon egy megszűnt ország menekült fiataljai saját anyanyelvükön érettségizhettek... A Revue meg a Quarterly is ilyesmi volt. Tehát jöttek a levelek. Előbb közvetlenül, majd hogy mi is hadba lépegettünk: a semleges országokon át. A persze aztán egyre csak ritkulóbb (és becsesebb) híradásokat Veréb kisasszony másolta, és az érdekesebbek mentek a Revue és a Quarterly urainak. *Videant consules!* Vittem néha én is a postát a 44-es villamoson Bethlen Istvánnak. Amíg előjött, megbámulhattam a hallban vadásztrófeáit, főhe-lyen a miniszterelnöksége tíz évében ejtett kapitális bikák bámulatos agancsait. S eltűnődhettem, akkor először, hogy Magyarországon a vadászszerencse és a politikai pozíció mennyire együtt jár.

Fiatalságom egyik lehetősége volt ez. Jólfésült titkár voltam, ez az akkori fényképeken is látszik. Még csak azt se mondom, hogy nem tetszett ez a szerep. Vagy hogy nem volt otthonos. Sőt, túlságosan is. Talán a „megelégedés” és a „megeléget” ambivalenciája fejezi ki e világgal kapcsolatos akkori, egy töről fakadó, ellentétes érzelmeimet. Nemcsak belülről ismertem jobban Baloghnál (hazulról meg a kollégiumból) ezt a világot, hanem akkor már *kívülről* is. E társadalomnak - melynek ő a megközelíthetetlen csúcsait csodálta - én akkor már, drámaíróként, a szakadékait jártam. A „kívül” és a „belül” nem zárja ki egymást. (Ha úgy volna: nem volna irodalom.) Sőt a társadalombírálatok szenvedélye ott szökik fel igazán, ahol egy leszámolás kezdődik. Balogh aztán borzasztóan csalódott bennem. Amikor - végre legyőzve irracionális sértődöttségét már azon is, hogy egyáltalán a titkára drámát írt - elment megnézni a *Hősök nélkül* valamelyik utolsó előadását. Felülről ugyanis - a Népszava igencsak értő és elismerő kritikája után (Rajcsányi írta) - limitálták az előadások számát, mire Németh Antal, most már csak azért is, a maradék meghirdetett előadást a Városi Színházba vitte át, tízszer annyi néző elé esténként, mint a Kamarában. Itt látta Balogh is, ahogy egy tele aréna előtt Somlay eljuttatja a barokk Magyarország metamorfózisát idillből infernóra. „Hát te ennyire nem hiszel itt már semmiben?” - kérdezte az előadás végén Balogh, mintha nem is a bálványait, hanem őt magát döftem volna le, egy hálátlan Brutus. A szerkesztőségben hamarosan átadtam az íróasztalom, a benne aszalódó sürgős kefelevonatokkal, Fehérváry Zoltánnak.

Könnyű szívvel mentem el. Akkor még nem tudtam, hogy amit egyszer fiatalon a vállunkra vettünk, azt halálig cipelhetjük. Minden batyunkból púp lesz. Zsebemben volt a Vígszínház szerződése a *Milléniumra* és egy útlevel Svájcba. Én nem igazgatóságot kaptam végkielégítésül a Revue-től, hanem egy svájci ösztöndíjat. (A külügynek a Revue-höz közel álló köreiben született akkoriban az az elképzelés, hogy kerüljön csak semleges országba minél több fiatal magyar értelmiségi.) Búcsúzóul Balogh azt kötötte a lelkemre, hogy keressem meg Karl Burckhardtot (mindjárt felmondta a bázeli eredetű Burckhardtok imponáló családtörténetét is), aki akkor a Nemzeti Vöröskereszt elnöke volt, és mondjam el neki, hogy Pesten ő rádióelőadást fog tartani róla, és lefordíttatja franciára (Balogh Pesten!) Burckhardtnak Rilkeről írott kis esszéjét: *Vormittag beim Buchhändler...* Véletlenül úgy adódott, hogy volt, aki Genfben beajánlott Burckhardtékhoz, így aztán kijárogattam villájukba Colognyba, Balogh nevében tenni neki a szépet. Nagy műveltségű, kellemes, kissé puha embernek látszott Burckhardt. Neki kellett volna Danzigban (39 augusztusában ő volt ott a főmegbízott) megakadályozni egy világháborút. Hát ez nem ment. De nem fért a fejembe, hogy Balogh ismeretlenül, távolból mit kellemkedik úgy körülötte. Amikor aztán 1944. május elején lélekszakadva kifutottam megint Colognyba a hazulról jött újsággal, hogy elfogták Szegeden Balogh Józsefet, akkor igen, akkor megértettem, hogy a Vöröskereszt elnöke *pontosan erre az esetre* kellett neki, legyen hallótávolban, ha baj lesz. A baj meglett. A szegedi jezsuiták rejtegették Baloghot március vége óta. Borbély István volt a házfőnök, Baloghnak patrisztikai tudományokban eszmetársa. Baloghra is reverendát húzott, és beültette a könyvtárba. Nem járt ott senki, csak a rendtagok. Azok meg hallgatnak. Több történetet is hallottam aztán az elfogatásáról. A legregényesebb látszik a leghitelesebbnek. (Regényes - Montherlant, Gide regényeinek modorában.) Egy érettségi előtt álló diákot a tanárja a könyvtárba szalajtott valamilyen latin auctorért. Az új könyvtáros atya, akit a fiú ott talált, ámulatra méltóan mindentudó, hét nyelven beszél, Tacitust kapásból fordítja - Baloghból kitört az atyai házból hozott pedagógiai *eros*. Az a Timár Virgilből ismerős. A bukásra álló diák bejárt a könyvtárba korrepetálni, és az osztályvizsgán jelesre felelt. Egy világi tanárnak ez szemet szúrt, nyilas volt... Máig is izgat ez a regény. Szerettem volna adalékokat a hiányzó fejezetekhez. Egy római jezsuita barátom révén sikerült megtudnom, hogy Borbély István még él Kanadában. Írtam is neki. Nem felelt, csak a hír jött, hogy már nincs világos eszénél. Az elmaradt válasz

mintha intés lett volna. A kíváncsiságomért. Balogh magánélete, személyes sorsa mindig eltűnt szédítő tevékenysége mögött. Akik ismertük, se ismertük őt. Soha nem vallott magáról, ha csak éppen azzal a talányos szóval nem, amit szép domború betűkkel a levélpapírja fejlécére nyomtatott. Intés volt ez is: *Ama nesciri!* Szeress ne tudni! (Pest nem hagyta ki a ziccert, hogy ezt a jelszót mindjárt keresztbe ne fordítsa: „ne tudj szeretni” - mondták Baloghról.) 1944 tavaszának és nyarának annyi tragikus végű története közül engem mégis ez izgat legjobban. A tilalom teszi, vagy a homály, amely borítja?

Burckhardt is úgy érezte, amikor a magyar újságot a szegedi riporttal elébe tettem, hogy a Gondviselés szemelte őt ki a magyar humanista szellemrokonnak a megmentésére. A Vörös-kereszt akkor nagyhatalom volt, a háborús felek szemében különösen. De megmozdult a Vatikán is. Apor báró, a vatikáni követ (már ő is disszidenciában) a pápa közbenjárását kérte a magyar Szent Ágoston-fordító életéért. És XII. Pius szavának (még müncheni nuncius korából) volt súlya a németeknél. Latba vetette-e? Később aztán hallottam, hogy idehaza Tost Gyula a számtábla nélküli címeres kormányzói autóban száguldozta végig a pesti és vidéki táborokat és Gestapo-központokat, hogy a barátja nyomára jusson... Aztán nyár lett. Háromfelől jött meg Genfbe ugyanaz az értesítés: Balogh József Szegedről Sárvára, onnét ismeretlen helyre került. Akkor már én javában szerkesztettem Genfben a Balogh Nouvelle Revue-jének a svájci folytatását. Már március óta. Felvállaltam az örökségnek ezt a részét. Fellegjáró vállalkozás volt. Honnan is vettem hozzá a bátorságot? Valószínűleg onnét, hogy én sem tekintettem pusztá véletlennek, hogy drámaírói ambíciókkal eltelve, fogyatékos nyelvtudással még szinte diákként odavezérelt a sorsom a Revue és a Quarterly szerkesztőségébe és onnét a háború közepén a semleges Svájcba. Elfogadtam, hogy akadt egy második hivatásom. Tragikus eltűnésével Balogh József szerepe még megnőtt számomra. Hisz tőle tanultam a magyar kultúra megismertetésének a szenvedélyét és a közlés igényességét. Ez a tevékenység - akarva-akaratlan - azóta jelen van az életemben. Még talán a jellememben is. A drámaírói (pontosabban: dráma-építőmesteri) *hübrisz* mellett - amely nem kisebb azokénál, akik katedrálisokat vagy filozófiai rendszereket akartak létrehozni - ez a másik tevékenység *az alázat és a szolgálat* szellemében folyik. Egy nemzet irodalmát közvetíteni. Igen, a baloghi „néma nemzetét”.

K. L.: - A német megszállással itthon megszűnt a Nouvelle Revue de Hongrie. De a folyóirat utolsó száma Genfben megjelent, sokszorosítva. Hogyan született meg ez a második kiadás?

H. M.: - Március 19-én a németeknek egyik első dolguk volt, hogy a Revue szerkesztőségét feldúlták. Baloghot is keresték a lakásán. És az utolsó számot az Athenaeum nyomdájában elkobozták. Ebből azért pár példány - éppúgy, mint a hasonló sorsra jutott Magyar Csillag utolsó számából is - megmaradt, s nekem is kihozott egyet valaki Genfbe. Ezt én még márciusban sokszorosítottam, és szétküldtem a svájci előfizetőknek. (Soha nem tudtam, hogy miért is hoztam magammal Pestről a Revue svájci címeit. Úgy látszik, ezért.) Közép-Európa legelegánsabb folyóirata nyomorúságosan lestencilezve. S megírtam az előfizetőknek (előfizető - ez persze túlzás, a legtöbb közéleti kitűnőség, lapszerkesztő és író tiszteletpéldányt kapott), hogy fogadják emlékke a Revue utolsó számát, amelyet Magyarországon még a megszállás előtt szerkesztettek.

K. L.: - De aztán utána több számot is kiadtál még.

H. M.: - A kegyeletesnek szánt akciónak két váratlan eredménye lett. Az egyik az volt, hogy a német megszállta Magyarországgal szemben disszidenciába vonult diplomatacsoport, amellyel mi ösztöndíjasok is összetartottunk, ezért a partizánakcióért kitaszított a soraiból. Nélkülük csináltam. Nem vallott nagy diplomáciai érzékre a sietségük. Mert a következő hetekben annyi üdvözlő és bátorító levelet kaptam az előfizetőktől - akarom mondani: Svájc

legjelentősebb embereitől, Ramuz levele talán ma is megvan -, hogy a diplomata disszidencia feje (Bakách-Bessenyei, aki akkor Montreux-ben székelt) látva-hallva ezt a baráti visszhangot, amelyhez foghatót ők mégannyi nyüzsgésükkel se tudtak elérni, a Mária Terézia-rendet kezdte emlegetni. (Ez a kitüntetés valamikor a parancsszegő katonának járt, győzelem esetén, a kivégzés helyett.) Diplomataésszel is rájöttek, hogy elindítottam semleges országból világnyelven egy szabad magyar folyóiratot. És megszereztem hozzá a svájci közélet támogatását. Most már a diplomata disszidencia kért, hogy folytassam. Folytattam. De nem kevésbé szorongó szívvel. A Mária Terézia-rendet nekem Balogh Józseftől kellett még megkapnom, a Revue főszerkesztőjétől, aki bujdosott valahol Magyarországon. Vagy a Mária Terézia-rendet, vagy az erkölcsi agyonlövetést. Hiszen Magyarország két-három hónap múlva kiugrik a háborúból (ebben biztosak voltunk), a főszerkesztő előjön valamelyik kolostorból (abban is biztosak voltunk, hogy papok rejtegetik), és közben a lapját a volt titkára megjelentetgette. Úgy kellett tehát szerkesztenem, hogy *ezt a próbát* is kiállja az én kalózkidadásom. Két francia költő feltétlen barátsága lett a lap legnagyobb támasza. Az egyik volt Gilbert Trollet - a modern svájci líra kiválósága -, a házában otthont adott a szerkesztőségnek; ez fedezéknek is kellett: illegális kiadvány voltunk. Ő maga is állandó lapalapító: a régi Revue de Genève, aztán a Présence s a háború alatt a Semaine Littéraire fűződött a nevéhez. A háború után majd újra fogja alapítani a Présence-ot - az irodalom nemzetközi folyóiratát. Cserében azért, amit a magyar rövünkért tett, én aztán ennek a szerkesztésében segítetttem neki... A másik öröklünk André Prudhommeaux volt, emigrációját Svájcban morzsoló párizsi költő. Anarchista. A magyar költészetbe azzal a boldog érzéssel hagyta magát bevezetni, hogy az évszázados válságát élő francia líra József Attilával találhat rá a poéták kövére. Ezt a reményét különben egy szép tanulmányban meg is írta Trollet Présenceában. Mesteri József Attila-fordítások kíséretében. Már nem arról volt szó, hogy egy „néma nemzet” hangot kér Európában, hanem hogy a *világ teljességét* megint kifejező *közvetlen szót* talán a magyar költők szájáról lehet ellesni... Ez kopernikuszi fordulat volt számomra. A magyar irodalom megismertetése ne nemzeti exhibicionizmusunkat szolgálja, a kisujjamat se mozdítanám ezért, hanem szolgálja - bárcsak egy hajszálnyit - a világ megváltását, egyre súlyosbodó válságaiban. Erre persze itthon a Nyugat-majmolók csak a szájukat húzzák el. A divatok nyomában lihegők mikor veszik észre, hogy a divatok mozgalmái között állandó esengés van a *hiteles* után? És a hitelesség ritka madara nemcsak a magyar zenében szólalt meg, hanem a költészetben is.

K. L.: - Azt hiszem, József Attila külföldi megismertetésének is egyik első lépése volt ez a folyóirat. A Szép Szónak a József Attila emlékszámát is megjelentették, vagy legalábbis nagy részét, fényképekkel együtt ebben az ottani folyóiratban.

H. M.: - Meghat, hogy tudsz róla. Most, ahogy mondod, igen, nekem is eszembe jut, hogy minden számban írtam egy-egy nekrológot az itthon betiltott folyóiratokról. Vagy írtattam. A betiltott Revue elsíratta a testvéreit. Így parentáltam el Katona Jenő bátor katolikus folyóiratát, a Jelenkort. S egy másik számban, amelyikben Hatvany Bertalan emlékezett a Szép Szóra, bőségesen közöltem a József Attila-emlékszámából. Még a fotográfiákat is átvettem. Említettem André Prudhommeaux nevét. Ő a spanyol polgárháború harcai után jött Svájcba (a franciák nemcsak a magyar spanyolosokat, hanem a saját spanyolosaikat is táborba vágták), és József Attilának egy négysorosa ejtette meg a szívét, egy életre. *Egy spanyol földműves sírverse*. Le is fordította franciára. (A Revue-ben ez némi módosítással jelent meg. Franco nevét ki kellett hagyni. Idegen államfő. Csak annyi lehetett: „a Tábornok”. A semlegesség cenzúrája szigorúbb volt, mint a németek szövetségébe „besorolt ádáz” Magyarországé...) Utána nagyon sokat fordított. Még hozzá - ami a francia fordítási irodalomban elég ritka jelenség - az eredeti forma megtartásával; vagy ha nem ezt tartotta meg, a francia poétikából kölcsönzött hozzá egy adekvátnak látszó rímes formát. Pár eredeti versét is közöltem a Revue-

ben, s ismertem tökéletes szonettfordításait, Michelangelótól, Shakespeare-től. Nagy költői tehetség volt, de valami belső törődöttség visszahúzta őt minden önálló kezdeményezéstől. Megváltás volt neki a találkozás József Attilával. Egy szuverén alkotó, aki közel állt hozzá lelki szenvedéseiben éppúgy, mint a forradalmiságában. Boldogan szolgálta hát fordítóként. Annál inkább, mert ez a fordítói szolgálat nemcsak őt magát váltotta meg a tehetetlen passzivitástól, amely a svájci emigrációjában rátelepedett, hanem megváltást ígért - hite szerint - a francia költészet számára is. Prudhommeaux fennen hirdette, hogy József Attila lírája az, amelyre a modern költészetnek szüksége van, ha ki akarja kerülni az Értelem és az Értelmetlenség két egyaránt végzetes csapdáját. A József Attila-fordításokat kísérő tanulmányában - önvallomásában - ezt meg is írta. Én meg sorsszerűnek éreztem (mint az 1942-es esztendőben annyi mindent) a találkozásomat Prudhommeaux-val, ugyanis ő volt az, akitől az elsötétített városban, amikor megállt velem a taxi, megkérdeztem, hogy merre van a Colladon utca, ahol a nemzetközi diákházban szállást foglaltam. A kapuhoz kísért, bejött, ő is ott lakott. Genfi életemnek első pillanatától barátok voltunk. És barátja, odaadó fordítója maradt haláláig a magyar költészetnek. Amikor tíz évvel ezelőtt Versailles-ban jártam, egymás után szedegette elő özvegye a későbbi fordításokat, Petőfit, Radnótit, Illyést. Bár az ötvenes években Magyarország képviselői nagy ívben elkerülték őt, valószínűleg azért, mert anarchista volt. Nemcsak a polgárháborúban, mindig és mindenütt az volt: szelíd és szigorú lázadó. Mint fordító olyan malom volt, amelyet nem hozott mozgásba semmilyen pénz, megbízás, de egyetlen *jó szó* elég volt, hogy hajtsa, és mindig gyöngyöt járt...

K. L.: - Tehát tulajdonképpen a te genfi tartózkodásod a háború utolsó éveiben már előjátéka annak az új korszaknak, ami a háború után kezdődött, és amelyiknek egyik elősegítője és részese lettél, szintén Genfben pár évig.

H. M.: - A háború utáni első idő a *túlélők* egymásra találásának az ideje is volt. Számomra ez a korszak - folytassuk az előző gondolatot - József Attila jegyében indult. Olyan idő volt ez, amelyben József Attila költészete, úgy éreztem, az egész világ számára a legaktuálisabb üzenet, felfedezés lehet. Az a harmónia, amelybe ő a maga szenvedését, az összejtől a művelhető csillagokig ívelő történelem legszemélyesebb élményét és a kor tudományos felismeréseit is egybe tudta kapcsolni egy-egy versén belül, rendszerint a dalnak a közvetlen formájában, tehát minden látható erőfeszítés nélkül, ez a harmónia érzésem szerint az emberiség által akkoriban annyira áhított új szintézist jelenthette, vagy - ma már sajnos úgy kell mondanom - jelenthette *volna*.

K. L.: - A kezdődő békeévek nagy lelkesedése tükröződik még most is a szemedben, ahogy elrédten mondtad ezeket. Elnézést, hogy beszéd közben orvul figyeltem az arcodat. A népek tavasza ismétlődött meg akkor, és ennek hangulata csapódott ki, ahogy most emlékeztél ezekre az évekre, egykori ténykedésedre.

H. M.: - Persze hogy boldogság csak visszaemlékezni is arra az intenzív szellemi életre 1945 és 48 között. Ez a szellemi élet a háború előttinek új reményekkel kiteljesedett folytatása volt. (A *cezúrá*t majd csak a hidegháború fogja meghozni mindenütt.) Lehet, hogy eretnokség, amit mondok, vagy ellentétes a közfelfogással. A hadtörténet 44 végére teszi a németbarátság mindent elsöprő hullámát Magyarországon, a politikai történet Gömbös idejére (akkor írta Debrecenben Gulyás Pál [Adynak Tisza Istvánra szórt átkaihoz fogható indulattal]: „hazánk első minisztere! Kilenc millió ember vérért milyen kannákba mérted el?”) - de aki nemcsak a katonai és a politikai eseménytörténetre figyel, észreveheti, hogy az ország öntudatának a fejlődése *valamiféle felszabadulás* irányába már jóval 1945 előtt megindult. Persze hogy hipnotizálja az embert annak a fene fátnak a pusztá emléke is, hogy hogyan bonyolódott-sodródott beljebb és beljebb a hazánk Németország háborújába, egész a végső katasztrófáig.

De ugyanabban a másfél évtizedben szívósan, konokan és állandó szellemi gazdagodást hozva egyre érett a közvéleményben a függetlenségi eszme. És ez nemcsak holmi szellemi elitnek volt a belügye. 1944 márciusában a németek nem azért vonultak be, mert megérett számukra a helyzet, hanem mert már kezdett reménytelenné válni számukra a helyzet Magyarországon. Nemcsak a frontokon álltak rosszul. A magyar közvéleményben is. Sztálingrád után ez természetes volt. Csakhogy a németellenesség és a háborúellenesség áramlata Magyarországon nem a vesztesre forduló háború pánikjából született, hanem annál jóval előbb. 1939 szeptemberében, úgy emlékszem, nemigen akadt Magyarországon ember, akit ne rendített volna meg a lelke mélyéig Lengyelország elpusztítása. A menekültek segítése - abban is, hogy tőlünk továbbszökhessenek - népszerű nemzeti ügyünk volt, mondhatni: nyílt népszavazás a mi függetlenségünk mellett is. Jó, közrejátszott a hagyományos lengyelbarátságunk. De utánuk hamarosan jöttek a francia menekültek, akik a német táborokból hozzánk szökdöstek - világért se a semleges Svájcba. Húsz évvel a szívétépő Trianon után ezúttal szó sem lehetett baráti predispozícióról a franciák iránt, legföljebb az arisztokratáknál, a költőknél és a modern festészet barátainál. Azt a néhány száz (vagy néhány ezer) francia hadifoglyot mégis hősöknek kijáró tisztelettel fogadták Magyarországon. Amikor a politikai történetünk oly gyászos, elégtételünkre szolgálhat - némileg elégtételünkre - a szellem független kiútkeresése. Pethő Sándor Magyar Nemzeté-nek egyre terjedt a hatása. Emlékezzünk a lap félreérthetetlen mottójára: „küzd azért, hogy Magyarország magyar ország maradjon”. Amikor én a 30-as évek közepén duplán vidéki gólyaként - a határokon túli magyar vidékről, Váradról - Pestre jöttem, az egyetemen és a katolikus kollégiumban a fiatalok jó része leplezetlen érdeklődéssel figyelte az előretörő szélsőjobbaldalt. Három év múlva már az előbbinek testvérkollégiumában - amelynek a struktúrája nem is neobarokk volt, hanem óbarokk - az ifjúsági elnökválasztáson az a barátunk győzött, aki vasárnap reggelente a kollégiumi klubban tüntetően a Népszavát olvasta. (Így is örököltette meg őt a kisebbségben maradt jobboldal választási plakátja.) Ezzel csak azt szeretném illusztrálni, hogy mire a háború kitört, egyetemi fiatalnak a Magyar Nemzettől legföljebb balrább eső újságot kellett olvasnia. Mivel lehet ezt a paradox magyar utat magyarázni? Talán azzal, hogy Adyval és Ady nyomában a költészet és a zene nálunk az 1919 utáni sajtó köztudatban a zsigerekig bírta bevinni az elmulasztott földosztás szükségének és a nemzeti függetlenségnek egymástól elválaszthatatlan ügyét. S a harmincas években megszületett ennek egy olyan új, művészi erejű, hódítóan népszerű, az európai szellemi világban akkor példátlan kifejezése, mint a népi irodalom és az a bartóki-kodályi modell, amit akkor - Szekfü szavával - „nagy magyar útnak” neveztek. Ennek a paraszti hagyományokra épülő lírának, zenének és ideológiának a megjelenése serkentőleg hatott a magyar radikalizmus hagyományainak a feléledésére is. A konfliktusok is serkenthetnek, a tusák. Mint egykor a „majd hoz Kossuth tisztát, Türr Pista meg puskát”, úgy fújtuk azt a kissé klapanciás verset, a kinyomtathatatlant, amelynek refrénje az volt, hogy „jőjj el, szabadság, jőjj el, Jászi Oszkár!”. És a nemzet elismerte - a fiatalság bizonyára - a nagyjait váteszeknek. Hadd mondjam így, ezzel a szóval, amelyet akkoriban nem kísért még az enyhe gúnymosoly. Volt, aki Móriczra esküdött, és volt, aki Babitsra, volt, aki megmaradt Szabó Dezsőnél, de egyre több híve lett a Márciusi Front robbanó hatású íróinak. A mai fiataloknak fogalmuk se lehet - ha csak József Attila Thomas Mannt köszöntő verséből nem -, hogy mekkora volt nálunk a szellem embereinek, a kisebb és nagyobb váteszeknek a becsülete. Thomas Mann látogatása még ma is legendás, az olasz király, amikor Pestre jött, kiviccelt Győző Manó volt... Külön beszélgetés tárgya lehetne egyszer: a költői karizma fényváltozásainak a története Magyarországon.

K. L.: - A háború utáni felpetzdülő életben kikkel találkozta Genfben? Külföldiekkel, magyarokkal? Milyen új lehetőségeit láttatok akkor a kulturális megújulásnak?

H. M.: - A semleges ország gazdag városában - ahol is évszázados hagyománya van a nemzetközi életnek, a menekültek befogadásának, a lelkiismereti szabadság (viszonylagos) elismerésének -, amint vége a háborúnak, persze, fellendül a szellemi élet.

K. L.: - A mi fülünknek is ismerősen cseng a háború utáni Genf neve, hiszen a magyar irodalom egyik legjelentősebb versalkotása, *A reformáció genfi emlékműve előtt* című Illyés-verse is ekkoriban keletkezett, itt, azon vendéglátások egyikén, amelyeket te közvetítettél.

H. M.: - Mondom, Genfben sokkal többet lehetett csinálni, mint másutt. Hiszen nem érintette a háború, minden a helyén volt, pénz is volt. Egy ilyen pénzforrás csapját eresztettem meg avégett, hogy a hosszú háborús évek alatt a nyugati kultúrától Magyarországon elzárt írók, költők, festők, muzsikások minél nagyobb számban jöjjenek oda, és hogy azután esetleg onnét tovább Rómába vagy Párizsba is elmehessenek, ahová őket a nosztalgia azért mégiscsak inkább húzta, mint Genfbe. Csoportonként hívtam oda a magyar írókat és művészeket. A meghívás rendszerint három hónapra szólt. Az első csoportban volt Illyés Gyula, Gyergyai Albert, Márai Sándor, Cs. Szabó László, Ferenczy Béni, Ferenczy Noémi, Szőnyi István, a fizikus Gombás Pál, és Szücs László, a Nemzeti Színház dramaturgja, nekem már akkor régi barátom. Később azután újabb és újabb hullámokban jöttek a többiek. Másfél-két évig is eltartott ez a vendéglátás Genfben. Ötvenen-hatvanan fordulhattak meg nálam. Lehet, hogy buzgalmamat személyes érdek is növelte: nagyon ki voltam éhezve, hogy a hazai kultúrával megint találkozzam, és akkor sűrű tennivalóimtól nem jöhettek mindjárt haza. „Legalább ők hadd jöjjenek ki - gondoltam -, a régi barátok és bámulatom tárgyai.” Így barátkoztam össze már Genfben az idősebb nemzedékből Heltaival, Nagy Lajossal, Vedres Márkkal, Czóbellal; a fiatalabból: Ottlikkal, Toldalagival, Hajnal Annával, Beck Andrással...

K. L.: - Ezt kiegészítendő, jegyezzük meg, hogy te hivatalosan voltál ekkor már Genfben, a magyar állam megbízásából.

H. M.: - Amikor 1942-ben kimentem, mint a Nouvelle Revue szerkesztőségi titkára, magyar ösztöndíjjal mentem ki...

K. L.: - De ezt a német bevonuláskor lemondta, és ezzel megszűnt a legális kinnléted.

H. M.: - Akik kint voltunk, magyar diákok, vagy akik úgy tettünk, mintha diákok lettünk volna (én diákkorban voltam, de már írónak tekintettem magam), 44 márciusában lemondunk arról, hogy a németek megszállta Magyarországtól, a Sztójay-kormány Magyarországtól bármiféle pénzt is elfogadjunk. Mindnyájan így tettünk. Szinte kivétel nélkül.

K. L.: - A háború befejeztével, az új hazai kormány megalakulása után te hivatalt vállaltál, hivatalos kiküldetést Genfben.

H. M.: - Lehet így mondani, bár *kiküldetés* azért nem volt, mert nem is jártam közben itthon, a kinevezés odakint ért. A kultuszminiszter kinevezése. Lényegében ez azt jelentette, hogy a magyar kultúra francia-svájci dolgaival én foglalkoztam. Rengeteget lehetett - és lehetett volna még! - csinálni. Abban a háború utáni lelkes és előítéletektől mentes - én legalábbis így éreztem - atmoszférában. Kitűnő emberek intézték idehaza a magyar kultúra külföldi terjesztésének a dolgát. A X. ügyosztályt Sötér vezette, a helyettese Szentmihályi János volt, s úgy emlékszem, ott dolgozott Klaniczay Tibor is és Martinkó András. Ügyeszeretükénél csak a kultúrájuk volt nagyobb. De közvetlen főnököm - hiszed vagy sem - Illyés Gyula volt: a külföldi magyar intézetek kurátori tisztét bízták rá. Pénzt is kapott, hogy támogassa, ha egy jó ügyet lát. Hogy ezt a pénzt a svájci bankból az utolsó fillérig hazahozta aztán, mikor e tisztségéről leköszönt, az nem annyira a jó ügyek hiányára, mint inkább Illyésnek e tekintetben is az aggályosságig kényes felelősségérzetére vallott. Sötér kiváló embereket állított a külföldi magyar intézetek élére. A párizsit Lelkes István vezette, a Római Magyar Akadémiát Kardos

Tibor, Stockholmban Lotz János tevékenykedett. Genfben is volt egy Magyar Könyvtárnak nevezett kis intézet. Én ennek lettem a vezetője - jobb híján, talán mert helyben voltam. Mellesleg elláttam az állandó magyar delegátusi feladatokat a Genfben székelő Nemzetközi Nevelésügyi Hivatal mellett, amely az Unesco elődjének számít. Itt állítottam ki a kun-szentmiklósi gyerekek rajzait - Vargha Balázs merész (felszabadulós) rajzpedagógiájának csudáját. Azt hiszem, ez volt az első naívfestő-kiállítás. Úgy is jött a közönség, mint egy művészeti tárlatra. Ebből is egy életre szóló barátság született.

K. L.: - Milyen emlékezetes rendezvényt tudnál említeni, amelyik nemcsak a magyar irodalomnak, hanem az egyetemes kultúrtörténetnek is eseménye lett?

H. M.: - Most a Bartók-évben talán azt, hogy a genfi Nemzetközi Zenei Versenyekre, ezeknek legelsőjére kijövő Végh-kvartettet megkértem, játsszák végig a Magyar Könyvtárban Bartóknak a hat kvartettjét. Ilyen integrális bemutató talán nem is volt még addig Bartók kamarazenéjéből. A sikerhez hozzájárult az is, hogy Véghék szereplése a zenei versenyben reveláció volt. Mátyás királyt választották úgy királlyá, ahogy ők az első díjat nyerték. A zsűrinek nem volt dolga, olyan mindent elsőprő ovációval ünnepelte őket a terem.

K. L.: - Ennek az emléke ez a rajz a falon?

H. M.: - Igen, ez a Végh-kvartett, Ferenczy Béni rajzolta le őket. Végh Sanyi, Janzer, Szabó, Zöldy - arcuk, mozgásuk is hogy él! Azért csudálatos szellemi élet volt, ebből elképzelheted, a könyvtárban nálam ott muzsikál Ernest Ansermet-nek a Végh-kvartett, Ferenczy Béni rajzolja őket, miközben Illyés Gyula a reformáció emlékműve előtt a készülő nagy verséhez meríti éppen az ihletet... S egy kiránduláson a szomszédos Coppet-ban Cs. Szabó éppoly szakértelemmel fejt ki a tanulékony svájciaknak Necker finánczsenijét, mint leányának, Madame de Staël-nak szerepét a német romantikában.

K. L.: - És a filozófusok vitatkoznak.

H. M.: - Az előbb említett Ernest Ansermet kezdeményezte azt a minden évi (később kétévenkénti) nemzetközi találkozót, melynek neve: Rencontres Internationales de Genève volt. A legelsőjén szerepelt két világhírű filozófus, a magyar Lukács György, akinek az oda-jötte nagyon nagy boldogsággal töltött el engem, és a német Jaspers. Kettejüknek a vitájába bekapcsolódott a francia Merleau-Ponty. Ez a vita azóta a XX. századi filozófiatörténetnek sokat emlegetett eseménye.

K. L.: - És a te életművednek is...

H. M.: - Igen, mert 1957 legelején, 1957 januárjában, amikor úgy éreztem, hogy a dráma formájában talán azokat az eszmei kötelékeket is megglelem, amelyek „oldott kéve” nemzetünket megtarthatják: írtam egy darabot *Egyik Európa* címen, amelynek az egyik felvonása emlékezés erre a Rencontres Internationales-ra. Lukácsék-Jaspersék ugyanis annak idején arról vitáztak, hogy „mi az, hogy Európa?”... A dráma sohasem apologetikus műfaj. (Az én értelmezésem szerint: nem az.) Így hát nálam a disputáló filozófusok groteszk figurák. Szemben azzal a debreceni középiskolai tanárral, aki kósza unokaöccse után kigyalogolt a szétlőtt fél Európán át Genfbe. (Hát igen, itt becsúszott egy kis apológia.) Igazából pedig szép és emelkedett ünnep volt az az első Rencontres. A német Jasperset Jean Wahl vezette be, aki még olyan csont és bőr volt, ahogy a német koncentrációs táborból jött. Az emberségnek, a szolidaritásnak, a független szellemnek ez a szép vetése fagyott el a hidegháborúban. Néha már arra gondolok: azért jött, mert túl szép volt a vetés...

K. L.: - És most már, hogy saját műveidre térjünk, ez a beszélgetés arra is alkalmat ad, hogy Hubay Miklósnak, a drámaírónak a háborúról való véleményéről is mondjunk egy-két mondatot, hisz az egyik legnépszerűbb magyar musicalnek, az *Egy szerelem három éjszakájának* az egyik szerzője vagy. Olyan darabnak, amelyik szinte évadonként újraszületik, és nemzedékek kedvelt darabja. A *C'est la guerre*-t is te írtad, amely operai változatban is, dráma-változatban is, nyugodtan mondhatjuk: világhírű.

H. M.: - Karrierjét mind a két darab azért a zene szárnyain csinálta meg.

K. L.: - Hadd jegyezzem meg, hogy a *C'est la guerre*-t mint drámát ismertük meg és szerettük meg.

H. M.: - Először csakugyan a pusztá drámát rendezte meg Apáthy Imre a Bartók Teremben. De eleve azzal a céllal írtam, hogy Petrovics Emilnek, az akkor még nagyon fiatal Petrovics Emilnek, operaszövegül szolgáljon, tehát számot vetettem a zenei igényekkel és lehetőségekkel, amelyek - ezt nem győzöm ismételni - nekem mint drámaírónak is szárnyakat adtak. A zene és a dráma nemcsak az őskorban, hanem most is nagyon mélyen összefügg. Kérdés persze az is, hogy aki Svájcban dekkolt, hogy is jött ahhoz, hogy ilyesmit írjon. Persze, a dráma absztraktabb a regénynél. Meg aztán az sem biztos, hogy azért aggodásban, szorongásban, büntudatban (és sorolhatnám tovább) feltétlenül kívül maradtam-e az eseményeken, még akkor is, ha a közvetlen életveszélynek a pillanatait sikerült megúsznom.

K. L.: - Milyen belső ihletés volt ezeknek a drámáknak a kiváltója? Jóval a háború után. Tehát ez nem közvetlen háború utáni reagálás, hanem egy magasabb szinten való visszatérés, általánosítás szándékával: az élmény ereje is benne van, de filozófiai általánosítás is.

H. M.: - Nem merek felelni, mert attól félek, hogy a válaszom nem lesz olyan pozitív, mint ahogy illenék egy ilyen jóindulatú kérdésre. Az az érzésem, hogy jóval a háború után háborúról írni tulajdonképpen olyasmit jelent, hogy olyan témáról írunk, amely már épp eléggé távol van hozzá, hogy szelíd emóciókat keltő színpadi vagy pláne operai mű legyen belőle. Holott a drámairodalmat, amikor elkezdtem, olybá vettem, hogy ez a *legaktuálisabb* kérdések tisztázására szolgáló forma a dráma sajátos logikája szerint. Ilyen volt a legelső művem, amelyet a Nemzeti Színház hirdetett a 30-as évek végén, de nem került bemutatásra, mert nem kerülhetett; és ilyen volt a második művem, amelyet bemutattak 1942-ben a Nemzeti Színházban, és úgy éreztem, hogy az akkori magyar vagy európai élet leglényegesebb problematikáját építettem bele - építettem újra - a drámáimban.

A *Lear herceg*: lombikkísérlet egy elmekórházban a fasizmusról. Az orvosokat megölik az ápolók. Érezhetően Pirandello utáni és talán Dürrenmatt előtti darab volt. A *Hősök nélkül* témája: képesek-e egy ország vezetői az országos tragédiát személyes tragédiaként vállalni, vagy megszöknek a hamis tudatba és az árlásba? Erről Magyar Bálint azt írja könyvében, hogy kulcsdarab, és Imrédyről szólt. Ilyenfajta asszociációk annak idején is felmerültek, ezekre nyilatkoztam én még a premier körül, hogy nem kell nekem olyan messzire mennem modellért. Nekem is húsba vágó volt a dráma megírása, de nem volt kulcsdarab. Az időszerepét abban éreztem igazoltnak, hogy már a megírása után Csáky halála, Teleki öngyilkossága, Horthy október vasárnapi tehetetlensége is mintha „benne lett” volna a témájában. Úgy éreztem magam, mint a bűvészinás, amikor kieresztette a szellemeket... A Svájcban írott *Kakast áldozatok!* című drámámban (ez csak franciául jelent meg) talán kísértett is Teleki sorsa. Nem annyira az öngyilkossága, mint ami odáig vezetett. A dráma képletét mondom: szembefordulni a személyes múlttal egy igaz ügyért csak a halálban lehet. (Talán ez a képlet izgatott - családi vonatkozások miatt is, az apám esküdtszéke előtt kellett volna felelniök Áchim gyilkosainak - ez izgatott mindig Bajcsy-Zsilinszky Endre gyönyörű sorsában is.)

Az illusztratív háborús témájú darabjaim mellett nekem fontosabbak azok a drámakísérleteim, amelyekben a XX. századi „világháború-jelenséget” próbálom a dráma logikájával megfejteni. Ne felejtjük el, hogy a nemzeti tragédiáink mögött világháborúk álltak. S bár számunkra életbe vágó, hogy megmentünk-e egy falut, egy várost, egy fővárost, egy hadsereget a pusztulástól, ezen túl van e századvégi (ezredvégi) emberi sorsban egy univerzális érdekű talány, amely Föld-lakó mivoltunkban érint. És ez a talány számomra éppoly drámai (drámába illő), mint a trójai háború volt a görög tragikusoknak. Miféle mechanizmusok hozzák létre a sorozatosnak ígérkező „világháború-jelenséget”? Ez itt a kérdés. E jelenség sajátos paradoxája, hogy a civilizált diplomáciára és a technikai ismeretek maximumára épül, és ugyanakkor ellene mond a legelemibb józan észnek. Ady háborús versei ebbe az infernalis-irracionális mechanizmusba világítanak be villámfénynél vakítóbb képekkel. Egy filozófusnak kéne így számba vennie a világháborúnak diplomácián túli okait, ahogy Ady tette az *Emlékezés egy nyár-éjszakára* című versében. Emlékszel? „Minden emberbe beköltözött / Minden ősenek titkos sorsa...” Hol volt még akkor Jung kollektív tudattalanja? Vagy már a háború előtt a mezőhegyesi „próbaháborúról” írva emlegeti Ady az értelmetlenül elesettek „örvendő halálsóhaját”. Hol volt akkor még a freudi *Todestrieb*? (1916-ban kezdi majd pedzeni.) Hogy a civilizációnak, a nyakunkra növesztett morális dilemmáknak az elseprése a háború, ezt is ő látta meg: „Eljött az álmodt minden-mindegy, / Esküdjünk a mindent szabadnak, / Bőrünk úgyis ördögök bőre...” Hogy mint egy filozófus, úgy látja? Mondhatjuk, ahogy egy isten látja, amikor megbánta, hogy embert teremtett. A Vízözön tematikájába nemcsak a tömegfulladás és az Ararát tartozik az olajágot hozó Picasso-galambbal, hanem az is, hogy „miért a víz-özön?”. Persze, vannak előre gyártott válaszok erre, ezek a legveszélyesebbek, mert sokszor csak a vízözöncsinálók maszlagolásai. Ahogy Ady írta meg ezt is: „A király-lyány: mese, János”.

Az efféle darabjaim, például az, amelyik Freud és Ferenc József fiktív találkozásának szituációjában foglalkozott ezzel a témával, még kevésbé kell a színigazgatóknak, mint a többi. De feladatomban érzem, hogy ezeket végig és újra- meg újraírjam. *Világ-vég-játékok*. Igyekszem a lehető legtisztább formában hátrahagyni őket. Ki tudja, hátha a IV. világháború előtt majd eljátsszák - mint katarzishozókat.

K. L.: - Hat év után hazajöttél. Mi volt Svájc mérlege? Mit nyertél vele? Mit veszítettél?

H. M.: - Drámaírói pályámon bizonyára visszaesés volt. Viszont ott tanultam bele a szolgálatba: a magyar irodalom terjesztésébe. Ott tanultam meg igen sok magyar verset. (Ahelyett hogy franciául tanultam volna.) De ennek talán a drámaíró is ma hasznát látja. A Végh-kvartettől, amikor hétszámra a lakásomon gyakorolt, megtanultam, hogy micsoda *katedrális* egy Bartók Kvartett - hadd mondjam így, az architektúrára téve ezzel a hangsúlyt, s tudva, hogy az *épület*: a világról vagy az emberről való képünk *átszámítása* egy másik rendszerbe... S Prudhommeaux-val versfordítás közben hasonló felismerésre jutottam: József Attila a „nagy” verseiben (és a *Medáliákban* és a töredékeiben!) teljesebb képet ad az ember helyéről a társadalomban (a mindenségben), mint a József Attila életében bemutatott valamennyi magyar színdarab együttvéve. Így erősödött meg bennem Genfben az a felismerés, hogy vagy felemeljük a magyar dráma szellemi szintjét a bartóki, a József Attila-i univerzalitás közelébe, vagy pedig az egész drámairodalom nem ér egy fabatkát. Ezzel a felismeréssel jöttem haza. Tudtam a feladatom.

KARDOS LÁSZLÓ

K. L.: - Kardos László akadémikus, életének kilencedik évtizedébe lépve, számvetést végzett, és egy kötetben emlékezve összeválogatta régebbi írásait. Ezeket a tanulmányokat három ciklusba foglalta. Az egyik címe: *Debreceni esztendők*, a másiké *Lidércnyomás*, a harmadiké *Újvilág küszöbén*. Magukért beszélnek ezek a címek. Az első a pályakezdés éveit jelentette, a másik a fasizmus korszakának nehéz időszakát, a harmadik a felszabadulás utáni éveket. Volt életének egy időszaka, rövid öt hónap, amikor tulajdonképpen mind a három tényezőt együtt láthatjuk. Még Debrecenben él, a lidércnyomás még tart, hiszen az ország nagy részében dül a háború, de már Debrecenben az új világ küszöbén munkálkodnak az emberek, közöttük Kardos László is.

Kardos L.: - Igen, úgy van, ahogy mondod. 1944. november 6-án kerültem haza a munkatáborból szülővárosomba, Debrecenbe. Ott már barátaim, ismerőseim nagy izgalommal és lelkesedéssel próbálták megindítani a normális életet. Én természetesen a „szellemi emberek”, tanárok, írók, művészek társaságához csapódtam. Tehát körülbelül ahhoz a körhöz, ahol korábban is éltem.

K. L.: - Akkor a szellem emberei tulajdonképpen az élet mindenesei voltak. Egy új életet kellett elindítani, szinte az alapokat megteremteni.

Kardos L.: - Igen. Az újságban olvastam egy hirdetést, hogy pedagógusok jelentkezzenek népszámlálásra. Én egy református leánygimnáziumi tanárnő társaságában elindultam a városnak egy kijelölt negyedében megszámlálni a lakosságot. Ez körülbelül 2-3 napig tartott. A lakosság száma igen csekély volt, mert a bombázások elől a környező falvakba húzódtak Debrecen lakosai. Lassanként azonban normalizálódott az élet, vagy legalábbis elindult a normális felé. Debrecenben alakult, meghiggadt a világ. Már kormányunk is volt, írószövetséget is próbáltunk szervezni, mozgolódott a színház, játszottak a mozik, feltámadt az Ady Társaság.

K. L.: - Az Ady Társaság a két világháború között alakult, és nagyon fontos tényezője volt a két világháború közti haladó szellemi életnek. Ha pár szót tetszene erről is mondani?!

Kardos L.: - Igen, az Ady Társaság eszméje, terve 1926 körül keletkezett, és 1927-ben már meg is alakult a Társaság, megtartotta nagy ünnepnek számító, Babits részvételével lezajló megnyitóünnepségét. Aztán 10 esztendeig együtt dolgoztunk, főképp az irodalmi osztály vezetésében, tehát Juhász Géza, Gulyás Pál, Kardos Pál és én mint a Társaság főtítkára, együtt dolgoztunk azon, hogy amit akkor modern irodalomnak, modern magyar irodalomnak nevezünk, az végre otthont kapjon, ismertté váljon, népszerű legyen Debrecenben is. Mert Debrecen olvasóközönsége valahogy megrekedni látszott a Szabolcska-féle költészetnél, a Herczeg Ferenc-féle epikánál és így tovább.

K. L.: - A modern irodalom népszerűsítésének egyik szép példája éppen az a Rimbaud-kötet volt, amelyik a legnehezebb napokban jelent meg, és amelyről már a felszabadulás utáni Magyarok hozta az egyik első ismertetést, méltatást.

Kardos L.: - Igen. Rimbaud-nak a költészete engem már régen érdekelt, és első Rimbaud-fordításaimat már 1930-ban kiadtam egy kis füzetben, miután előbb néhány darab megjelent Szabó Lőrinc Pandorájában. Később, s kivált mikor az Ady Társasággal, respektíve Gulyás Palival némi politikai differenciám támadt, és visszavonultam a Társaság ügyeinek intézésétől, külföldi költőkbe húzódtam. Újra elővettem Rimbaud verseit, és úgy gondoltam, hogy

egy teljes vagy majdnem teljes Rimbaud-kötetet készítek elő. Ez 1944-ben meg is született. Valóra vált a terv, és Rimbaud-nak csaknem minden munkáját kiadta egy kötetben az Ampelos nevű debreceni kiadóvállalat.

K. L.: - Visszatérve a felszabadulás utáni, sok munkával, lelkesedéssel tele öt hónapra, hadd kérdezzem meg, mit tetszett még ez alatt az idő alatt csinálni?

Kardos L.: - Elhatároztuk barátaimmal, hogy folyóiratot indítunk, csak a címben nem tudtunk egyelőre megállapodni. Végre is Juhász Géza javaslatát fogadtuk el, így lett a folyóirat címe: Magyarok. A fiatal Lakatos Imre, volt diákom, buzgólkodott, Juhász Géza utasításai nyomán, de önállóan is, az első szám kéziratának begyűjtésében. Engem is fölkeresett, s furcsa kis vita kerekedett köztünk. Erről már régebben is írtam. Debrecenben azt rebesgették, hogy a Magyarok csak politikai propagandaírást hoz, s vers és novella is csak olyan jöhet benne, amelyiknek kommunista kicsengése van. Nem hittem a suttogásnak, de azért valami a fülemben ragadt belőle. Ha így van - gondoltam -, az csak politikai kárral járhat. Ki akartam próbálni Lakatost, aki egyébként már illegálisan is kommunista volt, s a párt debreceni szervezésében is szerepet játszott. Mikor meglátogatott ebben az ügyben, felajánlottam neki az első számba Barrett Browning öt portugál szonettjét. Ezeket már korábban lefordítottam. Lakatos elkedvetlenedett. Képtelenség - mondotta -, hogy mikor az új irodalom először szólal meg, akkor egy angol költő szerelmes szonettjeivel álljon elő. Én azt magyaráztam, hogy éppen ezek a szerelmes versek oszlatják majd el azt a gyanakvást, hogy az új folyóirat a politikai propaganda szócsöve lesz. Sokáig gyötörtük egymást, de végül is a szonettek győztek. Bennem valami olyan elgondolás és elképzelés alakult ki ezekben a napokban, hogy a forradalmi változást csak vonzóbbá, sőt meggyőzőbbé tesszük, ha irodalmát annak az ékes és delejes szóművészetnek a színeibe öltöztetjük, amely az előző korszakokban, és itt elsőrenden a Nyugat lírikusaira gondolok, úgy elbűvölt bennünket. Volt ebben az elgondolásban némi naivság is, de volt benne valamicske elháríthatatlan igazság is. Ezt a kis igazságelemet főképp olyankor érezhetjük, amikor az induló új írás egy-egy elszántabb, puritán, eltökélten száraz változatával találkozunk, és amikor a lapos keménységtől féltetni lehetett a mondanivaló dinamikáját, az új irodalom hitelét, sikerét, tehát az új politika sikerét is.

K. L.: - Ezekben a hónapokban még szinte a véletlen hozta össze Debrecenben az írókat. Kik kerültek oda, kik voltak írók ebben a Debrecenben?

Kardos L.: - Ott volt elsősorban Juhász Géza, aki a maga dinamikus mozgékonyásával nagyszerűen felkavarta a szellemi életet. Ott volt Gergely Sándor, aki Moszkvából jött haza, ott volt Zilahy Lajos, ott volt Szabó Zoltán, Papp Antal és a helybeliek közül még Kardos Pál és jómagam. De ott volt Veres Péter is.

K. L.: - Volt valamilyen kísérlet arra, hogy már ott, ekkor megalakuljon valamilyen írói szervezet, esetleg írószövetség?

Kardos L.: - Volt. Gergely Sándor kezdeményezésére 1945 februárjában mintegy tíz Debrecenben tartózkodó író, továbbá Gáborjáni Szabó Kálmán festőművész összegyűlt Gergely Sas utcai lakásán, és elhatározta, hogy megalakítja a Magyar Írók Szövetségét. Gáborjáni ezzel az alakulattal közösen akarta megcsinálni a képzőművészek szövetségét, de ezt a javaslatot elvetették. Az alakulás előkészítésére öttagú bizottságot küldtek ki. A tagok: Gergely Sándor, Juhász Géza, Kardos László, Szabó Zoltán és Veres Péter voltak. Minderről a helyi lapokban kommuniké jelent meg. Később én is megírtam a kísérlet történetét. Az intéző bizottság egyszer nálam, egyszer Szabó és egyszer Gergely lakásán ülést tartott. Ezeken az üléseken Veres Péter egyéb politikai elfoglaltsága miatt nem vett részt. Az intéző bizottság elhatározta, hogy a szövetség anyagi alapjait néhány moziengedély megszerzésével rakja le.

Szabó Zoltán beszélt a belügyminiszterrel, aki ez ügyben kedvező választ adott, mire az intéző bizottság kérvényt nyújtott be a debreceni Vígszínház mozgóengedélyének elnyerése iránt. Ugyancsak elhatározta az intéző bizottság egy hetilap indítását, amely eleinte újság formátumú, egy hétfői politikai napilapot is magában foglaló, debreceni irodalmi riportlap lesz, s amelynek technikai szerkesztését Papp Antalra, szellemi irányítását Szabó Zoltánra bízták. Szabó bemutatta az intéző bizottságnak Papp Antal e tárgyban készített kitűnő memorandumát, amely egy későbbi hetilapnak a tervezetét is magában foglalta. Gergely Sándor indítványára elhatározta az intéző bizottság azt is, hogy márciusban írói napokat rendez, amelyekre a legnevesebb és a fasiszta rezsimben nem kompromittált írókat meghívja. Az intéző bizottság összeállította az írói napok programját és a meghívandó írók ideiglenes névsorát is. Határozatba ment az is, hogy a Sas utcában írói vendégszobát rendeznek be, de ez a terv egyelőre meghiúsult.

K. L.: - Mi lett ezzel az írói kongresszussal? Létrejött-e, vagy pedig épp amiatt, hogy azután már Budapestre került át a kormány, elhalasztódott?

Kardos L.: - Elhalasztódott. Április 10-én, 1945-ben a kormány feljött Budapestre, és vele együtt felkerültek Pestre mindazok, akik valamilyen minisztériumban kaptak megbízást.

K. L.: - És itt hadd emlékeztessenek arra, hogy Kardos László nemcsak pedagógus, nemcsak író volt ezekben a hónapokban, hanem végül a minisztériumban is állást vállalt. Hogy is történt ez? Hogyan lesz egy író hivatalnok?

Kardos L.: - Igen, ez elég komplikált dolog volt. Én tudniillik szörnyen aggódtam a családomért, amelyet Ausztriába deportáltak, és úgy gondoltam, hogy ha a politikai életben szerepet vállalok, és ez a hitleri kémszolgálat útján netalán kiderül Ausztriában, akkor a családomon torolják meg, amit én „vétettem”.

K. L.: - Tehát így volt jelen továbbra is a lidércnyomás ezekben a napokban.

Kardos L.: - Igen, jelen volt a lidércnyomás, noha természetesen kisebb mértékben, mint amikor a munkatáborban dolgoztam. Simon László kultuszállamtitkár - egyébként debreceni tanártársunk - és Juhász Géza fölkeresett, hogy a régi haladó szellemű értelmiségiek már mind vállaltak valamilyen beosztást, állást, munkát, én miért húzódok vissza. Elmondtam nekik aggályaimat, s megmondtam, hogy ha családom hazaérkezik, akkor minden munkát vállalok, amit rám bízna. Addig azonban semmit. Úgy látszik, ezt nem nagyon respektálták, mert Simon László néhány nap múlva egy altisztet küldött a minisztériumból az iskolába, ahol tanítottam, s az altiszt Kéry Lászlónak, aki szintén ott tanított, és nekem azt az üzenetet hozta Simontól, hogy menjünk fel Teleky kultuszminiszterhez, aki közölni akarja velünk a Kultuszminisztériumba történt kinevezésünket. Már nem volt mit tenni, Kéryvel fölmentem a Kultuszminisztériumba, és ott Teleky gróf közölte, hogy a Kultuszminisztérium művészeti osztályán helyeztek el bennünket. Engem mint miniszteri osztálytanácsost, Kéryt mint miniszteri titkárt vagy fogalmazót, nem emlékszem már biztosan.

K. L.: - És milyen feladatokat jelentett ekkor a minisztériumban dolgozni?

Kardos L.: - Simon felszólítására bementünk a miniszter szobájába. Teleky fáradt udvarias-sággal fogadott, hellyel kínált, és gratulált kinevezésünkhöz. Tudtukra adta, hogy új posztun-kon az irodalom ügyeivel kell majd foglalkoznunk, a művészeti osztály keretében. Ahogyan eligazított bennünket, az meglepett, megütött. Csöndesen és valahogy kelleetlenül figyelmeztetett rá, hogy - mint mondotta - ilyen forradalmi időkben mindenki valami újítással fog előállni, de mi ne hallgassunk ezekre az újítókra, maradjunk a hagyományoknál. A gróf fakó volt és nyilván kimerült, én inkább rokonszenvesnek találtam, mint ellenszenvesnek. De ez a

tanácsa váratlanul ért, nem feleltünk rá. Megköszöntük a kinevezést, és megígértük, hogy tisztességgel igyekszünk majd ellátni feladatainkat.

K. L.: - Debrecen után Budapesten várt a nagy munka a minisztérium munkatársaira. Milyen konkrét feladatok, milyen tervek foglalkoztatták akkor?

Kardos L.: - Tehát április 10-től kezdve Pesten voltam a minisztériumban, ott dolgoztam, mint az irodalmi ügyek referense. Legfőbb gondom az volt, hogyan lehetne frissebb mozgásra bírni az írókat, az irodalmat. Kevesen és keveset írtak. A fasiszta mérszárlások, az ostrom, a nyomor, a történelmi megrázkódtatás megbénította a tollakat. Írtam már erről. Azt eszeltem ki, hogy a minisztérium hirdessen novellapályázatot, tűzzön ki nagy összegű díjakat. Ez a pályázat feloldhatja a görcsöt. Elgondolásomat tüzetesen kifejtettem írásban is, és a javaslatot benyújtottam a művészeti osztály főnökének. Akármilyen furcsán hangzik is, ezt a benyújtást nem végezhettem el személyesen. Elaborátumomat át kellett adni egy régebben ott dolgozó tisztviselőtársamnak, megkérve őt, hogy juttassa el az írást az osztály főnökéhez. Átvette, vállalta. Hetek múltak el, nem mozdult semmi. Szóltam a közvetítő kollégának, kértem, intézze el, hogy közvetlenül beszélhesek a tervről az osztályfőnökkel. Elintézte, bemehettem a főnöki szobába. Az elegáns, ezüstös üstökű, kellemes szavú öregember leültetett, és íróasztaláról felemelte az én beadványomat. Közben hadd mondjam el, hogy igazában bizalommal és szeretettel voltam iránta, hiszen visszatért nyugatról, s ha előkelő mozgásában, beszédmódjában volt is valami, amit idegennek és réginek éreztem, valójában tagadhatatlanul korrekt és emberséges embernek láttam. Igen műveltnek is tetszett, kivált a képzőművészetek történetében volt járatos. „Hát, édes fiam - kezdte gyöngéden -, ez nagyon szép, ez mind nagyon szép, amit te itt írsz, de hát...” - itt egy kis szünetet tartott, de már éreznem kellett, hogy tervem zátonyra futott. Az osztályfőnök folytatta: „De hát gondoltál te arra, hány pályázat fog ide beérkezni?” „Remélem - mondtam -, hogy nagyon sok, nagyon sok.” A kíméletes főnöki hangba most már egy kis ingerültség vegyült. „No de édes fiam, ki fogja azt a rengeteg novellát elolvasni?” Kicsit a fejembe szállt a vér. „Például én is” - mondtam valamicskét nyersen. A főnök idegesen emelte a magasba mindkét karját: „No de édes fiam, mi az ördögért vállalnál magadra annyi munkát?” A vita folytatására nem emlékszem, de arra igen, hogy a pályázatot mégis kiírtuk, és hogy a pályázatnak sikere volt.

K. L.: - Kardos László szerencsére nem fogadta meg az óvatoskodó intést. Hiszen a korabeli sajtó épp azt vetette az írók szemére, hogy hallgatnak, keveset írnak, másrészt pedig azt emlegette, hogy az írókat segíteni kell, mert a háború alatt nagyon nehéz körülmények közé kerültek. Azt hiszem, az akkori minisztériumban végül Kardos László és írókollégái segítségével sikerült ezt elérni. Hiszen akkor az élet megindulása olyan, ma már aprónak, jelentéktelennek látszó dolgokon múlt, mint hogy például az írók papírt kaptak. Vagy némi kis anyagi juttatásokat. Korabeli levelezésekből - irodalomtörténeti kutatásaim során - láthattam, mennyire alapvetően fontos dolog volt ez.

Kardos L.: - Igen, ahogy kineveztek a minisztériumba, már Debrecenben készítettem egy tervezetet ilyen címmel: *Mit kell tennünk a magyar irodalomért?* A tervezet részletei közül erősen foglalkoztatott *Az írói kataszter bizalmas szociális gondozása* című tervpont. Úgy gondoltam, hogy a magyar demokrácia nem engedheti meg, hogy tehetséges magyar írókat az anyagi ínség megbénítson, megrontson. A magyar államnak örködnie kell azon, hogy az irodalom igaz értékei súlyosabb és végzetesebb anyagi gondok nélkül bontakozhassanak ki. A pénzsegély módszere - gondoltam - nem egészen ártalmatlan. Az író akarva-akaratlan függő helyzetbe kerül állammal, minisztériummal szemben. És ez nem kívánatos. Sokkal egészségesebb a támogatásra szoruló írók foglalkoztatása olyan tisztességesen fizetett munkával, amely az író érdeklődési körétől nem idegen, idejét nem foglalja le nagymértékben, és munka-

erejét nem meríti ki teljesen. El kell készítenünk - javasoltam - bizalmas, belső használatra azoknak az íróknak névsorát, akiknek a munkássága komoly, pótolhatatlan nemzeti érték, és ügyelnünk kell arra, hogy ezek az írók az alkotásra kedvező életkörülmények közé jussanak. Ezeket az írókat kényelmesebb állásokba kell juttatnunk, a rádió jól fizetett és gyakran hallható szereplői közé kell sorolnunk, és gondoskodni kell arról, hogy műveiket az erre alkalmas folyóiratok és hetilapok másodközlésben is hozzák. Mindezt tapintatosan kell cselekednünk, hogy az író ne érezze magát eltartottnak, de még csak hivatalosan támogatottnak sem.

K. L.: - Mindezekben az elvekben, amelyeket a minisztérium tisztviselőjeként megfogalmazott, azok a tapasztalatok, azok a sokszor megalázó és keserű tapasztalatok segítettek, amelyeket korábbi időszakban még legjobb íróinknak is el kellett szenvedniük a megélhetésért. Tulajdonképpen azokat a feltételeket fogalmazták meg ekkor, amelyeket később már szocialista államunk tudott csak megteremteni. Ugyanakkor nemcsak íróinknak anyagi megélhetése vált problematikusná, hanem az úgynevezett írói igazolások kérdése is. Tudniillik számba kellett venni azt, hogy szellemi életünk exponált szereplői, az írók hogyan állták ki a próbát a nehéz években. Mit jelentett az írói igazolás, hogyan tudták ezt a nagyon nehéz, nagyon felelősségteljes számvetést akkor elvégezni?

Kardos L.: - Azt hiszem, megengedheted, hogy egy 45-ben kelt cikkemből felolvassam, amit az írók igazolásáról akkor írtam. Tehát: „Az írói igazolások kérdése kényes és bonyolult. És nincs rajta mit csodálni, hogy körülötte tartós és kilátástalan zavar támadt. A feladat: eldönteni, hogy íróink közül kik és mily mértékben váltak méltatlanná arra, hogy a demokrácia korában is írók maradhassanak. A bírának az igazságot és az épülő demokrácia érdekeit kell szem előtt tartaniuk. Az igazság, amennyire ismerjük, le is hangol, meg is vigasztal. Lehangol, hogy kevés írónk maradt teljesen érintetlen az ellenforradalom eszmekörétől, és elenyészően csekély azoknak a száma, akik végig nyílt támadásban állottak a hitlerizmussal szemben. Megvigasztal, hogy irodalmunk legjelesebb művelői közül alig egy-kettő adta el magát testestül-lelekestül az ördögnek, a túlnyomó többség csak vontatva engedett, és inkább csak a felületen. Az épülő demokráciának az érdeke egyfelől az, hogy titkosan bomlasztó, ellenforradalmi érzületű írók ne állhassanak be munkásai közé, másfelől meg, hogy mennél több tehetséges toll szolgálja az építés döntő, nagy ügyét. Az ország egyetemes érdekeinek a szempontjából nézve a dolgot, a fél- és negyedtehetségek sorsa nem probléma, a nagy nemzeti feladat megoldását nem fogja késleltetni, ha hivatott bírák kiütik kezükből a gonosz utakon járt tollat. Más az eset azoknál a tollaknál, amelyeknek becsesebb acéljára szükség volna az újjáépítés munkájában. A gondolatsornak ezen a pontján fel szokott vetődni az az érv, hogy mennél tehetségesebb egy író, annál felelősebb is, mert szava messzire hallatszik, példája szélesebb körben hat. Ez így is van. Ezzel szemben áll az a másik igazság, hogy mennél tehetségesebb valaki, annál kevésbé mondhat le róla az újjáépítés munkája. Úgy tetszik, a helyes megoldás ennek a két igazságnak valaminő egybehangolásából születhetik meg. Talán ilyenformán: szabadságot minden kiváló írónak, akinek korábbi munkássága és magatartása nem gátja abbéli reményünknek, hogy az író, ha nem ma, akkor holnap, pozitív értéket jelent a demokrácia szellemi kincsesházában. Szabadságot? De vajon átléphet-e a két kor választóvonalán, átléphet-e minden büntetés, minden igazságos, méltó megtorlás nélkül az az író, s most már csak a kiválóakról lesz szó, aki türte, hogy neve erőforrás legyen az ellenforradalom bűnösei számára, dísz és jelszó olyan mozgalmak és szándékok homlokán, amelyeknek szörnyűsége csak most kezd egész elrémitő nagyságában feltárulni? Lesz-e áldás azon a tollon, amely tegnap békén és hallgatagon siklott el olyan gigantikus bűnök mellett, s amelynek ma az új, tisztább élet feladataiért kellene megindulnia? Kínzó, nehéz kérdések ezek, de a rohamos élet választ sürget rájuk. A válasznak nem a megtorlás egyébként jogos és természetes

vágyából, hanem a demokrácia iránt érzett szeretetből kell kisarjadnia. A jövő érdeke a döntő. Az első percben szinte kínálkozik az a józan, gépiesen természetes felfogás, hogy a büntetések legyenek arányosak. Azok, akik vezető, rossz szellemei voltak a borzalmak korának, ne térhessenek többé vissza a szellemi élet megtisztult csarnokaiba. Azok pedig, akik csak tévedtek, vagy itt-ott gyöngének mutatkoztak a roppant arányú kísértéssel szemben, kisebb-nagyobb büntetés kitöltése után hadd foglaljanak újból helyet a munkálkodó írók sorában. Ez a válasz világosnak és magától értetődőnek tetszik, de híjával van a mélyebb belátásnak. A messzebb tekintő bölcsesség le kell hogy mondjon a »kisebb-nagyobb büntetések«-ról. Ezen a ponton határozott különbséget kell tennünk a művészi hivatás és a világ minden más mester-sége és foglalkozása között. A büntetés traumájával az idegeiben még lehet valaki jó kalmár, könyvelő, géplakatos vagy orvos - jó művész aligha. Az alkotás műhelyében, a csodálatos műszerek álmian finom labirintusában, a kitaszítás és megszegyenítés - függetlenül attól, hogy megérdemelt volt-e vagy sem - olyan roncsolásokat végezhet, amelyeknek a helyreállít-ására nincs mód. Akit a demokratikus társadalom meg akar tartani a maga munkája számára, annak a munkaképességét nem szabad, nem okos kockáztatni. Itt csak a nagyvonalúság segít. Aki azt veti ez ellen, hogy a hibás útra tévedt író számára ihlető katarzis lehet a büntetés, annak legfeljebb egyes, egész kivételes esetekben van igaza. A valószínűség más, éspedig az, hogy a megbüntetett író soha többé nem lesz a büntető közösségnek gáttalanul lelkes szolgája és szószólója. És ha már katarzistról van szó, az ilyesmire képes írói lélek ezen már nyilván át is esett az ellenforradalom bukása óta eltelt fél esztendő alatt. Nincs más út: akire szüksége van a magyar irodalomnak, s akitől jó munkát várhat a demokrácia, az előtt a kapukat minden további nélkül fel kell tártani. Röviden: az írói igazolások kérdését ideje volna dűlőre vinni. Megtorló szigorral ott, ahol a demokrácia érdekei megkívánják vagy megengedik, nagyvonalú liberalitással ott, ahol szűkkeblűbb eljárás egyet jelentene a demokrácia szellemi öncsonkítá-sával.”

K. L.: - Ezt a dokumentumot hallgatva - amelyik a kor folyóiratában, a már említett Magya-rokban, *Irodalmunk időszerű kérdései* címmel jelent meg -, eszünkbe jut egy régi barátság: Kardos László és Szabó Lőrinc barátsága. Szabó Lőrinc esetében épp ez a nagyvonalúság, amelyet Kardos László említ itt ebben a korabeli cikkében, ez a nagyvonalúság győzött akkor. És eredménye volt, hiszen Szabó Lőrincet igazolták, és épp ez után az igazolás után készítette élete (talán) főművét, a *Tücsökzenét*. Ennek készüléseben nagy segítségére volt Kardos László Szabó Lőrincnek: figyelemmel kísérte ennek a nagy munkálatnak a menetét, és nemegyszer lelkes hallgatója is volt az elkészült daraboknak.

Kardos L.: - Azt hiszem, túlzás azt mondani, hogy lényegesen segítségére voltam Szabó Lőrincnek a *Tücsökzene* megírásában, az azonban tény, hogy egy ízben az ő kérésére, aki nagyon szenvedett attól, hogy munkái nemigen jutnak a közönség elé, tehát az ő kérésére, a lakásomra meghívtam egy sor barátunkat, és Lőrinc eljött, és a *Tücsökzenének* számára leg-kedvesebb darabjait ott felolvasta. Ez valahogyan megszabadította őt annak a rossz érzésnek a nyomásától, hogy a *Tücsökzene* nem kerül a közönség elé, és nyilván jólesett neki, hogy értő és baráti hangulatú közönség előtt bemutathatta ennek a ciklusnak a javát.

K. L.: - A régi barátság mellett ezek a hónapok, évek új barátokat is hoztak, sőt új írókat, fiatalokat már Debrecenben is.

Kardos L.: - Az, hogy Debrecenben alakult meg az új kormány, s ilyenformán Debrecen egy időre az ország fővárosa lett, kedvező hatással volt Debrecen fiatal íróira. Mondottam már, hogy Kéry Lászlót a minisztérium meghívta miniszteri fogalmazónak, és később, miután a Magyarok című folyóirat Debrecenből Budapestre került, ő lett a folyóiratnak a szerkesztője. Azt is el kell mondanom, hogy a debreceni Szabó Magda is felkerült a minisztériumba, ha jól

emlékszem, minisztériumi titkárként, és jó ideig ott dolgozott, mígnem tanári pályára került, majd tisztán az írásnak, irodalomnak szentelhette magát. Köztudomású, hogy ma már nemzetközi nevű, kitűnő regényíró.

K. L.: - Kardos Lászlót úgy ismeri a közönség, mint szovjet művek kiváló tolmácsolóját. Mikor kezdett először fordítani?

Kardos L.: - Oroszból fordítani, ezt „pontosítani” kell, ahogy azt manapság mondják. Én oroszból nem fordítottam. Az orosz nyelvet nem ismertem, és olyan mértékben sohasem tanultam meg, hogy minden támasz nélkül magából az orosz nyelvből fordíthattam volna. Azonban érdekes módon, még 44-ben a debreceni Ampelos nevű kiadóvállalat vezetője azzal fordult hozzám, hogy nem vállalkoznám-e Gribojedov klasszikus orosz költő *Az ész bajjal jár* című vígjátékának lefordítására. Mondtam, hogy nem tudok oroszul. Azt felelte, hogy van a debreceni bíróságon egy férfi, Fáy Béla, aki tud oroszul, és kész is segíteni nekem a nyersfordítás elkészítésével a műfordításban. Erre igent mondtam, azonban közbejött Debrecen felszabadítása, közbejött sok minden, és ez a terv újból csak Budapesten merült fel, amikor én már a Kultuszminisztériumban voltam. Fáy Béla is Budapestre költözött. Összeültünk, s az ő hathatós segítségével megcsináltam ezt a verses műfordítást, amelyet aztán a Nemzeti Színház is előadott. Érdekes, hogy Fáy Béla még a felszabadulás előtt kezdte olvasni ezt a művet, voltaképp ezen tanult meg oroszul.

K. L.: - Később a Majakovszkij-kötet fordításában is része volt Kardos Lászlónak.

Kardos L.: - Igen, ha jól emlékszem, az első magyar Majakovszkij-kötetet Békés István szerkesztette, aki debreceni volt és nekem jóbarátom. Ezeket a fordításokat is nyersfordítások alapján csináltam, és egyik-másik közülük, így a *Black and White* című, elég népszerű lett. Később is sokat fordítottam szovjet és klasszikus orosz költőktől, mondom, mindig próza-fordítás nyomán. Ha jól tudom, csak egyetlen Puskin-verset, a *Madárka* címűt fordítottam saját csekély orosztudásomra támaszkodva, máskor mindig szükségét éreztem annak, hogy jobb nyelvtudás segítse az én műfordítói kísérletemet.

K. L.: - Kardos Lászlót nemzedékek mint a világirodalom professzorát ismerték és szerették meg, jómagam is így ismertem meg az egyetemen, diákkoromban. A pedagógus, a tanár jelentkezett már a felszabadulás utáni első napokban is, méghozzá a legújabb magyar líráról tartott alapvető összefoglaló és tájékoztató előadást.

Kardos L.: - Ezt az előadást 45 tavaszán vagy nyarán tartottam a tanárok átképző tanfolyamán, Budapesten. Megérzik az előadáson, hogy olyan hallgatóság, középiskolai tanárok gyülekezete előtt hangzott el, amelyről - legalábbis egy részéről - föl kellett tételeznem, hogy még nem szabadulhatott meg teljesen az ellenforradalmi negyedszázad súlyos előítéleteitől. Azon a tanfolyamon, amelynek a keretében előadásom elhangzott, előadtak mások is, többek között Andics Erzsébet, Juhász Géza, Kardos Tibor, Kosáry Domokos, Mátrai László, Mód Aladár, Molnár Erik, Ortutay Gyula, Pátzay Pál, Rudas László, Szabó Árpád, Veres Péter. Az előadás szövege megjelent a *Demokrácia és köznevelés* című gyűjteményes kötetben. Ebből az előadásomból, ha megengeded, felolvasok egy részletet. Költőkről volt benne szó: „Világos dolog, hogy a szociális haladásért, a demokrácia győzelméért csatasorba kell vetnünk, első vonalba kell állítanunk minden olyan költői alkotást, amely ezeknek a céloknak a megközeledését elősegíti. Valószínű, hogy az emberiség haladását minden jó művészi alkotás elősegíti, s mentől jobb, annál inkább, de az is bizonyos, hogy közvetlen ráhatású alkotások, például Ady forradalmi versei, gyorsabb és érzékelhetőbb eredményt ígérnek, mint valamely individualista, esztétista, egyébként éppoly rangos költemény. Alaposan és szabatosan meg kell magyaráznunk egy-egy költemény kollektív vagy individualista jellegét is, de itt keményen

kell a szabatosságra törni, mert ezek relatív és fölöttébb síkos fogalmak. Vajon Babits *Esti kérdése* egy magányos lélek individualisztikus, a közösség szempontjából érdektelen, absztrakt, füstként ellengő tűnődése, vagy olyan kollektív remekmű, amely az emberiség leg-egyetemesebb és legmélyebb kérdését veti fel utolérhetetlen formában, azt tudniillik, hogy mi hát az értelme annak a múló, támadó, szüntelenül pusztuló és újjászülető jelenségtömegnek, ami együtt az élet.”

K. L.: - Hidat teremteni a múlt értékei, a közelmúlt értékei és az új világ között: az új világ küszöbén ezt a feladatot vállalta magára Kardos László, és azt hiszem, ezek a dokumentumok is azt bizonyítják, hogy akkor ez a legaktuálisabb feladatok közé tartozott.

KÉRY LÁSZLÓ

K. L.: - Kezdhethénk úgy is a beszélgetést, hogy volt egyszer egy háború, ami nagy nehezen véget ért, és volt egyszer egy folyóirat, amelyben először szólaltak meg a háború után az írók. Előbb Debrecenben, majd a fővárosban. Ennek a folyóiratnak egy fiatalember volt a főszerkesztője, Kéry László. Hogyan lesz valaki egy új életre születő ország első irodalmi folyóiratának főszerkesztője?

Kéry L.: - Azt lehetne mondani, hogy véletlenül, szándéktalanul, „hibámon kívül” lettem, ha nem is főszerkesztője, de tényleges szerkesztője a Magyarok című folyóiratnak, amely valóban Debrecenből indult el, 1945 áprilisában. A második számtól kezdve azonban már Budapesten jelent meg. De egy pillanatra talán vissza kell kanyarodnunk legalább 1944. október 19-ig - ez volt ugyanis az a nap, amelyen a Vörös Hadsereg, közelebből a Második Ukrán Front csapatai felszabadították Debrecenét. És ezután megindult a háborús sebek gyógyítása, a romok eltakarítása, megpezsdült az élet. Ahogy valaki kifejezte, „rend akart lenni”, s ez a demokratikus rend elég gyorsan talpra is állt, nemcsak az üzemek kezdtek termelni, hanem az intézmények is újjáalakultak, megnyitották kapuikat az iskolák, 1944 decemberében pedig a református kollégium oratóriumában már az ideiglenes országgyűlés ülésezett, létrejött az ideiglenes nemzeti kormány és így tovább. Ebben a nagy újrakezdési lázban magától értetődően vetődött fel egy folyóirat alapításának a gondolata, mégpedig az Ady Társaságban. Az Ady Társaság a két háború között Debrecenben fontos, haladó jellegű irodalmi egyesület volt, amely a felszabadulás után újjászerveződött, 1944. december 7-én már közgyűlést tartott, ahol engem - hogy, hogy nem - megválasztottak titkárnak. Valóban fiatal ember voltam, huszonnégy éves, épp hogy elvégeztem az egyetemet, és 44 decemberében az egyik újrainduló debreceni gimnáziumban kezdtem tanítani. Az alakuló konferencián találkoztam Kardos Lászlóval, akit addig csak hírből és látásból ismertem, s ő meghívott az Ady Társaság közgyűlésére. Arról nem beszélt, hogy esetleg megválasztanak valaminek. Teljesen váratlanul titkára lettem az Ady Társaságnak, s a közgyűlésen már az is felvetődött, hogy lapot kellene alapítani, hiszen Debrecen ennél kevésbé mozgalmas időkben is el tudott indítani bizonyos szellemi mozgalmakat, most pedig még Debrecenen kívüliek is érkeztek ide az ország más részeiből, sőt néhányan egyenesen Moszkvából. Együtt volt valójában egy folyóirat munkatársi köre, elkezdtünk kéziratokat gyűjteni, s hamarosan elkészült a lap első száma, amelyben olyan munkatársak szerepeltek, mint Révai József és Gergely Sándor - akik a Vörös Hadsereggel jöttek Magyarországra -, mint Juhász Géza, az ismert debreceni író, az Ady Társaságnak már az előző korszakban elnöke, Kardos László, korábban a Nyugat munkatársa, Juhász Nagy Sándor, szintén jellegzetes debreceni értelmiségi, valamikor a Károlyi-kormány minisztere, Simon László debreceni tanár, Tóth Endre költő, Benedek András, aki a hadiesemények során vetődött Debrecenbe, Ujfalussy József, aki tősgyökeres debreceni volt, és velem együtt fiatal - tőlük gyűjtöttük össze az első szám anyagát. A főszerkesztő Juhász Géza lett, én pedig felelős szerkesztőként szerepeltem, mivel a lapengedély valamilyen miniszterialis jövőbe látás folytán az én nevemre szólt.

K. L.: - És honnan vették a folyóirat nevét, hogy lett Magyarok?

Kéry L.: - Azon persze egy darabig törtük a fejünket, hogy az adott történelmi pillanatban mi lehet egy folyóirat legalkalmasabb címe. Nem egy javaslatot megtárgyaltunk, majd el is vetettünk. Valaki például azt tanácsolta, hogy legyen a folyóirat címe *Háború és béke*. Még tartott a háború, s reménykedtünk közeli befejezésében, de aztán arra gondoltunk, miért viselje homlokán a folyóirat a háború nevét a béke idején is.

K. L.: - Elég volt, hogy sajnos nekrológ folyóirat is volt az elején.

Kéry L.: - Igen, a veszteségeket föl kellett mérnünk, s ezt el is végeztük a Magyarok második számában. De visszatérve a cím kérdésére, úgy éreztük, hogy népünk-nemzetünk nevét ideje újra kimondanunk, éppen mivel huszonöt éven át annyiszor bemocskolták, meggyalázták, oly sokan visszaéltek vele. Úgy éreztük, vállalnunk kell, hogy magyarok vagyunk, magyar irodalmat akarunk. Ebben a névválasztásban benne volt az egyetemességnek bizonyos igénye is, tudniillik, hogy az egész magyar irodalomnak, a magyar irodalom újjáéledésének a programja a miénk. Arról talán később még szólok, hogy az egyetemesség nem valósult meg, de mindenesetre a célok között ott szerepelt. Ami pedig a nekrológokat illeti: a veszteségeket fel kellett mérni, s erre 1945 júliusában került sor, a lap második számában, amely már Budapesten jelent meg. Emlékező cikkeket közöltünk olyan írókról, akik a hadiesemények során - részint munkatáborokban - pusztultak el, mint Halász Gábor, Szerb Antal, Sárközi György, Elek Artúr, Szomory Dezső, Szabó Dezső. Utólag nagyon hiányosnak érezhetjük ezt a névsort, feltűnő például, hogy Radnótiról nem írtunk. De róla és még néhány más társáról 1945 nyarán nem tudtunk biztosat, abban reménykedtünk, hogy visszatérnek, előkerülnek valahonnan. Ezért nem közöltünk emlékcikket Radnóti Miklósról 1945 júliusában. Később, mikor halálhíre, sajnos, bizonyossá vált, a Magyarok is hozott hátrahagyott verseiből.

K. L.: - Említetted, hogy a második számot már Budapesten állítottátok össze. Hadd kérdezzem meg, milyen változást hozott a lap életébe a Budapestre való átköltözés?

Kéry L.: - Mindenekelőtt azt, hogy így közvetlen kapcsolatba kerültem a magyar irodalom számos alakjával. Jóllehet Debrecen nagyon felélénkült 1944 végén, 1945 elején, azért mégsem volt igazi főváros, Budapest pedig az volt még romokban heverve és lerongyoltan is. Másodszor: most dőlt el, hogy a folyóirat vagy megszűnik az első szám megjelenése után, vagy nekem kell szerkesztenem. Ezzel nem akarom azt mondani, hogy teljes tudatossággal döntöttem. Inkább így fogalmazhatnék: belecsöppentem egy helyzetbe, s elfogadtam - ahogy ma mondanánk - a „kihívást”. Ezt annál is inkább megtehettem, mert kitűnő, tapasztalt segítő-társaim voltak, elsősorban Kardos László.

K. L.: - Kik lettek az új szerzők?

Kéry L.: - Az első budapesti számban, az 1945. júliusiban ezeket a szerzőket találjuk, ahogy sorjában olvasom a neveket a tartalomjegyzékből: Illyés Gyula, Rónay György, Keszi Imre, Gáspár Endre, Nagy Lajos, Vas István, Végh György, Gyergyai Albert, Cs. Szabó László, Hajnal Anna, Thurzó Gábor, Szabó Magda, Vidor Miklós, Sötér István, Lengyel Balázs, Nagy Zoltán, Kardos László, Szigeti József, Szauder József, Staud Géza. Elég változatos névsor, mutatva, hogy a folyóirat a legidősebbektől a legfiatalabbakig mindenfelé kinyújtotta csápjait, és nem eredménytelenül. Nem tudom, szabad-e a neveket halmoznom, tovább sorolnom, kiket közöltem az alatt a két év alatt - 1945 áprilisától 1947 áprilisáig -, amíg én szerkesztettem a lapot, de másképp nem nagyon tudom érzékeltetni, hogy valójában négy nemzedékről volt itt szó. Három Nyugat-nemzedékről - nevezzük így! - és negyedikként arról, amelyik már nem kapcsolódott közvetlenül a Nyugathoz, s amelyik a huszon-egynéhány éves fiatalokból állott. Nagy Lajost és Gyergyai Albertet már említettem, de a későbbi számokban felsorakozott melléjük még Füst Milán, Kassák Lajos, Gellért Oszkár, sőt valamennyi közül a legidősebb, Schöpflin Aladár is. Lukács Györgytől, nem sokkal hazatérése után a *Tolsztoj Leo és a nyugati irodalom* című tanulmányt hozta a Magyarok. A későbbiekben több cikk is jelent meg róla a lapban - jobbra polemikus írások. Az első Lukács-tanítványok közül nem egy munkatársa volt a Magyaroknak. De visszatérve a legidősebbek nemzedékéhez, említhetjük még Balázs Bélát, Laczkó Gézát, Turóczi-Trostler Józsefet is. A második nemzedékből utaltam Illyés Gyulára és Cs. Szabó Lászlóra, de ott volt mellettük Szabó Lőrinc, Illés Endre, Déry

Tibor, Komlós Aladár, Berda József, Keresztury Dezső, Fodor József és Rabinovszky Máriusz is, aki a képzőművészeti kritikákat írta és így tovább. A harmadik nemzedékből elsőül Vas Istvánt említeném, aki nagyon határozottan, sőt talán azt is mondhatom, lelkesen állt a lap mellé, és sokat segített nekem. Kardos László után ő volt a legnagyobb segítségemre a szerkesztésben. De az ő nemzedékéből munkatársaink közé tartozott még Weöres Sándor, Takáts Gyula, Zelk Zoltán, Devecseri Gábor, Csorba Győző, Hajnal Anna, Jankovich Ferenc, Ottlik Géza, Szentkuthy Miklós, Kolozsvári Grandpierre Emil, Bóka László is és még sokan mások. A legifjabb nemzedék pedig olyan szerzőkkel volt képviselve, mint Szabó Magda, Pilinszky János, Mándy Iván, Nemes Nagy Ágnes, Somlyó György, Karinthy Ferenc, Szabolcsi Miklós, Lengyel Balázs - talán megbocsátják barátaim, ha megint csak elhagyok egy sor nevet. Hadd említsem meg mégis a fiatal kritikusoknak azt a csoportját, amelyiket az egyetemi évekből, az Eötvös-kollégiumból ismertem: Szauder József, Nagy Péter, Szigeti József, Király István, Szöllősy András, Lukácsy Sándor, s a legfiatalabb valamennyi közül: Pándi Pál.

K. L.: - Egy folyóirat egyrészt úgy válhat jelentőssé, hogy az irodalmi élet nagy egyéniségeit megnyeri, közli, körébe vonja, de egyszersmind azzal is jelentőssé válhat, hogy kiket indított. Tulajdonképpen ez a negyedik nemzedék az, amelyiket a Magyarok útjára bocsátott.

Kéry L.: - Igen, ezt el lehet mondani jó néhány költő és író esetében, mint az imént már említett Szabó Magda vagy Pilinszky János. Ami nem jelenti feltétlenül, hogy ezek a fiatalok a Magyarokban jelentek meg először, mégis ez a folyóirat volt az első rangos irodalmi fórum, amely helyet biztosított nekik. Utalhatnék Jánosi Istvánra, Major Ottóra, Rubin Szilárdra vagy Rákos Sándorra is: valamennyien itt jutottak igazában először szóhoz.

Ami pedig azt a kérdést illeti, hogy a Magyarok nagyon szélesen vonta meg a határokat, ez önként adódott a folyóirat helyzetéből és - mondjuk így - történelmi, irodalomtörténeti feladatából. A Magyarok vákuumot töltött be, különösen 1946 őszéig, amikor a Válasz megindult. Több mint egy éven át nem volt más számottevő irodalmi folyóirat. Az általános helyzetet a koalíció határozta meg, a demokratikus pártoknak - munkáspártoknak és polgári pártoknak - felszabadulás utáni szövetsége. Úgy gondoltuk, hogy a Magyarokban ennek a politikai szövetségnek irodalmi megfelelőjét kell létrehoznunk, természetesen a színvonal mindenkorai szem előtt tartásával. Így aztán bizonyos eklektika érvényesült a lapban, illetve, ha volt egység, azt leginkább a Nyugat polgári humanista öröksége szabta meg. Ami nem jelentette azt, hogy a marxisták kimaradtak volna a lapból: írtak, vitatkoztak polgári vagy eltérő színezetű marxista írókkal és kritikusokkal - és azok vitatkoztak velük -, de eredeti alkotásokkal is jelentkeztek, például Zelk Zoltán igen jelentős versét, *A pártos énekét* a Magyarok közölte. A marxisták tehát nem hiányoztak a lapból, de ha világnézetileg kell meghatároznunk a Magyarok irányát, a polgári humanizmusra, liberalizmusra utalhatunk.

Visszatérnék még arra, amit az előbb már érintettem: az egyetemesség igényével léptünk föl, de kezdettől fogva éreznünk kellett azt a hiányt, amelyet a „népi írók” távol maradása jelentett. Távol tartani senki sem akarta őket, sőt Juhász Géza személyében, aki főszerkesztőként jegyezte a lapot, noha az első szám után ténylegesen nem szerkesztette, mintegy biztosítékot láttunk arra nézve: a népi írók megértik, hogy mindig szívesen látott vendégek a folyóiratban - mégsem lettek azok. Aminek talán két fő oka volt. Először: akik progresszívek voltak közülük, a felszabadulás után szinte kivétel nélkül fontos politikai feladatokat kaptak. (Például Veres Péter, Darvas József, Erdei Ferenc.) Valahányszor felkerestem őket, mindig nyájasan ígértek kéziratot, de végül is nem kaptam tőlük, 1946 őszén pedig újraindult a Válasz, s attól kezdve abban publikáltak. A népi írók egy másik csoportja viszont - mondjuk ki - politikailag-emberileg kompromittált volt, s ezért nem szólalhatott meg egy ideig.

K. L.: - A folyóirat eredetileg a minisztérium hatáskörébe tartozott, vagyis a minisztérium segítette a folyóiratot, később más kiadóhivatalhoz került át, úgy tudom.

Kéry L.: - Pontosabban meg kell jelölnünk, melyik minisztérium. Az, amelyiket akkor Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak hívtak, illetve rövidebben: Kultuszminisztériumnak. Mi is történt? 1945 márciusában, Debrecenben néhányan bekerültünk a Kultuszminisztérium művészeti osztályára. Gimnáziumi tanárok voltunk, s igazgatónk, Simon László államtitkár lett. Ő bevitte magával Kardos Lászlót, a festőművész G. Szabó Kálmánt, Szabó Magdát, engem. Áprilisban a kormánnyal együtt felkerültünk Budapestre. A minisztérium vezetői kezdetől fogva megértéssel fogadták a lapindítás ügyét, világos volt, hogy egy ilyen vállalkozást valakinek finanszíroznia kell, s a minisztérium művészeti osztálya biztosított fedezetet a nyomdászamlákra és a honoráriumokra. 1946 őszén a Budapest Székesfővárosi Irodalmi és Művészeti Intézet vállalkozott a kiadásra, de állami támogatásra továbbra is szükség volt.

K. L.: - Említetted, hogy a folyóiratban a kor fiatal kritikusai is indultak, szerepeltek, vitáitok azokat az eszméket, elveket tisztázó viták sorába tartoznak, amelyek az új korszak kultúráját szervezik, alapozzák. Milyen jelentősebb vitára emlékeznél szívesen?

Kéry L.: - A viták, mint említettem, elsősorban a marxizmus bizonyos világnézeti és esztétikai kérdései körül alakultak ki. Mindjárt az első évfolyamban, 1945-ben sor került erre. Ekkor még abban a formában, hogy Földessy Gyula elismerő, de egyben vitázó jellegű cikket írt Révai József Ady-könyvéről, amely a magyar közönség előtt akkoriban vált ismertté. Ugyanabban az évfolyamban Szabolcsi Miklós Devecseri Gáborral vitatkozott Kosztolányiról. A Kosztolányi-vita - más hangsúllyal - később is felbukkant a lapban, 1947 elején, amikor Vas István Szabó Árpáddal folytatott éles polémiát. De vita keletkezett Lukács György *Balzac*, *Stendhal*, *Zola* című könyve körül is. A két vitázó fél Somlyó György és Lám Leó volt. Vas István egy fontos kiadvány kapcsán - Marx-Engels: *Művészet, irodalom* - egyfelől a kiadványt bevezető Lukács Györggyel szállt vitába, másfelől a Marxot fordító Gáspár Endrével. Gáspár Endre és Szigeti József válasza után Vas viszontválással élt - s a polémia ez esetben is éles fegyverekkel zajlott. Tehát voltak viták, s úgy vélem, ezek lényegileg hasznos, tisztázó jellegű viták voltak.

K. L.: - Tulajdonképpen azért kérdeztem rá ezekre a vitákra, mert nem egy tanulmány, amelyik a Magyarokban akkor a te szerkesztésed idején megjelent, utóbb gyűjteményes kötetekben, életműsorozatokban ismét napvilágot látott, és fontos és ma is izgalmas kérdéseket tárgyal. Éppen te említetted Vas István tanulmányait, amelyeket most már megjelentetett az életműsorozatában, s talán ezekre figyeltünk föl leginkább az új kiadás során.

Kéry L.: - Ugyanez érvényes mutatis mutandis Kardos Lászlóra is, aki szintén fontos cikkeket írt a Magyarokba. Ő indította el az *Irodalmunk időszériű kérdései* című rovatot, amelyben számos aktuális probléma felvetődött, nemegyszer polemikus formában. Az első időkben leginkább az a kérdés foglalkoztatta a Magyarok munkatársait, mi legyen azokkal a jelentős, értékes írókkal, akik - hogy az iménti kifejezést használjam - kompromittálták magukat a jobboldali rezsimek alatt. És Kardos arra az eredményre jutott, hogy akire szüksége van a magyar irodalomnak, és akitől jó munkát várhat a demokrácia, az előtt a kapukat minden további nélkül fel kell tární. Persze, ez nem volt olyan egyszerű, Vas István is visszatért erre a kérdésre. A lap ezekben a mérvadó cikkekben - és egyébként is - antifasiszta humanizmust hirdetett.

K. L.: - S hadd tegyek fel egy személyes kérdést is, nem a szerkesztőhöz, hanem az író Kéry Lászlóhoz, és ezt kortársaid többen említették, hogy kérjem számon rajtad e beszélgetés során, novellaíróként szerepeltél a Magyarokban, és ők még mindig emlékeznek prózaírói múltadra. Mi lett a prózaíró Kéry Lászlóval?

Kéry L.: - Ilyen kérdésre nem könnyű, talán nem is lehet válaszolni. Azt mondom, a Magyarokban írtam novellákat, oda is, de például az Újholdba is. És zárójelben hadd fűzzem még hozzá az előbbiekhöz, hogy a Magyarok ugyan teljesítette azt a funkciót, hogy fórumot adott a fiatal íróknak, de ezek rövidesen úgy érezték, hogy a Magyarokban - éppen, mivel a lap valamennyi nemzedék írásaira számot tartott - nekik nem jut elég hely, s ezért alapították meg az Újholdat Lengyel Balázs vezetésével. Az Újhold ennek a fiatal nemzedéknek a folyóirata volt, s néhányszor én is szerepeltem benne írásaimmal. Valóban novellákat írtam abban az időben, s már a felszabadulás előtt is pár éven keresztül. A válasz kérdésre, amennyiben egyáltalán megkockáztathatom, talán az lehet, hogy az idők folyamán kiderült: nem volt olyan erős bennem az írói közlés belső kényszere, hogy le ne győzhették volna a korviszonyokból eredő külső kényszerek, különösen az ötvenes évek elején, és a foglalkozásomból adódó kötöttségek az évtizedek folyamán. Magam is tudom, hogy válaszom nem kielégítő, de az említett okok nyilván közrejátszottak abban, hogy a szépírói pályának búcsút mondva - még mielőtt jóformán elkezdhettem volna -, tanári foglalkozásom, adminisztrációs munkálkodásom mellett mint kritikus és irodalomtörténész, főképp mint angol irodalommal foglalkozó szakember dolgoztam a háttérben, amikor időből futotta.

K. L.: - Kéry László tehát szerkesztő maradt. És a Magyarokra emlékezve, Kéry Lászlóra, a szerkesztőre is emlékezünk. Hadd kérdezzem meg, hogy most visszagondolva, a Nagyvilág szerkesztőjeként hogyan emlékezel te erre az első folyóíratodra?

Kéry L.: - Olyan, mint az első, nem lesz többé, már csak azért sem, mert akkor fiatal voltam, idő- és energiamilliomos, legalábbis azt hittem. Ha utólag meggondolhatnám a dolgot, talán nem vállalnám a Magyarok szerkesztését, de senki sem kérdezte tőlem, vállalom-e vagy sem, hanem az ölembe hullt, vagy mondhatjuk úgy is, a nyakamba szakadt. De mégsem bántam meg, és nem bánom ma sem, mert jelenlegi szerkesztői munkámban a Nagyvilágnál egyet-mást fel tudok használni abból, amit akkor sajátítottam el, legfőképp azt a tanulságot, hogy a szerkesztőnek egyszerre kell tapintatosnak, majdnem azt mondhatnám, óvatosnak és bátornak lennie ahhoz, hogy megfelelő íróktól, kritikusoktól kérjen kéziratot, a nem megfelelő kéziratot pedig ne közölje. Az egyensúlyt nehéz megtartani. Kirívó példákra emlékszem a Magyaroknál, amikor a bátorság erényét nagy lendülettel gyakoroltam, később úgy véltem, mérsékelnem kellett volna magamat, most viszont megint afelé kezdek hajlani, hogy egy valamirevaló szerkesztőnek, bármily nyájas humanista is egyébként, nem szabad takarékoskodnia a szigorúsággal.

LENGYEL BALÁZS

K. L.: - A háború idején még egészen fiatal ember voltál, pályakezdőnek is alig mondható, mégis a háború után szinte pillanatok alatt folyóirat-szerkesztő, nemzedékszervező, az egyik legrangosabb kritikus lettél. Pályakezdedesed szinte jelképe annak, hogyan regenerálódott és szerveződött újjá az irodalmi élet a háború után. Hogyan jutottál a kezdetektől folyóirathoz, kritikus pályához?

L. B.: - Nehéz kérdést, összetett kérdést teszel fel. Egyszerre kell visszaugranom a magam történetébe és a mindnyájunkat alakító történelembe. Ami a magam írói, kritikus történetét illeti, közvetlenül a háború előtt és az egész háború alatt írtam cikkeket - úgy húszéves koromtól kezdve - a Századunk, a Jelenkor és Az Ország Útja című folyóiratokban. Hogy kifejezetten kritikussá kellene lennem, az a Magyar Csillagban közölt cikkeim nyomán kristályosult ki bennem. Ez az egyik tényező, amely a kritikus szerepre felkészített. A másik az alakító történelemből adódott. A háború alatt katonaként hozzászóltam ahhoz, hogy meg kell szerveznem a dolgokat, s döntenem kell, méghozzá nem csip-csup, hanem biztonságot, életet érintő kérdésekben. Ha az ember ezt nem tette, még kiszolgáltatottabb lett, és a dolgok a fejére nőttek. Visszagondolva, meglehetősen kalandos az a történet, amelyet a háború végén átéltem. Igaz, mindenkié az volt, még azoké is, akik pusztán eltűrték, hogy megtörténjenek velük a dolgok. 1945-ben az embereket az jellemezte, hogy mindenki el akarta mondani a maga kalandját, a maga megmenekedési történetét.

K. L.: - Hát akkor halljuk a tiédet.

L. B.: - Az én történetemnek egy baja van, mint minden történetnek, amelyik a háborúról szól, és amit a túlélők mondanak el. Az a baja, hogy szerencsés történet, és happy enddel zárul. Ezzel a háborúról alkotott képet meghamisítja. Ha a halottak is tudnának beszélni, és elmondanák a történeteiket, és azt mondanák zárásként: akkor éhen haltam, lelőttek, felakasztottak, akkor realisabb képet kapnánk, mert ezek a néma történetek szinte többen vannak, mint a happy endesek. És azoknak a háború után született nemzedékeknek, akik végigkövetik a mi történeteinket, nem árt erre gondolniuk. De belevágva: úgy kezdődött az egész, hogy 42-ben behívtak katonának. Azt gondoltam, hogy a háború eltarthat még kb. egy évig, egy év alatt valamiképpen a németek csak elvesztik a háborút. Csakhogy az ember naiv optimizmusa, amely bízik abban, hogy a dolgok vágyai szerint történnek, nem válik be ezekben a történelmi időkben sem. Az egy évből két és fél év lett, s a kezdeti viszonylagos nyugalomból (tudniillik tiszti iskolára vezényeltek, ami csaknem egyévi kiképzés) egyszerre csak hadművelleti területen találtam magamat. Itt az egyre nehezebb körülmények között kerültem az említett döntések elé, melyeknek tétje az volt: nagyobb veszélyt vállalva, de megmenekedni. Elmondok egy pillanatot a sok közül, ami ilyen döntő pillanat volt. 44 őszén már a Muraközben voltam, ahol is bizonyos hadműveletek már zajlottak. Egy ideig Nemes Nagy Ágnes, a feleségem is ott élt velem. Mai szemmel nézve persze teljes képtelenség családi életet élni hadművelleti területen, lövöldözések és robbantások között. Akkor is csak azért volt lehetséges, mert egy önálló alakulatnak voltam a parancsnokhelyettese. Senki nem ellenőrzött. De egy idő múlva a helyzet túl veszélyessé, lehetetlenné vált, így hát Ágnes 44 augusztusában visszament Budapestre. Ott érintkezésbe lépett Boldizsár Ivánnal, aki azt üzent: jó lenne nekem a Muraközből már elmennem, a várható támadás miatt. Hogy mennyire érett volt a helyzet arra, hogy ki-ki keresse megmenekedése útját, az megmutatkozott abban is, hogy az ellenőrzött hadipostán a parancsnokom édesanyja nyílt kártyán írta a fiának: „Kedves fiam, ideje volna már a civil ruhádat elküldenem.” De egyszerűen megszökni nem lehetett, mert

akkor azonnal körözték az embert. Ezért hát Pécsre mentem, hadikórházba, és ott éltem meg a Horthy-kiugrás pillanatát. Pécssett volt egy nagyon derék, nagyon tisztességes gondolkodású katonatiszt rokonom, Péchy Kálmán nyugalmazott altábornagy, aki később, mikor a szovjet csapatok a város alá értek, elébük ment, átadta nekik a várost, és így Pécs nem szenvedett komoly károsodást. Péchy megmondta nekem, hogy olyan erős német csapatok vannak a városban és környékén, hogy hiába akar Horthy kiugrani, Pécs továbbra is háborúzni kénytelen. Ott álltam a döntés előtt. Itt maradok Pécssett egyelőre a hadikórházban, ki tudja, melyik csapattestnél, vagy papírok nélkül induljak el Budapestre. Ez volt a probléma, maradni vagy szökní. Kimentünk Nemes Nagy Ágnessel a vonathoz, s idegtépő órák után, ott, a pályaudvaron hallottuk meg Szálasi hatalomátvételét. Ez megint új döntést kívánt. Később már egy szabadságos levéllel felszerelve kerültem aztán Budapestre. Ha ezt a levelet, ami ma a kezemen van, megnézem, akkor elrémülök azon, hogyan mertem ezzel a levéllel élni. Összevissza van vakarva, javítgatva, mert ahogy lejárt, úgy igyekeztem meghosszabbítani. Ilyen papírokkal éltek az emberek abban az időben, tehát 44 őszén Budapesten. De ahhoz, hogy az ember ilyen papírokkal éljen, tulajdonképpen rettenetes nagy belső optimizmus kellett, és magatartásbeli biztonság. Az a kételytelen hit kellett, hogy mindezt valamiképpen túl fogom élni. Túl fogjuk élni, mert egyedül dehogyis tudtam volna megküzdeni a naponta változó veszélyekkel. De tovább mondom a történetet, s vele bizonyos mértékig az ország viszonyait is ábrázolni szeretném. Amikor decemberben már teljesen új papírokkal (nagyszülőikig bezárólag) Mészáros Vilmos és feleségeként éltünk a Múzeum körúton, katonabajtársaim, akik időközben Csepelre kerültek (ott volt akkor a front), a HÉV vonalán szépen bejöttek Pestre, és meglátogattak bennünket. Nem mondom azt, hogy nem lett melegem, amikor 2-3 géppisztolyos honvéd belépett a szobámba, mert a játék azért nem babra ment. De ezek a társaim, akik a rejtekhelyemet ismerték, sohasem szólták el magukat, sőt azt is tudom, hogy a zászlóaljparancsnokom soha nem jelentett fel. Kiderült később: maga is bűjtatott valakit. Hozzá tartozik ez is a történelmi valósághoz, mely mindezt lehetővé tette.

K. L.: - És hogyan történt ezután?

L. B.: - Életem újabb gyors fordulata megint csak azt bizonyítja, hogy nem lehet fiatal, biológiai optimizmussal nézni a világot váratlan meglepetések nélkül. Az után az este után, hogy nagy boldogan megünnepeltük a szovjet csapatok megérkezését, másnap fogolytáborba kerültem. Pedig hát civil ruhában voltam, nem számíthattak katonának. De sajnos a fiatal ember minden katonai világ számára gyanús. Ahogy a nyilasok számára is gyanús lettem volna pusztán a fiatalságom révén, és ha az átfésüléseken fennakadok, akármilyen iratokkal voltam is felszerelve, vittek volna lövészárkot ásni, az első vonalat erősíteni. Így hát bár felszabadultam, egyszeriben fogolyként Gödöllőn találtam magamat. Nagy szerencsémre a gödöllői fogolytáborban ott volt az egész zászlóalj. Bajtársaim fölös holmijukból nyomban felruháztak, különben megfagytam volna, mert a ház udvaráról kiskabátban vittek el. A nagyobb szerencse azonban a közösségünkben rejlett. Amikor ugyanis vagy egyhónapi fogság után lehetőséget kaptunk arra, hogy katonának jelentkezünk, akkor némi rábeszélésre - ez megint életbe vágó döntés volt - az egész zászlóalj jelentkezett. Egy zászlóaljnak viszont már volt súlya, jelentősége, úgyhogy a szovjet parancsnokság a zászlóaljat és még, azt hiszem, egy vagy két alakulatot átvitt Debrecenbe, a Pávilon laktanyába, és egy idő után átadott a demokratikus magyar kormánynak, hogy állítson fel egy hadtestet a németek ellen. Debrecenben megint csak mód adódott egy új választásra. Régi kapcsolatban voltam, csaknem barátivá fejlődött együttműködésben Erdei Ferencsel, aki akkor a debreceni kormány minisztere volt. Ez a kapcsolat a Márciusi Fronttal kezdődött. A Márciusi Frontba egyetemi hallgatóként az Egyetemi Kör révén kerültem, s a szervezkedésben való részvételem egyik fegyverténye, hogy a Márciusi Front 12 pontja 1937-ben az én felelős kiadásomban jelent meg. De Erdeivel a

Márciusi Front lassú elhalála után is kapcsolatban maradtam, vele együttműködtem. Közös alapítottunk egy MIKSZ nevű szövetkezetet. Igazgatói voltak Erdei, Darvas József, Markos György és, azt hiszem, szerény személyemen kívül még Bartók János. Ez a MIKSZ - Művészek, Írók, Kutatók Szövetkezete - rendezte azokat a németellenes esteket a Zeneakadémián, a pesti Vigadóban, amelyeket hol betiltott a rendőrség, hol engedélyezett, 40 és 43 között. Annak idején a fiatal Major Tamás, Gobbi Hilda, Tímár József szavaltak többek között az esteken, és többnyire Hont Ferenc rendezte őket. Nos, Debrecenben elmentem Erdeihez, aki ott ült miniszterként, azt mondhatnám, az összminisztériumban, mert a pénzügy-igazgatóság épületében volt az összes magyar minisztérium. Egy-egy minisztériumnak lehetett 5-6 szobája. Erdei rögtön azt kérdezte: „Akarsz-e dolgozni?” Mondtam, persze hogy akarok, „mert nem irodalomra van szükség most - folytatta -, hanem munkára”. Mondtam, az irodalmat nagyon sokra tartom, de a helyzetet megértem. A joghoz és az államigazgatáshoz is konyítok valamit, hisz 38-tól állami tisztviselő voltam. Erdei így leszereltetett, maga mellé vett, és vele együtt jöttem áprilisban a kormányvonattal Budapestre.

K. L.: - Erdei akkor a belügyminiszter volt.

L. B.: - Igen. És Debrecenben rám bízta az elnöki ügyek vitelét, majd Budapesten helyettes vezetője lettem az elnöki osztálynak. Volt ebben képtelenség is elegendő. 25 éves voltam! Magam is éreztem, ekkora felelősségem és befolyásom, ilyen szép hivatalom egyszer van életemben, most és soha többé. És ez be is vált, de nem bánom, hogy bevált. Nem erre, nem ilyesmire születtem. No de a belügyben ott volt, ott dolgozott miniszteri titkárként Kálnoky László, a kitűnő költő, akit rögtön megkértem, hogy jöjjön át az elnöki osztályra. Aztán meg Vas István panaszkodott, hogy nincs állása. Mondtam Erdei Ferencnek, hogy helyezzük el Vas Istvánt. Először nagyon húzódozott, mert öneki bőven voltak előítéletei a nem népi írókkal szemben, de aztán egy kompromisszummal belenyugodott, hogy jó, nevezzem ki, ahova akarom, csak ne az úgynevezett fogalmazási karba. Kineveztem hát számvevőségi főtanácsosnak, ami a számvevőségen harmincévi munka eredményeként jár ki valakinek. Amikor aztán Vas István bement a számvevőségre mint frissen kinevezett számvevőségi főtanácsos, odajöttek hozzá a kollégák, és azt mondták: „Vas úr, szép karrier.” Így aztán a minisztériumi szobám hamarosan szinte egy kis irodalmi központ lett, mert ott volt Vas István, Kálnoky László, és nagyon gyakran föl járt oda hozzájuk, hozzám Ottlik Géza. Ők beszélgettek, míg én az aktákat aláírtam. Itt, ebben a szobában született meg később az Újhold is. Hogy visszatérjek, visszalépjek valamit az időben, Debrecenben már megjelent az első irodalmi folyóirat, a Magyarok, amit Juhász Géza, majd Kéry László és Kardos László szerkesztett. Pesten a lap rendes havi folyóirat lett, és felölelte a teljes irodalmi életet. Az írók akkoriban a Centrál kávéházban gyűltek össze. Ott ismertem meg azokat, akiket addig még nem ismertem, és ott ismertem meg tulajdonképpen a saját nemzedékemet. Mert addig mindig az idősebbek között mozgolódtam.

K. L.: - Már a háború előtt ismeretségbe kerültél nem egy íróval; kik tartoztak ebbe az ismeretségi körbe?

L. B.: - Ez az ismeretségi kör a Márciusi Front íróiból, tehát többnyire a népi írókból adódott, de mellettük jó viszonyban voltam a Századunk radikális íróival, a kiváló Csécsy Imrével; és Radnóti Miklós is megtisztelt pártfogó barátságával. Büszke vagyok arra, hogy amikor Móricz Zsigmond átvette a Kelet Népet, akkor engem is meghívott a szerkesztői asztalhoz; 22 éves lehettem, és írtam is egy-két cikket a Kelet Népebe. Tehát, hogy részletezzem, ismertem Illyés Gyulától Tamási Áronig és Féja Gézától Szabó Zoltánig és Kovács Imréig a népi írókat, de másokat, éppen a saját korosztályomat nem.

K. L.: - Őket már csak a háború után ismerted meg, velük csak ekkor találkoztál?

L. B.: - Tulajdonképpen Vég György és Karinthy Ferenc kivételével velük már csak a háború után találkoztam. Még Debrecenben megismertem Szabó Magdát, aztán Budapesten a Centrálban Pilinszkyt, Mándy Ivánt, Vidor Miklóst, Major Ottót, Rába Györgyöt, Somlyó Györgyöt, mindazokat, akik a Magyarok asztala körül mozogtak. Egy nap feljöttek hozzám jó néhányan közülük abba a, mondom, egyetlen és soha vissza nem térő előkelő hivatalba, és azt mondták, hogy lapot kellene csinálni, csináljunk egy külön lapot. Tulajdonképpen nem tartottam a dolgot lehetetlennek, és meg is értettem azt, amit az idősebbek sosem értenek meg rögtön, hogy miért gyűlnek össze magukban a fiatalok, miért akarnak külön lapot csinálni. Nem egyszerűen azért, hogy az öregeknek az úgynevezett, idézőjelben mondom, terrorját megszüntessék, hanem a maguk külön világát, külön profilját mégiscsak jobban tudják kibontakoztatni egy saját irodalmi lapban. Én ma is híve vagyok annak, hogy a fiatalok járjanak külön úton, csináljanak külön folyóiratot, nem baj, hogyha nagy hülyeségek vannak benne, nem baj, hogyha végletesek. Egyébként is az irányzatok szerint külön lapokra tagolódó irodalmi életnek vagyok híve.

K. L.: - Végül is hogyan született meg az Újhold?

L. B.: - El szeretném mondani, hogyan lesz anyagi fedezete egy lapnak. Pénzünk nem volt, körülbelül annyi fizetésem volt a minisztériumban, hogy 2-3 pohár sört megihattam rajta. Azt hiszem, ezt a fizetést hetenként adták, mert gyorsan értéktelenedett a pénz, nem lehetett belőle megélni, nem lehetett gondolni sem a nyomdászámra fizetésére. És akkor a társaságunk egyik tagja, aki később a költői pályát abbahagyta, azt mondta, hogy neki van tíz dollárja. Hát tíz dollár az nagy pénz volt. Megkérdeztem a nyomdát, hogy kinyomná-e a folyóiratot ötszáz példányban tíz dollárért, azt mondta a nyomdász, igen. Szóval így született az Újhold. Az ötszáz példányt azután elvittük a könyvkereskedésekbe, szétsztoztogattuk barátainknak, és ami fantasztikus, óriási sajtóvisszhangot kaptunk rá. A Világban Fodor József vezércikket írt rólunk, az Új Magyarország nagy cikkben ismertette a lapot, de kaptunk bírálatot is, elég erősét is. Csaknem megtisztelőt. 1946 augusztusában jelent meg a Fórumnak az első száma, és abban Lukács György egy teljes tanulmányban az Újholddal és az én bevezető cikkemmel foglalkozott. Ennek a támadó bírálatnak azért van előzménye. Az irodalom akkor már valamiféle vitakapcsolatban volt Lukács Györggyel. Nemcsak arra utalok, hogy Vas István vitatkozott vele, hogy Kardos László vitatkozott vele, hogy Somlyó György vitatkozott vele, hanem volt egy állandó, mondjuk így, elvi tisztázás körülötte. Ha jobban meggondolom, értem én, hogy Lukács György miért támadta a folyóiratot, és miért támadott főként engem. Bevezető tanulmányomnak volt egy mondata, ami igenis megüthette a fülét, és ez így hangzott: „A szellemi szegénységet nem jutalmazhatjuk azzal, hogy e szegénység áruháját öltjük magunkra.” Lukács ebben az időben állandóan azt fejtegette, hogy az irodalomnak demokratizálódnia kell, hogy az írók nem veszik eléggé tekintetbe, hogy szélesebb nagyközönségnek írnak: Lukács tulajdonképpen a közérthetőségnek később nagyon visszajára fordult és az irodalmi minőség ellen alkalmazott követelményét támasztotta föl az irodalommal szemben. Vas István szellemesen írta akkoriban Lukácsról, idézem: „ezoterikus gondolatmeneteit, amelyekben azt írja, hogy úgy kell írni, hogy mindenki megértse, nehéz megérteni, de érdemes megérteni”. Lukács említett tanulmányában természetesen nehezményezte azt, hogy bizonyos minőségi különállást igénylek az irodalomnak, és a mindennapokra felülről tekintő babitsi egyetemességigényt példaszerűnek tartom. Hogy mit gondolok erről ma, nincs értelme, hogy itt elmondjam. Annyit mondhatok csupán, hogy Lukács az irodalomban mindig valami filozófiai igazságot keresett, filozófiai minőséget, és ezen túl elég keveset fogott fel az irodalmi minőségből. Főleg nem abból, amit mi minőségnek tartottunk, amit mi ki akartunk fejezni. Ez valóban, azt hiszem, idegen volt számára, és azt is meg tudom mondani, hogy miért. Ha megpróbálom átfordítani a tanulmányíró nyelvére, hogy mi az, ami ezt a nemze-

déket összekötötte, hogy tulajdonképpen miért vált ki a Magyarokból és a többi folyóiratból, és próbált külön élni, akkor azt mondhatnám, hogy volt egy olyan sajátos élményünk, amit sem előttünk, sem utánunk nem fejeztek ki. Ha meggondoljuk azt, hogy mondjuk, a költők, akik átérték a háborút, az ország ismert, jó költői, a Nyugat második és harmadik nemzedéke, mind felnőttfejjel, kialakult írásmóddal élték át, akkor nyomban rá fogunk jönni arra, hogy mi ez az élmény. Ez a háború dezilluzionáló hatása a fiatalkori illúziók állapotában. Tehát, aki, mint Illyés vagy mint Szabó Lőrinc, Vas István, Jékely, Kálnoky, már kialakult költőként tapasztalta végig a háborút, az másképp reagált a háborús élményre, mint az, aki még úgy élte át, hogy nem volt kész versvilága, témaköre, meghatározott kifejezési módja, ám rendkívül erősen, fiatalos sérülékenységgel éltek benne azok az etikus emberségigények, amelyeket az irodalomból kiszűrt, megtanult. Az én nemzedékemet éppen az jellemezte, hogy komolyan vette azt a babitsi etikát, amit a Nyugat hirdetett, komolyan vette az emberséget, komolyan vette a világ átalakulásának a szükségességét, és reménykedett is benne, hogy ez a világ átalakul. És amikor aztán látnunk kellett, hogy az átalakulás mennyi tragédiát szül, hogy az emberség milyen meggyalázásával, a szörnyűség, a kínzás, a szenvedés milyen végtelen sorával valósul meg, ha megvalósul egyáltalában, ez a magas és igényes illúziókat mérhetetlenül dezilluzionálta. Ez az a sajátos élmény, amit Pilinszky és Nemes Nagy Ágnes költészete, a fiatalon, tehetségesen indult Darázs Endre költészete, Rákos Sándoré, Rába Györgyé, Szabó Magdái kifejez. Kigyógyulni ebből a háborús kataklizmából, ami az etikus igényeket meggyötörte, és újra visszatérni valamilyen emberséges világhoz, otthonot találni benne, ez volt tulajdonképpen a mi mondanivalónk. De ebben a mondanivalóban Lukács akkori, kétségtelenül voluntarisztikus elképzelései szerint túl sok volt a valóságtól kapott dezillúzió.

K. L.: - Említetted, hogy amikor az Újholdat megindítottátok, akkor már több folyóirat volt, és hogy az irodalmi élet elveket tisztázó vitákon keresztül alakult. Hogyan kapcsolódott be ebbe az irodalmi életbe az Újhold, hol találattok meg a helyét?

L. B.: - Ez megint komplex kérdés, mert bár vitákon keresztül tisztult az akkori irodalmi élet, de ezek félbaráti-baráti viták voltak még, nem mentek vérre, mint később. Hozzáértartoztak, még indulatos formájukban is, az eleven irodalmi élethez, ahhoz a rendkívüli pezsgéshez, amelyet a legkülönbözőbb véleményeknek teret adó, sok-sok publikációs fórum, lap, hetilap, folyóirat biztosított. Emlékeztetőül néhányat közülük fel is sorolok. Az Új Időket Fodor József és Kassák Lajos szerkesztette. Kassáknak volt külön két lapja, az Alkotás és a Kortárs. Volt a Nagyvilág, a Képes Világ, a Magyarok, a Fórum, a Válasz, a Vigilia, a Sorsunk, a Diárium, az Új Magyarország, és vidéken is egyre-másra kibújtak a folyóiratok vagy negyedévi folyóiratok a maguk fészkeiből. Érdekes, színes, gazdag irodalmi élet volt. A Centrálban nemcsak a Magyarok meg az Újhold asztaltársasága gyűlt egybe bizonyos napon, hanem a Gereblyés László szerkesztette Nagyvilágé is. Az emberek közlekedtek egymással, nemcsak fiatalok ültek ott, hanem idős, tekintélyes írók is. Ott volt például elég rendszeresen Hatvany Lajos vagy Komlós Aladár is - és hadd mondjak el egy kis történetet Schöpflin Aladáról. Schöpflin akkor már túl volt a hetvenen, és félig bénán már csak otthon ült, de időnként üzent a fiatalabb íróknak, hogy meg akar velük ismerkedni. Ez rendkívüli megtiszteltetés volt. Így üzent Mándy Ivánnak, Pilinszkynek, Nemes Nagy Ágnesnek is. Vele mentem föl Schöpflinékhez. Schöpflin nehézkesen fölállt a karosszékéből, és igazán megható módon, nagy kedvességgel fogadott bennünket. Mikor szóba került a Centrálban zajló irodalmi élet, a szavaiban bujkáló nosztalgia keltette fel bennünk a gondolatot, hogy meghívjuk egyszer Schöpflint az Újhold asztalához. A meghívásra azt válaszolta: egész életét a Centrálban töltötte az írók között, szívesen eljönne. Megszerveztük Örkény Istvánnal, hogy ketten érte megyünk és levisszük. Nem is volt egyszerű dolog, mert szegény öreg mereven mozgott, és borzasztó nehéz valakit megfogni és beerőltetni egy liftbe, egy taxiba, akit az ember mérhe-

tetlenül tisztel. Egész ifjúságom alatt olvastam a Nyugatban, hogy szerkesztőtárs Schöpflin Aladár, olvastam a cikkeit, olvastam XX. századi magyar irodalomtörténetét, ami fantasztikus, nagyszerű munka volt, annak ellenére, hogy mint minden irodalomtörténeti kísérlet, ez is úgy járt, hogy irtózatossággal fogadták annak idejét. Nos, fölmentünk Schöpflinhez, és megpróbáltuk letessékelni az emeletről a lépcsőházon át a taxiba. Ott lakott a Centrálból ötszáz méterre, de nem lehetett végigmenni vele az utcán, a taxiba viszont a bénulás következtében nem tudott beszállni. Úgyhogy végül Örkény átölelte, és behúzta a kocsiba. A taxiból kiszállva odavezettük az asztalhoz, s mivel azt se tudtam, hogy járjak a kedvébe, mindjárt odatessékeltem Hatvany Lajos mellé, ne üljön ismeretlen fiatalok között. De Schöpflin hamarosan odaintett magához, s azt suttozta: „Egyszer jövök el öregem a Centrálba, egész életemben Hatvany Lajos mellett ültem, most jöjjetek ide, fiatalok.” Nagyon meg voltunk tisztelve. Azt kell számba venni, hogy a nagy Nyugat-nemzedékből (Ady, Babits, Kosztolányi, Tóth, Juhász Gyula, Móricz Zsigmond, Karinthy) igazi nagyság egy-kettő volt már csak életben. Schöpflinben egy nagy korszak reprezentánsát, nagyszerű hősét láttuk. A bennünket nevelő múlt rég ránk maradt héroszát.

De nem oktanul hoztam fel Schöpflint. Kérdésedre, hogy miként kapcsolódtunk az irodalmi élet folytonosságába, vele szeretnék válaszolni. Mármint a Nyugattal, mert az csomagolta a mi szellemi batyunkat, amivel útnak indultunk. És ha nem lett volna iszonyatos szemtelenség, és ha a körülmények lehetetlenné nem tették volna, akkor a legszívesebben azt mondtuk volna, hogy a Nyugatot szeretnénk folytatni. Azt az etikus tartású, haladó szellemű, minden minőségért harcba menő irodalmat, amit harminc éven keresztül a Nyugat jelképezett. Csakhogy ilyen szerénytelennek lenni nem lehetett. Meg aztán másfelől világosan láttuk mi is, hogy a történelem nemcsak a társadalmat alakítja át, hanem természetesen az irodalmat is. Valami más kezdődött 1945-ben, melyben a Nyugat legföljebb mint hagyomány élhet tovább, afféle bázis új utakra való kiindulásul vagy inkább csak éhséget oltó, új izomerőt adó útipogácsa.

A hagyományokhoz való ilyesféle kötődésünkért - lehetetlen említés nélkül hagyni - 1949 után persze nagy árat fizettünk. S ez az ár a legtöbbünk számára mintegy tíz évig tartó írói hallgatás volt. Tollunkat abban a bizonyos időszakban, nehogy diktált szöveget vessen a papírra, magunk voltunk kénytelenek eltörni. Ez a keserves, folytatás nélküli folytatás mit sem von le azonban az indulás, az első három év ragyogásából. Az a fényes korszak, 45 és 48 között, nemcsak nekünk, akkori fiataloknak, hanem szinte az egész magyar irodalomnak egyik legszerencsésebb, legvirágzóbb korszaka volt.

NEMES NAGY ÁGNES

K. L.: - A háború után a magyar irodalomban új költőnemzedék indult. Ennek egyik legkiemelkedőbb, legtehetségesebb tagja Nemes Nagy Ágnes. 1946-ban megjelent *Kettős világban* című kötetét magasztaló kritikák fogadták, méltatások; a Sötér István szerkesztette *Négy nemzedék* című antológia, az akkor élő költészet seregszemléje kiemelten foglalkozott vele. Hogyan élte túl Nemes Nagy Ágnes a háborút, hogyan dolgozta fel ennek a háborúnak az élményét, amelyik ekkor keletkezett verseiben mindenütt ott kísért, és hogyan tudta ennek a szörnyű időszaknak múltával pillanatok alatt a szenvedés mellett az életörömnél is olyan költészetét megteremteni, mint amilyenekkel akkori verseiben találkozunk?

N. N. Á.: - Meglehetősen nagy kérdés ez, amire hosszú felelet jár. Bevallom, sokáig gondolkodtam, hogy egyáltalában elvállaljam-e ezt a beszélgetést. Hogy érdemes-e nekivágni ennek a nagyon bonyolult, beláthatatlanul széles históriának, ami a háború, a háború vége, a háború utáni évek, egyetlen beszélgetés keretein belül. Hiszen sok mindent meg is írtam ebből versekben, emlékezésekben, meg lehet, hogy még írni is fogok róla. Aztán mást gondoltam. Végül is ki tudja, lesz-e rá érkezésem, hogy ha leegyszerűsítetten is a hatalmas anyaghoz képest, egy-két mozzanatot kiragadjak ebből az időből, hogy megpróbáljak válaszolni arra a kérdésre: Hogyan vészelted át? Akkoriban mindenki ezt kérdezte egymástól a lótetemekkel borított budapesti utcán: Hogyan vészelted át? Tehát csak ha egy-két kirakós kockával is hozzá tudok járulni vagy hozzá tud járulni bárki a leendő történelmi képnek a kialakításához, már akkor is megéri a dolog. Meg aztán úgy tapasztalom, hogy a háborút nem ismerő új nemzedékek, a fiatalabbak mintha bizonyos mértékig hamis képet hordoznának magukban arról, ami akkor és ott történt. Mint hogyha hajlandók lennének, mondjuk, kalandregénynek nézni azt, amit mi átéltünk, afféle folytatásos kriminek, amelyben az egy szál hős ronggyá veri az egész SS-t. Szívesen nézem én is az ilyen kalandfilmeket, de azért nem volt egészen ilyen egyszerű a dolog. Aztán ott van a másik jellegzetes magatartás, hogy bizony unnak minket, unják a mi háborús történeteinket, a könyökükön nő ki az emlékezésünk. Ezt, no meg nagyon sok minden mást is latra téve, azt hiszem, elég világossá válik, hogy történelmi tudatunk némileg *homályos*. Azt hiszem, nem árt a tisztázás. És ha a magánélet apró-cseprő ösvényein haladva járkal a személyes hitel, talán-talán rátalálhat olyan tisztásra, ahol a történetírás nem jár.

K. L.: - Mit tudna feleleveníteni ezekből az említett napokból, hónapokból?

N. N. Á.: - Hadd kezdjem egy történelmi dátummal, 1944. március 19-ével, a németek bejövetelének napjával. Velem ezen a napon semmi sem történt. A Zugligetben voltam, egy barátnőm családjánál aludtam, és délelőtt jöttem lefelé a hegyről. Éppen tavaszodni kezdett, a fák rügyeztek, az orgonabokrok már kilombosodtak, és én végtelen élesen emlékszem annak az útnak minden lépésére. Már tudtam a híreket, már beszélték odafent a hegyen, és ezt a délelőttöt, ezt a félárbocos napsütést, ami hol volt napsütés, hol nem volt napsütés, sohasem felejttem el. Semmi sem történt velem azon a napon, csak éppen megtörtént az, amit történelmileg aggodalomnak tudok nevezni. Először ilyen erővel az én fiatal életemben. Nem mintha nekem akkoriban úgynevezett világnézetem lett volna. Nem rendelkeztem ilyesmivel. Annak a nem egzisztáló világnézetnek az alapja egész egyszerűen az volt, hogy nem szerettem a háborút, nem szerettem az élelmiszerjegyet, nem szerettem a fátalpú cipőt, nem szerettem a zsidóveréseket az egyetemen, nem szerettem, hogy rokonaimat, fiatal udvarlóimat elcipelik a Don-kanyarba, és lefagyott lábbal jönnek haza, ha egyáltalán visszajönnek. Nem szerettem az életveszélyt, a bombázást, nem szerettem például az újságok hangját. Egyébként nem túl sok

újságot olvastam, én mást olvastam akkoriban. Irodalmat. Abban az időben engemet legmélyebben a magyar irodalom alakított. A Nyugatnak és a Magyar Csillagnak - Babits Mihály szerkesztette a Nyugatot, Illyés Gyula a Magyar Csillagot, a két folyóiratot én félreérthetetlenül egymás folytatásának tekintetem - nagyon fiatal olvasója voltam, sőt büszke, matrózblúzos előfizetője. Megértettem, amit ezek a folyóiratok üzentek nekem. Meg kell jegyeznem ugyanis, hogy a Nyugatnak, ennek a legnagyobb tekintélyű, engedélyezett folyóiratnak konspirációs légköre volt. olvastam a sorok között, én, a teljesen tájékozatlan személy, és megérteni véltem a nagy Babits-verseknek, például a *Jónás könyvének* megrendítő mondani-valóját. A kritikák, a cikkek, a versek, a tanulmányok, a novellák nagyon alaposan tájékoztattak engem a világban.

K. L.: - Az irodalom kulisszái között járatlan olvasó számára a Nyugat - a kései Nyugat és a Magyar Csillag - tudott olyan üzeneteket elmondani, amelyek, mint mondta, tulajdonképpen konspiratív jellegű jeladások voltak?

N. N. Á.: - Amit kérdez, az nekem teljesen magától értetődő. Persze hogy a válasz: igen. Éppúgy igen, éppolyan természetesen igen a válasz, mint arra a kérdésre, amit olykor-olykor fel szoktak tenni, hogy milyen is volt akkor a magyar irodalomnak, a magyar íróknak a személyes állásfoglalása. Talán nem árt újra meg újra világosan leszögezni, hogy a magyar írók - igen kevés kivétellel - félreérthetetlenül antifasiszták voltak. Ezt még én, az olvasó kisdíák sem értettem félre. A mi magyar ellenállásunk nem volt valami nagy, nem volt valami kiterjedt. Hát ugyan miért kéne letagadnunk belőle azt, ami volt? Például a magyar írók ellenállását, amit én világosan megértettem, majd később személyesen is tapasztaltam.

K. L.: - Említette a német bejövételt, azt a félelmet, ami akkor elemi erővel érkezett el személyéhez. Milyen életrajzi eseményeket tudna még említeni? Hogyan alakult ez a személytelen félelem személyes félelemmé, utána pedig tudatos világnézetté?

N. N. Á.: - Nem is azt mondanám, hogy világnézetté, hanem inkább cselekvéssé alakult ez a személytelen szorongás. Mert március 19-e után elkövetkezett életemben az a sajátos korszak, amit én úgy nevezek, hogy az iratmosás kora. Egyre több embert kellett elbűjtatni, és egyre több embernek kellett hamis papírokat szerezni, hogy élni tudjanak. Na most, a hamis papír előállításának nagyon jó módja az, hogy az ember fog egy régi papírt, lemossa, és az új szöveget ráírja. Igen ám, de a papírlomosáshoz valamennyire érteni kell. Ehhez vegyész kell. Volt egy ilyen vegyész a környezetemben, sógornőm volt, Horváthné Lengyel Piroska vegyész-mérnök, aki kiváló módon alkalmazta az egyébként több vegyész által kidolgozott eljárásokat. Mostuk tehát nagy szorgalommal a papírokat, és meg kell jegyeznem, hogy nemcsak vegyészek mosták, Piroskának például az egyik legjobb tanítványa Örley István volt. Örley István, ez a nagy tehetségű fiatal író sajnos igen korán elpusztult. És a halálában éppen ezeknek a hamis papíroknak is volt bizonyos szerepük. Örley ugyanis a könyvtárában, a könyvekbe szokta volt eldugni a hamis papírokat, de aztán mindig elfelejtette, hogy milyen könyvbe dugta. Ez idegesítette, és többek között ezért is mozdult el a kiszemelt jó óvóhelyéről, egy színház óvóhelyéről, hazament a Molnár utcába, és itt a Molnár utcában ölte meg Budapest ostromának egyik legutolsó bombája. Hát hogy is ment ez az egész, hogy is volt ez az iratlemosással, hogyan, mi módon juttattuk el az iratokat ezekhez meg azokhoz? Összefoglalva csak azt mondhatnám, hogy nagyon különös helyeken járt akkor az ember. Jártam vadidegen lakásban, ahol azt kellett kérdezni, hogy megjött-e a gyapjúszövet, és akkor kiadták a pecsétet. Jártam nyilas lakásban, jártam lelkészi hivatalban, jártam sárga csillagos zsidó házban. Jártam olyan helyeken, ahol azelőtt soha, vittem az élelmiszert meg a zoknit meg a svájci mentesítő iratokat. Nem nagyon tudják ma már, hogy az mi volt. Akkoriban a semleges követségek védettségi iratokat adtak ki, a legtöbb volt a svájci, a svéd és a vatikáni. Nagyon

sok vatikáni illetőségű vagy védettségű személy szaladgált akkor Budapest utcáin. Ezek az iratok kezdetben még számítottak valamit, később már semmit sem értek, csak kettészakították őket, és a földre dobták. Aztán ezeken a különös utakon nagyon sok különféle emberrel lehetett találkozni. Lehetett találkozni papokkal, munkásokkal és grófnőkkel és kommunis-tákkal, történelmi nevű utásztisztekkel és parasztasszonyokkal. Volt ez minálunk is, csak nem szabad elfelejteni. Hadd említsek meg a sokból egyet: Matkovics Kálmánt. Matkovics Kálmán vegyipari munkás Marosi fedőnéven a bűjtatás specialistája volt. Ő vitte le az embereket vidékre, Mezőkövesd környékén voltak ismerősei, rokonai, kapcsolatai. Ha nagyon össze-gyűltek, akkor egy krumplis verembe dugta el őket, a Valéria-telepen. Aztán le is buktak, és puszta merő csoda által menekedtek meg a Gestapo pincéjéből: ugyanaznap este bombatá-madás érte a Gestapo-házat, a pince bedőlt, és ők kiszöktek. Nem felejtettem el Matkovics Kálmánt, bár már nagyon régóta nem láttam. De nem felejtettem el a többieket sem, nem is felejtettem el őket, mert többnyire írók voltak, elsősorban és főleg írók. Örleyvel és Ottlik Gézával még 44-ben megismerkedtem, futólag Cs. Szabó Lászlóval, Ortutayval. Sokat hallottam Kálnoky Lászlóról, bár személyesen nem találkoztunk, valamint Rónay Györgyről; Keresztury Dezsőt ismertem az egyetemről. Vas Istvánról is hallottam számtalan történetet, mert őt meg éppen Ottlik Gézáék bűjtatták. Tudtam róluk, és rajtuk át annyi másról, mondhatnám az egész magyar irodalomról, méghozzá nem is irodalmi síkon, ahogy erre már utaltam, hanem a nagyon is égető egyetértésnek és valamiféle bizalomnak a kábelein keresz-tül. Szerb Antalt, Halász Gábort régebben és közelebbről ismertem, történetüket, Sárközi Györgyével együtt, részletesebben megírtam.

K. L.: - Említett történeteket, az ellenállás történeteit. Ismerünk költészetéből is egy akkori történetet, a *Mihályfalvi kalandot*. Miről is szól az tulajdonképpen, hogyan illeszkedik az életrajzba?

N. N. Á.: - Hát elég szervesen illeszkedik, méghozzá a most következő szakaszhoz. Mindazok után, amit elmeséltem, elkövetkezett a mi számunkra 1944 nyara. Férjemet, Lengyel Balázst, a kritikust, a Muraközbe helyezték mint a 113-as nagyfeszültségű drótakadályszakasz helyettes parancsnokát. Utána költözhettem én is a Muraközbe, Mihályfalva nevű kisközségbe, egészen addig, amíg a parancsnokság megtűrt bennünket ott, katonafeleségeket. Ottani életünket próbáltam meg elmondani a különben félbemaradt *Mihályfalvi kalandban*, egy részét annak a nagyon is különös hangulatú nyárnak, a kihelyezett kis katonai szakasz életét átszöve a mi saját életünkkel. Valóban nagyon furcsa volt az a 44-es nyár, amikor már az oroszok a Kárpátokig értek, amikor már megtörtént a nyugati partraszállás, amikor a bombázógépek, amelyek Budapestre tartottak, mindennap szép, ezüstös rajokban áthúztak a fejünk fölött. Mi pedig fürödtünk a Drávában, kosbort szedtünk, nézegettük a gyönyörű muraközi méneseket, amint szabadon legeltek, a fehér-szőke sörényüket lobogtatva. A katonák meg telepítették a nagyfeszültségű drótakadályt, aminek persze semmi értelme nem volt, nem mintha akkor már bármi effélének értelme lett volna, de valahogy annak különösképpen nem volt. Aztán az ablakunkra - külön laktunk egy házban a falu szélén - felszögeztünk egy dróthálót, azzal a meggondolással, hogy ha valaki netán egy kézigránátot dobna be, akkor azon robbanjon, és ne bent a szobában. Mert voltak bizonyos kellemetlenségek. Például egy tehén megette a szárításra kitett virágos fehérneműt, például felrobbantották a csáktornyai vonatot. Aztán minden éjszaka felrobbantották, ez szokássá vált. Éjszaka fél egykor hallottuk a robbanást, azután szólt a tács, a tábori telefon, a katonáknak be kellett menniük a körletbe. Be is mentek, a férjem meg a csicskája, én meg ott maradtam a Dráva partján abban a házban, egyedül. Nagyon szép, holdvilágos éjszakák voltak. Hihetetlen, de szinte nem is féltem. Ezt már mai szemmel nem tudom megérteni.

K. L.: - Különbön olvasva a verset, épp ezek a tájleíró részek, a tájat bemutató hangulatok azok, amelyek szinte függetlenedtek a koruktól, attól, amelyben születtek; majdnem Arany János elbeszélő, tájat bemutató hangulatait érzi az ember, ahogy olvassa ezeket.

N. N. Á.: - Nagyobb bókot ennél nem mondhat nekem. Sajnos azonban ezzel a bókkal nemcsak erényemre világít rá, hanem vétkemre is. Utólag jöttem rá, hogy Arany nagyon is érezhetően ott áll a *Mihályfalvi kaland* mögött, sőt, hogy itt-ott, szégyenszemre, lopdostam is tőle. Egy helyen bizonyosan: egy éjszakai kocsmazene leírásában. A *lacikonyha* c. versében így szól a cigányzene:

Ejhaj! cini, cini! dövő, dövő!
Ott húzza három és egy fél cigány
(A brúgóst egybe-félbe számítván).
Meredt szemével a nyúlánk Peti
Cifrázza vékonyan, szinte dül neki;
Míg Dámi egy kiszolgált hegedűn
Utána baktat, lassabban, de hűn;
A bögös, mint tapogató halász,
Az alsó hangok mélyén kaparász...

Mivel véletlenül tudtam, mi az: tapogatóval halászni - azzal az ősi szerszámmal, egy lyukas kosárfélével fogni a halat a vízmeder fenekén -, mindig is ámultam, csodáltam Aranyra ezt a képét, a bögössel és a tapogató halással. Ahogyan a bögös mozdulatával utána rajzolja a halászt, ahogyan a víz mélyét ugyanakkor átvetíti akusztikus síkra, az alsó hangok mélyére. Csodálatomnak öntudatlan gyümölcse ez lett a saját versembe:

Mintha víz alól, fulladozva, halkan,
az éjszakában vékony zene jár.
Sűrű sötétben tekereg a dallam
hosszú fonálon, mint a békanyál.
Közébe-cuppog, elmaradva néha,
mint mély iszapba holmi apa-béka,
a nagybögő, s a citera kiszáll.

A zárómondatból: „a citera kiszáll”-ból, sajnos, kimaradt egy kép: a citera úgy száll ki a lápi hangok közül, mint a szitakötő. Ezt a szitakötőt élesen láttam - de ne adj’ isten, nem fért bele a sorba. Akárhogy is: az egész versszak bizony gyanúsán közel van az Arany indukálta képhez. De nem bánom. Az Arany-bányából ma már kevesen lopunk, hadd legyenek a kevesek közt.

K. L.: - Csak azt akartam bizonyítani az Aranyra való hivatkozással, hogy a keserűség ellenére innen valami szépet tudott hozni.

N. N. Á.: - Igen, mindent együttevén a rettenetes feszültség közepette, azon át, azzal együtt, a borzalmakkal együtt nagyon szép is volt az a nyár. Nagyon szép volt a vidék. Azok az óriási kukoricatáblák, és a lovak, amelyeket már említettem, amelyek nekem örök kedvenceim. Na de hát továbbmenve ez egyszer nem a szép táj, hanem a történelem fonálán, hadd említsek meg egy másik dátumot. 1944. október 15-ét, a nyilas hatalomátvétel napját. Ezt mi férjemet Pécsen értük meg. Úgy kerültünk oda, hogy a férjem hadikórházba ment, mert szerettünk volna sárgaságára szabadságos levelet kapni. Ezt azonban nem adták ki rögtön, többször is vissza kellett menni érte. Az egész város nagyon izgatott volt, tele volt a Fő tér, a tömeg föl-le hullámozott, és ott, akkor, a pécsi Fő téren hallottuk a hangszórókból a Horthy-kiáltványt, hogy ki fogunk ugrani a háborúból, majd később hallottuk a Szálasiét, amely szerint nem fogunk kiugrani a háborúból. Halvány sejtelmünk se volt róla, hogy most aztán mit kell csinálni.

Választási pillanat volt ez. Most merre, hogyan? Nemcsak mi voltunk ebben a helyzetben, az egész város. Az emberek hamuszürke arccal föl-alá jártak, senki sem akart hazamenni. Kétszer is kimentünk a pécsi állomásra azzal, hogy na, most aztán felülünk egy vonatra, és megyünk Pestre, aztán mégis lebeszéltek magunkat. Másnapra aztán sikerült is kipréselni a szabadságos levelet, és így legálisan utazhattunk Pestre. Ott ültem azon az agyonzsúfolt éjszakai szerelvényen a Szálasi-puccs napján, kezemben a horvát katona cigarettájával. Tudniillik az történt közben az állomáson, hogy egy hosszú, szőke, horvát fiú, amikor meghallotta az induló szerelvénye füttyét, egyszerre csak kezembe nyomott egy csomag cigarettát azzal, hogy fogja, a magáé. Megdöbbsentem, mondtam, hogy hát magának ez jobban kell. Közben ő már hosszú lábával átvette magát az állomás vaskorlátján, és visszakiáltotta futtában: „Hagyja csak, és ne felejtse el, hogy a horvátok udvariasak!” Eleget is tettem a kívánságának: nem felejtettem el. Ma is hallom a hangját, amit mondja: „...dass die Kroetan höflich sind”. Mert persze németül beszéltünk. Csodálatos kincs volt a cigaretta.

K. L.: - Hadd kérdezzem meg, hogy a költő mit csinált ezekben az időkben, van-e olyan verse, amit már ekkorról vállalt, közölt utóbb?

N. N. Á.: - Már az előbb is említettük a *Mihályfalvi kalandot*, amely főképpen akkor keletkezett, egyidejűleg. De tulajdonképpen 44 volt az az év, amikor először tudtam verset írni. Attól függetlenül, hogy már gyerekkoromtól írok verseket, de azt elmondani, amit óhajtottam volna, egyáltalában valahogy kifejezni magam, azt csak 44-től kezdve tudtam. Onnan származnak azok az első verseim, amelyeket köteteimbe fölvettem, és ma is vállalok. Aztán 45-ben tovább folytatódott a dolog, nagy lendülettel.

K. L.: - Tehát ez az év, ami a költői születésének éve?

N. N. Á.: - Igen, akármilyen furcsa, hogy így fogalmazza, igaza van, ez a szörnyű év valóban az én költői születésem éve.

K. L.: - De hadd kérdezzem meg, hogy kiket veszített el? Volt valaki, közvetlen, személyes veszteség?

N. N. Á.: - Ha elkezdeném a névsort sorolni, hosszúra nyúlna, ezért egyet emelek ki belőle, egy személyt, aki fontos volt nekem. Szerb Antaltól beszélek, Szerb Antallal tizennyolc éves koromban ismerkedtem meg, versküldés és levélváltás után. Egyébként kapcsolatunkat már megírtam, részletesen kitérni nem kívánok rá. Ez a kapcsolat főleg sétákból és irodalmi beszélgetésekből állt. Hogy Szerb Antal milyen személyiség volt, azt sokan próbálták megrajzolni. Röviden és egyszerűen szólva: elbűvölő. Elragadott engem a humornak, az öniróniának és a magas irodalomnak az együttese, ami benne megnyilatkozott. Szerb Antalt többször behívták munkaszolgálatra, ennek az utolsó etapja az, amiről én beszélhetek. Együtt volt akkor Halász Gáborral és Sárközi Györggyel. Halász Gábort is ismertem már, ezt a kiváló esszéistát. Mi kijártunk hozzájuk a Nürnberg utcába, a körletükbe. Megpróbáltuk előkészíteni szökésüket, illetőleg a szökés utáni elhelyezésüket. Meg kell mondanom, hogy egyáltalán nem ez volt az egyetlen akció Szerb Antal érdekében. Borzasztó, hogy egyik se járt sikerrel. Miután elkészítettük az ő hamispapír-garnitúráját, amely Kántor Antal névre szólt, és az én családomba építette be, úgy döntöttünk, hogy hozzánk fog jönni a szökés után. Halász Gábor Örley Istvánhoz megy, Sárközi Györgyről most nem tudom, hogy hova kellett volna mennie. Igen ám, de ők nem akartak megszökni. Azon az állásponton voltak, egyébként nem is minden józanság nélkül, hogy biztosabb dolog legális keretben élni, ameddig csak lehet. Azt mondták, hogy a magyar keret megbízható, tudatni fogja, amikor majd elviszik őket, és akkor szöknek. Lehet, hogy a magyar keret megbízható volt, mindenesetre a németek egy éjszaka az egész tábort körülvették. Ezen az éjszakán nálunk (akkor a Margit körúton laktunk) csöngetett egy

asszony, Szerb Antalnénak, Klárinak az édesanyja, magával hozott egy ismeretlen férfit, aki nálunk töltötte az éjszakát. Ez az ember ugyanabból a táborból szökött, ahol Szerb Antalék voltak, egynéhányan az iskola kerítésén hátul ki tudtak mászni. Így hamar megtudtuk, hogy mi történt velük, tenni azonban nem tudunk semmit. Elvitték őket, nyugatra vitték, a többi ismeretes.

K. L.: - Megkérdezném, hogy személyében hogyan is úszta meg a háborút?

N. N. Á.: - Először a helyre válaszolok. Személy szerint a Múzeum körúton úsztam meg a háborút, hogy miért épp ott, az homályos, de akkor az emberek mindenüvé költöztek, egyik ide ment, a másik oda. Mi - nagyjából - úgy kerültünk a Múzeum körútra, hogy akkor már álnéven kellett élnünk, bizonyos Mészáros Vilmos másodosztályú postatiszt irataival. Ezeket az iratokat a Kerékgyártó János-Dániel Anna házaspártól kaptuk, ez a házaspár arról volt híres, hogy egy éjszaka huszonhárman aludtak náluk, és azonkívül egy leendő egyetemi tanár is be volt falazva a W. C. -ben. Tehát tőlük kaptuk az igen jó iratokat, ezzel a Múzeum körútra költöztünk, és ott éltünk egy darabig egy lakatosmester családjának a jóvoltából, egy rommá lőtt lakás hátsó traktusában. A pincébe nem nagyon mentünk le, mert ott a nyilasok razziaztak. Ebben a házban történt velem sok minden, együtt éltem egy tojós tyúkkal, akit Napóleonnak hívtak, és rendületlenül viselkedett az egész ostrom alatt, minden két nap leült a kis vackára, megtojta a maga szép, langyos tojását, a harmadik nap szünetet tartott. Végtelenül idegnyugtató volt az ő zavarhatatlan biológiai ritmusa. Itt láttuk először az első szovjet katonát. Itt kaptam először abból a bizonyos négyszögletes, barna kenyérből, innen vitték el a férjemet hadifogságba. Mint utólag kiderült, szerencséje volt, a debreceni Pávilon laktanyába került, és onnan sikerült kiszabadulnia, olyan módon, hogy jelentkezett a demokratikus hadseregbe. De hát ez tulajdonképpen már az ő története.

Ami engem illet, úgy két hónap múlva kaptam tőle egy levelezőlapot, amit egy ismeretlen asszony hozott el hozzám. A fogoly katonák kidobáltak, tudjuk ezt, a hadifogolytábor kerítésén híradásokat, és tisztességes asszonyok, lányok ezeket főlsszedgették, és el-eljuttatták a címzettnek. Akkor én vonatra ültem, és elutaztam Debrecenbe. Ami annyit jelent, hogy vonat-tetőre ültem, később sikerült beküzdenem magam egy peronra. Az utazás egy hétig tartott, hóviharban érkeztünk Debrecenbe. Férjemet egy mozi terem pulpitusán láttam viszont, kopaszra nyírva, hihetetlenül soványan, amint éppen bevezető előadást tartott katonáknak a lejátszandó filmről. Nekem a háború vége tulajdonképpen Debrecen jelent. Ott volt néhány olyan pillanat, amit a békének éreztem már. Ültem például egyedül egy vadonatfrissen felsúrolt, sárga fénnel beeresztett, frissen meszelt szobában, és fehér debreceni cipőt ettem szalonnával. Feledhetetlen pillanat ez az életemben, mert még az áprilisi nap is besütött az ablakon.

K. L.: - És az írókkal hol találkozott újra?

N. N. Á.: - Hazajöttünk Debrecenből áprilisban, a kormány vonatan, és beléptünk az irodalomba. Beléptünk, még hozzá a Centrál kávéház ajtaján, itt volt jelen akkor az egész akkori magyar irodalom. Módunkban volt megismerni szinte-szinte mindenkit, a legidősebbektől, pl. Schöpfung Aladártól kezdve a legfiatalabbakig, vagyis mi magunkig, mert akkor mi voltunk a legfiatalabbak. Itt, a Centrál kávéházban - amiről egészen bizonyosan nagyon sok író említést tett - szerkesztődött az első meginduló folyóirat, a Magyarok, Kardos László és Kéry László szerkesztésében, és tulajdonképpen itt jött létre az Újhold is, az akkori fiatalok folyóirata, a miénk. Ennek a szerkesztője Lengyel Balázs volt, és hogy kik voltak a munkatársai? A névsor hosszú. Ott volt például Mándy Iván, Pilinszky János, Rába György, Vidor Miklós, Rákos Sándor, ott volt Jánosi István, Lakatos István, ott volt Szabó Magda, Kormos István, Vajda Endre, a kritikus, a tehetségesen indult Darázs Endre, ezenkívül pedig közeli barátaink közé

számítottuk a Nyugat harmadik nemzedékének sok tagját. A már említett Ottlik Gézát, Rónay Györgyöt, Kálnoky Lászlót, Jékely Zoltánt és nem utolsósorban Weöres Sándort, akivel aztán Rómában voltunk együtt. Azonkívül ott voltak sokan, akik később eltávolodtak attól, amit az Újhold jelentett. De egyáltalán mit jelentett az Újhold, ez a nagyon rövid életű, ifjúi folyóirat, amit zsebből szerkesztettünk? (És utána nem maradt más, csak a pernyéje, a hatalmas nyomdaadósság.) Ahhoz, hogy ezt meg tudjuk mondani, azt kéne tudni megmondani, hogy mit is jelentett a magyar irodalomban ez a három esztendő, ez a 45-től 48-ig terjedő periódus. Körös-körül romban volt a főváros, romban volt az ország, de az irodalom hirtelen, váratlan áramlani kezdett, mindenki írt, énekelt, dalolt. Az a jogfolytonosság, amely megszakadt 1944-ben, újra helyreállt. Az a vérkeringés, ami elakadt, feltarthatatlanul megindult. Azt lehetne mondani, úgy forrt, úgy fortyogott az egész irodalom, mint mikor egy fazékról leveszik a fedőt. De tudok szebb hasonlatot is mondani. Azt is tudom mondani, hogy ezt a három évet akár kozmikus tavasznak lehet nevezni, mint amikor a nap már éppen elhagyja a Baktérítőt, hogy meginduljon észak felé, pedig még mindenütt a tél romjai láthatók. De az irodalom megkezdte legfontosabb munkáját, azt tudniillik, hogy legyen. Elkezdtek eltemetni a halottainkat, felmérni azt az országos és azt a világméretű történelmi változást, amiben éltünk, és amit átéltünk. Megkezdtek mindenekelőtt a háborús kataklizmának, ennek a végeláthatatlan súlyos élménynek a feldolgozását. Vagyis kezdtek megszületni a háború utáni irodalom legjobb művei. Főleg versekről, novellákról és dokumentumokról lehet itt szó. Regényről nem. Ehhez nem volt elég idő. Vagyis Magyarország sajnos kimaradt abból a hatalmas mozgalomból, amit az egész világon úgy neveztek, hogy rom-irodalom, és mind a mai napig föl-fölvetődnek nagyszerű művei. Ez elveszett a magyar irodalomban, mielőtt megszülethetett volna. De azért megtettük a magunkét, még én is sokat írtam. Akkor írtam a *Szabadsághoz* című versemet, a *Reményhez* című versemet, ezek mind nagyon biztató címűek, erősen vegyül bennük annak az időszaknak a lendülete, fiatal optimizmusa és félő keserősége, amely egyrészt a háborús élménynek tulajdonítható, másrészt bizonyos nem kellemes előjeleknek. Szóval sokat írtam akkor. Azért jegyzem meg, mert - hogy is mondjam - közismerten keveset író vagyok.

K. L.: - De hogyha akkori verseit nézzük, akkor egyrészt a Nemes Nagy Ágnesnél tényleg szokatlan versbőséget láthatjuk, másrészt a sokféleséget, a tematikai teljességet, az élet mozgását, mondhatnám azt is, hogy a politikus költőt.

N. N. Á.: - Ez természetes, mindannyian politizáltunk, azt gondoltuk, hogy ez is ránk tartozik. Nem mintha elsősorban politikus érdeklődésűek lettünk volna. De, mondom, abban a hitben éltünk, hogy nagyon sok minden ránk tartozik. Annyira, hogy igen hamar ebből a sok mindenből létre tudtam hozni első verseskötetemet, és mindjárt, csodamód, Baumgarten-díjat is kaptam rá. Meghallhattam még Schöpflin Aladár szájából a szédítő dicséret felsőfokát, mert azt mondta, hogy: Jó-ó. Ennél többet nem lehetett kapni a magyar irodalomban. 1947-ben a férjemmel külföldre mentünk, ösztöndíjjal Rómába és Párizsba, ez alatt az idő alatt az Újholdat Örkény István és Gyárfás Miklós szerkesztették tovább. Amikor visszajöttünk, egy másik világba jöttünk vissza. Az Újhold hamarosan megszűnt. Azután körülbelül tíz évig nem volt rá mód, hogy ez az írócsoport, amit később újholdasoknak neveztek, megjelenhessen. Nem volt rá lehetőség, hogy a maga módján mondhasa el azt, amit ő gondol. A fiatal íróknak az arcképei, amelyek kezdtek kirajzolódni az Újholdból is meg más folyóiratokból is, abba-maradtak. Csak jóval később és más ceruzákkal rajzolódtak tovább ezek az arcok, ha ugyan rajzolódtak. A veszteség itt is nagyon nagy. De azért ez az idő, ez a háromesztendő irodalom életünknek egyik legszebb, nagyon súlyos élményekkel szabdalta, mégis hasonlíthatatlan korszaka volt, és azt gondolom, hogy nem is csak a mi életünké. Ezt a periódust, a háború utáni országos vagy világocsúrást a magyar irodalomban eredményei igazolják.

BENJÁMIN LÁSZLÓ

K. L.: - A háborúnak vége lett, de hogy a háború után új életet kezdhessetek, meg kellett menekülni a háborúban, túl kellett élni. Hogyan sikerült túlélned a háborút, amelyik minden eddiginél szörnyűbb volt, nemcsak frontokon, de a hátszágban is zajlott, sőt, tulajdonképpen nem is volt hátszág, mindenütt csak pusztulás és halál volt?

B. L.: - A háború végéről, pontosabban arról a két hónapról, amely nekem a háború végét jelentette, most kezdtem írni az Új Tükörbe egy cikket, 10-12 gépelt oldalt akartam írni róla mindössze, de munka közben rájöttem, hogy néhány oldalon nem megy, így hát sorozat lett belőle. Csakhogy, amint kiderült, kevés az ötven is, távirati stílusban, néha már fájdalmas rövidséggel kell ekkora terjedelemben is beszámolnom erről az időről, sok mindent kihagyva, s olykor egész folytatást kívánó részleteket egy-két mondatba szorítva. Ezt a beszélgetésünket meg még rövidebbre kell fognom. Tehát: 1944 májusában munkaszolgálatosként a frontra vittek, fél esztendő múlva, október 27-én, igen bonyolult körülmények közt - erről írok most az Új Tükörben - harmadmagammal megszöktem, s egy hónapig a front mögött bujdostam. Ezt a hónapot aligha éltem volna túl, ha nincs azon a vidéken - a Bodroghözben - olyan, több helysége kiterjedő paraszti ellenszegülés, amilyenről nemigen olvastam, bár meggyőződésem, hogy másutt is volt hasonló. Azért is örülök, hogy erről az időszakról írhatok, mert így módom van a bodroghözi paraszti ellenállásról s legalább néhány, számomra felejthetetlen emberről megemlékezni.

Azok a bodroghözi emberek szembefordultak a háborúval, a Szálasi-rezsimmel, megtagadták a bevonulási parancsot, a beszolgáltatást; ellenállás volt ez, fegyvertelenségében sem passzív ellenállás: minden katonaszökevényt, a háború minden menekültjét testvéri szeretettel fogadták, bújtatták, menekítették az ottaniak, elsősorban a parasztság. Egy hónapig éltem köztük, november 26-án este szabadultam, azután rövid kisvárdai közjáték után Debrecenbe mentem, a környék egyetlen nagyvárosába; ahogy mindenki, akit ebben a körzetben ért a felszabadulás, végül is Debrecenbe vetődött. Egy ideig újságírából éltem ott, a helyi Néplap külső munkatársaként, sőt versmondóként is többször szerepeltem. 45 januárjában, amint Pest felszabadult, hazajöttem; Budán akkor még folytak a harcok, sőt, amikor elindultam vissza Debrecenbe, a budai oldalon még nem ért véget a harc.

Miközben én Pesten voltam, Debrecenben ismét megindították a Népszavát. Én a Szociáldemokrata Párt tagja voltam akkor már vagy 15 esztendeje, egészen fiatal gyerek koromtól.

K. L.: - És a Népszavának is szerzője.

B. L.: - A Népszavának is munkatársa természetesen. Valamikor a Népszava közölte első verseimet. 45 elején odavetődött pestiek és a debreceni szociáldemokrata pártszervezet közös kezdeményezésére és közös munkája eredményeképpen, háromnegyed évi betiltás után Debrecenben ismét megjelent a Népszava. Munkatársa lettem én is, elvben már akkor az voltam, amikor feljöttem Pestre. A családomért jöttem fel: szüleimet nem találtam meg, eltűntek, viszont feleségem és akkor éppen egyéves kislányom megvolt, velük mentem vissza Debrecenbe. Kislányomat sebesülten találtam, az ostrom alatt az óvóhelyen sebesült meg; erről most részletesebben nem beszélek, túl hosszadalmas volna. A Népszava Debrecenben először mint központi lap jelent meg, majd amikor Pesten megindították a lapot, Tiszántúli Népszava címmel ment tovább, ott dolgoztam egy ideig, és ott utáltam meg az újságírást.

K. L.: - Ez a Debrecen, amelyik mint kisváros szerepel a verseidben?

B. L.: Nem, nem. Debrecenből egy szó sincs a verseimben.

K. L.: - Vagy ez Győr lenne?

B. L.: - Győr lesz az, vagy Fehérvár. Debrecenből 1945 júniusban jöttem vissza Pestre, az akkor induló Világosság című napilaphoz hívtak engem munkatársnak. 46-ban aztán összeveszttem a főszerkesztővel, és egy ideig Székesfehérvárott szerkesztettem az ottani szociáldemokrata napilapot. Sokáig nem akartam ott maradni, az volt a helyzet, hogy egy, azt hiszem, heti kétszeri megjelenésű lapot kellett napilappá átalakítani, így kerültem oda mint akkor már gyakorlott újságíró. Később Győrött szerkesztettem a Győri Munkás című ugyancsak szociáldemokrata napilapot, az ottani szociáldemokrata pártvezetőkkel való állandó viaskodások közepette. Lakásom egyébként se itt, se ott nem volt; a család Pesten élt, én Győrött, drága szállodai szobában, Fehérvárott a párttitkár konyhájában egy vaságyon.

Győrött léptem be a Kommunista Pártba, utána Pestre visszajövet az akkor alapított Magyar Nap című képes napilap munkatársa, színházi rovatvezetője lettem. Hozzá kell tennem, hogy a lapcsinálás abban az időben nagyon nagy elfoglaltsággal járt. Egy példa Debrecenből: nem volt még MTI vagy más nyomatos sem, és közlekedési eszköz sem. Megtörtént, hogy elmentem riportot csinálni Hajdúszoboszlóra, elindultam reggel gyalog, délután megérkeztem, megháltam, másnap megcsináltam a riportot, visszamentem gyalog Debrecenbe. Ez volt az újságírás abban az időben. Vagy Fehérváron: a szerkesztőség egyetlen helyiségből állott, egy nyomdától elkerített ketrecből, írógép nem volt, se a nyomdának szedőgépe. Azóta se körmöltem annyit, mint akkor. Ha akadt volna is szabad időm, nem volt hely, ahova leülhessek, hacsak a vendéglőben nem, cigányzene mellett írni-olvasni.

K. L.: - Miért vidéki városokat választottál? Biztosan a Népszavánál is szeretettel fogadtak volna már Pesten.

B. L.: - Nem vagyok benne olyan biztos, hogy valami nagy szeretettel fogadtak volna a Népszavánál - meg se próbáltam odamenni. Nekem elég sok konfliktusom volt azokkal, akik akkor a Népszavát csinálták, nem voltam velük baráti és politikai baráti viszonyban. A vidéki lapszerkesztéseket szükségből vállaltam, mert - hogy most már másik síkra menjek át - erre a néhány évre úgy emlékszem vissza, mint a nagy nélkülözések idejére. Lakásunk tönkrement, az ostrom alatt belövést kapott, Debrecenből visszajövet jó ideig lehetetlen körülmények közt laktunk. Már mégis elmondom: feleségem és kislányom meg akkor velük lakó egyetlen testvérem, Vera az ostrom alatt az óvóhelyen éltek, de az óvóhelyet a kapualjon keresztül gránát találta, és az óvóhelyen robbant. A feleségem akkor az óvóhelyen kívül, a pincében mosott, Kati, a kislányom meg a földre tett rekamiébetéten feküdt benn az óvóhelyen. A robbanás után feleségem berohant a kigyulladt óvóhelyre, hallotta Katit sírni, felkapta, és kivergődött vele az udvarra, ott aztán összeesett, elájult. Ők ketten megmenekültek, a többiek, harmincöten, köztük testvérem is, ott haltak meg az óvóhelyen. A házzal szemközti réten temették el, ami maradt belőlük. De nagyon visszamentünk az időben.

K. L.: - Arról beszéltünk, hogy milyen indítékai voltak annak, hogy vidéki lapokhoz menjél, mondtad, hogy a nélkülözések időszaka volt, mert nem volt lakásotok.

B. L.: - Az valóban a nélkülözések ideje volt, nemcsak a lakásunk ment tönkre, de minden mozgatható holmink is, amit feleségem az óvóhelyre menekített, minden ruhanemünk ott veszett. Én az újságírással, legalábbis lélekben, már Debrecenben szakítottam, kényszerűségből csináltam a lapot már akkor. 47-ben, már mint a Kommunista Párt tagja, és a párt déli lapjának, a Magyar Napnak munkatársa, sőt főmunkatársa, mert rovatvezető voltam ott, egyik nap elhatároztam, hogy ennek vége: vagy újságírás, vagy költészet, a kettő nem megy együtt. A nehezebbet, de a nekem kedvesebbet választottam: egy nap, amikor már nagyon kedvetlen

voltam, bementem a főszerkesztőhöz, Bodó Bélához, és közöltem vele: „Béla, ebből nekem elegendő van, holnap már nem jövök be.” Így váltam meg a Magyar Naptól és hosszú időre az újságírástól. Hanem ezt a lépést a Magyar Kommunista Párt káderosztálya nagyon rossz néven vette tőlem: később is mint súlyos pártszerűtlenséget erősen az orrom alá dörgölték, és mikor újra rászorultam, hogy állásba menjek, fűgét mutattak nekem, és azt mondták: te önkényesen elhagytad a munkahelyedet, nem foglalkozunk veled.

K. L.: - És azután valamilyen állást vállaltál, vagy csak költőként éltél?

B. L.: - Egy ideig, egy esztendőig csak költőként éltem. Pokolian nehezen, hozzá kell tennem, de azt is hozzá kell tennem, hogy akkor már két gyerekünk volt és úton a harmadik, úgyhogy valóban nagyon keservesen éltünk akkoriban. Utóbb aztán kénytelen voltam újra állást vállalni, de akkor már nem napilapnál.

K. L.: - Említetted, hogy magadat választás elé állítottad: vagy az újságírást folytatod, vagy költő leszel. Ha megnézzük köteteidet, ez a 45-48 közötti időszak eléggé termékenynek látszik.

B. L.: - A könyveimből nem látszik annak az időnek a termékenysége, sokkal többet írtam annál, ami megjelent. 46-47-et én magamban a szürrealista időszakomnak szoktam nevezni. Nem akarom itt bogozni, mi hozta magával, hogy korábbi realizmusomtól meglehetősen eltávolodtam. Valami magyarázata van ennek a 45-47-es versekben. Elég az hozzá, többet írtam, mint amennyi akkor megjelent, mert magyarul mondva, nem kellett seholy azok a versek. Számításom szerint 70-80 olyan verset írtam akkor, ami sohase jelent meg; ezek a verseim nem veszték el, hanem egyszerűen eldobtam őket. Abban az időben nagyon szűkösön éltünk, mindig egy szobánk volt, tehát a szaporodó papírok közt kénytelen-kelletlen irtást csináltam, és azok a versek rendre bekerültek az irtásba; gondolom, jókora adag düh is lehetett ebben a gesztusban: ha nem kellene senkinek, nekem se kellene! Mindenesetre életem legtermékenyebb ideje volt az a 2-3 év. De a versek - néhány véletlen kivétellel, mint az *Erdei dal*, a *Lazarus D'Albert*, az *Ars Poetica* meg még egy-kettő - nem maradtak meg. Lehet, hogy egy-két kézirat elbújt akkori barátaimnál, de a többi nincs meg. Ahhoz nem volt kedvem, értelmét se láttam később, hogy rekonstruálni próbáljam ezeket.

K. L.: - Hát utólag nem is.

B. L.: - Azt lehetségesnek tartom, hogy egy-egy motívumuk belekerült későbbi versekbe. De mondom, olyan termékeny időm sem azelőtt, sem azóta nem volt; azért is kellett választanom a költészet és az újságírás között, mert nagyon nagy volt a verselő kedvem, az újságírástól meg nem hagyott időt rá. A Magyar Napnál a munka reggel háromnegyed hétkor kezdődött, akkor tartottuk az első szerkesztőségi értekezletet; aztán mindenki ment a munkáját végezni, délben maradt egy-két óra ebéidő, délután megint szerkesztőségi órák, és este hétkor, fél nyolckor a második értekezlet következett, amikor is ki-ki beszámolt aznap munkájáról, s megbeszéltük, hogy mit fog csinálni másnap. Angyalföldön laktam akkor: reggel hatkor indultam el a szerkesztőségbe, és este kilenc körül értem haza. Nem az újságírás lenézése távolított el a lapcsinálástól, ez valóban a költői lét vagy nemlét kérdése volt számomra: vagy-vagy - vagy az egyiket csinálom, vagy a másikat, a kettő együtt nem megy. Nem akarok nevet említeni, de volt akkor barátom, nem is egy, aki az újságírást választotta, és el is tűnt egészen, elnémult mint költő. Ez ilyen idő volt, nagyon sokat kellett akkor dolgozni az újságírónak, jóval többet, mint ma.

K. L.: - Hányan voltak ennél a lapnál?

B. L.: - Éppen akarom mondani, hogy a Világosságot, ha jól emlékszem, tizennégyen csináltuk, főszerkesztőt, gyakornokot beleszámítva. A Magyar Napot valamivel többen, de az

képes napilap volt, mélynyomású, az egyetlen ilyen kísérlet tudtommal Magyarországon. Nem élt sokáig, egy-másfél évig, azt hiszem, nagyon nehéz, bonyolult munkával járt az előállítása. Ott, mondom, többen dolgoztak, mint a Világosságnál, fotóriporterek, a képekkel foglalkozó technikai munkatársak, a tördeléshez is többen kellettek.

De hát nem is szerettem az újságírást, sok minden oka volt ennek. Sorolhatnám még az ellenszenv forrásait, de mindenekelőtt az előbb említett vagy-vagy miatt hagytam el a pályát.

K. L.: - Ezt nagyon meg tudom érteni, mert mint mondtam, úgy látszik, hogy tényleg termékeny időszakod ez, még ezekből a megmaradt versekből is. Költészetednek ez a korszaka költészeteden belül is az egyik kiemelkedő időszak. A felszabadulást követő nagyon bonyolult időszaknak egyik legerősebb, legpontosabb nyomon követését jelentik ezek a megmaradt versek is. Annak a számbavételét, hogy itt egy nép felszabadult, s ezzel a szabadsággal hogyan él, mit csinál. Így mindjárt az első vers, ami a köteteidben erre a korszakra esik, ezekkel a kétségekkel és bizakodásokkal teli ilyen realista számvetést jelent; a *Tűzet akartam* című vers ez:

Tűzet akartam inni régen - -
langyos víz lett az italom.
Nem lőtt agyon az ellenségem,
hát nem is illet hatalom.

Kétszáztíz napig játszott vélem
nagy haragosom, a halál,
aztán tovább ment - s most se értem:
mért nem nyomott a föld alá?

Hogy megszöktem előle? - mégis
egy pillanat, egy mozdulat
elég - s elnyúltam volna én is
a tehetetlen ég alatt.

Azt mondják, hogy meg kell köszönnöm;
lélegzem, jót tettek velem!
Kinek s mit köszönjek, ha önnön
életem csak annyit jelent,

hogy két háború terhét vinnem
harminc évemmel vén vagyok?
Millió halott hever bennem,
és minden halott én vagyok.

B. L.: - Igen, hát maga a kor olyan volt. Bizakodással, reménnyel is, bizonytalansággal és kétségbeeséssel is teli. Valakit vagy valakiket mindenki elveszített a háborúban, ez szinte általános volt. Rettenetes nyomorban, nélkülözések, betegségek közt, romhalmazok közt, lerongyolódva, politikai bizonytalanságban, nyílt és lappangó harcok közt élt az ország, de egy új élet ígéretével is, azzal a bizakodással, hogy kilábalunk hamarosan a különféle nyomorúságokból. Hihetetlenül zavaros és tarka élet volt ez, talaja a kétségbeesett reménytelenségnek, de a messianisztikus várakozásoknak is. Mindez a végletes ellentmondás, gyász és reménység, lemondás és céltudatosság, hit és hitetlenség, az ország egész tarkasága, lélekbeli, társadalmi, politikai zűrzavara, ami a felszabadulás első esztendeiben uralkodott, tükröződött, azt hiszem, az én akkori szürrealizmusomban. A realizmust meg talán az erősítette meg végül is bennem, ami szintén az akkori idők jellemzői közt volt, a várakozás és hát a magam részéről is valami

cselekvés a kibontakozás irányában, a felismerés, hogy az a szomorú, zűrzavaros állapot örökké nem tarthat, és a szándék, hogy kievickéljunk valahogy a világ keserű levéből.

K. L.: - Megmaradt verseid erről adnak rendkívül pontos és az esztétikum mellett a történész számára is irányt mutató, nyomokat jelző adatokat.

B. L.: - Igen, de erről nem tudok nyilatkozni, mivel nemigen foglalkoztatnak már akkori verseim; az ember túljut valamin, és nem hátra, hanem előrenéz. De megmondom őszintén, sajnálom azokat a verseket, amelyek nem maradtak meg. Sajnálom, mert néha fölidéződnek bennem foszlányaik, és az az érzésem támad, hogy kár volt eldobnom őket. Csak jelzésképpen nevezem e verseket szürrealistáknak, a fene tudja, hogy milyen-isták voltak, de azt gondolom, hogy bennük volt a korabeli élet, talán nem fogalmilag és nem egészen világosan kifejezve, és a többivel, a megjelentekkel együtt bizonyára többet mondtak az akkori világról meg rólam is, mint amennyit a megmaradtak mondanak. No mindegy, ezen már nem lehet változtatni, csak azt ismételhetem, hogy soha azelőtt és soha többé nem voltam olyan termékeny költő, mint abban a pár évben. Amelyek az országnak és persze nekem is nehéz esztendőim voltak, bár saját gondjaimért-bajaimért, legalábbis az anyagiakért, elsősorban magamat hibáztathattam, mondjuk például amiatt, hogy egy évig pusztán a verselésből próbáltam megélni. Ezért persze a családom fizetett, én magam nagyon hozzáédzódtem a nélkülözéshez. Mégse bántam meg, hogy az újságírás helyett a költészetet választottam.

K. L.: - Később költőként honoráltad feleséged, lányaid áldozatait is.

B. L.: - Igen, de nem áltatom magam, hogy az kárpótlás lehetett a nélkülözésért, rongyoskodásért, mert mindez nagyon beletartozott akkor az életünkbe.

K. L.: - De azért a *Hajnali karének* és a *Két évtized*...

B. L.: - Abban az időben már konszolidáltabb volt az életünk.

K. L.: - Mint utólagos elégtételadást most már nemzedékek ismerik.

B. L.: - Igen.

K. L.: - Verseidből tudomást szerezhetünk az akkori helyzetről, ahogy akkor láttad ezeket az éveket. Most, 35 év távlatából, hogyan gondolsz vissza rá?

B. L.: - Azok az évek a nagy kínlódások és a nagy várakozások éveit voltak az én életemben is. A kort magát én akkor nem mérlegeltem, nem értékeltem, benne voltam a mindennapokban, elfoglalt a munkám. Keserűség nélkül, de nosztalgiák nélkül is gondolok vissza azokra az évekre mint kínlódással és bizalommal teli időre, és főként mint a munka, a nem hiábavalónak érzett munka esztendeire. Ahogy itt többször is szó esett róla, legtermékenyebb éveim voltak, és az ember a termékeny, a jó alkotó éveire szívesen gondol vissza.

Néhány kritikusom megállapította már, és azt hiszem, igazuk van, hogy néhány esztendei közjáték után, az ötvenes évek második felétől írásaim visszakanyarodnak ahhoz az időhöz, azt folytatják, amit akkoriban kezdtem. Nem akarok most arról a közbülső időről beszélni, arról sem, hogy mi az, ami ebből az időből szervesen beletartozik életem munkájába, és mi az, ami idegen tőle. Bonyolult és terjedelmes ez a téma, nem fér egy negyedórás vagy félórás beszélgetésbe. Annyi bizonyos, és azt hiszem, szerencsés dolog, hogy az utóbbi két évtizedben visszatálaltam saját, 45-47-ben gyökerező hagyományaimhoz, azokhoz az évekhez, amelyek nyomorúságaikkal, keserűségeikkel, gyászaikkal együtt is igazán jó esztendeim voltak.

FEKETE GYULA

K. L.: - A háborúnak vége lett, de mielőtt még vége lett volna, túl is kellett élni. Te akkor fiatalember voltál, katonakorú. Hogyan sikerült megmenekülnöd ebben a nehéz időszakban, 44-45 fordulóján?

F. Gy.: - Azt hiszem, kezdhethém még 44 márciusa táján, akkor volt a fordulat nálunk, a Győrffy-kollégiumban. Elég jó közösségben éltünk ott, hiszen az is már lassan történelem, ami a Győrffy-kollégium volt. Na, de én most csak a fordulatról beszélek, március 19-én, 44-ben bejöttek a németek. Nyilvánvalóan nem rajtunk kezdte a tisztogatást a Gestapo, de kiszámíthattuk, hogy pár napon belül oda is elérnek, hiszen közhírűen baloldali társaság volt ez, és háborúellenes és antifasiszta és minden efféle, és akkoriban már cikkeztek ellenünk a jobboldali lapok, úgyhogy mi két nap alatt kiköltöztünk a kollégiumból mindnyájan. Okkal költöztünk ki, mert pár nap múlva ott volt a Gestapo kocsija, a Királyi Pál utca 12. előtt, keresték a kollégiumot. Csak a házmestert találták, kérdezte, hogy kit keresnek. Azt mondták: nem számít, négy embert visznek, mert négy hely van a kocsiban. Mindegy, hogy melyik négy.

K. L.: - Különben ezt a házat ma emléktábla jelöli.

F. Gy.: - Igen, az egyik kollégistatársunk, aki hősi halált halt, az ő emlékére, a Szíjártó Lajos emlékére van ott egy tábla. No tehát akkor mi tulajdonképp illegalitásba vonultunk, hogy így fejezzem magam ki - mozgalmi nyelven -, és szerteszét, ki merre látott, vagy hazament, nyárra különösen, vagy pedig itt a városban volt valami bejelentetlen lakása. Én is így tengtem-lengtem, még be is iratkoztam a következő évre a közgazdasági egyetem harmadik évfolyamára, de aztán be se mentem akkor már. Nem jártunk be az egyetemre, hiszen bizonytalan állapotok voltak. Tulajdonképp a Szálasi-puccs után dőlt el, ki merre megy; voltak, akik itt maradtak Budapesten, és részt vettek a fegyveres ellenállási mozgalomban, és voltunk néhányan, akik hazamentünk. Minthogy akkor már a front ott volt a Tiszánál, ugye október végén, és én elébe utaztam, vagyis a szülőfalumba, Mezőkeresztesre.

K. L.: - A te életkorodban ez elég veszélyes utazás lehetett.

F. Gy.: - Az utazás még nem volt olyan veszélyes, mert voltak papírjaim. Volt például alkalmatlansági bizonyítványom, amit - tulajdonképp most már anekdotába illő módon szereztem. Bejelentettem a sorozáson, hogy nekem olyan bajom van, amit csak kórházban lehet kivizsgálni. A Honvéd kórházban kiállították a papírt, hogy rendben vagyok, de másik helyen az alkalmatlanságot is alá lehetett húzni, persze lezárt borítékban volt, de én felbontottam. Visszamentem a sorozáshoz, amikor már egészen mások, egészen más korosztályt soroztak, és senki sem értette, mit akarok én azzal a papírral. Így, ahogy mondom. Azt hiszem, őrnagy volt a parancsnok, az átadott egy főhadnagynak, a főhadnagy átadott egy alhadnagynak, az alhadnagy egy őrmesternek, az őrmester egy tizedesnek, a tizedes egy civilnek, hogy intézze el a dolgomat. A civil kérdezte, hogy mit intézzem el. Mondom, hogy egy alkalmatlansági bizonyítványt kell erre a papírra kiállítani. Erre kiállította, és ezt hordtam én a zsebemben akkor. Hát persze később már, a nyilasok zordabb idejében, nem lett volna valami életbiztosítás egy ilyen alkalmatlansági bizonyítvány, de október 20. körül még ezzel haza lehetett utazni. Én viszont már november elején átkerültem a fronton, mert ájtott a Tiszán a front, a mi falunk is felszabadult. Pár nap múlva összeszedelőzködtünk, diákok jórészt, ilyen onnan-innen keveredett, otthon maradt diákok, megszervezni a közigazgatást. Mert a falusi intelligencia, hogy úgy mondjam, elmenekült; a községnek is el kellett volna menekülnie,

tudniillik kidobolták, hogy mindenkinek kötelező menekülni, mert kiűrik a falut. Recskre menjünk át, a Mátra aljába, onnan a Bükkaljából. Gondolhatod, milyen nagy örömmel készülődtek erre, hát sehogy se készülődtek. Másnap, amikor kellett volna gyülekezni a vásártéren, egyetlenegy cigányzenész volt ott, öt gyerekével és rengeteg batyujával, de szekér híján ő is hazaballagott. Senki nem ment el a kiűritési parancsra, sőt több volt a lakosa a falunak, mint bármikor azelőtt. Nálunk is vagy négy-öt katonaszökevény lapított, rokon fiú. Győrffy-kollégista is volt, aki nálunk dekkolt, úgyhogy többen voltunk, mint máskor, ott a szüleimék házában. De utána, mondom, összeszedelőzködtünk a községházán, és hazahordtuk a menekített anyakönyveket. A nyárádi legelőnél az árokba volt fordulva a kocsi, onnan hordtuk haza. Aztán megpróbáltuk megszervezni a közigazgatást. Volt egy szovjet városparancsnok, egy százados, és hát persze közmunkákat kellett szervezni, meg lapátolni a sarat, rettenetes sáros ősz volt 44 ősze. Ráadásul a tankok fölvtágták az utat, és lehetetlen volt ottan szinte már közlekedni is. December végén egy repülő röplapokat szórt, ilyen fél újság nagyságú röplapok voltak ezek, abból tudtuk meg, hogy megalakult a debreceni kormány. Ennek a röplapnak a másik oldalán volt egy mondat: „Győrffy-kollégisták, jelentkeztek!” A szöveg közt. Persze, még semmilyen vonat se közlekedett, nemhogy Debrecen felé, Miskolc felé sem, hát nekivágtam gyalog, toronyiránt. Kinéztem ott a falu végén, hogy arra kell menni a Tiszának, Polgárnak, talán már ott van hadihíd, és elértem az első nap Ohatig. Kb. 50 kilométerre van tőlünk Ohat-Pusztakócs, az a hortobágyi vasútállomás, tehát keresztülmentem már a Tiszán is.

K. L.: - Papírjaid most már voltak, hivatalos papírod?

F. Gy.: - Papírom volt, mindenféle fellelhető pecséttel elláttuk. Már akkor tudtuk, hogy a szovjet katonák borzasztóan tisztelik a pecsétet. És anélkül nem ért semmit, hiába mutogatott az ember akármilyen igazolványt. Magyar meg orosz nyelvű igazolványt állítottunk ki, és arra ráraktunk sok pecsétet, több színűt, hogy más-más színű is legyen, ha lehet, más-más alakú is, sajnos, nálunk ilyen szögletes, háromszögű, hatszögű pecsétek nem voltak divatban, de emlékezetem szerint azt is szereztünk valamilyet, és mind ráraktuk a papírra, úgyhogy volt némi respektusa, átmehettem a hídon. Persze, később volt nekem már debreceni papírom is, de ekkor még csak ilyen Legelő Társulat, Gazdakör, Ipartestület meg Községi Elöljáróság, ilyenféle pecsétekkel. Hát persze csak Ohatig gyalogoltam, mert ott már közlekedett a vonat, már amikor. Estére értem be az állomásra, és hát voltak ott már sokan így összejött emberek. Életemben legjobbat, azt hiszem, ott a betonpadlón pihentem, nagyon el voltam fáradva. Reggelre kilopták a fejem alól a tarisznyámat, és nagyon sajnáltam, mert volt benne egy orosz-magyar szótár is. Ezt még Budapesten vettem, a németek bejöttek március 19-én, 21-én vettem ezt a szótárt, azt hiszem, a Corvin Áruházban találtam rá. Gondoltam, hogyha a németek itt vannak, akkor most már orosz szótárt kell venni, mert anélkül aligha fogok boldogulni. Szükség is volt rá, én szinte tolmács is voltam már néha, tudtam vagy két-háromszáz szót. Persze, fogalmam se volt semmiféle nyelvtanról, egyebekről, de az ember mondta a szavakat, így nagyjából megértették, vagy megértethette magát. Ezzel a nyelvtudással társalogtam én akkoriban a falunkban is, Mezőkeresztesen, és hát Debrecenbe menet is. Ohaton másnap hajnalban riasztottak, kapkodott mindenki, szaladt a vonatra. Igaz, hogy az az út, Ohattól Debrecenig, tovább tartott, mint gyalog Ohatig, pedig nem hosszabb út. De a vonat meg-megállt, nagyon nehezen haladt előre. Debrecenben azután rátaláltam a debreceni kormányra, a már ott összejött kollégistákra. Emlékszem rá... Balogház?... hogy is hívták, ahol a minisztériumok voltak? Azt tudom, hogy a folyosó egyik végén volt a Belügyminisztérium, három szoba, az egyik Erdei Ferenc belügyminiszteré, mellette az államtitkár, Szebeni, ha jól emlékszem. A harmadik szoba pedig Komló Lászlóé, ő volt a Belügyminisztérium harmadik embere, és azt hiszem, hogy ezzel ki is merült a Belügyminisztérium. Komló László, kollégista mint miniszteri titkár. Tartozott még, igaz, oda egy altiszt is, de az a folyosó többi

minisztériumával közös altiszt volt, begyűjtött a kályhába, meg ilyesmiket csinált. Ez volt akkor a Belügyminisztérium, 1945. január elején. Akkor kezdődött számunkra a debreceni élet. Egyre többen jöttek össze a kollégisták, vidéki körutakra mentünk, mindenféle gyűléseket tartottunk. A társaság egy része kommunista lett, másik része parasztpárti. Én parasztpárti lettem, szerveztem a parasztpártot, jártam a beregi sarokban, Szabolcs-Szatmár megye keleti részében, szervező körúton, aztán Békésben. Ez március közepéig tartott. Addig is már sok mindenbe besegítettünk mi, vagy legalábbis sok mindenben segédkeztünk a 600-as rendelet - a földosztási rendelet - előkészítésénél. Igazában az volt a nagy erőpróba, amikor ez a 600-as rendelet kijött, és akkor ez a társaság szétsziccelt Debrecenből az ország minden, akkor már felszabadított részébe. Persze, ugyanez a társaság később a Dunántúlra is, de abban az időben még a Dunántúl jó része német megszállás alatt volt, tehát oda még nem lehetett elmenni földet osztani. Én Borsod megyébe kerültem földosztónak, „miniszteri biztos” címszóval, s azzal a felelősséggel, hogy a 600-as rendeletet minél előbb, minél gyorsabban hajtsák végre, és mintegy 190 ezer holdat osszanak ott föl. Szinyicin ezredes, az ellenőrző bizottság miskolci parancsnoka vitt le a dzsipjével Debrecenből Miskolcra, azzal, hogy másnap estére minden faluba jusson el a 600-as rendelet. Fogalmam sem volt, hogyan jusson el, mert se posta, se kocs, se vasút, semmiféle közlekedés nem volt. Ő a dzsipet ideadta, ennyit segített, de az én dolgom volt: 220 faluba jusson el a rendelet.

K. L.: - Borsod megye akkor kisebb volt, mint most...

F. Gy.: - Akkor még csak a régi Borsod volt, tehát Abaúj és Zemplén külön megyének számított, tehát akkor még 220 falu tartozott oda. A régi Borsod. Hát valóban sikerült lejuttatni, mert körbementem a járási székhelyeken, és ott mindenütt berendelték a futárokat, így, úgy, amúgy, vagy kivitték onnan kerékpáron, gyalog, ki hogyan, a 600-as rendeletet még aznap a falukba. Kihirdették, és sok helyen már aznap megalakult a földigénylő bizottság. Négy nap múlva, arra biztosan emlékszem, négy nap múlva már jelenthettem Debrecennek - Nagy Imrével beszéltem, a földművelési miniszterrel -, hogy elkezdődött a földosztás Borsodban, és akkor azt mondta: no, hát akkor ti vagytok az elsők.

Sok emlékem van, persze, a földosztásról. Hiszen létre kellett hoznom a földbirtokrendező megyei tanácsot, a járási megbízottak hálózatát. Aztán elkezdett lassacskán a maga mechanizmusával, a maga kerekén menni az egész, amikor már létrejött körülötte az adminisztráció. De hát kezdetben semmiféle adminisztráció nem volt, csak: gyérünk, mert nyakunkon a tavasz! A tardiak küldöttségével már februárban találkoztam Debrecenben. Mit csinál ez a kormány, mire való akkor ez a kormány, ha itt ránk érik a tavasz, és még mindig nem osztjuk fel a Coburg hercegi uradalmat! Ha nem csinálja a kormány, majd megcsinálják ők, mondták, és ezek a küldöttségek szaporodtak Debrecenben. Tehát nem arról volt szó, hogy a kormány hozott egy rendeletet, és akkor erre az ország észbe kap, hogy na, lehet a földet osztani. Szó sincs róla. Hogyha a kormány nem hozta volna a rendeletet, akkor ki-ki a maga módján, a maga igazságérzete szerint, a maga szakállára elkezdte volna. Legalábbis ezen a vidéken. A Dunántúlon más volt a helyzet, ott jórészt a régi közigazgatás osztotta, szinte adminisztratív feladat volt a Dunántúlon a földosztás. Egészen más alapállása volt a Tiszántúlnak, mint a Dunántúlnak. Itt forradalom volt a földosztás, ott pedig jórészt közigazgatási feladat.

K. L.: - Valamilyen anekdotára tudnál emlékezni?

F. Gy.: - Megírtam már, azért nem is említettem itt. Most már persze anekdotikus, akkor nem volt ez anekdota. Egy felső-borsodi faluban történt. Rengeteg helyen volt vita, természetesen a földosztás körül, mert Borsodban kevés volt a foka, és sok az eszkimó. Gondoljuk el, a dél-borsodi matyó vidék. Mindenfelé adta a summásokat, hát hogy tudott volna ott mindenki földhöz jutni, Mezökövesden, Szentistvánon, Tardon? Igaz, hogy ott volt a Coburg hercegi

uradalom, a tardi, no de hát egyrészt az Tardhoz tartozott, másrészt pedig a kövesdieknek ezzel együtt se jutott volna elég föld. Emlékszem rá, hogy állandóan kapával, kaszával őrizték a határt a tardiak, nehogy a kövesdiek bemenjenek felosztani az ő határukat. És mindig Veres Péternek kellett igazat tenni köztük. Egyik is írt, másik is írt, hogy most már mennek Veres Péterhez, majd ő igazságot tesz.

K. L.: - Ő is meglátogatott titeket, vagy az ottaniak mentek fel Debrecenbe?

F. Gy.: - Volt nálunk is Veres Péter, hogyne, többször is. No de hogy visszatérjek az anekdotára, az Észak-Borsodban történt. Nagy naivitással akkor az ember azt hitte, hogy egy földbirtokosnak is meg lehet azt magyarázni, mennyivel jobb, igazságosabb, ha itten ez az 50-60 család, amelyik az ő földjén kap valami kapargálnivalót, itt marad, és inkább ő költözzék el, a maradék száz holdat majd a Dunántúlon kapja meg, ahol rengeteg föld van, és sokkal jobbak, mint ezek a rossz észak-borsodi földek. Hát persze hogy nem lehetett ezt sehogy se megmagyarázni. Egy ilyen vitás esetre emlékszem: a földigénylő bizottság az iskolában ülésezett, és a földbirtokos jött, hogy neki kétszáz hold jár vissza, mert ő mezőgazdasági főfoglalkozású volt. Ugyanis a 600-as rendelet szerint a parasztbirtokosoknak 200 holdat kellett visszahagyni, az úri birtokosoknak százat. Emlékszem a nyírott bajszú földigénylő bizottsági elnökre, azt mondja: „Nahát akkor gyerünk!” Én voltam a „kormányküldött”, persze, gyerek voltam köztük, 23 éves, de hát mégis én voltam a kormány küldötte. Nahát, azt mondja, akkor gyerünk, a kormány küldötte is majd jön, és az úr is jön, és majd meglátjuk, mi az igazság. Elindultunk kifelé az utcára, megáll a földigénylő bizottsági elnök: „No hát akkor vezessen az úr!” „Hát hová?” - kérdi a földbirtokos. „Hogyhogy hová - azt mondja -, vezessen az úr, mutassa meg a földjét, ha maga volt ott a parasztbirtokos.” Kiderült, hogy nem tudja az illető, hol van a földje. Így eldőlt a vita, ott az iskola előtt, rögtön. Mondom, ez ma már anekdota, de akkor még valóság volt.

K. L.: - Ti akkor lapot is csináltatok, és szerkesztő, újságíró is voltál egy ideig.

F. Gy.: - Hogyne, életemben először lettem főszerkesztő, rögtön, ugye, 23 évesen. Tudniillik valóban indítottunk egy hetilapot Miskolcon, először Miskolci Szabad Szó, aztán Északi Szabad Szó címmel. A Nemzeti Parasztpárt lapja volt, de ebből lett különben a legnagyobb vidéki lap. Tízezer előfizetőnk volt már az év vége felé és a következő év közepéig.

K. L.: - Tehát akkor tudtátok is tartani az előfizetőket.

F. Gy.: - Igen, na de hát annak megvolt a technikája. Mert sokra mentünk volna akkor a pénzzel! Elképesztő volt az infláció, mi sehonnan nem kaptunk támogatást, a parasztnak pénzük nem volt, egyszóval nem sokra mentünk volna a hagyományos módszerrel. Hanem mi megoldottuk ezt az előfizetést más módon, fél évre, tehát 26 számot elő lehetett fizetni vagy öt tojással vagy két deci olajjal. Úgyhogy az előfizetést nekünk nagy kofakosarakban hozták, és demizsonokban az olajat. Ott a Szemere utca 9-ben, éppen most láttam...

K. L.: - Azt bontják...

F. Gy.: - Már le is bontották azt a kedves emlékü házat, ott, az egyik üres teremben volt leöntve egy sarokban a hatalmas mennyiségű tojás, és mellette 5-10-15 literes demizsonokban az olaj.

K. L.: - És mit csináltatok ezzel?

F. Gy.: - Mit csináltunk? Ez volt például a nyomdaszámla.

K. L.: - Ti ezt tovább fizettétek?

F. Gy.: - Világos. A kommunista és szociáldemokrata nyomdászok, amikor mi megjelentünk a nyomdászamlával, söpörték félre az ő lapjukat, és mindenki a parasztpárti lapot csinálta. Tudniillik többet ért az a kofakosárnyi tojás meg az a 10 literes demizson olaj, amit vittünk nekik egy heti lapszámmért, már nem tudom pontosan, mennyit vittünk, de mindenesetre természetben vittük a nyomdászamlát, ez többet ért, mint az egész heti fizetésük. Tehát egypár órai munkával ők többet kerestek így természetben, mint amúgy a pénzben fizetett többi napért. Úgyhogy nagyon jól ment a lap. Emlékszem rá, Kiskinizsen 99 ház volt, azt hiszem, és abból 97 házban előfizették az Északi Szabad Szót. Ha jól emlékszem, a plébános meg a Független Kisgazdapárt elnöke nem fizette elő elvből, mert hát ugye más pártiak voltak.

K. L.: - És olvasták is?

F. Gy.: - Akkor még olvasták az újságokat. Érdekes, ezt most nehéz elképzelni is, hogy akkor milyen sikere, népszerűsége volt az újságnak. Nemcsak egy olvasta el, hanem többen; ronggyá olvasták, körbeolvasták, mert abból tudták meg, mi van a világon. Hát cseppfolyós volt a világhelyzet. Volt már ugyan rádióadás, de hány rádiókészülék volt épségben!

K. L.: - Ahhoz engedély is kellett akkor.

F. Gy.: - Az rendben van, de ugye be kellett gyűjteni a rádiókat az elején, aztán rendszerint eléggé összetörve kapták vissza, akik visszakapták. Hol volt akkor alkatrész, meg műszerész. Úgyhogy nagyon hosszú ideig rádió se volt, legalábbis elég nagy része az országnak nem jutott hírekhez, tehát éppen ezért nagyon népszerűek voltak a lekerült újságok. És a gyűlések is. Akkor nem nagyon kellett ám toborozni és szervezni gyűlést. Elég volt csak valahol bemondani vagy körbedobolni, hogy gyűlés lesz, és jött aztán oda mindenféle párti, mindenféle ember, gyerektől az öregig, mert ott hallotta meg, mi hír van az országban, a világon. Más volt akkor ilyesmiben a közvélemény, közhangulat, olyan, amit ma nagyon nehéz elképzelni. A mai helyzetből kiindulva, amikor ugye tele vagyunk információval, információdömpingben élünk, és egész más az emberek viselkedése, mint akkor, amikor információkra éhezett mindenki.

K. L.: - És Fekete Gyula, az író, már akkor szerepelt?

F. Gy.: - Az író nem szerepelt. Tulajdonképp én egyetemistakoromban, a németek bejövetele táján írogattam utolsó verseimet. Mert verseket írtam eleinte, 50-60 versem meg is jelent még diákkoromban meg fiatal egyetemista koromban, és akkor elhallgattak a múzsák. Egyszóval inter arma, valóban elhallgattak a múzsák, illetve ez sem egészen igaz, mert inter arma volt már 44 eleje is, mégse hallgattak a múzsák. Viszont miért hallgattak el a múzsák 45-ben, a békeidőben, és évekig? Ez érdekes dolog, magam is gondolkoztam már rajta, hogy miért hallgatott bennem annyira az író ezekben az években? Márpedig hallgatott, hiszen még arra se voltam képes rávenni magam, hogy legalább az emlékeimet írjam föl vázlatosan naponta. A rengeteg eseményt, ami a földosztás során adódott, meg ami a szervezkedések során, meg a mindenféle tanúskodások során, a pártharcok, meg egyebek során adódott, ami nagyon jó, kitűnő anyag volna ma, ha előszedegetném, de még erre is képtelen voltam magamat rászorítani. Miért? Hát én a következő eredményre jutottam, hogyan van ez. Ha az ember direktben csinálhat valami nagy dolgot, akkor nem csinálja indirektben. Ha tehát én kapok egy olyan feladatot, mellyel a kormány egy évezredes per döntőbírójaként engem elküld egy megyébe, hogy osszam fel a földet, illetve felelőssé tesz azért, hogy ez a földosztás minél gyorsabban, minél rendesebben végbemenjen, akkor ezt nem megírja az ember, hanem csinálja. Egyáltalán gondold meg azt, mennyire másképpen írnak még a gyakorlott költők is az olyasmiről, amit csinálhatnak is, és az olyasmiről, amit nem csinálhatnak. Példát mondok, hasonlítsd össze Kisfaludy boldog és kesergő ciklusát. Mennyivel jobb a kesergő szerelem,

amikor a költő nem csinálhatja direktben azt, amit szeretne, és mennyivel gyengébb az, amikor nyilván azért boldog, mert direktben csinálhatja azt, amit szeretne. Hát ilyenformán van ez talán, hogy 45-ben, amikor én direktben csinálhattam a történelmet, akkor nem írtam verseket, meg nem írtam szépprózát. Utána, úgy 49-50 táján, amikor úgy látszik, hogy kiszorultam a direkt pályáról, akkor jött elő megint az irodalom.

K. L.: - De lehet, hogy azért fordulsz vissza ehhez a korszakhoz mostanában, mert az akkor elmaradt szépírói tevékenységet akarod utólag pótolni, persze történelmi távlatból.

F. Gy.: - Nézd, nem így van. Nem a nosztalgia ébresztette fel bennem ezt a sorozatot, hanem inkább egy majdhogynem racionális meggondolás. Valóban nem sok olyan pont, csúcspont, korszak adódik az ember életében, amikor olyan sűrítetten van jelen a magánéletben és a közéletben a fordulat, a forradalom, mint ahogy 45-ben jelen volt. Most mindegy az, hogy nem belső erők forradalma volt, 45 valóban nem belső erők forradalma, tehát nem „szabályszerű”, de ilyen-olyan feltételek és körülmények és erőviszonyok folytán mégiscsak teljesen fölkavarodott egy leülepedett világ. A mélyéig fölkavarodott, teljességgel megváltoztak az erőviszonyok, az osztályviszonyok, minden megváltozott, és ebben a lehetetlenül felkavarodott világban a magánéletek is természetesen egész más dimenzióba kerültek, attól függően, hogy társadalmi háttérük is mennyire változott meg. Én ekkor, most már szerencsémnek mondhatom, mindig ott voltam a tűz körül. Nem a fazék körül - a tűz körül. Tehát itt Budapesten is, még a Győrffy-kollégiumi időszakban is, kétségkívül a tűz körül, mert hiszen az illegalitásnak egyik központja volt, mondhatnám, a Győrffy. Aztán 45-ben pedig hát mindenképpen a földosztással, a szervezkedéssel, a lapcsinálással és egyebekkel, azzal együtt, hogy közben akkor nősültem, tehát mindenféle magánéleti és közéleti nagy dolog össze-sűrűsödött. Én ezt most nem azért kavarom föl vagy újítom fel írásban, hogy netán jólesik emlékezni, hanem egyszerűen azért, mert az irodalomban az ilyen történelmi pillanatokban mutatkozik meg új színben, új perspektívában, új oldaláról igazán az ember. Nem véletlen dolog az, hogy - nézzük például a szovjet irodalmat - a háromnegyed része, vagy talán még sokkal több, miért nem a hosszú-hosszú békés szakaszokat ábrázolja, hanem mindig a Nagy Honvédő Háborút, aztán a 17 és 21 közötti időket, vagy 1905-öt. Hát azért, mert azok a mindent megfordító, nagy történelmi helyzetek. Én nem történelmi krónikát akarok írni 45-ről, az majd a történészek dolga lesz, hogy így vagy úgy megírják a krónikát. Valószínűleg sok minden olyan kimarad persze belőle, amit csak az író írhat meg, mert a történelemkönyv csak préselménye az élet zöld aranyfájának. Az író dolga, hogy zölden tartsa és élve őrizze meg azt a fát, ami olyan kimondhatatlanul sokszínű: a történelmi valóság. De még csak nem is erről van szó, hogy én ezt a történelmi valóságot felidézsem. Arról van szó, hogy ebbe a történelmi pillanatba ágyazva minden nagy dolog megírható, a nemzet nagy dolga, a nép nagy dolga, az ember nagy dolga. Minden olyan nagy dolog belehelyezhető ebbe a pillanatba, amit, szinte az élet enciklopédiájaként, a tervezett 12 regényben megírhatok.

KIRÁLY ISTVÁN

K. L.: - 1945-ben a háborúnak vége lett. De nem egyszerűen egy háború végződött akkor, és nem is egyszerűen egy világháború végződött, hanem Magyarországon alapvető társadalmi változás, egy ezeréves rend megváltozása indult el. Új embereket kellett nevelni, új nézőpontot, új kultúrát alakítani. Akik már korábban is részt vettek az irodalmi, művészeti életben, folytatták működésüket, de valahogy új szemléletet, új kritikai és művészetszemléletet kellett alakítani, mondjuk ki pontosan: a marxista szemléletet kellett meghonosítani ehhez a változáshoz. Ennek egyik fiatal szereplője voltál. Hogyan kapcsolódtál ebbe a történelmi folyamatba? Hogyan kezdődött el mindez a háború után?

K. I.: - A kezdés érzése, ha a szó szoros értelmében vesszük a „kezdést”, s kezdésnek tekintjük a fegyverek elhallgatását, a béke első csendjét, mindenekelőtt a túlélésen érzett megkönnyebbülés, a fellelegzés volt. Hisz ha megnézed akármelyik statisztikai zsebkönyvet, s benne az úgynevezett életkor-fát, még ma is látható: a mi nemzedékünket, az 1920 körüli évjáratokat kapta el leginkább a háború. A fiatalságunkkal volt egyidős, így szinte megtizedelte sorainkat. Éppen ezért jogos mondani: a túlélők nemzedéke vagyunk. Mindnyájunk egyéniségét, gondolkodását formálta valahogy (ha talán tudat alatt is) a túlélés élménye. Ha önmagamban keresem ennek nyomait, talán ezért él bennem oly mélyen egy tömör, sűrítő József Attila-sor, mint az *Eszméleté* a „meglett emberről”; arról, „ki tudja, hogy az életet - halálra ráadásul kapja”. Mi, huszonegyesek, majd mind így kaptuk. Szinte „talált tárgy” volt az élet valóban számunkra. Legtöbbünk sorsában volt olyan pillanat, mikor élet vagy halál csak hajszálon múlt. Másrészt talán azért játszik oly szerepet gondolataim közt az otthon-gondolat is. Idegeimben hordom még ma is az átélt, hajdani otthontalanság nehéz emlékeit.

Részemről ez a „túlélés” itt, Budapesten történt, majd másfél hónapi pincében rejtőzés s előtte már több mint háromhónapos katonaszökevényként való bujkálás után. 1945. február 9-én vonult át a front azon a kis budai utcán, a Tarcali utca 20. szám fölött, hol egyik nagybátyámnál, dr. Joó Ferenc városházi tisztviselőnél meghúzódtam akkor. Az első napokban, mint mindnyájan, akik megmaradtunk: romokat takarítottunk, embereket és lovakat temettünk, jártunk közmunkára a kelenföldi szétrombolt vasúti töltésre, a holtvágányokhoz. Kerestem régi barátaimat. Egyik első utam Szentkuthy Miklóshoz, a Tigris utcába vitt. De csak romokat találtam volt lakásuk helyén. S romok néztek rám a Mikó utca és a Tábor utca sarkán Kosztolányi Ádámék volt háza helyén is. Fel nem robbant aknákat kellett kerülgetni még az utcákon.

Aztán, mihamar lehetett, mentem apámékhoz. Hisz hónapok óta nem tudtam már róluk. Ők Szatmárban éltek, Cégénydányádon, egy Szamos menti, kis rejtett faluban. (Apám ott volt református pap.) Nem hagyták őket elsodortatni magukat 44 őszén attól a pánikos rémülettől, melyet találóan úgy hívtak később: „az urak futása”. Nagyon riasztó volt ugyanis a huszonöt éves ellenforradalomnak s a háború éveinek percre sem szűnő szovjetellenes propagandája. Menekülésre készítette ez akkor (főképp a háborútól először érintett magyar vidékeken, így a Tiszántúlon) a szovjet csapatok elől nemcsak a földbirtokosokat és a tőkéseket, de mind az úgynevezett „nadrágos embereket”, így az értelmiségieket is. Apám nem mozdult. Ahogyan mondta: maradt azokkal, akikkel összekötötte élete, sorsa. Maradt falujával. Ez volt a jelleme. Őt és anyámat akartam látni mindenekelőtt. Hozzájuk siettem. Február 20. táján sikerült átkerülnöm a pesti oldalra (valahol Csepel alatt volt a pontonhíd). A Győrffy-kollégiumban töltöttem egy vagy két éjszakát. Ott értesültem róla, mikor megy a vonat a Tiszántúl felé. Azt hiszem, ez volt az első, amely „civilket” is vitt. Ezzel utaztam le.

Apámékat látva nem az éhező Pestre mentem vissza, hanem Debrecenbe. Bátyám ott volt orvos, kint a Bőrklubban. Néhány napig nála laktam, majd elkezdtem önálló életem. Bemenne a tankerületi főigazgatóságra, itt kaptam kézbe életem első kinevezését. Eredetileg a berettyóújfalusi gimnáziumba szolt. De épp indultam új munkahelyemre, mikor az utcán az ország akkori legfiatalabb egyetemi tanárával, Szabó Árpáddal futottam össze. S az Eötvös-kollégista szolidaritás másképp rendelkezett. Az ő segítségével Debrecenben maradtam, Juhász Géza mellett a tankerületi főigazgatóságon. Szabó Magda, a későbbi író (akkor egy nagyon szép, fiatal tanárnő) épp átmenőben volt az akkor még Debrecenben tartózkodó minisztériumba. Helyére kerültem, beosztott tanárnak. Így kapcsolódtam be az új magyar életbe. 1945 márciusa volt.

Ha erre az első debreceni tavaszra, nyárra visszagondolok, úgy érzem: talán nem utolsósorban innen ered az, hogy oly lényegi gondolati élmény számomra mindmáig a *távlat*. Ez emlékeimben ezeknek a hónapoknak a felidéző szava. Nagyon nehéz volt a napi élet. Tóth Endrénél, az írónál laktam eleinte egy kis albérletben. Éppúgy, mint ők, fűtetlen szobában. Enni valamit éppen csak hogy ettünk. Körülöttünk ott volt egy éhező, fázó, széthullt, fáradt ország, egy vesztett háború, s körös-körül romok. De ebben a nyomasztó, nehéz környezetben mégis volt valami, mi magunk fölé emelt, mi felfelé húzott. A távlat érződött, az újrakezdés láza.

Velem mindenekelőtt a gondolatok sodra, friss szélhúzása érezte meg ezt a távlatot. Soha életemben annyi vitázó, átbeszélgetett éjem, napom nem volt, mint ezekben a debreceni tavaszi, nyári hónapokban. Különös mámora volt ezeknek a beszélgetéseknek. Az ember folyvást érezte, mit csak a legjobb vitázó éjszakák tudnak megadni, hogy fontos a gondolat, méltósága van, hogy a történelem magaslatain él gondolkodva mindig is az egyes: az emberiség és a magyarság sorsa közelében, önmaga fölött. Igaz, kivételes volt az adott pillanat. Hitelesítette egyéni sorsnak és történelemnek ilyen méretű közelkerülését az újat kezdő világ, az érzett történelem. Ott volt körülöttünk a földosztást rendező, felszabadult ország.

Ez a gondolatcserélő, vitázó légkör magyarázza talán, hogy egykori debreceni hónapjaimról furcsán egyoldalú kép őrződik bennem. Igaz: emlékszem a Főigazgatóságon végzett munkáimra; a Tiszántúl iskoláinak beindítása volt ott a napi gond. A debreceni állomáson átutazva máig bennem van még, izmaim titkos memóriájában az ott végzett vasárnaponkénti, romeltakarító, társadalmi munka. Debrecenre gondolva mégis mindenekelőtt intellektuális, kis baráti körök emléke idéződik bennem. Kedvezett a kor a szabadon összeverődő (mai szóval mondva), informális kis csoportoknak. A legmélyebb benyomást ezek hagyták bennem. Ilyen volt például a Szabó Árpád körül tömörülő önkéntes, kis szeminárium. A világirodalom nagy alkotásait vitattuk meg ott. (Máig emlékszem a *Varázshegy*-vitára, a Settembrini-féle, a naphtai és a Hans Castorp-i magatartás szembesítésére.) Ilyen informális csoport volt Karácsony Sándor tanítványi köre; mindig adott az felelősen, mélyen gondolkodó vitapartnereket. Ilyen informális csoport volt a Lendvai Feritől szervezett amatőr színjátszó csoport. S lényegében ilyen volt a Németi Jóskától vezetett MADISZ is. Baráti kör volt az, nem elvont szervezet.

Mindenekelőtt azonban néhány személyes, emberi kapcsolat emlékét őrzöm leginkább ebből a régi Debrecenből. Két barátom volt, aki nagyon szorosan hozzám tartozott ekkoriban. Az egyik Csúry Pista, a debreceni Egyetemi Könyvtár mai igazgatója. Vele való barátságom még az Eötvös-kollégiumi közös diákévekben kezdődött. Debrecenben hónapokon át együtt is laktunk. Nem egy délutánt, estét tett emlékezetessé az ő töprengő, kulturált, csöndes emberisége. A másik barátom Lakatos Imre volt. Őt itt ismertem meg, ekkor, Debrecenben. Később, húsz év múltán, Londonban találkoztam vele utoljára. Akkor már Kari Popper munkatársa és tanítványa volt, mint lehető utódját, úgy emlegették. Régi önmagától messze került már. A

neopozitivist szkepszis „verifikációs” romantikájával nézte a világot. De akkor Debrecenben nemcsak barátom, sokban „mesterem” volt. Ő képviselte környezetemben legkövetkezősebben azt az általam mindmáig vallott nézetet, mely szerint minden eszme, minden gondolat a társadalmi gyakorlatba ereszti gyökerét, s oda tér vissza. Épp ezért az egyén köteles végiggondolni gondolatai valós jelentését: osztálytartalmát. Köteles végiggondolni a maga eszméit a társadalom felől. Így a gondolkodás sosem pusztán játék, de mindig felelősség, állásfoglalás az emberi jövőről.

K. L.: - Említetted, hogy Eötvös-kollégista voltál. Az Eötvös-kollégium a tájékozottságot megadta világnézeti szempontból, de nem nevelt marxistákat. Most, hogy találkoztál a marxizmussal, hogyan vált egy életre meghatározóvá a számodra?

K. I.: - A kérdésre felelni akarva 1944 előtti világképemről kell szólanom előbb. Ha röviden jellemezni akarom akkori önmagam: ontológiai nihilizmust és életmódbeli anarchizmust kell említenem. Az jellemzett akkor: egy megingott alapú, minden belső támaszték nélküli, céltalan élet, mely, hogy szökjön önmagától, az értelmetlenbe, az éjbe menekült. Maradék-talanul a nihilben éltem. Kedves verseimen és baráti körömben át tudom talán leginkább érzékeltetni akkori énem. Kosztolányi *Számadása* volt az egyik legtöbbet magam elé citált költeményem: „mindig kell valaki, aki megértse - az utcalányt s a tébolyultakat”. A másik pedig József Attila *Ki-be ugrálja*: „A semmiből vissza ne rántsatok.” Az ő szavával mondván: „a semmi sodra” vitt.

Baráti körömben oly fiatal írók tartoztak, mint Krúdy Szindbádját August Corbeille néven tovább légiesítő, a periférián élést, a társadalomtalanságot áteszményítő, akkor induló Végh György; mint élete egyetlen könyvét *Nobody Nemo* címen megíró tragikus sorsú, fiatalon meghalt Gönczy Gábor, mint Kosztolányi Ádám, ki mintha álmodna, úgy járt már akkor is a pesti utcákon, s főleg Urbán Ernő. 1942-es, első kötetében lévő, nekem ajánlott *Profán legenda* című versére még ma is emlékszem. A dédapjáról szólt, ki: „Betyárok cimborája volt, - halottas ágyán is dalolt.” Ez volt az eszményünk: egy társadalmon kívüli, modern „szegénylegényi” lét. Átpoétizáltuk a céltalanságot, az otthontalanságot, a semmiben élést.

Igaz: e mellett az éjszakába húzó, baráti kör mellett ott volt a maga könyvtárával, szigorú, megkívánt munkafegyelmével a másik - a „nappali” - formáló környezet: az Eötvös-kollégium. De ennek hatása nem rombolta le szükségszerűen ezt az „éji” vonzást. Sőt, inkább még azt erősítette. A könyvtárban az európai gondolatnak nem a „nappali”, de az „éjszakai” gondolkodói álltak akkoriban közelebb hozzám: a *Himnuszok az éjszakához* Novalisa, az *Orfeuszi szonettek* Rilkéje, az *Éjjeli vallomás* Duhamelje, főleg pedig a *Karamazov testvéreket* író Dosztojevszkij. Mindenekelőtt őket szerettem. S egyik legemlékezetesebb olvasmányom volt az Eötvös-könyvtár polcain véletlenül kezembe került kis Kafka-regény: az *Átváltozás*. Mélyen belém vágott ez a könyv, az emberi tragikumnak, kiszolgáltatottságnak, tehetetlenségnek, riasztó magánynak ez a tömör képe. Bombázások alatt a földre leszorítva gyakran jutott eszembe ennek rovarrá vált hőse. Az ő helyzete tűnt úgy, mint a huszadik századi emberi állapot, mint a korhoz rendelt *condition humaine*. A filozófusok közül is a léttragédia bölcselői vonzottak inkább. Schopenhauer, Heidegger és főképpen Nietzsche. A legnagyobb gondolkodói élményt ő jelentette: a dionüszoszi tragikus mélyek sötét kavargása, a benne rejlő teljes tagadás, a „gúnyba, jégbe rejtett szív” negatív pátosza.

A népi irodalom hozta korábbi szellemi oltás mellett talán csak egy oly intellektuális élmény volt adott ekkoriban nálam, amely ezt az éjbe elveszést, nihil felé húzó világképet valamennyire megkérdőjelezte: a Lukács György-hatás. Szigeti József barátom fedezte fel a fiatal Lukácsot, a *Lélek és formák* s a *Theorie des Romans* [A regény elmélete] íróját. Az ő nyomán vettem kézbe én is. Élmény lett számomra. A szakdolgozatom már róla írtam. „A

Nyugat német kapcsolatai” volt a címe, de főképp a fiatal Lukácsról és Balázs Béláról szólt. Nemcsak az élet értelmetlenségét, céltalanságát s így vállalhatatlanságát hirdető tragikus világképük vonzott, de az is, amit ők metafizikai szinten élésnek neveztek. Megkapott a bennük ott ható teljességigény, megváltódásvágy: a kitörni akarás a szétomló hangulatok *Legyen*-ek nélküli, üres világából, az európai nihilizmusból, a nem alkudó vágy valamiféle értető lényeg, szigorú forma, megformált élet, fogódzó után. Balázs Béla *Unmögliche Menschen* [Lehetetlen emberek] című regényéből már ekkor éreztem, hogy ez ellen az értelemvesztett, szétesett világ ellen forduló vétó, a „lélek forradalma”, a lényegakarás vitte el őket a marxizmushoz. De ide már nem követtem őket. Visszatartott a rám nőtt szemellenző, az előítélet.

Mert nemcsak tiltás tarthat távol valamit, s tehet „védetté” valamifajta gondolattal szemben, de egy kor, egy társadalmi környezet uralkodó atmoszférája is, ez a láthatatlan szellemi cenzúra. Sokunkban ott élt ez. Nem lehet feledni: egy ellenforradalmi korszakban nőttünk fel, s lettünk fiatalok. A kor előítéletei öntudatlanul is hatottak bennünk. Az Eötvös-kollégium könyvtárában Marx *Tőkéje* például ott állt a szabadpolcon. Egyik barátommal kézbe is vettük. A mindenkori Eötvös-kollégisták fő mozgatója, az intellektuális kíváncsiság olvastatta velünk. De csakhamar letettük, fölényel mondvá: elavult, meghaladott, a XIX. századba tartozik bele. Úgy éreztük, túlzottan leragadt egy utilitarisztikus boldogságmorálban, az empiriában. Hiányzott belőle mindenfajta, tőlünk megkívánt tragédiasejtés és „metafizika”, az ugrás a lakhatatlan valóságból a szellemi értékek külön világába, a platóni világba. Mélyen bennünk élt az a tagadás, amelyet a metafizikailag süketnek ítélt, „pozitivistá” gyűjtőnévvel ellátott világképek ellen az életfilozófia irracionizmusa hozott. A huszadik századhoz méltó gondolatot csupán abban láttuk: az európai „éji” gondolatban. Az életfilozófia színes kavargásával, a nietzschei tragikumélménnyel, a Heideggertől tudatosított, átpoétizált szorongással szemben földhöz ragadtnak tűnt Marx gondolatrendszere.

Az ostrom napjaiban, 1944 decemberében vettem újra kézbe marxista könyveket. Érvényesült a valóság tényeinek előítéleteket mindig korrigáló iróniája. A Budapest alatt szóló szovjet ágyúk nagyon is hallhatóan figyelmeztettek rá, hogy mennyire történelemformáló s valóságos erő az általam oly könnyedén avítnak, meghaladottnak elkönyvelt gondolat. Kötelesség hát szembesülni vele. Az Eötvös-kollégium padlásának egyik zugában marxista könyvek, brosrák hányódtak. A kollégiumi mendemonda szerint a harmincas évek elején letartóztatott, kommunista diáksejt, a Rajk Lászlóval kapcsolatot tartó Mód Péter-csoport könyvei voltak. Ott leltem rá Lenin *Állam és forradalom*jára és néhány népszerűsítő, 19-es brosrára. A nagybátyám szomszédságában lakott Dékány István, az egyetem akkori szociológiaprofesszora. Az ő könyvtárából kaptam kölcsön a Szabó Ervin-féle kétkötetes Marx-Engels-et s Buharin *Történelmi materializmusát*. Ezekkel a könyvekkel vonultam le 1944. december 26-án egy budai, Tarcali úti házban a pincébe.

Itt egy látszólagos kitérőt kell tennem, egy életrajzi élményről kell szólnom, mely azonban valahol a mélyben a marxizmus felé vivő szellemi utamtól elválaszthatatlan. Számomra nemcsak az emberi természet poklát, mélyeit idézik ugyanis a háború végi, tragikus hónapok, paradox módon az emberi jóssággal is ekkor találkoztam talán legérezhetőbben. Kevés szó esik általában erről. Pedig nem csupán a fasiszta őrzöngés volt adott a 44-es Pesten, de az emberek százezreinek csöndes helytállása és embersége is: a bajban lévők mellé való odaállás. Említettem már: mint annyian mások, én is katonaszökevényként éltem akkoriban. A falakon mindenfelé az életet fenyegető plakátok lógtak. Ezek harsogásánál erősebb volt azonban az emberek segítőkészsége. Számos vonatkozásban éreztem ezt akkor. Az egymást különben szívesen maró, gunyoros, kritikus Eötvös-kollégisták *Kiska* nevezetű álkatonai alakulatának baráti szellemében éppúgy, mint például egy történész ismerősömnek, Vigh Károlynak futó,

könyvtári együtdolgozás alapján hamis katonai papírokat adó emberi gesztusában, vagy egy lány feledhetetlen mozdulatában, aki már a légiriadós, ágyúzott városban keresett meg karácsony este azért, hogy segítsen. S főleg éreztem ezt a Tarcali úti ház mindennapjaiban.

A nagybátyám két fia katona volt, mit sem tudott róluk. A plakátok nemcsak a katonaszökevényeket, de azokat is „felkoncolással” fenyegették, akik ilyeneket bújtattak maguknál. Nagybátyám aggódva két fiáért, aggódva önmagáért és családjáért, mégis befogadott. Sőt, mikor érezve a helyzet fonákságát, felajánlottam, hogy elmegyek tőlük (magam sem tudtam, hová mentem volna), ő nem engedett. Minden félelemnél erősebb volt benne a kötelesség-érzés, a segítség parancsa. S a szomszédok csöndje, hallgatása, baráti figyelme is erről tanúskodott. Kiváltképp pedig az asszonyok jósága érződött nap mint nap. Hisz a férfiak többnyire hozzám hasonlóan bujkáltak, rejtőztek. (Mert igaz, Magyarország nem volt ellenálló ország, de nem volt fasiszta sem: bujkáló ország volt.) S az asszonyok lelkiereje itt mutatkozott meg. A német és nyilas járőröktől rettegésben tartott városban ők mentették az életet. Ők szereztek meg az ennivalót, isten tudja, honnan. Ők szereztek fát, az olajmécsek számára olajat. Ők szabdalták fel főzni való húsnak az elhullott lovakat. Ők mentek vízért nehéz vedrekkal, súlyos aknatűzben, nap mint nap kockára téve ezzel életüket. Lehetetlen nem szólni erről. Az akkori idők igazi hősei az asszonyok voltak. Az emberi jóságot mindenekelőtt ők éreztették meg. Valahol a tudat alatt, kedvező „befogadói atmoszférát” teremtett mindez egy oly világkép számára, mely az európai szellem „éji” gondolatával szemben a „nappali” gondolatot folytatta tovább, s nem az emberként létezés reménytelenségére kívánt építeni, de az emberbe vetett hitre, bizalomra. Talán ennek az emberi háttérnek is köszönhető az, hogy ami pusztán alkalmazkodó tájékozódásnak készült, emberi élmény lett.

Mert revelációszerűen hatottak reám 1944-45 telén, az ostrom napjaiban, a pincében olvasott marxista könyvek. Egy világképet hoztak, egy világképet, amely (úgy éreztem) akár a vallás, teljes volt, átfogó, választ adott az emberi létezés nagy kérdéseire. És oly válaszokat, amelyek az ész számára is elfogadhatónak tűntek, a huszadik századdal, a tudomány eredményeivel nem álltak ellentétben. A nihilből, a kibírhatalanságból, a szorító hiányból ígért kiutat így ez a gondolat. Visszaadta a valaha, régen, a vallással együtt elvesztett „megváltás”-hiteket. Elültette azt a meggyőződést, hogy nem a túlvilággal, de evilági úton, a körülmények megváltoztatásán, a társadalmon át formálható talán az emberi élet. Lehetséges otthonteremtés itt a valóságban; a kiszakadás a reménytelenből, a felülemelkedés a nihil-érzeten. S megszűnnek így talán azok az ostoba szenvedések is, melyeket a semmiben éles, a céltalan élet mindig elültet az énben. Célt, értelmet ígért az egyéni életnek a marxi gondolat. A ténylegesen jóval később megismert, de önmagában fiatalságából mégis olyannyira ismerős O'Neill-i éjszakából, az *Utazás az éjszakába* éjszakájából ígért az kiutat. Nem utolsósorban talán ezért is oly kedves számomra ez a megkülönböztetés: európai „nappali” és „éji” gondolat. Megélt valóságra, személyes élményre visszhangzik ez bennem. Korábban nemcsak a képletesen, de a szó szoros értelmében az éjszakában éltem: önmagam pusztító életmódbeli anarchiában. Pozitív világképet lelve kezdődött másfajta, „nappali” életem. Az átpoétizált értelmetlennel szemben ekkor kezdtem vágyni az értelmes életre.

Innen már törvényszerűen következett az, hogy csakhamar kommunista lettem. Igaz: eleinte úgy éreztem, nem illik belépnem abba a pártba, melynek erejét nem utolsósorban éppen az adta, hogy emberek százai nehéz körülmények közt az életüket kockáztatták érte. Visszatartott a jelentkeztéstől a belső szemérem. Viszont az átéltek megérezteték velem, hogy az állásfoglalás mindig kötelesség. Két hadsereg ment át a pince fölött, amelyben rejtőztem. A bujkálás szégyene mélyre hatolt bennem. Úgy éreztem akkor: soha többé nem jöhet oly helyzet, hogy ahol élesre záruló frontok húzódnak, pusztá rejtőző, kívülálló legyek. Megalázó volt a csak önmagát mentő, meglapuló élet. Ha addig minden politizálástól távol tartott az Eötvös-

kollégiumban uralkodó arisztokratikus esztétaléggör, mely mindenfajta politikai cselekvésre megvetően nézett: innentől tudtam, hogy a politika egyben történelem, s kötelesség az állásfoglalás az ilyen küzdelmekben.

Eleinte a Nemzeti Parasztpártba akartam belépni. Úgy éreztem, az illik múltamhoz. Társadalomképem kialakításában oroszlánrészük volt a népi íróknak. Hozzájuk kötött számos, jelentős olvasmányemlékem. Az első debreceni hetek vitái mégis a Kommunista Párthoz vittek el. Lakatos Imre barátom (akivel épp a marxizmus közös ismerete hozott akkor össze) meddő moralizálásnak láttatta a pártba lépéstől a húzódzkodásomat. Mert - hangzott érvelése - távolról sem dőlt el még Magyarországon a hatalom kérdése. Kötelességem oda állni, ahová a világképem köt. Segíthetek vele. Hisz épp az az értelmiségi réteg, amelybe tartozom, az van a pártban legkevésbé jelen. Abban élnek legerősebben idegenkedések. Éreztem ennek az érvnek helytálló voltát. Hisz különféle beszélgetésekből nagyon jól tudtam: mi a viszonya a kommunistákhoz egy meglehetősen széles s általam becsült, mert belülről ismert, magyar értelmiségi rétegnek. Igazat kellett hát adnom Lakatosnak, mikor hangoztatta: kellenek a mást mutató példák. Annál is inkább kellett hogy igazat adjak neki, mert másképp, más hangsúllyal, de ugyanezt mondta ekkor a párt is. Az értelmiség szerepéről, pártban való jelenlétének fontosságáról szólt az a maga 1945. májusi konferenciáján. Ekkor kértem a felvételemet. 1945 májusa óta vagyok így tagja a Kommunista Pártnak.

K. L.: - Ha jól tudom, Debrecenből csakhamar Pestre kerültél?

K. I.: - Igen. 1945 szeptemberében. Addigi főnököm, Juhász Géza lemondott a tankerületi főigazgatóságról, átment az egyetemre. Engem pedig Kiss Árpád, ez a viszonylag fiatalon meghalt kiváló pedagógus (aki mint volt debreceni tanár, Juhász Géza révén ismerte munkámat) hívott fel Pestre, a minisztérium mellett működő Országos Köznevelési Tanácshoz. Mivel a tankerületi főigazgatósághoz inkább csak Juhász Géza személye kötött, készséggel mentem. Így lettem újból pesti lakos. Hajdani barátom, Végh Gyuri „megszállt” már akkorra egy rózsadombi romos villalakást a Mandula utcában. Szigeti Jóskával együtt hozzá költöztünk be. Hárman alkottunk egy kis „kommunát”.

A lakás nagyszerű volt, sok óriási, ajtónyi ablakkal. Csak épp egyetlenegy sem volt közülük beüvegezve. Nem volt bútorunk, szét voltak törve mind a mosdókagylók. Pénzünk nem volt, hogy bármit is beszerezzünk vagy megcsináltassunk. Minden fűtés nélkül, kitört ablakokkal, nomád módon, épp egy fekvőhellyel vészeltük át ilyképpen a telet. Reggelre nemegyszer befagyott szobánkban a lavórban tartott víz.

De azért emlékezetesen szépek voltak ezek a Mandula utcai napok. (A forint behozatalakor, 1946 szeptemberében adtuk csak fel a lakást, mert a lakbére oly óriási lett, hogy nem tudtuk fizetni.) Addig viszont ragaszkodtunk hozzá. Hisz a téli hónapokért bőven kárpótlak a melegebb napok. Volt egy csodálatos, az egész várost aláánk varázsoló, hatalmas teraszunk. 45 őszén, 46 tavaszán, nyarán valóságos kis intellektuális táborozásokat rendeztünk itt. Folytatódott, miről Debrecenben szoltam: magukkal hozták a szellemi izzást, az erjesztő vitákat a kinyílt távlatok. Feladattal, üggyel egybetartott kis baráti csoportok, szellemi műhelyek működtek mindenütt. A magam részéről főleg három ilyenre emlékszem kedvvel. Az egyiket a Lukács-tanítványok köre jelentette. A másikkal az Országos Köznevelési Tanácsnál végzett munkám kapcsán kerültem össze. A harmadik pedig a Márkus Pistától szerkesztett Valóság című folyóirat köré tömörült fiatalok kis csoportja volt. Mindhárom szoros munkakapcsolatot, elvi közösséget jelentett egyben. Hisz igazi barátságok, emberi közösségek, Németh László-i „nagy családok” csak ott születhetnek, ahol a munka az összetartó szál. A „fogyasztói énre” apelláló közösségekkel szemben talán az itt szerzett benyomások alapján is érvelek amellett,

hogy csak az a közösség lehet igazi, amelybe a „termelői én”, azaz a munka kapcsolja az egyest.

K. L.: - Tulajdonképpen ezeknek a műhelyeknek a folyóirataiban, az Embernevelésben és a Valóságban jelentek meg első alapvető tanulmányaid.

K. I.: - És a Lukács-kör lapjában, a Fórumban.

K. L.: - És a Fórumban, és azért is mondom én ezt, hogy alapvető, mert Petőfiről, Móriczról, Németh Lászlóról írtál úgy, ahogy tulajdonképpen mi már - fiatalabbak - tanultuk; számunkra már természetes ez az interpretációja a magyar irodalomnak. De 45 után, ahogy a bevezetőmben is mondtam, tulajdonképpen ezt az egész interpretációrendszert kellett megteremteni, kellett az értékelt és mindig is nagy írónak tartott írókat tulajdonképpen egy új értékrend szerint értelmezni, valódi értékük szerint a közönség számára ismertté tenni.

K. I.: - Örülök, hogy ezt mondd, hogy az újszerűséget, az úttörő jelleget hangsúlyozod akkori munkánkban. Később, 1949-50 táján, „hivatalos” lett mind, mit akkor kezdtünk („hivatalos”, mégpedig a személyi kultuszos időszak lefordításában). Sokan történetietlenül ezt vetítik vissza a kezdetekre is. S mivel „hivatalos” álláspontoknál hatványozottabban számít minden túlzás, türelmetlenség: az ily típusú hibákra figyelnek már az indulásnál is. Feledik a legfontosabbat: az úttörés tényét; azt, hogy egészen más volt ezekben az írásokban fontos a maguk valóságos történeti helyén. Nem az esetleges torzulás, hanem az újszerű szemlélet, az átértékelés. Az, hogy megpróbáltuk a marxizmus jegyében nézni a magyar irodalmi múltat; úgy tekinteni az írói alkotást, mint aminek fő ihletője a történelem, a nép, a társadalmi mozgás. Meggyőződésünk volt, hogy a különféle, akkor uralkodó l'art pour l'art-os irányokkal szemben az irodalom méltóságát pereljük így vissza, a legjobb magyar hagyományok folytonosságába kapcsolódunk be. Hisz nem luxus volt az irodalom innen tekintve, hanem életügy: a valóság, a népi sors kérdéseire adott művészi felelet. Az új módszer s a történelemből hozott új kilátópontok birtokában megpróbáltuk így újragondolni az addigi fejlődést. El akartuk végezni egy új befogadói valóság számára a mindig is szükséges újraolvasást.

Hisz a befogadói horizont a történelem adta új kilátópontokkal együtt örökké változik. Így folyvást új tartalmakkal telítődik egy-egy jelentős írói alkotás. A művészet sajátos törvénye, a sejtésszerűség s az innen eredő viszonylagos belső nyitottság lehetővé teszi, hogy minden kor a maga problémáit is újra meg újra megfogalmazza egy-egy nagy művön át, hogy végbemehessen (Németh László kedves szavával) az úgynevezett vérátömlesztés. Az irodalomtörténet-írásnak, véleményem szerint, minden korban nem utolsósorban arra kell törnie, hogy elvégezze ezt, hogy élővé tegye a már elmúltat a jelen számára, hogy folyvást keresse egy-egy mű lehetséges legjobb olvasatát, az optimális olvasatot; azt, amely a mű valóságának s egyben az új kilátópontoktól meghatározott, megváltozott befogadói valóságnak is legjobban megfelel. Mi ennek a korhoz mért olvasatnak tudatosítására törekedtünk akkor. A legszemélyesebb ügy volt számunkra így az irodalom: korunk kérdéseire kerestük a választ.

A magam részéről, minden akkori írásomnál ott érzem például még ma is a témához elvívó személyes indítást. A gimnáziumi, diákkori szépírói kísérleteket és egy Keresztury Dezsőtől szerkesztett antológia számára készített 1943-as Fichte-fordítást nem számítva, az általad is említett Petőfi-esszé volt például első nyomtatásban megjelent írásom. Nemcsak a hangsúlyozni vágyott múltbeli értékrend, Petőfi központi helyének kiemelése vezetett el ehhez a témához, de egy jelennek szóló állásfoglalás is. Az izgatott benne, hogy a *Felhők* Petőfije, *Az örültet* megíró, meghasonlott élet hogy jutott el a kétségbeesésből a vállaló élethez, a diszharmóniából a harmóniába; mi magyarázza a „nagy fordulatot”. Azt a változást, mi a *Miért*

vagyok én még a világon nihilizmusától a *Sors*, nyiss nekem tért pátoszáig vitt; mi magyarázza az utat a céltalan élettől a használni akaró, cselekvő életig?

Mai szóval mondva: az elontologizáló tendenciákkal, kiváltképp az akkor hódítani kezdő egzisztencialista szemléletmóddal volt ez a tanulmány rejtett polémia. (S így egyben hajdani önmagammal is.) Petőfi útja arra volt példa, hogy a következetesen, meg nem alkuvón akart identitáskeresés, önmegvalósítás szükségszerűen visz el a társadalmi cselekvés belső igényéig, s így a reménytelenségből egyben a reményig. Hisz ha az ember elszigetelten, az énbe bezár-
tan nézi az életet, tragédia a lét. Minden seb önmagában, önmagáért, mint a létezés sebe fáj. Egyetlen kiút van, mi magunk fölé emel: a *zoón politikónként* való létezés, a társadalmiság. Csak a történelem, a nembeliség síkján gondolkodva, élve találhat értelmet az értelmet vesztett lét. Csak így lehetséges a magány okozta szenvedéseken való felülemelkedés.

Más jellegűen, de hasonló típusú, konkrét indítások álltak Móriczról és Németh Lászlóról írt tanulmányaim mögött is. Nem pusztán egy esztétikai probléma vitt el hozzájuk, nemcsak a Lukácstól hirdetett realizmusigény legjobb magyar prózaírói reprezentánsait véltem felfedezni bennük: választ kerestek ezek a tanulmányok egy átfogóbb fejlődéstörténeti, politikai kérdés-
re: a folytonosság problémájára is. Az a gondolat érlelődött bennük, melyet „ezoterikus baloldaliság” és „népfrontos baloldaliság” megkülönböztetésén s pártosság és népiség egységének hangoztatásán át próbáltam megfogalmazni majd évekkel később. Sok barátomnál szélesebb alapokon képzeltem el ezeket az írásokat írva a magyar irodalom jövődjét: a folytonos-
ságot és a szövetségkeresést.

Vita volt a Móricz-tanulmány azokkal a nézetekkel, amelyek megkésett naturalistát, „kis-
realistát” láttak akkoriban inkább csak Móriczban. Hiszen - mint mondták - kívül rekedt az ő szemhatárán a huszadik századi magyar életet meghatározó központi ellentét: a munkásosztály és a tőke közötti feszültség. Szem elől vesztette ez a szemlélet külsődleges tematikai szempontok alapján az életmű intenzitását, belső mélységét. Nem vette számba, hogy Móricz volt az első jelentős magyar elbeszélő, ki a hárommillió koldusként emlegetett hazai többségben, a szegényparasztságban látta - nem a vezető erőt, de a jövő letéteményesét, a holnap zálogát.

Kulcskérdést jelentett ez véleményem szerint 45 után. Mert nem lehet feledni, a Kommunista Párt tagságának s szavazóinak jelentős részét nem utolsósorban épp ez a szegénység, a Móricztól idézett faluvég adta. Hogy ki mennyire bízott a magyar szegényparasztságban, az abban rejlő kultúrateremtő erőben, lehetőségben, az meghatározta nem egy vonatkozásban az állásfoglalását. A kor nagy erővel kérdezett rá erre. Sosem felejttem el például egy volt sárospataki, angol internátusbeli tanítványomnak, egy volt bárófiúnak gunyoros szavát, ki mikor meghallotta, hogy beléptem a Kommunista Pártba, azt kérdezte tőlem: „Te azt képzeld, hogy volt suszterekkel, cselédekkel, napszámosokkal, a cigánysoriakkal el lehet igazgatni majd egy országot? A hatalom művészet, ahhoz kultúra kell, s most mindenütt az analfabéta aljanép kerül fel.”

Nem csupán egy volt arisztokrata érve volt ez akkor, de meglehetősen széles, értelmiségi közhangulat is. A Kommunista Párt ellen az volt az egyik legtöbbet hangoztatott vád, hogy a kulturátlanságot szabadítja el. A kastélyok értékeit széthordó, a parkok s a gyümölcsösök fáit kivágó, hajdani szegénység friss éhségét idéztek mint elrettentő példát. Hangoztatták a magyar alvégek tényleges kultúrahiányát. Nem utolsósorban ezért éreztem időszerűnek Móricz Zsigmondot, a *Rózsa Sándor*, az *Árvácska* és a *Betyár* íróját. Észrevette ő a még oly tenger alatti mélyben is a fojtott emberséget, a kultúrára való képességet, a magasrendű morált. Mindenfajta intellektuális arisztokratizmussal szemben érv lehetett így. Nem az el-
vont, de az adott, valós, konkrét nép iránti bizalomra adott művészete példát. Hasonlóképpen

a „népfrontos” gondolat tette időszerűvé számomra a Németh-tanulmányt is. S egyben személyes ügy volt ez számomra. Azok közé az írók közé tartozott Németh, akik nagyon beleszóltak egykor életembe. Alig voltam tizenhat éves, amikor kezembe került *Bűn* című regénye. Életem egyik legnagyobb olvasmányélményét jelentette. Ez éreztettem meg először velem az igazi társadalmi felelősséget. Azt, hogy ha politikai vonatkozásban nem is, de a morál síkján mindig adott az, mit úgy hívunk: kollektív felelősség. Az egyén nemcsak azért felel, amit maga csinál, hanem azért is, mi körötte történik. Konkrét egyéni bűn nélkül is bűnös lehet ilyképpen az ember: minden éhező a jóllakott ellen vád. Hatott rám a *Bűn*, a Németh László-i morális önkínzás, ez az összerezzenő, exodust kereső erkölcsi érzékenység. Becsültem alakját. Igazságtalannak éreztem így az ellene folyó, 45 utáni, kritikai hajszát. Tanulmányom a lényegét nézve ez ellen érvelt. Azok ellen a kritikusok ellen, akik Némethben csak egyes téves nézetek hirdetőjét látták, s nem egyben az egyik legnagyobb nemzeti értéket, a nagy művészt s a nagy moralistát.

Ugyanakkor perelni kívánt ez a tanulmány azért az értelmiségi rétegért is, amelyből magam is jöttem, s amely Németh László első és leghűségesebb olvasói közé tartozott. A huszadik századi magyar értelmiség két nagy rétegét nézve a városi-polgári értelmiséggel szemben az úgynevezett dzsentroid értelmiség, helyesebben mondva az *egykori* dzsentroid értelmiség volt ez. Mert nem lehet feledni, épp a két háború között, s nem utolsósorban épp Németh László hatása alatt, csöndes forradalom ment végbe ebben az értelmiségben. Amit a polgári-városi értelmiségnél a Huszadik Század és annak a köre, ugyanazt a szerepet töltötte be ennél az értelmiségnél a népi írói mozgalom: az uralkodó osztályoktól messze szakította. Sokan azonban nem vették ezt észre. Változatlanul mint „úri középosztályra” tekintettek reá, s így ítélték róla 45 után. Belső sértettség lett úrrá így ezen a rétegen. Passzivitásba falazódott be. Fontosnak tartottam, hogy megváltozzék ez. Hisz ismertem ennek a rétegnek nemcsak hibáit, de értékeit is. Közülük jöttem. Lényegesnek véltem jelenlétét az építő munkában.

Ahhoz a szellemi műhelyhez, amelynek lapjába ezeket a tanulmányokat írtam, nem utolsósorban épp ez vitt oda. A baloldaliság és a magyar élet minden értékének szövetségére nézett a Valóság. A lap két hozzám legközelebb álló fiataljával, Márkus Istvánnal és Sarkadi Imrével ekkor is, később is nem utolsósorban épp ez kötött össze: a szocialista elkötelezettség és a „népfrontos” szándék megérezett egysége. Együtt, egymás mellett, eggyé olvadva akartuk látni ezt a két fogalmat: magyarság és baloldaliság.

K. L.: - Mondtad, hogy nem tudsz anekdotákkal szolgálni, de beszélgetésünkbe hadd szőjem bele egy írásodat, amelyik *Potemkin költségvetés* címmel jelent meg, és amelyikben a Kultuszminisztériumnak a 46-47-es évi költségvetésével vitatkoztál, ismertetted, elemezted. Hogy kerültél kapcsolatba irodalmár létedre ilyen problémákkal?

K. I.: - Az egyik említett szellemi műhelyem vitt el hozzájuk. Ahogy már mondtam: 1945 szeptemberében felkerültem Pestre, egy, a minisztérium mellett működő s főképp iskolaszervezési, elvi, tantervi kérdésekkel foglalkozó pedagógiai intézményhez, az Országos Köznevelési Tanácshoz. Ennek a „titkára”, azaz mindenese lettem. Emlékezetes számomra az itt töltött idő; nem utolsósorban az emberek miatt, kikkel együtt dolgozhattam. Hisz minden munkahelyen legtöbbet az emberek adnak (vagy ők tehetik pokollá az életet). Nekem szerencsém volt: nevelő-fejlesztő emberi környezetbe kerültem. A már említett Kiss Árpád volt a közvetlen főnököm. Nem ügyvezető igazgatói címe, hanem szerénysége, közvetlensége és hozzáértése adott neki főnöki rangot. Ugyanezt mondhatom a tanács ügyvezető alelnökről, Sík Sándorról is. A kultúra nála egyben emberség volt. Sorolhatnám a munkatársakat: Tompa Józsefnét, Szabady Ervint, Sugár Bélát stb. S mindenekelőtt meg kell említenem azt a pedagóguskört, amellyel ekkor kerültem kapcsolatba: az első kommunista pedagógusokat.

Kevesen voltunk ekkor még kommunisták a pedagógusok közt. Az ország összes pedagógusai közül alig félszázaléknyian. A nevelők nagy része az előbb említett, sértett Németh László-i értelmiség sorába tartozott. Magába zárkózott, a Kommunista Párttól pedig kiváltképp idegenkedett. Túl sok volt a bénító, lefogó előítélet. Ugyanez volt a helyzet a minisztériumban is. Vallás- és Köznevelési Minisztériumnak hívták azt még akkor, és ez meghatározta szellemi arcát is.

1945 decembere táján jött létre például Ajtai Miklós vezetésével az Állami Hivatalok Pártszervezete, abból a célból, hogy erősítse a párt befolyását a különböző minisztériumokban, az állami munkában. Összegyűltünk a Kultuszminisztériumban is mind a kommunisták: heten vagy nyolcan ha voltunk, s közülük is csak ketten vagy hárman, ha diplomások. Ez érteti meg, hogy noha alig múltam még 24 éves, s noha éppen csak akkor kerültem fel Pestre, s alig egy fél éve voltam csupán párttag: a megalakuló pártszervezetben mégis én lettem a titkár, s az maradtam majd két esztendőn át. Ebben a minőségemben, mint a minisztérium párttitkára kerültem kapcsolatba azzal a kis kommunista pedagóguskörrel, amelynek (ha jobbra névtelenül és a háttérben is), de jelentős szerepe volt a magyar oktatásügy felszabadulás utáni átalakításában. Ők jelentették annak kezdeményezőjét, rejtett mozgatóját.

Az Embernevelés című folyóirat szerkesztőjét, Kemény Gábort kell elsősorban megemlítenem. Éppúgy, mint a Lukács Györgyé, vagy néhány évvel később a Komlós Aladáré, a század eleji progresszív értelmiség szellemét érezte meg velem az ő egyénisége is. Fel nőhettek ott Ady-szerű csúcsok, hol ily emberek voltak. Adott volt hozzá az értelmiségi háttér: a tengerszín feletti, szellemi magasság. Mint az 1918-19-es forradalmak értelmiségét általában: intellektuális tisztesség, társadalomban gondolkodó morál-, kultúra-, érték- és észtisztelet jellemezte Kemény Gábort is; a szó legnemesebb értelmében vett intellektuel volt.

S valamiképpen rá hasonlítottak, hisz jobbra az ő tanítványai, barátai voltak, a többi ekkor megismert kommunista pedagógusok is: a minisztériumban dolgozó Novák Károly, a fővárosi pedagógiai szemináriumot vezető Stolmár László, a Pedagógus Szakszervezetben tevékenykedő Béki Ernő és Lukács Sándor, hogy csak néhányat említsek közülük. A tömegkultúrának, az általános iskolának, a nyitottá tett iskolarendszernek, a felsőfokú nevelőképzésnek, a dolgozók iskolájának s a mindezt lehetővé tevő államosításnak voltak hívei, szószólói ők; azaz: az akkor kezdődő magyar oktatásügyi forradalomnak. Átadták nekem is a szenvedélyüket. Kultúrpolitikai érdeklődésem, sőt: mindmáig ható kultúrpolitikai elképzelésem, a lényegét nézve, ott alakult ki, az ő társaságukban.

Ők voltak azok, kik a legeggyértelműbben mutattak rá arra, hogy a magyar oktatásügy kulcskérdése a tömegkultúra, a tömegoktatás. Éppen ezért az adott szituációban mindennél lényegesebbnek tekintették az általános iskolát. Fordulatot jelentett ez a magyar kultúrpolitikai gondolkodás történetében. Visszatérést az eötvösi eszményhez. Hiszen az ellenforradalmi időszak kultúrpolitikája, a Klebelsberg-féle, épp ellenkező elvek alapján dolgozott. Elsődlegesen nem alulról, de felülről épített. A látványt érezte fontosnak, s nem az alapokat. Létrehozott egy mutató legfelső szintet. A Collegium Hungaricumok, az Eötvös-kollégium-szerű elitintézmények, néhány kimagasló színvonalú egyetemi tanszék és középiskola jelezte ennek meglétét. De ez alatt a magas szint alatt ott voltak az elhanyagolt, földes, 60-70-es csoportlétszámmal dolgozó, osztatlan iskolák, ott volt egy ebek harmincadjára hagyott tömegoktatás. A látszatra felépített Európa mögött ott lapult a mélyben a meg nem szűnt Ázsia: a kultúra-hiány. Éles választóvonal húzódott így a nemzetben belül: az osztályszerkezet kulturális vonatkozásban is megmutatkozott. Létezett az európai mázú, kulturált felszín, s mögötte egy Ázsiát idéző, kultúra alatti, sárba süppedt ország. (A magyar haladó értelmiség két háború közti, urbánus-népies megoszlását részben talán ez is magyarázza. Sorsalakító lehetett az,

hogy ebben a szétszakadottságban kit melyik „országhoz” kötöttek inkább formáló emlékek.) Nekem egyénileg nemcsak elméletben, személyesen is mély élményem volt ez a megosztottság. Életem útja úgy hozta magával, hogy (az indító, kis, falusi osztatlan elemi nem számítva) mindvégig az ország elitiskolaiba jártam. A középiskola nyolc osztályát Sárospatakon végeztem, ott is mint úgynevezett „szegénysorsú, jó tanuló”, az Angol Internátusban, annak manzárdszobájában (tanítanunk kellett az ingyenes lakás fejében a fizető bentlakókat). Majd az Eötvös-kollégiumba kerültem, s egy fél évet töltöttem a bécsi Collegium Hungaricumban. Az akkori ország legmagasabb kulturális szintjét jelentette mindez. (A kitűnően felszerelt könyvtárakra még ma is hálával emlékszem.) Ugyanakkor gyermekkoromból, szülőfalumból s apám parasztsorban maradt tíz testvére révén nagyon jól ismertem a másik országot is; a kultúrától messze kerültre. Személyes élményként hordtam így magamban az országban adott kulturális ollót, megosztottságot, belső feszültséget. Ezt akarták megszüntetni az 1945-ben kezdetüket vevő reformtörekvések, fel akarták számolni az országra jellemző kulturális skizofréniát. Érthető tehát, hogy hatott ez reám. Olybá tűnt mindez, mint szellemi földosztás.

Nem túlzás ez a szó. Ma is úgy érzem: a földreformmal volt egyenértékű tett az általános iskola megteremtése, az akkor kezdődő iskolarendszer-átalakítás. A népfelszabadításnak ez biztosította a szellemi alapját. Mint minden az oktatásügy terén dolgozó kommunista, ennek a munkának voltam megszállottja én is akkoriban. Nemcsak a magam mindennapi, gyakorlati munkájában, de írásaimban is. Az általános iskola érdekében íródtak többnyire az Embernevelésben, Társadalmi Szemlében, Valóságban közölt kultúrpolitikai cikkeim. Kulcskérdésnek kívánták láttatni a tömegkultúrát.

Természetszerűleg már ekkor felmerült bennünk a kérdés, a szocialista művelődésügy máig feszítő nagy dilemmája: nem von-e maga után mindez színvonalcsökkenést? Nem kell-e az elit-kultúra bizonyos fokú megtorpanásával fizetni majd a tömegkultúráért? Az egyenlő esély oly fontos elve nem a nivellálódás irányába visz-e? Annál is inkább szükségszerű volt, hogy felmerüljön mindez, mert, mint általában, mikor a történelem alá szorított népek, osztályok törnek felfelé (jó példa erre a volt gyarmati népek szabadságmozgalma), a színvonalfeltétel volt ekkor is a főérv az új ellenében. Ekkor tanultam meg, hogy amíg a kulturális fölény nincs a haladás érdekeltjei, a készülő, új világ oldalán, mindaddig a színvonal is lehet osztályszerűen értelmezett kategória, az is válhat ideologikumká. Hisz látszólag sosem a saját hatalmát félti az uralkodó osztály vagy egy imperialista küldetéssel eltelt náció, de mindig a színvonalat, mindig a kultúrát.

Így történt ez Magyarországon is 1945 után. Mind a földreform, mind az oktatásügyi reformok kapcsán a színvonal lovagjaként lépett fel a múlt. S hatott érvelése. Hisz ott rejtett benne (legalábbis kulturális vonatkozásban) egy valós probléma is. Annak a kérdése: bírni fogja-e egy szegény, elmaradott ország, hogy a tömegkultúrát s az elitkultúrát egyszerre fejlessze? Ennek a kérdésnek, ha nem is hatálytalanítása, de legalább ellensúlyozása okán éreztük fontosnak a nevelőképzés ügyét, a felsőfokú pedagógusképzést. S nem utolsósorban ezért éreztük fontosnak a tanterveket és a tankönyveket. Olyanná akartuk tenni ezeket, hogy önmagukban is igényt diktáljanak, s egy egész országot vigyenek, nemcsak az általános iskola, de az általánossá vált elitiskola irányába. Mint álom, olyasvalami lebegett előttünk, hogy egy egész ország tágul ki majd lassan egy nagy Eötvös-kollégiumká.

Nyilvánvaló, hogy mint annyi más 45 utáni elképzelésben, sok volt ebben is az utópikus elem. Ott hatott benne egy romantikus népfetiszizálás, a túlzott reménykedés a felbukkanó, új lehetőségekben. S ott hatott benne az ugrásszerűen gyors kulturális változás tévesztett hite is. Hosszas tapasztalat tanított csak meg rá: a kulturáltság mindig csak szerves, organikus fejlődés eredménye lehet. Ahhoz idő kell. „Kulturális forradalomról” beszélhetünk ugyan, de

csak képletesen. Mert ott valójában „forradalom” nincs, csak evolúció, csak „lassú forradalom”, melyet radikális külső változások gyorsíthatnak ugyan, de hirtelen ugrást azok sem hozhatnak. A kultúrában, a gondolkodásban soká kísért a múlt; sokáig maradunk ily vonatkozásban még mindig „dzscentri-ország”. 45-ben azonban még másképp láttuk. Valós és nem történelmi „holnap”ként értelmeztük a *Holnapra megforgatjuk...* idézett holnapját. Gyors eredményt és gyors sikereket várt kulturális vonatkozásban is egy khiliasztikus, messianisztikus beállítottság.

Mindennek ellenére azonban meggyőződése, hogy ha a tempót illetőleg nem is felelt meg a realitásoknak az elképzelésünk: helyesen jelölte a történelmileg követendő irányt. *A tömeg-kultúra elsődlegességének elve és a színvonaligény:* ez a kettő jelenti számomra mindmáig a szocialista kultúrpolitika alapigazságát. Ennek a két követelménynek egységét látva éreztem oly fontosnak például akkoriban az általános iskolai tankönyvek ügyét. Épp az általános iskoláét. Hisz a tömegoktatásnak az volt a bázisa, az oda szánt tankönyv jelezhetette legmeggyőzőbben a minőség szándékát. Már pusztán emiatt is örültem annak, hogy 1947-ben a tankönyvpályázaton első díjat nyerve, Deme László és Szabolcsi Miklós barátommal együtt a 8. osztályos magyarkönyv megírására mi kaptunk megbízást. Ha van munkám, amelyre büszke vagyok, ez a tankönyv az. Igaz, az ötvenes évek elején azzal az érveléssel, hogy didaktikailag nem megfelelő, mással cserélték fel. Lehet, hogy valóban helytálló volt ez a kritika; abban azonban máig biztos vagyok, hogy a tendencia jó volt, mit a tankönyv jelzett. Abból indultunk ki, hogy lesz nem is egy olyan hely, nem egy olyan lakás, ahová semmi más, csak ez az egy irodalmi könyv jut majd el. Ennek kell hát az irodalomért mintegy helytállnia, azt megszerettetnie. Ennek kell más hasonló jellegű művekkel együtt segítenie abban, hogy beültetődjék egy jövő nemzedékbe a színvonaligény, a kultúra vágya, hogy együtt valósuljon meg a minőségi lét s a tömegoktatás.

K. L.: - Említetted műhelyeid, mestereid között Lukács Györgyöt. Személyes vonatkozásokról hadd kérdezzek: úgy tudom, Lukács legelső itthoni tanítványai közé tartoztál.

K. I.: - Valóban: Szigeti Józseffel és a nemrégiben meghalt Lázár Györggyel együtt mi voltunk a felszabadulás után Lukács első hazai tanítványai. Megvolt ennek a maga előzménye. Mint említettem: 44 előtt mint Eötvös-kollégisták már ismertük műveit. Igaz, csak az 1919 előttieket, csak a fiatal Lukácsot. De ez a vonzódás egymagában is elég volt ahhoz, hogy mihelyst lehetett, keressük a személyes emberi kapcsolatot. Én 1945 őszén, Pestre kerülve találkoztam első ízben vele. Hűvös nap lehetett. Mikor benyitottam hozzá, plédbe burkolózva ült a szobájában. Nagyon emberi volt, nagyon mindennapi. S jelképes számomra ez az első találkozás. Hozzá tartozott ez a póztalanság Lukács lényegéhez.

Ő volt az a tudós, akinél soha, semmi külsőség nem érezte, hogy a kor egyik legnagyobb szelleme. Határtalan emberi közvetlenség volt jellemző rá. Nem utolsósorban ezért lehetett kiváló nevelő. Mindig magával egyenrangúnak tudta tekinteni a másikat. Oly külsőségekben is megmutatkozott ez, hogy mihelyst az ember belépett a Belgrád rakparti lakásba, rögtön felugrott, mosolyogva sietett eléje. Aztán (kezében az elmaradhatatlan szivarral) ült a könyvekkel, folyóiratokkal elborított nagy íróasztal mellett. Mögötte ott volt a plafonig felnyúló könyvespolc, a könyvekben mindenütt a Lukácsra oly igen jellemző emlékeztető cédulák. A látogató számára többnyire kijárt egy csésze fekete, olykor egy-egy pohár erős pálinka is (a törkölyt szerette). Úgy érezte magát csakhamar az ember ebben a környezetben, mintha egy kedves, idősebb barát ülne vele szemben. Tűnt minden gátlás, feszélyezettség. Megvalósult, mit csak az egyenrangúnak vétel érzése adhat meg: a teljes feloldódás a gondolatokban. Megmutatkozott ez az egyenrangúnak vétel a beszédmódban is. Lukács sosem oktatott. Hiányzott belőle mindenfajta fölényéreztetés. Sosem élt azzal, ami tudományos körökben oly

igen gyakori, a frissen olvasottal, a másiktól nem ismert vagy épp emlékezetben nem őrzött citátumokkal való érvelgetés. Nem dorongolt le többet-tudásával. Ellenkezőleg: ily vonatkozásban is maga mellé emelt. „Bizonyára emlékszik rá, Hegel a *Logikájában* ezt írja erről...”, „Mint tudja, Marx is foglalkozott *A tőkében* ezzel a problémával...” - ily típusú fordulatok voltak jellemzőek reá. Feltételezte, hogy a másik is ismeri mindazt, amit ő. Megemelte ezzel a beszélgető partnert. Igényt ébresztett egy felkészültebb, elmélyültebb, gondolkodóbb létre.

Mindig volt neki a tanítványai számára ideje. Ha az ember gátlásosan elnézést kért az alkalmatlankodásért, mosolyogva idézte (ahogyan mondta) a valaha Simmeltől hallott szavakat: „Darum bin ich da.” (Azért vagyok itt.) S nem volt ez póz nála. Igazi tudós volt. Az ő megkülönböztetésével élve: a tudomány néptribunja és nem bürokratája. Nem a tudomány önmagáért, a lábjegyzetekben, hivatkozásokban őrzött „halhatatlanság” volt fontos számára, de az alakított élet, a ható gondolat. Tanítványait nem utolsósorban ezért is szerette. Tudta, hogy a továbbörökítő nagy objektivitás mindig a nemzedékek rendje, emberi sorsokba beírva sugárzik leghatékonyabban tovább egy-egy igazság. Azt hiszem, mindnyájan, kik valaha a közelében éltünk, ma sem tudjuk pontosan elválasztani: mit gondoltunk magunk, és mit vettünk át tőle.

Azonban (s ez is a kiváló pedagógusegyéniséghez tartozott) nem akarta a magáéhoz hasonlóvá gyúrni tanítványai egyéniségét, gondolkodását. Hagyta, hogy a saját törvényei szerint nőjön, fejlődjék. Adva volt benne, mit úgy lehetne hívni, nevelői tolerancia. Tisztelte a másik véleményét, ha nem is értett egyet talán vele. Hogy csak egyetlen példát idézzek erre: 1948-ban hangzott el Kaposvárott Németh László Berzsenyi-beszéde. Benne volt abban a hazai demokratikus átalakulás igenlése, a segíteni akarás. Lukács egyetértett azzal (sőt: nagyon akarta), hogy nyugtázzam ezt a mozdulatot az általa szerkesztett Fórumban. De nem értett egyet azzal, hogy a Canossa-járást sürgető baloldalisággal vitázva, a szándék-etikát mindennél fontosabbnak véve, azt hangoztassam, hogy a Németh típusú, tiszta morálú életek esetében nincs szükség semmiféle önkritikára, hisz a tévedéseken is átsugárzik itt a lélek szándéka. A következmények ily mérvű eljelentéktelenítését megkérdőjelezte. A cikk közlésében azonban ez nem akadályozta. A másfajta vélemény tiszteletét is megkívánta nála a valóságra nézés, a szellem etikája.

Elnézővé tette ez még az ellene forduló, lázadó, támadó mozdulatokkal szemben is. Blochnál olvastam nemrégiben, mennyire megragadta őt Lukács személyes érzékenységet zárójelbe rakni tudó objektivitása, ahogy ő nevezte: Lukács „objektív erkölcsisége”. A „morál génuszát” látta benne. Ezt mindenki érezte, ki valaha is közelében élt. Nem ismertem embert, akitől távolabb esett volna minden személyes hiúság, egyéni bosszú. Ha valamiféle ellene irányuló emberi támadásról, bántó mozdulatról esett szó: a személyes kérdést azonnal félrelegyintette. Mosolyogva mondta, Lenin egyik gondolatát idézve: „A szocializmust azokkal az emberekkel kell felépíteni, akik adva vannak.”

Elnéző tudott lenni még a hozzá közel álló emberek részéről jövő értetlenségekkel szemben is. Egyszer például heves konfliktus támadt tanítványai legszűkebb körében. Elvi kérdések személyesekkel keveredtek, s kirobbantottak egy éles belső vitát. Az elvi kérdés a magyar regényfejlődés mikéntjének megítélése volt, az a probléma, hogy vajon a Déry-féle (az épp akkor megjelent *Befejezetlen mondattól* képviselt) intellektuális regénytípus mutat-e inkább a fejlődés irányába, vagy a mórliczi életes, népi. (Aki Lukács társaságában élt, az megtanulta, hogy ne csak egyes nagy írói egyéniségekben gondolkodjék, de történelmi tendenciákban is, s az egyes művekről beszélve azokra is nézzen.) Lukács ebben a vitában nem azzal az állásponttal értett egyet, amelyet többek közt én is képviseltem. A vitázó indulat szembefordított ekkor vele is. Egy Valóság-köri ülést rendeztünk az Opera kávéházban, melynek Lukács ellen

is irányult az éle, s elhangzott reá is vonatkoztathatóan a „weimarizmus” vádja. Mikor legközelebb találkoztam vele, a személyes kérdésekről szinte szót sem ejtett. Kedves volt, közvetlen. Rögtön az elvi kérdésekre tért rá. „Nézze, itt az az elvi probléma van elrejtve” - hangzott azonnal kedvelt fordulata, s a magyar történelmi fejlődés egyik lényegi torzulásáról, a gondolkodói, filozófiai kultúra elmaradottságáról, ennek okairól, a kompromisszumokra készítő történelmi útról kezdett el beszélni. Közben mintegy csak mellékesen, objektív problémaként került elő a „weimarizmus” valódi jelentése.

Önmagáról nemcsak ily esetekben, de általában máskor se beszélt szinte sosem. Bármiről volt is szó, rögtön az elvi vonatkozásokra rányitotta rá a figyelmet. Az én kikapcsolására készítette egyéniségének legfőbb vonása: a valóság iránti tisztelete.

Ez a valóság iránti tisztelet nem jelentett azonban tények előtti szolgálai meghajlást, *laissez faire*-filozófiát. A magatartásbeli toleranciához elvi kérlelhetetlenség tartozott nála. Ha valahol, hát épp Lukács társaságában lehetett megtanulni, hogy mindig különböztetni kell „jó” és „rossz” valóság között. Hisz kétélű gondolat a „minden, ami van, ésszerű” hegeli tétele. Harcot kíván az minden ésszerűtlen létező, mindenfajta „rossz” valóság ellen. S még a „jó” valóságon belül is különböztetni kell - hangsúlyozta folyvást - felszíni-napi és lényegi-történelmi igazságok között. Az utóbbiakra szükséges figyelni mindenekelőtt, azokon dől el az emberi nem sorsa. A lényeghez való eljutás azonban gondolkodó erőt, bátorságot kíván. Éppen ezért a következetes végiggondolás igényével társult nála mindig a valóságtisztelet. Semmit sem vetett meg úgy, mint a teoretikus, gondolkodói kompromisszumokat, az intellektuális, önmentegető, önszépítő gyávaságokat, a nem végiggondolást. Etikum volt nála a gondolkodni tudás. A jellem kérdése.

Nem utolsósorban ezért irányította úgy rá a figyelmet a magyar irodalom „nagy” vonulatára, a Petőfi-Ady-József Attila-fejlődéssorra; azokra a költőkre, kik következetesen végiggondolták a maguk életét és koruk valóságát. Kilátópontnak tekintette őket; kompromisszuméletek és nem alkuvó életek között húzódott nála a határ. (Nem véletlen, hogy doktori disszertációjuként a *Petőfi mint vízvázaló* gondolatot, a Petőfi-viták, értékelések történetét íratta meg velem.) Nem absztrakt, történelmietlen mértékkel mért, mint ahogy oly sokan állították róla. Csak épp a legmagasabbal, mit kilicítált magából egy történelmi kor. A nembeli szinten gondolkodók jelentették számára a normát.

Arra nevelte Lukács a hozzá dolgozókat, hogy minden egyes leírt mondatuk után legyen ott bennük folyvást a kérdés: igaz, nem igaz. Nemcsak pontos árnyalásra, a részletekre való figyelésre kötelezett ez, de mindenekelőtt gondolati kérlelhetetlenségre, állásfoglalásra, az egészre nézésre. Megkívánta nála a valóság lényege iránti tisztelet minden személyes, szubjektív szempont félretételét. Goethe *Wilhelm Meister*éből Philine szavait idézgette gyakran: „Mi közöd hozzá, hogyha szeretlek.” A partikularitást félretenni tudó, a nembeli szintre felemelkedő élet igénye fejeződött ki ezen keresztül is: a lényeg etikája.

Ez határozta meg mindennapi életvitelét is. A munka állt annak a középpontjában. Hisz azon keresztül simulhat be leginkább az egyes a lényeg rendjébe, a nembeli egészbe, s teheti értelmessé a maga életét. Ahogy mondani szerette: az írást, a tanulást, a mindennapi munkát egész életében semmi körülmények közt, sosem hagyta abba. Példája tanított az összefogott létre. Gyanakvón nézett minden önmagát könnyen szétszóró, önhagyó hajlamra. Kedves tanácsa volt tanítványai részére: ne engedjék, hogy rántottaként fogyasszák el őket, hogy félrevigyék vonzó ajánlatok, gyors, könnyű sikerek. 1947 tavaszán, mikor Ortutay Gyula lett az oktatásügyi miniszter, úgy látszott például, hogy mint a minisztérium addigi párttitkára, a Köznevelési Tanácsból a beosztott tanárinál sokkalta nagyobb fizetéssel, címmel más fontosabb területre kerülhetnek át. Lukács arra beszélt rá ekkor, hogy ne fogadjam el a kínálkozó

lehetőségeket, maradjak meg a tudomány mellett. Az ő tanácsára és segítségével hagytam ott akkor a minisztériumot, s mentem át (jóval kisebb fizetéssel) a Széchényi Könyvtárba. Megtanultam tőle, hogy az embernek csak egy élete van: egyetlen célra kell tudnia azt összefognia.

Visszagondolva rá, máiglan úgy érzem: nem csupán módszert, tudásanyagot adott Lukács György, de mindenekelőtt egyfajta magatartáseszményt, példát, életmintát. Persze, ez az eszmény elválaszthatatlan volt a világgépétől, attól a gondolkörből, melynek többek közt ily kulcsszavai voltak, mint *humanizmus, valóságtisztelet, demokrácia, nembeliség, evilágiság, társadalmiság*. Nem önmagában állt nála sosem a marxizmus, de úgy jelent meg, mint egy nagy gondolati hagyomány folytatása, része, mint az európai szellem „nappali” vonulatának, a humanista, felvilágosult tradíciónak kiteljesítője. S egyéniségével ebbe kapcsolt be.

Beszélgetésünk kezdetére térek ezzel vissza. Egy metaforikus hasonlattal arról szóltam ott, hogy az európai, szellemi hagyomány tragikus, sötét, „éji” vonulatába, a „dionüszosziba” voltam a magam részéről 45 előtt begyökerezve. Lukács hatására, az ő emberi, szellemi iskolájába járva kerültem át végleg egy más hagyománykörbe: a valóság és az ész tiszteletétől meghatározottba, a „nappali” világba. A nagy nevelő legfőbb vonása volt adva Lukácsban: igényt ébresztett egy másfajta életre. S szimbolikus - véleményem szerint - ebben a vonatkozásában az egyénisége. A felszabadító szovjet hadsereg győzelme következtében érkezhett meg ő Magyarországra. Ady hajdani társa, 1919 népbiztosa, a kommunista pártmunkás, a Szovjetunióban élő emigráns tért vissza vele. A felszabadulástól felszínre hozott folytonosságnak volt szinte így jelképe. Amibe az ő egyéni élete: ez a történelmi váltás is abba kapcsolt be. Maradéktalanul tudatosított s helyreállított egy fontos hagyományt: az európai és a magyar szellem igazi folytonosságát, „nappali” vonulatát. Egyéni élményként, személyes sorsba írva ez talán számomra ennek a nagy történelmi sorsfordulónak máiglan ható legfőbb jelentése. Tudatosodott s a maga méltó helyére került ezen keresztül az európai szellem legfőbb öröksége, a humanista-felvilágosult emberi tradíció s mint annak szerves része: az ész-, valóság-tisztelet s a társadalmi és nembeli látás.

BARCSAY JENŐ

K. L.: - A háborút végigélni, túlélni mindig is nehéz volt. A második világháború tényei, eseményei azonban soha nem tapasztalt különleges borzalmakat jelentettek mindenkinek. Egy festő számára ezek az események sajátos veszélyeket is rejtettek: nemcsak személyében, de műveiben is ki volt téve a pusztulásnak, munkája pedig félreérthető, veszélyes helyzetekbe sodorhatta akaratlanul is. De kezdjük sorjában. A nyolcvanéves Barcsay Jenő szakállas képe ma már mindenki előtt jól ismert. Ez a fej adott ihletet valaha Borsos Miklósnak is egyik legkitűnőbb szoborportréja elkészítéséhez. Barcsay Jenő huszonhárom éves kora óta visel szakállat. De a háború őt sem kímélte. Hogyan vészelt át Barcsay Jenő a katonáskodást, és hogyan mentette meg jellegzetes szakállát?

B. J.: - 1940-ben történt. Az Aradi utca 59. számú ház második emeletén laktam. Akkor a háború már javában folyt. Nyár eleje volt, éppen Szentendrére készülődtem, mindent becsomagoltam. Csengettek, a postás volt, SAS-behívót hozott. Régen elfeledkeztem arról, hogy valaha - elég régen - még az első világháborúban katonáskodtam. Volt szürke katonakönyvem, tehát mint katonaköteles embert nyilvántartottak. A Várba kellett bevonulnom. Napokig civil ruhában lézengtem koszosan, piszkosan, szörnyen éreztem magam. A Várból rövidesen az akkori Ferenc József laktanyába vezényeltek bennünket. Az első hosszabb utat teljes felszereléssel a Ferenc József laktanyától a Hűvösvölgyön át Piliscsabáig kellett megtenni. Mire a Hűvösvölgybe értünk, én teljesen kimerültem. Úgy éreztem, mintha a lábaim feszítő és hajlító izmai szétesnének. A századparancsnokom, Deli hadnagy, emberségesen bánt nemcsak velem, hanem mindnyájunkkal. Amikor észrevette, hogy kivert a veríték, és összeroskadtam, azonnal felültetett a kocsira. Az őrnagyunk észrevett, odalovagolt, gorombán rám szólt. A századparancsnokunk az őrnaggal szemben védelmemre kelt. Különben Deli századparancsnok a külsőre is tekintettel volt: megtiltotta, hogy a szakállamat leborotvtáljam. Zsenírozott engem is a szakállam, mivel eléggé feltűnő jelenség lehettem a társaim között. Egyszer aztán, néhány nap múlva az őrnagyunknak újra feltűnt a feketeszakállas fejem, és felém közeledve, félíg-meddig tréfásan, a nádpálcájával a szakállamat piszkálgatta. „Hát ez mi?” - kérdezte. „Őrnagy úrnak alázatosan jelentem, a szakállamat Deli századparancsnok úr parancsára nem vághatom le!” Nagyot nézett, szinte csodálkozott, hiszen életében még ilyen jelentést nem hallott.

K. L.: - És hogyan folytatódott a katonaelet?

B. J.: - Szalay Lajos kollégámmal gyalog meneteltünk végig az Alföldön, hogy eljussunk Szatmárhegy községbe. A menetelés fárasztó volt, a nyári kánikulában téli katonaruhában kellett végigvonulnunk az Alföldön. Én kocsikísérő voltam. Menetelés közben hirtelen a mögöttem levő kocsni rúdja majdnem érintette a testemet, ha el nem ugrom, akkor talán meg is történt volna a baleset. Az erdélyi bevonulás után leszereltek, s a háború alatt kisebb-nagyobb megszakításokkal kijártam a szentendrei művésztelepre.

K. L.: - De a békés alkotómunka itt is minduntalan váratlan veszélyeket rejtett magában.

B. J.: - Pesten igen forró volt a levegő, mindenki féltette az életét, én is úgy mentettem az enyémet, ahogy éppen a körülmények engedték. Szentendrére menekültem. Szentendre határában, Izbég községben volt egy nagyon érdekes épület, a Kéziszerszámgyár. Azt éveken át mindig rajzoltam. Érdekelt a konstrukciója, de különben is lekötöttek az olyan helyiségek, ahol munkások éltek és dolgoztak, talán a zöreje, a munka zaja is vonzott, s ez munkára serkentett. Egyik nap, éppen befejeztem a kis rajzocskámat, hazaballagva már a művésztelep

felé tartottam, mikor valakinek a lépteit hallottam, mintha engem követne. Hátra se néztem, nem érdekelt, de az illető utolért, és baráti hangon megkért, hogy térjek vissza, mert a gyár vezetője szeretne velem beszélni. Egy darabig vonakodtam, de végül is a kérését teljesítettem. Az illető becsapott engem. Amikor a domb aljához értünk, észrevettem, hogy egy katonai autó talán éppen reám vár. Jól sejtettem. Egy fiatal hadnagy jött felém, rám parancsolt: „Üljön be!” „Miért bánnak így velem?” - kérdeztem. „Hát nem tudja, hogy a szerszámgyárat nem szabad sem rajzolni, sem fényképezni? Mutassa a vázlatkönyvét!” Alaposan beijedtem, hiszen a rajzaim tiszta vonalrajzok voltak, csupa vonal és pont, a laikus könnyen térképnek nézhetné. Megmutattam a rajzaimat. Gyár sehol. A végén sok magyarázkodás után mégis elengedett. Egy alkalommal pedig Szentendrén, az Erzsébet téren, a Rab Ráby-ház érdekelt, ott dolgoztam. Egy őrmester felém közeledve figyelte, hogy mit csinálok. „Hát nem tudja, hogy a pincében különböző katonai felszereléseket raktároztak el?” - figyelmeztet. „Most már tudom. Úgy látszik, maga nincs kioktatva! Hiszen elárulta ezt a katonai titkot” - feleltem.

K. L.: - És hogyan sikerült megmenteni a háború viszontagságai során a korábbi műveket?

B. J.: - Éppen Szentendrén voltam, a művésztelepen. Egy vasárnap délelőtt az egyik jó barátomat, Paizs Goebel Jenőt hallgattuk a művészházaspár, Kántorék kőasztalánál, amikor egyszer csak furcsa hangokat hallunk Pest felől, mintha egy nagy edényben rotyogna a káposzta. Éppen akkor hajtottak végre az angolok egy rettenetes nagy szőnyegbombázást, amely elsősorban a hatodik kerületet érte. Sejtettem, hogy mit fogok majd Budapesten látni. Másnap korán reggel Pestre utaztam. Amint az akkori 46-os villamossal végigmentem a Szinyei Merse utcán (azt hiszem, hogy úgy hívták akkor is, most is úgy hívják), és hirtelen az Aradi utcán végigtekintettem, amikor a villamos keresztezte ezt az utcát, szörnyűségeket láttam. Azonnal leszálltam a villamosról, fölmentem a lakásomba. Az udvar közepén egy rettenetes nagy bombatölcsér volt. Műtermem a második emeleten volt, az ablakát a légnyomás bedöntötte, úgy, hogy ha ott tartózkodtam volna, akkor ma már nem lehetnék itt. A szobámból, a műtermemből láttam az eget. Szerencsémre a dolgaim megmaradtak. Amikor azt a nagy tölcseért megláttam, természetesen kíváncsi voltam, hogy mi történt azokkal a szegény emberekkel, akik a pincében vészelték át ezt a rettenetes napot vagy fél napot. Azt mondták, hogy a ház udvarának közepébe akkora bomba csapódott be, hogy az egész házat megrázta, annyira megmozdult alattuk a föld, hogy a fejüket beverték a falba, olyan volt, mintha földrengés rázta volna meg a házat. Akkor persze, mivel lakásom tönkrement, újról kellett gondoskodnom. A képeimet, bútoraimat meg a holmijaimat pedig azonnal biztos helyre kellett juttatnom. Ezeket egy kétlovas kocsin a szentendrei művésztelepre szállítottam. Utána pár nap múlva kaptam egy szükséglakást a Hunyadi tér 7. számú házában. A katonaság itt is utánam nyúlt, be-behívogattak, innen is be kellett volna vonulnom.

K. L.: - Hogyan sikerült megszabadulni a mind veszélyesebbé váló katonaságtól?

B. J.: - Úgy, hogy hol itt, hol ott tartózkodtam, csellengtem ide-oda, a lakásomban minél kevesebb időt töltöttem el. De végül is, amikor ez már nem volt elegendő, felkerestem azokat a barátaimat, akiknél hamis igazolványokat készítettek, és én is próbáltam a magam részére ilyen okmányokat szerezni. Először Kmetty Jánost kerestem fel. Segített rajtam, de az az írás nem volt a nyilasok szempontjából elegendő. Akkor Szőnyi Istvánhoz mentem fel. Szőnyi lakásában körülbelül tizennégy politikai menekültet láttam. Nemcsak egy-két napig, hanem hetekig gondoskodott róluk és rejtegette őket. Szőnyi nemcsak mint festő volt kiváló, hanem mint ember is. Hősiesen viselkedett egész idő alatt.

Hogy azután mi történt velem? Voltak nekem furcsa élményeim is, pláne amikor már én is félig-meddig úgy szerepeltem, mint szökött katona. Amikor az utcákon láttam agyonlőtt katonákat azzal a cédulával, hogy így jár egy szökött katona, hát olyankor bizony nem a legjobban

éreztem magam. Kimentem Szentendrére, menekültem Budapest területéről, ott is el-elbújdógtam ide meg oda. Egyszer éppen a Duna-parton jártam, és sok mindenben gondolkodtam, amikor egy régi barátom, Rákosi Zoltán meglátott engem, ijedten hozzám jött: „Hát te itt? Hogy mersz így járni?” Mondom: „Miért?” „Mint szökött katonát kezelünk téged. Én itt a katonai irodán mint irodista teljesítek szolgálatot, és valamelyik nap éppen a te személyi lapod került elő, én ugyan elrejtettem, mégpedig a többi sok száz személyi lap közé raktam, úgy, hogy lehetőleg ne kerüljön illetékesek szeme elé. De hát...” Azt ajánlotta nekem, hogy azonnal tűnjek el. Megint Budapestre kellett jönnöm, és egyik jóbarátom, Magyarász Imre adott a saját lakásában helyet. Az ő apósa zsidó ember volt, ő is ott bujkált, nekem is ott kellett volna maradnom. De azt, amit ő el tudott viselni, hogy hetekig egyedül, egész nap bezárva feküdt, én nem tudtam volna megcsinálni, és azt hiszem, este már ott is hagytam őket. Újra a Hunyadi téri lakásomra mentem el. Nagyon szomorú heteket kellett átélnünk, látni azokat a szerencsétlen deportáltakat, akiket a Dob utcából meg innen-onnan összeszedtek, kegyetlenül bántak ezekkel az emberekkel. De hát ezeken a heteken is túljutottunk, és végre fölszabadult az ország.

K. L.: - Milyen emlékek rögzültek az ostrom napjaiból?

B. J.: - Szomorú élményekben volt részem a háború folyamán. Egyszer a Hunyadi téri lakásom udvarán egy rozszant lovat vettem észre. Egykedvűen, szomorúan állt a ló. Nemsokára két ember jelent meg: az egyik egy fejszével, a másik pedig egy igen hosszú vastag szöggel. A szöget a ló homlokához illesztette, a másik pedig a szög fejére rácsapott, s az állat abban a pillanatban összeesett. Érezte, hogy vele végezni fognak. Megundorodtam, elkeseredve, gyorsan eliettem onnan. Ahányszor a Hunyadi téri ház előtt elhaladok, mindig szinte látom azt a szerencsétlen lovat. Az utcák teli voltak halottakkal, elhullott állatokkal, lovakkal. Mindig éhes voltam. Megtörtént, hogy magamhoz vettem egy nagy szatyrot és egy nagy kést, azzal végigjártam az utakat, elhullott lovak után kutattam. Éppen a Károly körút - a mai Tanács körút - városházi oldalán szemlélődtem, amikor annak kiégett üzlethelyiségében rátaláltam egy elpusztult lóra, a ló testén pedig ülve pihent egy kis, okos fekete szemű kutya. Gondoltam, ha a marjából egy jó darabot lehasíthatnék magamnak, néhány napra lenne ennivalóm. Amint a ló felé közeledtem, a kis kutya vicsorított; őrizte a tetemet, de azért egy jó darabot kikanyarítottam a ló megfagyott marjából.

K. L.: - Kik voltak az első ismerősök, akiket felkeresett?

B. J.: - A felszabadulás után elhatároztam, hogy Lyka Károlyékat meglátogatom, ők akkor a Svábhegyen laktak, a saját kis házacskájukban. A szép Duna-hidakat fölrobbantották a németek, és emiatt a Margitsziget északi csúcsa felett két csónak felváltva szállította a túlsó partra az embereket. Már elég késő lehetett, s éppen ezért minden erőmmel azon voltam, hogy az első csónakkal kelhessek át a Dunán. Azonban a tolongás miatt az elsőbe nem fértem be, csak a második csónakkal indulhattam el. Az előbbi csónak körülbelül harmincméternyire úszott előttünk a még mindig zajló vízen, amikor hirtelen felborult, ennek következtében a csónak utasai majdnem mind elpusztultak, talán csak két-három ember érhetett el a Margitsziget északi csúcsát. Végre a túlsó partot elértük, s az új Szent János kórház felé siettem, ahol sok elhullott lóra találtam. Onnan már nem volt nagyon távol a Béla király út 17. számú ház, a Lyka Károlyék lakhelye. A legnagyobb megdöbbenésemre a kis házikó minden ajtaját nyitva találtam, a szobákban üresség, szomorúság fogadott, a puskagolyóval átlukasztott Mednyánszkyképpel együtt. Hol van a család? Egy nagyot kiáltottam. A szomszéd villában meghallották a hangomat, kiderült, hogy a háborút ott vészelték át. Az éjszakát náluk töltöttem el. Korán reggel a családtól elbúcsúztam, vissza Pest felé a szatyorral, a nagy késsel és lóhússal megrakodva gyalog jutottam el a Hunyadi téri lakásomra. Akkor már ismét sötét lett. Másnap

a kollégáimat, barátaimat látogattam meg, elsősorban azokat, akik közel álltak hozzám, és a környéken laktak. A Nagykörúton végigmentem egészen a Baross utcáig. Onnan azután balra kanyarodva Szőnyi István lakásához értem. Szőnyi éppen a kapuban állt, látszott rajta, hogy nagyon kimerült, és gondolai lehetnek. A ház második emeletét teljesen lebombázták, mindene tönkrement. Egyik legszebb képe is a romok között volt, a *Zebegényi temetés*, amelyet azután Devich Sándor restaurátor hozott rendbe. Így a kép megmenekült. De legnagyobb veszteségét a fia halála jelentette: agyhártyagyulladását kapott, ebben a betegségben szenvedett, és meghalt. Nagyon tehetséges íróember lett volna belőle. Budán a Keleti Károly utca környékén levő pince előtt találtam rá Gálffy Lola festőre, Kántor festő feleségére és testvérére, Gittára. Pali bátyjuk nem volt ott. Kántor Misa pedig katonáskodott. Nagyon elkeseredett állapotban voltak. De azért megörültünk egymásnak.

K. L.: - Barcsay Jenő a felszabadulás után a Képzőművészeti Főiskolán kezdett tanítani. Legendás hírű és tekintélyű művészeti anatómiatanár volt évtizedekig. Hogyan kezdődött mindez?

B. J.: - A háború után kora tavasszal a főiskolán is megindult a munka. A hiányzó tanárok helyébe újabbról kellett gondoskodni. Egyik nap értesítést kaptam, hogy megbeszélés végett menjek a főiskolára. A tanári kar egy része már várt reám, szívesen fogadtak. Azután afelől érdeklődtek, elvállalnám-e az anatómia oktatását. Igennel feleltem. Azzal ugyan tisztában voltam, hogy a funkcionális anatómia oktatása nem is olyan egyszerű dolog, de meg kell próbálni. Csak később árulta el valaki, hogy Krocsák Emil ajánlott engem a főiskolai tanárságra. Az anatómiatanítás nem volt kis dolog. Ehhez az kellett, hogy valakinek először is pedagógiai érzéke legyen, tudjon rajzolni és tudja az anatómiát. Az utóbbival nem nagyon dicsekedhettem akkor. Meg is kérdezte Szőnyi: „Hát Jenő, tudod az anatómiát?” Én azt mondtam neki: „Pista, énnekem annyi formai tudásom van az emberi testtel kapcsolatban, amennyit vizuális úton a magam részére meg tudtam szerezni, de hogy ezt tanítsam is, annyival nem rendelkezem.” „Hát akkor hogy akarod tanítani?” „Megpróbálom, megszerzem a szükséges dolgokat, könyveket, szerzek egy jó aktot, hozzákezek az anatómiatudásom gyarapításához, és ha nem megy, itthagynom a főiskolát.” Nahát így kezdődött el a szereplésem a főiskolán.

K. L.: - Hogyan alakult meg ez a tanszék, hogyan kezdődött el a munka?

B. J.: - Volt egy kis szerencsém is. Mégpedig az, hogy a főiskolán az élet a szénszünet miatt nem indulhatott meg. Szereztem könyveket, egy jó modellt, majd a főiskolán lévő egyetlen emberi csontváz, amelyik forgó vasállványra volt felszerelve, újságpapírba becsomagoltam, és azzal elindultam hazafelé...

K. L.: - Még akkor is a Hunyadi téri lakásba?

B. J.: - Még akkor emlékezetem szerint a Hunyadi téren laktam. Rövid ideig tartózkodtam szerencsére ott, azután átköltözködtem a Benczúr utca 12. számú házba, a Lyka Károlyék lakásának egyik műtermes részébe, amelyet tőlük kaptam meg; 12 évet töltöttem el ott, sokat dolgoztam, kisméretű figurális képeket festettem, azonkívül az anatómiakönyvem is ott fejeztem be. De ekkor még a Hunyadi téren laktam, és végigvonultam az Andrássy úton a csontvázal. Az emberek néha utánam néztek, de nem voltak megrémülve attól, hogy emberi csontváznak a lába lóg ki a papírok közül, mert hiszen akkor még az utcán itt-ott emberi tetemet is lehetett látni. Hazavittem. Reggeltől estig rajzoltam, rajzoltam és rajzoltam. Sosem felejttem el az első órát. Nagyon sok növendékem volt. Hetven elsőévesem és körülbelül negyven másodévesem. Bementem a tanterembe, ahol áporodott levegő fogadott: meleg is volt, sokan is voltunk. Az emberi koponyával kezdtem az emberi test oktatását. Később

éreztem, hogy a módszerem nem olyan, amilyennek szerettem volna. Magammal nem voltam megelégedett. Előadásaim után rendszerint szomorúan ballagtam hazafelé. A módszeremen gyakran változtattam, kísérleteztem. Hogy e téren eredményes munkát végezhessenek, újabb és újabb ötleteken törtem a fejem, amelyeket mindig rajzban próbáltam rögzíteni. Rajzban gondolkoztam. Jó néhány év múlva sok kis vázlatom gyűlt egybe. Milyen jó volt, hogy megőriztem ezeket, mert később nagy segítségemre voltak. 1953-ban funkcionális anatómiakönyv elkészítésére kaptam megbízást a minisztériumtól. Eleinte idegenkedtem, nem mertem ehhez az igen nehéz és felelősségteljes munkához hozzáfogni.

K. L.: - De végül is megszületett a világhírű Barcsay-féle művészeti anatómia.

B. J.: - Amikor a minisztérium kívánsága az volt, hogy egy anatómiakönyvet hozzak össze, akkor nekem már volt vagy öt-hatszáz ilyen kis papírra lerögzített rajzocskám, ezeknek az alapján próbálkoztam kialakítani egy funkcionális anatómiakönyvet. Bár először nem mertem vállalkozni erre a nehéz feladatra. Meg is mondtam Mihályfinak, az akkori miniszterhelyettesnek, hogy nem adok választ még arra vonatkozóan, hogy elvállalom-e, hozzákezdhetek-e egy ilyen nehéz munkához.

Nagyon sokat kínlódtam a gerincemmel, sokáig nem tudtam festeni, nem tudtam álló munkát végezni. Lementem Szentendrére. Elővettem a szerszámaimat: az állványomat, a háromlábú széket, a kazettámat, festeni szerettem volna, de fájt a gerincem. Aztán megpróbálkoztam ülve festeni, így sem ment a munka. És akkor Pestre utaztam, az aktatáskámba raktam a vázlateimat, ötleteimet, rajzaimat, és még aznap visszautaztam, és este hattól majdnem reggel négyig mást se csináltam, mint a padlóra rakosgattam a rajzocskáimat, közben ki is alakult a könyv szerkezete, csontváza. Reggel felé rájöttem, hogy én akár három anatómiakönyvet is meg tudnék csinálni. Bizonyos múltam e téren már volt, hiszen már nyolcadik éve anatómiával foglalkoztam a főiskolán.

K. L.: - Mik voltak a könyv születésének az állomásai?

B. J.: - A könyvem felépítésében a tanmenetem vezetett. E téren már tapasztalataim voltak. De szükségem volt valakire, egy arányosan felépített emberi formára, modellre, hogy annak segítségével az átírt, stilizált szerkezet élő formát sugalljon a néző számára. Ivanics Máté mint beosztottam lett a könyvem modellje. Jelenleg Patay László professzor osztályán mint oktatási segéderő dolgozik. Ahogy elkészültem a rajzsorozattal, megmutattam Mihályfi Ernő miniszterhelyettesnek, örült a gyűjteményemnek. Azonnal telefonált néhány munkatársának, s még aznap közölte a Művelt Nép Könyvkiadó vezérigazgatójával, hogy a könyvemet ki kell adni. Másnap természetesen föl kellett keresnem a vezérigazgatót, hogy a még nem tisztázott kérdéseket megbeszéljük. Rövid időn belül a nyomdába kerültek a rajzaim. Az Offset Nyomda vállalkozott arra, hogy a könyvem nyomdúcait elkészítse. Nagyon előrelátó és óvatos voltam. Engedélyt kértem a nyomda igazgatójától, hogy az előkészítő munkálatokban részt vehessek. Sokszor csak éjfél felé kerültem haza. Minden lapot külön megnéztünk, a nyomtatokat megbíráltuk, s csak azután kezdtek hozzá a sokszorosításához.

K. L.: - Az elkészült könyv szerzője 1954-ben Kossuth-díjat kapott. A könyv második kiadását már a Cserépfalvi Imre igazgatósága alatt megalakult Corvina Könyvkiadó jelentette meg, amelyik azóta is állandó kiadója a könyvnek, amely nyolc-kilenc idegen nyelven jelenik meg folyamatosan, és az egész világon ebből oktatják az újabb és újabb művésznemzedékeket. E világhírű művészi, tudományos és pedagógiai teljesítmény első haszonélvezője a főiskola, illetőleg a Barcsay Jenőre figyelő művésztanítványok nem egy nemzedéke volt. Hadd forduljunk vissza az első főiskolai évekhez: kik voltak az első tanítványok?

B. J.: - Először - ha megengedné - megemlíteném néhány nagyszerű tanárkollégámat, mert hiába vannak tehetséges növendékek, ha nincsenek tehetséges tanárok. Én nem tudom elképzelni, hogy egy rossz festő jó tanár lehessen. Mert annak nincs hitele, a növendék nem hisz egy kis tehetségű embernek. Akkor olyan emberek tanítottak, mint Szőnyi, aztán Kmetty, Bernáth, Pátzay. Ilyen tanárkollégáim voltak.

A növendékeim közül nagyon is kiugrott Kondor Béla. Érdekes, az óráim alatt nem vettem észre, nem éreztem azt a nagy tehetséget. Természetesen nem is érezhettem, mert nálam inkább anatómiai szempontból kialakított, fölépített rajztudásra volt szükség. Kondor Béla nagyon csendes ember volt, azt a témát, amit tőlem kapott, mindig kifogástalanul megoldotta; éreztem, hogy formaérzéke van, és érzi a teret, a formát. Később, amikor tőlem elkerült, harmad-, negyedéves korában, néha meghívott a kis műtermébe. Olyankor elcsodálkoztam. Kondor Béla már kész ember, kész festő, kész rajzoló volt. Öneki nincs mit tanulni itt a főiskolán. Különbözik amikor megemlékeztek róla a Kossuth-klubban, akkor Nagy László engem is megkért, hogy mint volt tanárja, mestere, egy pár szóval méltassam Kondor Béla jelentőségét. Az első mondatom az volt, én mestere nem voltam, igaz, hogy Kondor Béla minden kiállítási katalógusában mint mesteréről beszél rólam. Nem, én nem voltam mestere, én csak anatómiára tanítottam. Amit ő tanult tőlem, azt nem közvetlenül tőlem vette át, hanem - ahogy ő mondta - a rajzaim voltak rá eleinte hatással.

K. L.: - Tetszett említeni Nagy László nevét. Ő is tanítványa volt?

B. J.: - Igen. Ő, azt hiszem, két évet végzett a főiskolán. De egyáltalán nem emlékszem a figurájára, pedig jellegzetes lehetett, hiszen sántikálva járt.

Mit is említek én még a főiskolával kapcsolatban? Még csak azt mondhatom el, hogy ott harminc évet töltöttem el, hetvenöt éves koromig tanítottam, mindig nagyon jól éreztem magam a fiatalok között. A fiataloktól elsősorban merészséget, bátorságot lehetett tanulni. Szeretek fiatalok között lenni, úgy érzem, hogy ők is ragaszkodnak hozzám.

K. L.: - Elég szokatlan dolog, hogy valaki idős korban kezd el tanítani. És Barcsay Jenő nem volt fiatal, amikor elvállalta a főiskolai tanárságot; hogy tudott belejönni a tanításba, az oktatásba?

B. J.: - Nehéz életem volt. Tudtam, hogy a művészetből én megélni sosem leszek képes, mert a művészetet olyan nagy dolognak és különös ügynek tekintettem mindig, hogy azt az anyagiakkal kapcsolatba hozni nem is illik. Éppen ezért az életemet úgy rendeztem, hogy másképpen tartsam fenn magam. Inasiskolában tanítottam tizennégy évig. Jól éreztem magam az inasok között, jó barátok voltunk, sohasem tartottam meg azt a bizonyos három lépés távolságot, se az iparostanonc-iskolában, se pedig később a Képzőművészeti Főiskolán. Persze hogy barátaim voltak, mert jóban, rosszban mindig együtt voltunk. Tizennégy évet töltöttem ott el, és ott tanultam meg, hogy hogyan kell úgy tanítani, hogy óra végeztével a tanuló a kijelölt anyagot magáévá is tudja tenni. De hát én nem tanítottam, én beszélgettem a növendékeimmel, a tanításnak ezt a módszerét nem hiszem, hogy meg lehet tanulni, valakinek vagy van ilyen érzéke, vagy nincs. Amikor Berény bejött az óráimra - nagyon szeretett az én óráimon lenni -, azt kérdezte egy alkalommal: „Te Jenő, hol tanultad meg a tanításnak ezt a módszerét?” Mondom: „Nézd, kedves Róbert, én tizennégy évig inasokat tanítottam, és ott úgy kellett tanítani, hogy a gyerek óra alatt tanulja meg a leckét, mivel az inasoknak nem volt idejük arra, hogy otthon foglalkozzanak az anyaggal.” Én ezt a módszert használtam a főiskolán is. Az anatómia nem tisztán elméleti, hanem gyakorlati tárgy is.

K. L.: - A felszabadulást közvetlen követő években felpezsdült a művészeti élet. Milyen irányzatok, milyen törekvések jelentkeztek?

B. J.: - Közvetlenül a felszabadulás után természetesen zűrzavar volt az élet minden területén, itt nálunk is. Mindenki folytatta azt, amit felépített, kialakított a felszabadulás előtt. Voltak posztimpresszionisták, impresszionisták, konstruktivisták. A szürrealizmus mint olyan csak később alakult ki. Szentendrén különös hangvételű szürrealista festészet indult el, amelynek képviselői elsősorban Vajda és Korniss. Nem véletlen, hogy részben Szentendréhez kapcsolódik ez a különös festészet, mert ennek a kis városkának a hangulata nem mindennapi. Vajda Lajost Klee érdekelte akkor elsősorban, de érdekelték a szovjet festők, a francia szürrealisták is. Vajdának a művészete tulajdonképpen nagyméretű drámai szénrajzaiban érte el munkássága tetőfokát. Akkor lett Vajdából Vajda. Ő indított el a magyar képzőművészetben egy olyan irányzatot, amelyet ma magyar szürrealizmusnak hívnak és tekintenek. És belőle indultak el később azok a festők, akik barátai is voltak; elsősorban Bálint Endrét kell említenem, valamint Szántó Piroskát és Vajda Júliát, aki Vajda Lajos felesége volt később. Meg kell említenem Korniss Dezsőt, aki Vajdával együtt járta a falvakat, különösen a szentendrei szigetre kell gondolnom, oda jártak a magyar népművészeti motívumok miatt. Korniss művészete a népművészet gazdag tárházából - amely szinte kimeríthetetlen - használt fel motívumokat.

Na de nem egészen ez volt a kérdés, egy kicsit elkalandoztam. Azt hiszem, te azt kérdezted tőlem, hogyan alakult a festészet 1945 után. Részben feleltem a kérdésre is, mert elmondtam, hogy voltak impresszionisták, posztimpresszionisták. Főképpen Szőnyi piktúrájából indultak el azok a festők, akikre én most gondolok. A fiatalságnak igen nagy részét az én festézetem is érintette, amely a kubizmus eredményein épült föl. Cézanne volt az elindítója tulajdonképpen annak az irányzatnak, amely az impresszionizmus után bizonyos rendet próbált teremteni az európai festészetben, és a kubizmus is Cézanne festészetére vezethető vissza. Cézanne festés közben nem gondolt semmiféle izmusra, ő festette a képeit, és miközben kialakultak a képei, közben eredményeket ért el, festői problémákat oldott meg, anélkül hogy ő azt akarta volna. Ez a név akkor, abban az időben gúnynév volt. Énnekem fiatal koromban Munkácsy, Mednyánszky, Rudnay, Rippl-Rónai, Nagy István voltak a mestereim, ez a festészet ivódott belém, és így kerültem ki azután Párizsba. El lehet képzelni, hogy amikor legelőször Picasso meg Matisse művészetével találtam magam szemben, milyen nagy feszültségek keletkezhetnek bennem. De aztán a korommal együtt ezek a feszültségek feloldódtak, és így alakult ki a festézetem.

ILLYÉS GYULA

K. L.: - 1945. február 6-án Szabó Lőrinc néhány soros levelet kapott, a szövege a következő volt: „Kedves Lőrinc, volna ott hely nagyobb számú család számára? Azt mondják, arra már konszolidálódottabbak a viszonyok. Küldj valami üzenetet! Szeretettel, Gyula.” És mellé írva: „Élünk, ölel Laci.” Így tudta meg Szabó Lőrinc, hogy két íróbarátja, Illyés Gyula és Németh László családjával túlélte az ostrom nehéz perceit. Hadd kérdezzem meg Illyés Gyulát, hogy mi előzte meg ezt a levelet?

I. Gy.: - A Rózsadombnak, a Szemlő-hegynek a tetején laktunk. Ritkás házak vannak erre. Úgy fordult, hogy karácsonytól kezdve Németh Lászlóék - ők még kijebb laktak, még lakatlanabb helyen - felajánlásunkra idejöttek a mi lakásunkba. Ebbe a szobába voltak ők betelepítve. Itt, ebben a sarokban volt éppen Németh Lászlónak egy matracon a helye. A kislányoké amott. Nemcsak ők jöttek a maguk családjával, Mezőszilasról Némethék elég népes rokonsága is öhozzájuk menekült a Törökvész útra. Ők is idejöttek. Ez a ház így, a kétszobássá romosodott lakás eléggé tele volt. Bizony, időnként zilált állapotok is voltak, kósza rablások, egyebek. Azt hallottuk, hogy viszont lent a Pasaréten már előljáróság is működik. A nőket - fiatal lányok is voltak - olyan helyre akartuk telepíteni, ahol teljes nyugalomban lehetnek. Ez volt ennek a levélnek az előzménye. És az, hogy éppen erről az előljáróságról följött hozzám egy már magyar karszalagos rendőr, engem le akart vinni az előljáróságra. Azzal, hogy megalakult a Nemzeti Parasztpárt, és én annak máris valami vezetőségi tagja vagyok. Félttem itt hagyni a családot, a ház tömve volt gyerekekkel és aggastyánokkal is. Nem tudtam azt sem, hogy milyen lesz a helyzet. Nyilván ezzel a civil rendőrrel küldtem el ezt a levelet, választ kérve Szabó Lőrinctől, van-e ott hely. Erre vonatkozik az a válasza, hogy a helyzet kétségbeejtő, gyere azonnal.

K. L.: - És mi történt azután?

I. Gy.: - Lementem mégis Szabó Lőrincék lakására, miután megtanácskoztam Németh Lászlóval, hogy átveszi a „parancsnokságot”. Flóra, feleségem, nem akart engem egyedül elengedni; az út is még bizony veszélyes volt, itt-ott lövöldözéseket is lehetett hallani. Szabóékat nem a lakásban, a pincében találtuk, majdnem úgy összezsúfolva, mint mi, hozzájuk meg Móricz Virág családja menekedett. Bizony, elég szomorú dologról értesültem. Nem tudnám pontosan felsorolni dátum- és eseménysorrendben. Nyilván ellenőrizni tudod, hogy Lőrincet már behívták-e akkor az előljáróságra. Az ott megalakult nemzetőrség vagy rendőrség őt rögtön azok közé sorolta, akiket át kell majd adni a hatóságnak. Megint nem tudom pontosan, aznap-e vagy a következő napokon, átmentem először az előljáróságra. A legfőbb parancsnok - egy asszony, fiatal özvegye egy eltűnt, a Magyar Csillagban is szerepelt költőnek - hozatta be, egy éjszakát ott is töltetett vele. Szavaimra, Szabó Lőrinc védelmében, azt felelte csaknem érzéssel, de mégis elég ellenségesen, hogy tulajdonképpen Szabó Lőrincnek javára lesz ez a fogság, mert biztosítja testi épségét. Ezt nem értettem, ismét nem tudom, hogy akkor már töltött-e ott napokat Lőrinc vagy nem. Az igazi veszély az volt, hogy akkor háborúsbűnös-listákat már-már következményekkel csináltak, elégséges adatok híján is, nagyjából bemondásokra.

K. L.: - De ezek a listák nem hivatalos listák voltak, csak egyes lapok közölték ezeket.

I. Gy.: - Ez összeolvadt a hivatalos névsorral; a veszély az volt, ha egy lap valakiről azt írta, hogy háborús bűnös vagy fasiszta, azt következően bármely rendőrkapitányság letartóztathatta, és bizony akkor már az illető léte életveszélybe is kerülhetett; nem lehet tudni, hogy mi

történik vele. Nem emlékszem, hogyan, bekerült Lőrinc később a Bimbó utcai rendőrkapitányságnak a pincéjébe is, ottan több napig volt, azt hiszem, ez már áprilisban lehetett. Akkor mi átmenetileg Pesten voltunk Flórával, ott értesültem erről. Azaz jöttek nyilván ismét a Klárák a hírrel. Fölkerestem Zilahy Lajost, aki a Magyar-Szovjet Társaságnak már valami elnöke volt. Ebben az időben már nekem is volt valami hivatalos tekintélyfélém: még Pestre átmenet olvastam egy utcai plakátról: éljen a Nemzeti Parasztpárt ötös vezetősége: Veres Péter, Erdei Ferenc, Kovács Imre, Farkas Ferenc és szerénységem. Volt valami igazolványfélénk. Ért annyit, hogy jobban beengedtek hivatalos helyre, mint mást. Megkértem tehát Zilahyt, menjünk át azonnal a Bimbó utcai rendőrségre, akármilyen módon. Belátta ő is, hogy percek vagy órák alatt súlyos dolgok dőlhetnek el. Előző nap még hideg volt, rajtam vastag bunda volt, erre emlékszem, Zilahyn ugyancsak. Az Athenaeum pesti épületétől gyalog ebben a hirtelen kitört forróságban, bundában, romos utcán, törmelékek között átgyalogolni Budára nagy kerülővel, kimerítően soká tartott. A mostani Szabadság-hídon volt valami pallószerű átjáró, és még lejjebb valami szükséghid, azon keltünk át. Ebben a fogházban szerencsénkre Zilahy állásának még nagyobb tekintélye volt, mint az én parasztpárti vezetőségi tagságomnak. Rögtön bekerültünk a kapitányhoz. Igen udvariasan fogadott bennünket, rögtön fölfedezte ez is, hogy kicsoda Szabó Lőrinc. Kérésünkre azt felelte, intézkedni fog, hogy előbb-utóbb elengedjék, menjünk csak nyugodtan haza. Azzal érveltem, hogy a fogoly családja meg van riadva, végzetes rossztól tart, engedje el a mi felelősségünkre azonnal. Alighogy mindez lezajlott, következett a tán ennél is fenyegetőbb eset, most azzal az első hírrel, hogy Lőrinc most már az Andrássy út 60-ban van. Ezt - nem tudom másnak mondani - önbuzgalmi följelentés indította meg. A fővád most is a *Vezér*, az „óda Hitlerhez”. Ennek a történetét pontosan tudtam. Szabó Lőrinc valóban írt egy verset *Vezér* címmel. De még 1928-ban. Afféle típust ábrázoló vers volt. Ahogyan Shakespeare is le-leírja a hercegkisasszonyt, a kalmárt, a papot mint alakzatot. Szabó Lőrinc így írta le, milyen a vezér, de akkor, amidőn még Hitler, hogy úgy mondjam, ki se jött a tojásból. A félreértés később kiderült, de ezt a verset a Virradat is leköszölte, a szerző tudta nélkül, aki akkor katona volt. Ezt verte föl a hírverés, azzal, hogy ezt az embert, aki Hitlerhez magasztaló ódát írt, röviden, azaz teljesen el kell intézni. Flórával elmentünk még azon éjszaka Erdeihez, a belügyminiszterhez. Sok ellentétem volt Erdei Ferencsel, de utólag is leteszem emléke előtt a hálának a tanújelét. Ha embert kellett menteni, ha valami igazságot ő maga a saját hatáskörében érvényesíteni tudott: talpig ember volt. Felöltözött. Ketten átmentünk az ÁVO központjába, és akkor megindult a telefonálgatás, Erdei, én és az Andrássy út 60-nak a parancsnoka, majd még felsőbb parancsnokok között. Megígérték, hogy kiengedik. Most nem jöhetett rögtön velünk. De az, hogy maga Erdei járt ott, ennek megvolt az a hatása, hogy visszaviszik Budára, és ott fogják kiengedni. Nagyjából így áll össze a fejemben az emlék.

K. L.: - Végül is hogy tisztázódott azoknak az íróknak a helyzete, akiknek az első napokban, hónapokban nehéz volt visszatérni az irodalmi életbe?

I. Gy.: - Májustól kezdve, azt hiszem, nem volt hét, de talán nap sem, hogy a Szociáldemokrata Párt, a Polgári Radikális Párt és a Kiszármagpárt lapjai ne közöltek volna támadó cikket Szabó Lőrinc, Németh László, Tamási Áron, Kodolányi, Féja ellen. Állandóan a háborús bűnösök listáján, kirívó helyen szerepeltették őket. Nevük bárhol merült föl, nyílt rögtön a támadó pergőtűz. Nemcsak a magyar irodalomból való kivetésük lett követelmény. Hanem a cikkek, felszólalások szerint az egész szellemi életből. Jó egypárszor leíratott, hogy rájuk, népbíróság elé kerülve, kivételesen szigorú ítéletet kell kiszabni. Ez odáig ment, hogy a Népszava például közölt olyan cikket is, amely népbíróságot sürgetett még az ellen is, aki ezeket akármilyen módon pártolni vagy menteni igyekszik. Ez igen durván személyemre vonatkozott. Nem akarom megnevezni, ki írta le s tette ezáltal majdnem szociáldemokrata

pártközi értekezlet anyagává. Erre írtam én azt a cikket, amiben nagyjából megcáfoltam a vádakát, cáfolni igyekezve azt az „elméletet” is, hogy a nagyobb tehetségnek nagyobb büntetés jár. Főleg írók esetében tartottam ezt akkor veszélyesnek, hisz őket mindig arra biztatja a közvélemény, mondják ki, ami a szívükön fekszik. Az írók nem politikai módon válogatják meg művészi írásaikat, s így személyes megnyilatkozásait sem, hanem líraian. Ahogyan a francia forradalom végzetes hibát követett el, hogy Chénier-t például kivégezte, úgy a magyar forradalom is, ha művészi adottságú és természetű embereknek akármilyen módon vérért vesz. Elég erős hangú cikk volt. Azt kértem, hogy a Szabad Szóban, ez volt a Nemzeti Parasztpártnak a lapja, vezércikként jelenjék meg. És ragaszkodtam, hogy ez így jelenjék meg. Volt azonban a Nemzeti Parasztpártnak másik szárnya is, ebben volt az előbb említett Erdei, együtt Darvassal. Velük sok „vonatkozásban” szemben álltam. Ebben a dologban sem adtak igazat. Végül valamiféle pártközi bizottság elé akarták vinni a cikkemet. Én képviselőségemet s nem tudom már, mi minden egyéb szerepemet kötöttem hozzá. Semmi értelme, hogy én az irodalmat képviseljem a pártban, ha éppen az irodalmat nem tudom képviselni. Ebben Veres Péter is hozzám hajolt. Összehívták nem a pártközi bizottságot, hanem meghívtak egyedül engem a Kommunista Párt székházába előzetes megbeszélésre. Az is éjjel volt, Révai, Rákosi, Vas Zoltán, Farkas Mihály, Gerő ült velem szemben. Rákosi igen egyszerűen megmondta, a cikk nem jelenhet meg. Megállapodása van, hogy a demokráciáért minden párt egyformán felelős. Ha írásba foglalom, hogy nem demokrácia van készülöben, hanem bosszúhadjárat, kompromittálódik a külföld felé az egész együttműködés. A cikkről le kell mondanom, illetve a Lavoisier és Chénier kivégzését és mind a forradalmaknak a tévedéseit, túlkapásait ki kell hagynom. Elég hosszú vita kerekedett. Akkor ébredtem rá, hogy ők maguk mennyire nem érzékelik a valóságot. Hisz még Lukács Györgynek is olyan téves ismeretei voltak, hogy például annak idején nem írtam alá a zsidótörvény elleni tiltakozást. Csak Az Est-lapok körözte ívet nem írtam alá, de azt se Babits, se Schöpflin és még sokan mások sem írták alá, mert az mondhatni alkalmazotti lista volt. Éppen ezért fogalmaztunk, Babits és Schöpflin, egy olyan általános tiltakozást a zsidótörvény ellen, ami nem Az Est-lapok fenntartását célozta. Ilyet is tisztázni kellett ott, s még egész sereg dolgot, beleértve a *Vezér* ügyét, meg hogy mi eladtuk-e magunkat Gömbösnek annak idején. Nem mondom el a hosszú csatát, hajnalig tartott. Végül fölládoztam a cikket, azon az áron, hogy írók nem fognak eleve háborúsbűnös-listára tenni, ha lesznek írói igazoló bizottságok is, mert hisz azokban jobbadán zszurnaliszták szenvedélye dönt, s nem az irodalom hallatja a szavát.

K. L.: - 1945 nyarán Petőfi-ünnepség volt Segesvárt, román-magyar baráti találkozó. A Nemzeti Parasztpárt küldöttségében Illyés Gyula is részt vett ezen.

I. Gy.: - Nemcsak a Petőfi-ünnepségre volt szándék és lehetőség lemenni. A kezdeti elég zavaros események után nyárra úgy tisztult Erdélyben, egész Romániában a helyzet - Groza Péter lett a miniszterelnök -, hogy komolyan lehetett remélni, megoldható a román-magyar barátság. Bisztrai Farkas Ferenc - a Nemzeti Parasztpárt vezető képviselője - kapott megbízást, hogy Bukarestben gazdasági kérdésekben tárgyaljon a román minisztériumokkal. Én a Petőfi-ünnepségre kaptam kiküldetést. Ugyanakkor a román-magyar szellemi együttműködés „megközelítésére” is. Így kerültünk le. Mindenütt megálltunk, ahol magyar telepek voltak, magyar írók. Ott lent találkoztunk már Haraszti Sándorral, ő a Petőfi-ünnepekre, azt hiszem, a Kommunista Párt részéről jöhetett le. Már az erdélyi magyar írókkal együtt beszélünk. Ők is reményteljesen látták a jövőt. Kurkó Gyárfással beszélünk, Asztalosossal, Nagy Istvánnal, Balogh Edgárral. Bukarestben Grozával volt nagyon szívélyes tanácskozásunk. A kedélyes, baráti együttlét adomaszerű jelenettel kezdődött. Pesten akkor még elég ritka volt a gyümölcs. Ott már gyönyörű zöld, illetve piros paprikákat árultak a piacon. Mi Farkas Ferencsel saját kosztunkon éltünk. Nem tudtuk még, hogy hol lehet enni, tehát szalonnát vittünk magunkkal

innen Pestről, kenyeret, a közös kis autóban ebédeltünk, vacsoráztunk. Flóra, meglátva a piacon a gyönyörű zöldpaprikákat, az irattáskámat vette tele paprikával. Így mentünk be Grozához, nagy eszkorttal. Kezeltünk. Irattáskámban volt a magyar kormány hivatalos megbízása, hogy kötelezően tárgyalhatunk. Kértem, mintegy titkárnőmtől, Flórától, adja ide a „diplomata”-táskám. Ahogy kinyitottam, kiömlött a paprika a fogadóterem közepére. Hogy milyen ember volt Groza? Fölugrott a mozdony nagyságú íróasztala mögül, guggolt le ő is, együtt kapkodtuk össze a paprikát, nevetve. Ilyen közel a két nemzet, azt hiszem, szellemileg nemigen volt, mint akkor Groza termében, ennek a jelenetnek a hatása alatt. Azt hiszem, még a román paprika ellenében megkínáltuk Grozát, vegyen egy kis magyar szalonnát. Értelmes, kitűnő demokrata szellem volt Groza. Mindenben megegyeztünk, hogy amit lehet, bár rengeteg a nehézség, de meg fogunk oldani.

K. L.: - Akkor a bukaresti rádióban is tartott előadást Illyés Gyula.

I. Gy.: - Azt hiszem, maga Groza mutatott be az ottani nemzetiségi miniszternek. Azzal is a hangnem olyan volt, hogy tán meg lehet csinálni, ilyen addig nem volt, valami őszinte román-magyar baráti társaságot. Ennek példájára összefűzni egyenjogú alapon az erdélyi magyarságot és románságot. Megkérdezte, hajlandó vagyok-e erről a román rádióban beszélni magyarul, majd franciául. A magyaroknak magyarul és általában a románoknak, szászoknak franciául. Készségesen vállaltam, el is mondtam a beszédet. Ennek alapján képzelem el változatlanul az együttműködést a román szellemi élettel. Abban a hangulatban, ami akkor egész Romániában, nemcsak Erdélyben, Groza szellemében elterjedt. A baj, hogy nem ismerjük kölcsönösen egymást - ezt fejtegettem. Noha én véletlenül eléggé ismerem a románságot. Népművészetüket magam is tanulmányoztam. Aki Magyarországon Bartók műveit ismeri, az már egy kicsit azzal is büszkélkedhet, hogy tudja a lényegét: honnan kell elindulni a románság megismerésére. Ez volt még a gondolatmenetben, hogy most már a románok is ismerjenek meg bennünket. Nem mondom, hogy egy román Bartók dolgozza fel úgy a magyar folklórt, a magyar népdalt, ahogyan Bartókék a románt is feldolgozták. De ez legyen mégis az együttműködés alapja. Ezt, mikor visszafelé jövet mentünk be Erdélybe, a magyarok már úgy „hallották”, és abban a hitben voltak, hogy meg is valósult, amit én reményként mondtam el. Szinte nekem kellett őket egy kicsit nem kijózanítani, hanem a helyzetre úgy visszavezetni, hogy az bizony még csak kíváncsi. Hozzá kell tennem, hogy kivéve az egy Nagy Istvánt, akivel ottan valóban volt komoly nézeteltérésem, a többiek mind ezt az utat látták helyesnek. Így már-már megbékéltem véltem az erdélyi magyarságot, amikor onnan eljöttünk. Mégis azt hiszem, hogy az út nem volt hiábavaló. Később Groza eljött egyszer látogatóba Pestre. Magyar cigányokat hozott magával. A banketten elég távol ültem tőle Flórával. Behívatta maga mögé a cigányokat, magyar népdalokat muzsikáltatott, és felém intett, hogy lám, azért van fejlődés, megindult! A beszélgetés most is emberi légkörben folytatódott. Nagyon sajnálom, hogy aztán nem így folytatódott, később.

K. L.: - Az 1945 utáni irodalmi élet kiteljesedését jelentette, hogy 46 őszén megindult a Válasz. Ennek a főszerkesztője Illyés Gyula lett. Illyés Gyulának volt ezt megelőzően is folyóirata, a Nyugatnak már szerkesztője volt, és a Magyar Csillagnak főszerkesztője, amelybe épp a legnehezebb idő alatt szekértáborba gyűjtötte az egész magyar irodalmat. Miért épp a Választ indította meg, szerkesztette ekkor?

I. Gy.: - Ez elsősorban nem az én érdemem. Már a Nyugat és a Magyar Csillag szerkesztőségi posztjára is nagyjából úgy kerültem, mint Rákóczi, amikor elrabolták, hogy forradalmi sereg vezére legyen. A szükség sodort oda. Babits meghalt, a Nyugatot tovább kellett menteni. A Magyar Csillag kínálkozott arra, hogy összefogja az igazi magyar irodalomnak értékeit. A 45-ös évek után valóban megindult az irodalmi élet, és mégsem indult meg; egy különös félreértés

folytán. Az Írószövetséget mindnyájan úgy tekintettük, én elsősorban, mint afféle érdekszövetséget, mondhatnánk szakszervezetet. Ennek megvolt az oka is, mert általában annak a művét adták ki, azt szerepeltették a folyóiratokban, aki tagja volt az Írószövetségnek. Ez már valami lepecsételtetést jelentett. Rajta voltam, hogy azok az írók, akiket nemcsak én, hanem már az akkori köztudat, azóta az irodalomtörténet a korszak nagy íróinak tekintett, elsősorban tagjai legyenek az Írószövetségnek. Én ezt csak képviseltem vagy bejelentettem; nem tudtam például arról, hogy Szabó Lőrincet valóban fölvevették-e. Csak akkor értesültem, meg kell mondanom, milyen meghökkenéssel, mikor Kárpáti Aurél, Bóka László, majd Zsolt Béla és még nem tudom, kik, kiléptek az Írószövetségből, tüntetően első oldalas újságcikkkel tudatva: nem hajlandók egy társaságba ülni Szabó Lőrincel és Németh Lászlóval. Szerintük az Írószövetség demokratikus intézmény, és azokkal, akiket ők nem tekintenek demokratának, nem ülnek együvé. Ez azt jelentette, hogy ezeknek nehezen lehet kiadni a könyvét, folyóiratban nem fogadják el őket. Ezért is kellett független folyóirat. Az első Válasz utolsó szerkesztője Sárközi György volt. Özvegye Molnár Ferencnek és Vészi Margitnak ritka bátorságú, jó karakterű, humorismerő, briliáns fejű leánya volt. Megörökölte apjának a Nyúl utcai szerény villáját. Ott találkoztunk, a régi, még a Sárközi György által szerkesztett Válasznak a munkatársai. És ott merült fel, hogy indítsunk olyan folyóiratot, amelyben „mi is” szerepelhetünk. A körülmények megint elraboltak engem, az irányítás mondhatni látszólagos szerepére. A tényleges szerkesztés az úgy folyt, hogy már az első szám után áradó kéziratok közül elbírálta a modern verseket Weöres Sándor, a hagyományosakat Szabó Lőrinc, a prózát Sarkadi s még egypáran. Amit ők elfogadhatónak átszűrtek, azt Márta betette a ridiküljébe. Akkoriban műstoppolásból élt; ez külön ipar volt: ha valakinek kiegészítették cigarettával a ruháját, ugyanabból a kabátból kihúztak egy szálát, és azzal finoman úgy bestoppolták, hogy a lyuknak nyomát sem lehetett látni. Ezt a művészetet Márta tökélyen művelte, egy ilyen műhelyben volt ő alkalmazott. Flóra viszont a gyógypedagógiára járt be, romot takarítani, vele egy villamoson. A villamosban Márta kivette a kézításkájából a kéziratot, átadta Flórának, ő elhozta a maga kézításkájában nekem. Én „szentesítettem” Lőrinc, Weöres és Sarkadi és a többieknek a véleményét, fedezve már politikailag vagy világnézetileg. Flóra ridiküljéből éppúgy a villamoson visszaadta Mártának a kéziratot, elmondva esetleges megjegyzéseimet; így ment az nyomdába. Először itt Pesten, később Tóth László, a kecskeméti református egyház nyomdájából, ahol egykor a Tanút is szedték, jelentkezett, mikor már anyagilag nagyon nehezen voltunk. Ő nekünk is hitelben nyomta a lapot, de azért Molnár Ferenc háza csak ráment Márta vállalkozásaira. Ott a Nyúl utcában mindvégig kitűnő együttes volt, ittuk az ingyen feketekávé a tágas teraszon, ott volt már Pilinszky, dolgozott a lapban Vas István, Zelk Zoltán. Itt beszéltük meg a hazai helyzetet, itt írta Bibó remek tanulmányait. Mindez a Válasz megfojtásához vezetett. Volt megint éles diszkusszió Révaival, ezt Márta is vívta már, s bizonyos vagyok, hogy szóban ő győzött. Ha az imént letettem a koszorút Erdei emléke előtt, illet érdemel Sárközi Györgyné is. Mártának kiváló taktikai érzéke, főleg humora volt; valóban Molnár Ferenc és Vészi Margit együttes tehetsége forrt benne. Révai végül a maga módján, éppen parasztfiúkkal támadtatta meg a Választ. Nagy cikkel a Szabad Népben: *A Válasz a lejtőn*. Aki a Válaszba írt, az nem remélhetett karriert. Akárki volt, rajta megmaradt a minősítés: a Válaszba írt. Végül én magam figyelmeztettem az embereket, ne írjanak ide, ha jövőt akarnak csinálni. Legvégül nem kaptunk papírt sem, a Válasz megfojtódott.

K. L.: - Az 1945-49 közötti időszak történelmünknek egy körülhatárolható, lezárt korszaka. Most visszatekintve, hogyan emlékezik erre Illyés Gyula?

I. Gy.: - Örülök, ha az ember visszaemlékezve valami megbékülést érezhet. Nem haragszom én például a Haladásra sem. Épp ezért tárgyilagosan mérhetem még azt is, hogy ki volt már személy szerint irányomban türelmetlenebb, Milotay Istvánnak vagy Zsolt Bélának a köre.

Mindegyik kör volt. Egyformán tévedtek. Gondolom, ezt az idő is igazolta már. Nem lettem sem én, sem a mi csoportunk nem lett olyan hazaáruló, amilyennek elsőül Milotay köre ugyanúgy börtönt követelve ábrázolt bennünket. És nem lettünk tán az emberiségnek sem olyan árulói, ahogyan a Haladás köre és a szociáldemokrata szellemi tábor zöme ezt a csoportot ábrázolva jövendölte. Azt hiszem, kellően kiderült, ki Németh László, ki Bibó István, ki Veres Péter. Az irodalmi visszaemlékezést, bármilyen fájdalmas, sőt gyakran megszégyenítő, egészségesnek tartom, egyben kívánom, hogy így műveljük tovább, mindig tüzetesen nézve a részleteket, olyan elfogulatlansággal, ahogyan a természettudós még az ártó férgeket is végül szinte szeretettel veszi a csipeszére, és tartja a nagyító elé.

KERESZTURY DEZSŐ

K. L.: - Volt egy régi újság, amelyik Budapesten jelent meg német nyelven, és amelyiknek az a nevezetessége, hogy Hitler idejében német nyelvterületre közvetíthette az antifasiszta irodalmat. Nemrégiben egy jelentős disszertáció is megjelent erről, Németországban készült, a budapesti bölcsészkar adta ki: a Pester Lloydnak az antifasizmusát tárgyalta, szerzője a kalandos sorsú Brachfeld Siegfried volt. Ebben a korszakban az irodalmi rovatot Keresztury Dezső szerkesztette.

K. D.: - Nemcsak az irodalmi rovatot. Ehhez annyit kell tudni, hogy én német szakosként végeztem Pesten az egyetemet; 1928-ban doktoráltam, akkor Farkas Gyula meghívott a berlini egyetemre magyar lektornak és az ottani Magyar Intézet könyvtárosának. 36-ban jöttem vissza Magyarországra, amikor számomra már tűrhetetlen volt a német nácivilág. Miután közben elég jól megtanultam németül, s minthogy a tanári fizetésből akkor sem nagyon lehetett megélni, mellékállásként elvállaltam, hogy a Pester Lloyd tárcarovatát szerkesztem. Lassanként azonban kihaltak vagy visszavonultak az idősebb rovatvezetők, úgyhogy 2-3 év múlva voltaképpen az egész kulturális résznek én lettem a felelőse. Igen nehéz feladat volt. A Pester Lloyd igen nagy múltú és nagyigényű újság volt. Két teljes lap jelent meg. Egy reggeli lap, amelyik a maga teljességében tükrözte a magyar világot, és egy esti lap, ami megfelelt mondjuk Az Estnek, tehát a parlamenti, tőzsdei tudósításokat hozta, s hasonló híreket. Ezt a két lapot el kellett látni az egész magyar műveltség anyagával, mert ez volt a világ felé a német nyelven olvasók számára a magyar műveltség, magyar gazdaság és a magyar politika legfontosabb kirakata. Egyfajta magyar félhivatalos. Ahol az a sajátos helyzet alakult ki, hogy a nácik kezdetben még szinte egyetlen diplomáciai kapcsolatának a félhivatalosa, bár ki nem mondottan, de lényegében antifasiszta kultúrpolitikát folytatott. Ez nem kétkrajcárnyi kockázattal járt. Huszárcsínynek nem nevezhetem, de taktikának igen, mert néhány évig eltartott; huszáros bátorság kellett hozzá, és okos körültekintés is, hiszen mindez német nyelven történt, s a Lloyd egyre népszerűbb lett a náci Németországban. A nagy, nyíltan támadhatatlan német humanista műveltség jegyében csináltuk, kitűnő munkatársakkal, tapasztalt vezetőkkel. Olyan mértékig folytattuk, hogy a végén a náci német hivatalosság kénytelen volt kényszerszövetségeseinek túl népszerűvé lett félhivatalosát kitiltani Németországból. Ez jellemezte általában a helyzetet; részletekre kitérni itt és most nincs idő.

K. L.: - A Pester Lloyd meddig működhetett, meddig jelent meg?

K. D.: - A Pester Lloyd megjelent mindvégig, amíg a németek Magyarországon voltak. De az a Pester Lloyd, amit mi szerkesztettünk, tehát aminek a szerkesztésében az említett rejtett antifasizmus érvényesült, csak addig jelent meg, amíg a németek meg nem szállták az országot. Akkor mi, vezető emberek, letettük a tollat. Ezt be is jelentettük. Nem volt egészen kockázat nélküli ez a tüntetés sem. El is fogtak azonnal hármat a zsidók közül, azok eltűntek nyomtalanul. Nálam nyilván fontosabb és politikailag érdekesebb embert is találtak; engem más oldalról - az Eötvös-kollégium tanáraként - kezdtek megszorongatni.

K. L.: - A felszabadulás után Keresztury Dezsőt az Eötvös-kollégium élén találjuk. A Képes Világ című hetilap, amelyiket a Nemzeti Parasztpárt jelentetett meg...

K. D.: - Szabó Zoltán szerkesztette.

K. L.: - ...45 nyarán egy fényképet...

K. D.: - ...egy egész riportot...

K. L.: - ...riportot közölt, ebben van egy fénykép, amelyiken a cserepezők között - a riport címe ez, akkoriban ismert kifejezés volt, Illyés Gyula verséből is ismert - Keresztury Dezső, a sovány fiatalember a kollégium tetején diákjaival a cserepeket rakja át.

K. D.: - A riport az újjáépülő Eötvös-kollégiumról szólt. Én akkor már igazgató voltam, és diákjaimmal együtt tataroztam. Miután az Eötvös-kollégium az ostrom alatt német katonai támaszpont volt, jóformán rommá lőtték; teteje alig maradt, középrésze leomlott. Hogy mégis a könyvtárt, az ebédlőt, tehát a kollégium két szárnyát az őszi nagy esőzéstől megóvhassuk, a nyarat arra használtuk fel, hogy átszögeltük a cseréptartó léceket, átraktuk a cserepeket; ebben a munkában voltam én együtt kollégistáimmal mint vezető, vagy mondjuk mint előmunkás. A riportban ott voltak a falat bontó, romot takarítva csákányozó kollégisták is; bemutattuk a kettészakadt épületet, ahol a levegőben lebegett a zongora, amelyik a társalgóból leszakadt a mélységbe. Az Eötvös-kollégiumot, amelynek valamikor diákja, aztán tanára voltam, s ekkor igazgatója lettem, mind szellemi, mind testi mivoltában romokból kellett újjáépíteni. Igen nagy és igen nehéz munka volt. Azért is, mert közeledett a kollégium fennállásának ötvenedik évfordulója, és ezt mégsem illett romok közt megünnepelni, főként azonban azért, mert a kollégiumra olyan szükség volt, mint a falat kenyérre. Nem véletlen az, hogy az újonnan alakult magyar kormány vezetőinek a titkárai, belső emberei majdnem mind Eötvös-kollégisták voltak.

K. L.: - De ebben az Eötvös-kollégiumban az akkori élő magyar irodalom is, amelyet ma már klasszikus irodalomként tisztelhetünk, otthont kapott Keresztury Dezső jóvoltából. Hadd olvassak fel egy meghívólevelet: „Kedves barátom, a hétfői társaság március 4-én délután négy órakor lakásomon (Nagyboldogasszony útja 11-13.) találkozik. Örülnék, ha te is eljönnél. A meghívottak jegyzékét mellékelem. Szívesen üdvözlök Keresztury Dezső.” A lista pedig a következő: Bóka László, Devecseri Gábor, Fodor József, Illés Endre, Illyés Gyula, Jankovich Ferenc, Kádár Erzsébet, Keresztury Dezső, Képes Géza, Kolozsvári Grandpierre Emil, Márai Sándor, Mátrai László, Németh László, Ottlik Géza, Rónay György, Sötér István, Cs. Szabó László, Szabó Lőrinc, Szentkuthy Miklós, Tamási Áron, Thurzó Gábor, Vas István, Weöres Sándor, Zelk Zoltán.

K. D.: - Ez a hétfői társaság magán baráti körként jött létre. A fővárosban akkor főként romok voltak; szabad nyomda nemigen; folyóiratra még gondolni is csak merész álmainkban mertünk, a Magyarok akkor még nem jelent meg, illetőleg átköltözőben volt Debrecenből. És azért, hogy az írók mégis találkozzanak, meg azért is, mert az én hivatali lakásomban az irodahelyiséget már be tudtam üvegeztetni, tehát ott lehetett tartózkodni, s végül azért is, mert feleségem cikóriából csinált néhány korsó kávé a megjelentek számára: összehívtam azokat az íróbarátaimat, akik megértették egymást, akik a magyar irodalom nagy részével együttműködtek velem a Pester Lloydnál, tehát Horthyék ellenzékében voltak, hogy egészen szelíden fejezzem ki magamat. Így jött létre ez a társaság, egyfajta élő folyóiratként; mert akik odajöttek, azok beszélgettek egymással, azonkívül 3-4-5-en fel is olvastak valamit, s ezt megvitattuk. Ha tetszik, ez volt a magyar Gruppe 47, de már 45-ben, Budapesten. A társaság össze is jött egészen addig, amíg engem el nem vittek miniszternek. Akkor már helytelennek tartottam volna folytatni, mert egyszerre politikai színezetet kapott volna a társaság, ami addig egyetértett a lényegben, de legfeljebb az újjáépítés általános politikai koncepciójában. Egy miniszter lakásán összegyűlve egyszerre pártpolitikai színezetet kapott volna az ügy. Miután én a Nemzeti Parasztpárt képviselőjében lettem miniszter.

K. L.: - Épp ezzel akartam folytatni, hogy 1946-ban Keresztury Dezső vallás- és közoktatásügyi miniszter lett. Hogyan lett miniszter, miért?

K. D.: - A két előző kérdésre adottakban bizonyos mértékig bennfoglaltatik a válasz. Én az akkor még Irinyi János utcának nevezett, ma a Móricz Zsigmond körtér egyik oldalát alkotó utcában laktam, nem messze az Eötvös-kollégiumtól. Az utolsó előtti napig megszállás alatt, tehát az ostromgyűrűn belül. És aztán hadtápterületen hosszú hónapokon keresztül. A nyáron át az akkor épp hogy helyreállított Szabadság-hídon tudtunk közlekedni, gyalog, hátizsákkal. Ha átmentem Pestre ügyeimet intézni, vagy a Vas Zoltán-féle segélyakcióból krumplit, babot fölvételezni, akkor régi barátaimat a Nemzeti Parasztpárt székhelyén találtam meg; ez az Operával szemben álló, akkor Drechsler-palotának nevezett épület első és második emeletén volt. Ott mindig értesültem arról, amiről tájékozódni lehetett, és ott kaptam mindig egy tányér bablevest is (mert akkor ott volt egy kis üzemi konyha), az is jólesett, mert egy tányér meleg leves akkora maratoni gyaloglások közben új erőt adott.

Egy alkalommal ott ülünk és beszélgetünk, amikor odalép hozzánk a Nemzeti Parasztpárt kiküldött képviselője az írók igazoló bizottságában. Az igazoló bizottságok tudvalevőleg úgy kerültek össze, hogy az öt párt küldött egy-egy képviselőt, a szakmai szakszervezet egyet, s még egy jogász képviselő is volt ott. Mondom: a derék Bakó József odajött, hogy segítséget kér, mert alig tudja megakadályozni, hogy Kodolányit át ne adják a népbíróságnak; a következő Szabó Lőrinc, utána következik Németh László, és neki nincs elég tekintélye, s ott nagyon rossz a hangulat az említettekkel szemben. Ez persze tényleg megijesztett bennünket, megvallom őszintén, engem is, holott Szabó Lőrincsel előtte való év őszén valami mentési ügyben halálosan összekülönböztem, és azt mondtam neki, hogy nem vágom le a kötélről, ha fölkitik; mert úgy viselkedett, hogy megérdemelt egy ilyen dühkitörést. No de hát azért a magyar demokráciának nem az volt a dolga, hogy a pacsirtáit fojtogassa halálra, hogy ilyesmivel kezdje az életet. Mindenképpen közbe kellett lépni. Ott ült mellettem Illyés Gyula, akivel az a szokásunk alakult ki, hogy ha komolyra fordult a szó, akkor magázódni kezdtünk. Odafordult hozzám, és azt mondta: „Maga fog odamenni, és megmenti ezeket, mert magának abban a körben nagy tekintélye van.” Ez még a Pester Lloydból származó tekintély volt. Mondom: „De én nem vagyok párttag.” Illyés: „Ha nem az, hát majd lesz!” Kovács Imre már hozta is a belépési nyilatkozatot, én aláírtam, négyen-öten aláírták, mint ajánlók. Így lettem a Nemzeti Parasztpárt tagja és kiküldöttje. Illyésnek, Révai József segítségével aztán sikerült ezt az egész íróügyet az igazságosság és a méltányosság szabályai szerint törvényesen elrendezni.

Aztán hozzáfogtam az Eötvös-kollégium újjáépítéséhez. Közben, persze nélkülem, folytak a koalíciós tárgyalások. A kultuszminiszternek kiszemelt Kéthly Anna nem lehetett miniszter, mert Mindszenty, aki akkor már primás volt, nem fogadott el marxista kultuszminisztert. Akkor még ő is erősen beleszólt a koalíciós tárgyalásokba. Kicserélték a minisztériumokat, a Nemzeti Parasztpárt engem ajánlott; engem akceptáltak. Így lettem kultuszminiszter, Illyés Gyula rábeszélésére, nem utolsósorban azért - s ez megint visszautal a Pester Lloydhoz -, mert mint a vezető újság s a nagy folyóiratok munkatársa, rovatvezetője, illetőleg kulturális mindenese, én valóban ismertem az egész magyar művelődési életet. Mint az Eötvös-kollégium tanára, igazgatója ismertem a magyar közoktatásügy igen széles területét is. Ezért hát kénytelen voltam igazat adni Illyésnek, aki újra csak komolyan ezt mondta: „Maga ismeri ezt a területet legjobban, tessék elvállalni a föladatot, ez nemzeti kötelesség!” Én vállalkoztam is, azzal a kikötéssel, hogy, nem lévén pártmber, a pártba is csak az előbb említett körülmények közt léptem be, én csak szakminiszterként, tehát a terület alapos ismerőjeként fogadom el a megbízást. Ezzel volt kapcsolatos az a kikötésem is, hogy nem vállalom képviselőiséget, hogy nekem a parlamentben ne legyen pártpolitikai szerepem, és azt is megmondtam, hogy a pártfegyelmet csak addig tartom meg, ameddig az szakmai meggyőződésemmel egyezik. Ebbe a parasztpárti vezetők beleegyeztek, mert tudták, hogy a döntő, nagy kérdésekben teljesen

együttértek velük. Vállaltak annak ellenére, hogy én azt is megmondtam a tárgyalásokon: én dunántúli úrigyerek vagyok.

K. L.: - És ha most utólag visszatekintve megkérdezném, hogy mire emlékszik örömmel, mi volt az, amit el tudott érni, meg tudott tenni ott, az új élet kezdetén a magyar kultúráért, mit említene?

K. D.: - Valahogy az egészet. Azért ne feledjük el - ezt a mai fiatalok alig értik -, hogy az a „fényes szelek” korszaka volt; igen nehezen, de csaknem tiszta lappal indultunk, hogy „megfordítsuk a világot”. Jó vezetőgárdát sikerült összeválogatnom; lehetőleg a szakma embereit kértem segítségül mindenütt, olyanokat, akik tájékozódva voltak. Nem mindig jártam sikerrel, de igen sokszor kiderült, hogy jól választottam. Olyan kitűnő művész és nyakas ember például, mint Kassák Lajos, példás tisztviselő is volt, mert őt is bevitettem a minisztériumba; vagy olyan okos és önálló művész, mint Pátzay Pál, jeles kulturális diplomata is lett a művészeti osztály élén. Hasonlót tapasztaltam más területeken is.

Örömmel emlékszem vissza arra, hogy a felelős embereken élt akkor még a magyar műveltség egységének legalább a tudata, igénye és a vágy, hogy a minisztérium együtt is maradjon. Tudtam ugyan, hogy ezt az egységet hosszú időre igen nehéz lesz megőrizni, mert hiszen olyan társadalmi, gazdasági változásokon megyünk keresztül, amelyek ezt az egységet mindenképpen fel kívánják darabolni. Elég, ha megemlítem, hogy abból a minisztériumból, amelyiknek az élén én álltam, azóta négy vagy öt minisztérium, illetőleg minisztériumi rangon lévő főhivatal lett. Hogy tehát a magyar művelődés egysége a nagy átalakulás idején a gyakorlatban is valóság maradjon, ahhoz egy nagyon modernül és alaposan átgondolt kulturális koncepció kellett. És ha valamire büszke vagyok, arra, hogy a magyar Kultuszminisztérium készítette el és tette le az asztalra nyomtatásban elsőként az új közművelődés fejlesztésének komoly tervét.

A tervgazdálkodás még csak nagyon általános körvonalakban élt, amikor mi ott munkatársaimmal együtt kidolgoztuk a magyar kultúrpolitika legfontosabb teendőinek összefoglaló áttekintését. Ami, ha röviden akarnék fogalmazni, óriási fordulatot jelentett a Klebelsberg-féle kultúrpolitikával szemben. Mert hiszen megfordította az egész kultúrpolitika társadalmi szerkezetét: megpróbálta a fejére állított piramist a talpára állítani. A régi magyar kultúrpolitika egyfajta művelődési elitet akart létrehozni. A „kultúrfölényt” biztosította volna; azt, hogy Magyarország a legműveltebb állam az utódállamok között, ahogy Klebelsberg kifejtette. Ha ezzel szemben egészséges demokratikus fejlődést akartunk elérni, akkor alulról kellett felépíteni az egészet.

Tehát rendkívül fontos volt az általános iskola megteremtése; arra kellett törekedni, hogy az egyházak végre, főképpen a feudális katolikus egyház, a nép egyházai legyenek - mint akkor még iskolafönntartók -, hogy tehát az iskola igazán a népé legyen, s hogy a felsőoktatás is elérhető legyen a nép gyerekei számára. Egyik első cikkem a felszabadulás után arról szólt, hogy népi kollégiumokat kell építeni, mert másképpen épp a nép marad ki az általános iskolából, a dolgozók iskolájából, egyáltalán a felsőbb oktatásból. Cserbenhagyhatjuk-e azt, akiért az egészet csináltuk, azt a hárommillió koldust, pontosabban a falu népét?! S hogy ezt a kultúrpolitikai koncepciót meg lehetett fogalmazni, ez talán az, ami legnagyobb örömmel töltött el. Mindent alaposan végiggondolva, kb. egyéves, másfél éves igen gondos, alapos munka alapján kifejtettem a tennivalókat. Összehívtam a magyar művelődéspolitikai egész területének vezető embereit az Új Városházának a nagytermébe, és ott egy kétórás beszámolóban előadtam a nyugtalanító kérdéseket, leírtam a helyzetet, összefoglaltam a megoldandó feladatokat. Ez volt a magyar művelődéspolitikának a felszabadulás utáni első komoly terve.

K. L.: - Szó esett itt a felszabadulás utáni első cikkről. A Szabad Szóban nem egy vezércikket írt Keresztury Dezső, az egyiknek a címe szinte jelszó is lehetne: „Ember, ember, ember kívántatik!” Tulajdonképpen az oktatásnak, az új ember nevelésének a célzata az, amelynek alapvetését ezek az írások, cikkek megadják. Másik írása pedig egy kevésbé emlegetett folyóiratban, az Embernevelésben található, ahol *Az új magyar irodalom szelleme* címmel a helyünket próbálta megkeresni a világban, épp ennek az új koncepciónak a jegyében, hogy hogyan tudunk beilleszkedni abba az Európába, amelyet az új szellemen elképzelt.

K. D.: - Látja, milyen helyes volt, hogy a Pester Lloydal meg az Eötvös-kollégiummal kezdtük! A Pester Lloydban azt az - ismétlem, nem könnyű - kultúrpolitikát úgy lehetett végigvinni, hogy azokra a nagy humánus elvekre támaszkodhattam, hivatkozhattam, amelyeket a francia felvilágosodás, aztán Goethe és az új német humanizmus, többek közt egy Humboldt testesített meg, s utánuk itthon a magyar reformkor kezdett megfogalmazni. Ez a koncepció elsőrangúan emberközpontú volt. A másik az Eötvös-kollégium. Akkoriban divatban volt, hogy létre kell hozni itthon is a kitűnőek iskoláját, és Zilahy Lajos eljött megkérdezni a kollégistákat, hogy hát az Eötvös-kollégium nem ilyen kitűnőek iskolája-e? És a kollégisták, akiket megkértünk, hogy írásban mondják meg őszinte véleményüket, személytelenül, majdnem egyhangúan leszavazták ezt. Ők nem valamilyen „kitűnőek iskolája”-nak tagjai - írták -, ők ennek a humánus, türelmes, sokirányú érdeklődésű, nyitott műveltségnek a hordozói kívánnak lenni mint tanárok az országban, mert ezt érezték igazi nagy hivatásuknak. Erre nevelt az Eötvös-kollégium. Ezek voltak az én nevelő-vizsgáztató arénáim. Megerősítettek felfogásomban a nagyvilág színterein szerzett tapasztalataim s az az itthon átélt pályaszakasz, amelyben kiderült, hogy az ellenállásban is - amennyiben volt és lehetett ilyesmi - ember, ember, ember kívántatik. Mert majdnem magára hagyva állt itthon az, aki szembeállt az uralkodásban megszervezett hatalommal. Az én számomra a magyar művelődéspolitikai fő sugalmazója lett az említett jelszó. Ez különben Zrínyitől vett idézet. Akiről azóta már írtam egy nem is olyan rossz drámát.

K. L.: - Az írótól hadd kérdezzem meg, hogy milyen érzés volt miniszternek lenni?

K. D.: - Rossz érzés, mindenképpen rossz érzés. Én nem vagyok a hatalommal élni szerető ember, én nem szeretem a hatalmat, terhemre van, elriaszt, mert tapasztaltam, hogy züllesztőbb méreg lehet, mint az alkohol vagy a nő. Voltaképpen mindenre lehetőséget ad. Tehát a jellem legnehezebb próbája, hogy miképpen élünk a hatalommal. Pláne ha valaki kiművelt, csiszolt értelemmel és megpróbáló, állhatatos jellemmel akarja ellátni azt a hivatást, hogy éljen a hatalommal. Nagyon nehéz dolog volt. Akkor íróként - talán ez a költészettörténeti érdekessége meglehet a dolognak - elkövettem azt a ritka merészséget, hogy miniszterként versbe foglaltam az ide vonatkozó élményeimet. Versben lehet és kell legtömörebben, legkevesebb hazugsággal és kitéréssel a lényegről írni. Ennek a versnek a címe: *Bársonyszékben*. És éppen arról szól, hogy miképpen érzi magát egy író, aki egy kicsit pap is kénytelen lenni, az adott esetben a gyóntató pap szerepét is kénytelen elvállalni.

K. L.: - Hallgassuk meg magát a verset is.

K. D.:

- Mint egy laikus gyóntató,
ing, stóla nélkül ülsz civilben,
s jönnek híveid: kézre kéz
siklik a zajtalan kilincsen.

Nagy Vad után a kis egér
surran be - gyónni szeretnének
mind, kit ide hajt meztelen
a nyomorúság és az érdek.

Meztelen? Nézd, hogy rejtezik
a szemérmes szegény s hogy dobja
eléd sebét és érdemét,
a maga érdekének foglya.

Hogy rábízd magad, vért ígér
szívéből s esküszik hivednek,
ki eladta minden ügyét,
barátját, Istenét, ha kellett.

Kenyér kell, állás, sebre ír:
hízelegnek és fenyegetnek.
Vad hiúság, végső remény
keresi kulcsait szivednek.

Te irígyled a gyóntatót,
az igazit: lelket cserélten
mennek ahhoz és keserűn
megbánt bűneik szennyesével,

kik gőgjük, vágyuk, cseleik
fonalát adnák a kezédbe,
mely nem köt s old: nem a tied
a béke s irgalom kegyelme.

A pap Istenre, te kire
mutass, hogy higgyenek szavadnak?
Segítenek a csillagok?
Ó, a csillagok messze vannak!

Ne rájuk nézz hát, ne tekints
az egykedvűn forgó egekbe;
köréd nézz: a kenyérre és
lélekre éhes emberekre.

Egyenként mind gyarló bűnös,
de együtt: eszme, vád, igazság,
s erő: nagyobb, mint a Tanok
s a csillagok, kik cserbenhagyták.

K. L.: - Legendás dolog az, hogy Keresztury Dezső minisztersége idején íróbarátain, az irodalom legjelentősebb alkotóin tudott segíteni.

K. D.: - Ismétlem: úgy kerültem bele egyáltalán, hogy rossz hírbe keveredett íróbarátaimon segíthettem. Szabó Lőrincen például, akinek sok személyi hibája volt, aki némiképpen szörnyeteg volt a maga civil életében, de joggal nemzedékem legnagyobb költőjének számított. Nyilvánvaló, hogy ott volt a helye az élő magyar irodalomban. Azt, hogy őt meghurcolják, hogy börtönbe vigyék, elítéljék stb., azt én a magyar demokrácia szégyenének tartottam volna. Ugyanezt mondhatom Németh Lászlóról, akinek azóta megjelent a *Homályból homályba* című önéletrajza; persze csak töredékes tükre annak, ami az ő magánélete volt. Németh tele volt

magán- és közéleti, hogy is mondjam, támadható dolgokkal, egyszerűen azért, mert olyan mértékig impulzív, pillanatok hatására is begerjedő író volt, hogy megírt olyasmit is, amit nem kellett volna megírnia. De hát kivételes szellemi kapacitás, olyan ritka lángelme volt, aki mert a nyilvánosság előtt tanulni, egy nemzet nyilvánossága előtt, amelynek, mint a mindennapi kenyérre, volt szüksége arra, hogy tanuljon végre, tanulhasson végre. Egy ilyen embert egyszerre a sarokba állítani - én legalábbis igen nagy fényűzésnek tartottam volna. Sajnos utódaim közül egy-kettő élt azzal a fényűzéssel, hogy a nemzet legjobb koponyáinak egész sorát hallgatásra ítélte és félreállította. Meg is szenvedte a magyar művelődéspolitikát ezt a hibás szemléletet.

K. L.: - De végső soron Németh László egyik legnagyobb kísérletét Keresztury Dezsőnek köszönheti.

K. D.: - Hadd fogalmazzak pontosan: én ezt nemcsak Németh László barátsága kedvéért csináltam, hanem főképpen a magyar művelődéspolitikáért. Azt is jól tudtam ti., hogy azzal az oktatási koncepcióval, amivel akkor rendelkezünk, nem fogjuk megoldani tudni a ránk zuhanó iszonyú információáradatnak a megemésztését; a kérdést, sajnos, azóta se tudták megoldani. Tehát felhozattam Némethet Vásárhelyről, s azt mondtam neki: „Te polihisztor természet vagy, szenvedélyes pedagógus is, próbáld meg kidolgozni és kipróbálni az ún. komplex oktatási módszert” - ma legalábbis így hívják. Hogy az iskolák tantervében lévő átfedéseket el lehessen kerülni, a sokféle ismeretanyagot valamilyen módon egységbe lehessen hozni, hogy, mondjuk, a természettudományokat történeti kialakulásukban adják elő, hogy egyszerre bent legyen a modern rendszerezés és a tudománytörténet. Hasonló kísérletekre kértem meg. Nagyon szép eredményeket ért el; aztán az ügy, sajnos, abbamaradt. Most kezdenek megint ott hozzáfogni a dolgokhoz, ahol Németh László kénytelen volt abbahagyni.

K. L.: - Tehát Németh László hódmezővásárhelyi kísérletei is részei ennek az embernevelő koncepciónak, amelyet a Keresztury Dezső vezette minisztérium indított.

K. D.: - Embernevelő, és tegyem hozzá, nemzetnevelő. Utáltam ezt a szót: a nemzetet nem nevelni kell, előre elhatározott tervek szerint. Egy nemzetet hozzá kell juttatni ahhoz, hogy fölismerhesse és megtanulhassa azt, amire szüksége van, anélkül hogy elfelejtse, hogy ki ő maga, mi az öröksége. Ezt szerettem volna az általános iskolában megcsinálni, ezért szerettem volna a népi kollégiumokat megalapozni, hogy a népből kijött fiatalok úgy nevelődjenek bele a magas műveltségbe, hogy ne szakadjanak el a falujuktól, ne kelljen eltépniök a gyökereit. S azt szerettem volna, hogy legalább az alapvető emberi, műveltségi, érzelmi, erkölcsi értékek birtokában egységes maradjon-legyen az újjáformálódó magyarság.

SÓTÉR ISTVÁN

K. L.: - 1948 szeptemberében megjelent egy antológia majdnem minden akkor élő magyar költő részvételével, *Négy nemzedék* címmel. Te szerkesztetted ezt a kötetet, és tulajdonképpen a felszabadulás utáni magyar lírának a nagy seregszemléje volt. Dokumentálja ez a kötet annak, hogy a magyar irodalom túlélte a háborút. Nagy teljesítményeket tudott azután is teremteni, és az életben maradt költők reprezentálni tudták a magyar líra folytonosságát.

S. I.: - *Négy nemzedék*: ez volt a címe antológiámnak, melyről ma is csak azt mondhatom, amit a körülötte támadt egykori vita forgószelében mondhattam róla. A *Négy nemzedék* 1947-ben készült, és 1948-ban jelent meg. Különössége abban áll, hogy egy történelmi fordulópontra bemutatva, mi maradt meg a korábbi magyar költészetből, az újból pedig mi kezdődött meg. Heltai Jenőtől az akkor éppen csak feltűnt Nagy Lászlóig terjed a *Négy nemzedék* válogatása. Melyik az a „négy nemzedék”, melyet az antológia magába foglal? A Nyugat mindhárom nemzedéke - és az akkori fiatalok. Persze, a „nemzedék” ez esetben nemcsak a Nyugat munkatársait jelentette, hanem a nemzedéktársaikat is. Egyébként, hogy ki volt a Nyugat munkatársa és ki nem, az néha mellékes körülményeken múlt. Áprily Lajos például nem volt, de attól még igen jelentős költő. A *Négy nemzedék* funkcióját abban látom, hogy rögzítette azt a jelent, melyben egy értékes múlt és egy ígéretes jövő volt jelen egymás mellett. Engem főként az inspirált, hogy a teliből meríthettem, méghozzá nemcsak a múlt teli edényéből, hanem egy újjászületett, jelenbeli költészetből is. Mert az 1945 utáni három-négy esztendőben nemcsak új pályák kezdődtek (Nagy Lászlóé, Pilinszky Jánosé, Nemes Nagy Ágnesé, Rába Györgyé, Rákos Sándoré stb.), hanem mintegy újrakezdődött Illyés Gyula, Füst Milán, Szabó Lőrinc, Vas István, Rónay György, Zelk Zoltán és Hajnal Anna költészete is. 1947-ben azonban a legnagyobbak egyikéről, Juhász Ferencről még nem tudhattam. (A kritika és az irodalomtörténet-írás számoljon mindig azzal is, amit az idő a szemhatárán kívül rekeszt.) Örülök azonban annak, hogy már 1947-ben fölismertem például Keresztury Dezső akkori költészetének jelentőségét: egyik legtisztább költői egyéniségünké vált azóta, s az utókor olyan költőtársak fölé emelheti még, akiket ma talán nem éreznek még nála kevésbé jelentőseknek.

K. L.: - Teljesnek érzed-e a *Négy nemzedék* nyújtotta körképet?

S. I.: - Távolról sem, hiszen már akkor is és azóta még inkább érdekelnék azok a költők, akik még nem kerültek rá a „bevett” alkotók listájára. A *Négy nemzedék* második kötetét főként nekik szántam volna, erre a kötetre azonban az elsőnek nyomán támadt vihar többé nem nyújtott alkalmat. Kritikai szőnyegbombázás fogadta a *Négy nemzedéket*: a központi sajtóban, a rádióban és a folyóiratokban egyszerre támadták meg mint olyan vállalkozást, mely „az osztályharc éleződése idején” holmi költői értéket és színvonalat vesz csupán figyelembe. A második kötet meghiúsultát azért is fájjalom, mert abban jóvátehettem volna egyik fájdalmas mulasztásomat; kedvem szerinti válogatást nyújthattam volna Nadányi Zoltánról, akinek egyszerűsége mindig a lényegre törést jelentette, dallamossága pedig mindig a formai szigort. Az ember néha azt mulasztja el, amit legkönnyebben lehetne el nem mulasztani. A kritikának, az irodalomtörténetnek gyakrabban kellene önvizsgálatra vállalkoznia: valóban azzal foglalkozik-e legtöbbit, ami megérdemli, abban pedig, amit mellőz, sőt aminek helyét az ajtó mögött jelöli ki, nem lehet-e több értéket találnia, mint abban, amit támogat? A művészet nem ismer konszenzust, és ha a kritikusok többségi szavazatától tették volna függővé, Petőfi és József Attila - Baudelaire és Wagner, Proust - és Bartók ugyancsak megjárta volna - még az

utókorukban is. Sohase hagyatkozzunk a közkeletű ítéletekre és minősítésekre. Mert ezek a köztudatot gyakran kerülő utakra kényszerítik.

K. L.: - A *Négy nemzedék* előszavát amiatt hibáztatták, hogy a költői őszinteségnek oly nagy jelentőséget tulajdonít.

S. I.: - Azt hiszem, az őszinteség ugyan alapvető, de nem kizárólagos feltétele az igazi lírának. Lehet mélységes őszinteséggel a legnagyobb tévedéseket, a legkárosabb eszméket is hirdetni. Miért válnék helyessé és igazzá egy gondolat, melyet őszinte ostobasággal vagy őszinte, meggyőződéses gyűlöléssel hirdet valaki? Akkoriban azonban szememben az őszinteség azért válhatott oly fontos követelménnyé, mivel a lírai mondanivaló mély átéltségét éreztem veszélyben - nemcsak az opportunistáknál, hanem azoknál a jó szándékú és becsületes költőknél is, akiknél az ihlet hitelességét valamely önkínzó igyekezet, mintegy az élmény anticipálásának veszedelmes vágya helyettesítette. Ha az őszinteség elvét a kritikába átültetjük, néha talán gyanútlan tévedéseket követünk el miatta, gyakrabban azonban felesleges kerülő utakat takarítunk meg. A *Négy nemzedék*et igazolta az idő, és ez nem az én érdemem, hiszen annak a kötetnek válogatása a magyar költészet akkori *tényleges* értékrendjét tükrözte, nem pedig a fülbe súgásokon és atyafiságokon, pletykákon és klikkeken alapuló értékrendet. Ezt a valódi értékrendet nem én állapítottam meg: azt maguk a művek képviselték. Ez az értékrend bárki számára nyilvánvaló lehetett: felismerése és kimondása csak a kritikai őszinteségen múltott. Persze, csak annak őszintesége hasznos, aki valamit helyesen lát. Az ilyennek azonban kötelessége is az őszinteség. Egyszóval, a *Négy nemzedék* óta szerzett élettapasztalataim viszonylagossá teszik szememben az őszinteség értékét.

K. L.: - Manapság sok vita hangzik el a felszabadulás utáni két-három esztendő irodalmának minőségéről. Visszatekintve a *Négy nemzedék*re, hogyan látod ma ezt a korszakot, melynek terméséről összképet ad antológiád?

S. I.: - Sokszor elmondtam, hogy a felszabadulás utáni néhány évet irodalmunk egyik gazdag korszakának látom. A magyar irodalom ekkor szerzett magának elégtételt mindazért, amitől a felszabadulás előtt megfosztották; ekkor próbálta biztosítani a jövő számára mindazt, amiről sejtette, hogy egy időre ismét megfosztatik. A kultúrában mindörökké elvész az, aminek kimondását, testet öltését megakadályozzák a tilalmak vagy a körülmények. A magyar irodalom az 1950-60-as évek fordulója után csak azért találhatott magára, mert úgy támaszkodhatott a felszabadulás utáni esztendőkre, mint egy épülő híd pillérére. Ha ma a felszabadulás utáni magyar költészet termését a *Négy nemzedék*ben újraolvassuk, egyrészt azt érezhetjük, hogy 1947-48-ban, ebben a rövid, de rendkívül termékeny, új kezdeményekkel, reményekkel teli korszakban, sok minden folytatódott mindabból, ami a felszabadulás előtt valóban értékes volt, és sok minden vált érettebbé, de kezdődött sok minden új is.

K. L.: - Áttekintésed frissességét talán az adta meg, hogy, mint néhány korabeli levélből is láttam, nemcsak a kritikus szemével válogattad ezt a gyűjteményt, hanem kérted a részt vevő költők segítségét is. Tehát azokból a versekből válogattál, amelyeket ők aktuálisnak éreztek.

S. I.: - Igen, a legtöbb költő a munkatársam is volt ennek az antológiának összeállításánál. Levelezést folytattam például Füst Milánnal, de Szabó Lőrinc is maga hívta fel figyelmemet azokra a verseire, melyeket a legfontosabbaknak tartott. Illyés Gyula is tanácsokat adott arról, hogy melyik versét tekinti fontosnak. Az *Ifjúság* című költeményére is, amelyre akkoriban talán kevésbé figyeltünk fel (bár egyik legszebb költeménye ez), Illyés hívta fel a figyelmemet. Ha valaki majd egyszer az akkori magyar költészetnek önmagáról alkotott véleményét, tehát a költőknek az antológia szerkesztőjével közölt igényeit akarná megismerni, a soproni múzeum

levéltárában találja meg ezt az anyagot, a költőkkel folytatott levelezésemet ugyanis Csatkai Endrének, a múzeum igazgatójának adtam.

K. L.: - Ezért olyan izgalmas ma is olvasni a kötetet, mert közös munkának az eredménye, és ez jellemző a felszabadulást követő évek irodalmi életére: a felszabadult, lélegzethez jutó alkotókedv keresi az olyan megnyilatkozást, melyben elmondhatja véleményét, kifejezheti érzésvilágát. Éppen ezért én az antológiának nemcsak a verseire hivatkoznék, hanem bevezető tanulmányodra is, és azokra a miniesszékre, amelyekkel egy-egy költőt bemutatnál, úgy érzem, máig érvényesen. Bevezető tanulmányod egy olyan irodalomszervező, egy olyan kritikus egyéniség megnyilatkozása, aki épp akkor arra készül, hogy nemzedékét összefogja, nemzedékének kritikusává lehessen.

S. I.: - Nem hiszem, hogy nemzedékemet meg tudtam volna szervezni, ez a nemzedék erre nem is szorult rá, egyébként mi, a Nyugat harmadik nemzedéke - ahogy minket az irodalomtörténet-írás nevez -, nem is voltunk valami szervesen összeállt nemzedék. Írni pedig azért írtam költőtársaimról, mert szerettem ezeket a költőket. Nem azt akarom mondani, hogy mindenkit egyformán szerettem, és mindenkit egyformán kiválónak tartottam, de még a kevésbé nagyokban is találtam valami megszeretnivalót, és azok a kis portrék, melyekkel bevezettem az egyes költők válogatását, azt próbálták érzékeltetni az olvasóval, amit a kérdéses költőben szeretni vagy megszeretni lehet. Amikor ma újraolvasom ezt a kötetet, akkor úgy érzem, hogy a fiatalabb nemzedék némelyik költője olyasmit szólaltatott meg akkor, ami a 45-től 48-ig terjedő korszakot mélységesen jellemezte. Annak a kornak légköre összesűrűsödik Vas István némelyik versében, Nemes Nagy Ágnesnek egész akkori korszakában vagy Pilinszkynek a fasizmus emlékeivel annyira terhes költészetében is. Olyan élet-érzésre gondolok, mely csak akkor, 45-48 között volt meg a mi világunkban, és amit senki sem tudott pontosabban rögzíteni, mint ezek a költők.

K. L.: - Mégiscsak hadd térjek vissza a nemzedékhez. Úgy érzem, hogy 1945 után következetesen keresed nemzedéked helyét az irodalom folytonosságában, a múlt és a jövő között. Két tanulmányod tanúskodik erről, az *Apátlan irodalom* és a *Testvértelen nemzedék*.

S. I.: - A 45 utáni korszak sok mindenben különbözött a korábbtól, de főként abban, hogy megszűnt egy olyan fontos szervező, az irodalmat maga köré gyűjtő folyóirat, amilyen a Magyar Csillag, illetve a Nyugat volt. Utolsó nagy szerkesztőjével, Illyés Gyulával a Magyar Csillag ezt a szerepet töltötte be. Volt egy színesedési, többfelé ágazódási folyamat az akkori magyar irodalomban, de fennállott a szétesés veszélye is. Ami az én nemzedékemet illeti, úgy éreztem mindig, és ma is úgy érzem, hogy ennek a nemzedéknek megvolt az a hivatása, hogy újítsa, tehát a magyar irodalom szokványos útjairól letérve próbáljon ábrázolni egy újfajta valóságot. Egyáltalán nem a valósággal való szakítást jelentette ez az igény, hanem egy másféle reagálásmódot, az érzékenységek és fogékonyságok másféle megszólaltatását, mint amilyenre a Nyugat előző, nagy íróinál példát láthattunk. Nem járhatunk mindig kitaposott ösvényeken. És ha újat keresünk, ezt nem mindig abban találjuk meg, hogy valami külföldi példát utánzunk és adaptálunk, bár az se hiba. Az újnak a keresése azonban a hagyomány megújítását is jelenti. Legtöbb nemzedéktársammal együtt érzékenyek voltunk a magyar irodalom - a középkortól a legutóbbi időkig fejlődött magyar irodalom - jelenségei iránt. Mi azonban másféle módon akartunk e hagyományhoz kapcsolódni, mint az elődeink - de hiszen ezek az elődök is ugyanígy jártak el -, mert emlékezzünk csak, mennyire más volt a Nyugat első nagy nemzedékének, Adynak, Babitsnak, Kosztolányinak a viszonya a magyar irodalmi hagyományhoz, mint az elődeiké!

K. L.: - A felszabadulás történelmi és kritikai tanulságait nemcsak kritikusként, hanem íróként is levonni törekedtél - amiről a háború alatt született és 1945 után megjelent szépprózád is tanúskodik.

S. I.: - Igazában két regényem készült el a háború alatt, és várta a megjelenés lehetőségét: a *Bűnbeesés* és a *Kísértet*. Az utóbbi tulajdonképpen meg is jelent a Pester Lloydban, folytatásokban, németül. A *Bűnbeesés* azonban mondanivalójánál fogva csak a felszabadulás után jelenhetett meg, és 1945 kora tavaszán fejeztem is be, a Verpeléti úton, ahová a Vár romhalmaiból költöztünk. A Vár és a Verpeléti (ma Karinthy Frigyes) út: nekem ez a két hely akkor annyit is jelentett mint: halál és élet. Ez a két budai kerület lett a színhelye *Hídszakadás* című kisregényemnek, melyet azért is itt kell említenem, mivel csaknem egyidőben keletkezett a *Négy nemzedékkel*. Én az antológiában csak a lényegesebb munkák melléktermékét látom, és ezzel nem akarom lebecsülni a *Négy nemzedék*et. De emez mégis inkább az olvasó, illetve a kritikus műve, a *Hídszakadás* pedig az íróé.

K. L.: - A köztudat téged egy ideig főleg irodalomtörténészként tartott számon. Az elmúlt évtizedben újra találkoztunk írói alkotásaiddal, régebbi és újabb regényeiddel, elbeszéléseiddel.

S. I.: - Valamikor, első regényeimben, a *Fellegjárásban*, a *Bűnbeesésben* és a *Hídszakadásban* is, továbbá 1948-ban megjelent, *Sötétkamra* című novellás kötetem darabjaiban körültekintettem, magam köré vettem csodálkozó vagy felháborodott pillantást. Mai írásaimmel, vagyis két újabb regényemmel, *Az elveszett báránynyal* (1974) és a *Budai Oroszlánnal* (1978): visszatekintek. A nézőpontnak ez a változása az írásmódra, az írói látásra is kihat. Énünk változik az időben, és bizonyos, hogy nem ugyanaz az én írta korábbi vagy újabb műveimet. Régebbi önmagunk azonban mégsem lehet idegen az újabbiktól.

K. L.: - Folytatás-e tehát, vagy újrakezdés, ahová most eljutottál?

S. I.: - Inkább hazatérésnek mondanám. Márpedig hazatérni az életben csak szellemileg lehet. Mindig van olyan hazánk - az ifjúságunk vagy valamelyik boldog életszakaszunk -, melyet térbelileg és időbelileg sohasem találhatunk meg ismét: erről szól a *Hídszakadás* is, most azonban nem erről akarok beszélni. 1970-es évtizedem visszatérés volt a szépprózához, visszatérés, nem éppen az idegenből, hanem olyan területekről, melyek indulásom idején valódi érdeklődésemre még kívül estek. Én az irodalomtudományhoz meg a kritikához valójában íróként jutottam el. Első korszakom - szépírói korszak volt, szépprózát írtam, novellát, regényt. Nekem tehát az írói alkotás nem valamiféle kirándulás vagy elkalandozás az irodalomtörténeti szakmából, hanem olyan közeg, melynek közvetítése nélkül valamikor nem juthattam volna el az irodalomtudományhoz. Amikor szépprózát írok, mindig a hazatalálás örömét érzem, és kiváltságnak tekintem, hogy ilyen örömben részem lehet.

K. L.: - Van egy írásod, a *Kísértet* című, melyben a széppróza elvegyül az irodalomtudománnyal.

S. I.: - Ez igaz, mert ennek a regénynek magva az a kérdés, hogy *beléphetünk-e* egy mű belső világába? A *Kísértet* hőse a *Bovaryné*nak, Flaubert regényének eredetével foglalkozik. De ő ennél többet akar: részt venni, átváltozni a regény egyik szereplőjévé.

K. L.: - Ez a gondolat később is visszatér nálad: újraélhető-e a múlt, lehet-e a múltba visszalépni, vagy szakítani kell-e a múlttal, hogy a jelent élje az ember. Amikor most, a 30. év sorozatban *Tiszta Emma* címmel jelent meg felszabadulás utáni elbeszéléseid gyűjteménye, egyik legújabb elbeszéléseid címét emeltem kötetcímmé. Nekem azonban véletlenül birtokomba került egy irodalmi ritkaság: egy korábbi címváltozat, korrektúrában, mely a *Dísz tér* címet adja a kötetnek, és ezzel a múltat idézi, azokat az elbeszéléseket, amelyek közvetlenül a

háborút követő években születtek. Tehát az alkotó is medítált: a múlt vagy a jelen legyen-e az őt reprezentáló kötet címlapján.

S. I.: - Gondolom, a kötet *Hidszakadás* című darabjára céloz, s ez is a kötetnek talán legjellemzőbb darabja, mert ez lehet tanulságos annak, aki felteszi a kérdést, hogy valóban vissza lehet-e települni a múltba. Ezt a visszatelepülést a *Hidszakadás*ban nem is annyira időbelileg, hanem térbelileg gondoltam, mintha a múlt valamiféle térség lenne, folyosó, szoba, terem, pincesor, melyhez ha megtaláljuk a bejáratot, kiléphetünk a jelenből. A *Hidszakadás* hősné sorsa egyezik a *Kísértet* hősné sorsával. A felelet itt szintén az, hogy lehetséges ugyan az ilyen áttelepülés, de milyen áron! Vagyis a múltba nem települhetünk át térbelileg, mert ez az elmebajba való áttelepülést jelenti. Íme a *Hidszakadás* tanulsága. A múltat úgy kell újjáteremtenünk, hogy az jelen is legyen, jelenné is és múlttá is minősülhessen, és ez az utóbbi évtizedben megjelent két regénynek, valamint a *Tiszta Emma* című novellának és a most készülő novelláimnak is a tanulsága. Tehát *Az elveszett bárány* és a *Budai Oroszlán* című regényeim egy életet és egy korszakot akarnak felidézni, anélkül hogy helyet engednének a *Kísértet* és a *Hidszakadás* rögeszméinek.

K. L.: - Ma már ez a múlt-jelen összevetés inkább filozófiai jellegű, de akkor, amikor a *Hidszakadás* megjelent, napi kérdés volt, az egyszerű, a mindennapi embereknek a létét meghatározó, eldöntő probléma.

S. I.: - Igen, valóban így van, és a *Hidszakadás*, azt hiszem, történelmi háttérrel rendelkezik, illetve a történelemre apellál, azt mintegy fedezetül bírja. De ha a regény hősné rögeszmés vágya volt, hogy térbelileg visszatérhessen a múltba, akkor úgy érzem, hogy az akkori körülmények ezt az abszurd rögeszmét valamilyen módon bátorították és táplálták. Ne felejtsük el, a regény azon a télen, 45-46 telén játszódik, amikor valóban elszakadtak a hidak, Buda pedig elszakadt a másik parttól, elszakadt az egész országtól, ködbe, fagyba, télbe zártan, mintegy szigetként élte a maga különös életét, és így a jelen, a valóság, a hétköznapi, mondanám inkább, szinte sugallta a regény hősné, hogy ha már kiléptem a jelenből, akkor gyérünk tovább, és térjünk vissza a múltba. Ennek a vágnak valóban megvan a történelmi vetülete. A háború túlélői közt voltak olyanok is, akik féltek a jövőtől, nem merték vállalni azt, ami van, és főleg azt, ami jönni fog, és ezek valóban menekülni akartak, öngyilkos és természetellenes módon egy olyan múltba, amelyről tulajdonképpen szintén irtóztak, de amely mégis az ő múltjuk volt, minden irtózatával együtt, és ők úgy hitték, hogy otthonosabban érezhetik magukat ebben a régi irtózatban, mint egy eljövendő, talán jobb, de nekik idegen világban.

K. L.: - Ezért is érezhetjük, hogy a regénycím az végső soron egy korszaknak a jellemzője is lehet.

S. I.: - A regény utolsó fejezete a felépült hídon az orvost mutatja, aki Budára tart azon az augusztusi vasárnap délutánon: a magasban lengenek a zászlók, a Dunán most térnek vissza a kirándulójúk, gyümölcskosarakkal, lebarnult emberekkel. A híd felépülése itt nemcsak technikai esemény, hanem a lelki hidaknak, a társadalmi, a történelmi hidaknak az újrafelépülését is jelzi, csak hogy nem a múlt, hanem a jövő felé.

K. L.: - Hogyan gondolsz vissza azokra a régi műveidre, melyeket a háború idején írtál, tehát egy olyan világról, melyet ma már csak az idősebbek ismernek? Az idő múlása változtatott-e valamit azon a társadalomképen, melyet a *Bűnbeesésben* nyújtottál?

S. I.: - Azon a társadalomképen az idő semmit sem változtatott, annál többet változott azonban *Az elveszett bárány* és a *Budai Oroszlán* óta írói tapasztalásom, vagyis technikám. Vannak fiatalok művek, melyekhez többé nem szabad hozzányúlunk, mert annyira távoli

énünkől származnak, hogy mostani énünkkel illetéktelenekké lettünk hozzájuk. Ez azt jelenti, hogy annyira nem javíthatunk rajtuk, mintha másvalaki írta volna őket. A fiatalkori írások varázsa talán épp a tapasztalatlanságból ered, tapasztalt kéznek csak rontani lehet rajtuk. Időskorunkra sokkal inkább csodáljuk ifjúkori önmagunkat, hogysem vele versenyre vállalkoznánk. A *Bűnbeesés*nél azonban másról van szó: azt a témát, a magyar polgárság alkotmányát, harmincéves koromban még nem tudtam úgy megragadni, ahogyan ma talán sikerülne. Azt a közeget, melyben a regény írásakor éltem, vagyis 1938 légkörét, ma már nem tudnám a semmiből felidézni. Akik ma azt a kort felidéznek, többnyire leegyszerűsített karikatúrát rajzolnak róla, a valóság azonban mindig bonyolultabb és egyszerűbb a karikatúránál. A *Bűnbeesést* a második kiadás alkalmán átdolgoztam, mert írásaimat sohasem éreztem véglegeseknek, s minden újabb közlésnél rengeteg javítanivalót találok bennük. Vannak, akik babonásan ragaszkodnak leírt betűikhez, de vannak, akik sohasem készülnek el szövegeikkel. Ezért írta újra Gottfried Keller a *Zöld Henriket*, ezért írták át költeményeiket Füst Milán és Szabó Lőrinc. Én az ilyen újraírók családjába tartozom. Vannak tehát *írók* és *újraírók* - lehetne játszani a szavakkal. Azzal vigasztalom magam, hogy azok, akik régi műveikhez az újraalkotás igényével térnek vissza, voltaképp nem szakadtak el igazán a korábbi műveket alkotó, korábbi énjüktől. Így vagyok én a *Bűnbeeséssel*. Az 1961-ben megjelent második kiadással javítani akartam rajta, de csak rontottam, elszürkítettem. Ezt ma világosan látom, noha némelyik kritikusom az 1961-es átdolgozást helyeselte. Ferenczi László nemrég megjelent tanulmánya szememre veti ezt az átdolgozást, és én igazat adok neki. *Az elveszett bárány* és a *Budai Oroszlán* megírása után érzem magam képesnek arra - és érzem is annak kényszerét -, hogy a *Bűnbeesést* még egyszer átdolgozzam, végső formába hozzam. *Az elveszett bárány* 1942-ben kezdődik, a *Bűnbeesés* pedig 1938-ban játszódik, mindannak kezdetén, amiről két utolsó regényem szól. Igényem nem csak írói, hanem talán történelmi is: 1938-tól számítva kerekedik ki az a korszak, melyet nemzedékem átélt. Terveim szerint a *Bűnbeesés* legújabb átdolgozása úgy fog csatlakozni *Az elveszett bárány*hoz, ahogyan 1938 csatlakozott 1942-höz. Életrajzra átvetítve mindezt: a *Fellegjárás* az 1930-as évek első felének, tehát az ifjúságnak nagy elhatározásaival indított utunkra, a *Bűnbeesés* pedig megmutatta az elhatározások megvalósításának lehetetlenségét. *Az elveszett bárány* új reményeket, lehetőségeket nyit meg - legkeserűbb írásom pedig, a *Budai Oroszlán*, éppen nem mond le a reményről, sőt, a személyiség szabadságharcát is folytatja. Amikor az ötvenes évek elején elfordultam a szépprózától a tudomány kedvéért, ezt azért tettem, hogy tisztán őrizzek meg egy olyan irodalmi szférát, melynek megzavarodása esetén az írók alkotásfeltételei is zavarosakká váltak volna. A magyar irodalom múltbeli és közelmúltbeli örökségét kellett megvédeni jobb- és baloldali torzításoktól, s ez még a *Négy nemzedék* megőrző feladatánál is nehezebb feladat volt egykor.

K. L.: - Elöttem fekszik egy rajz, melyet feleséged, Jász Veronika rajzolt rólad 1945-ben, a *Bűnbeesés* befejezése idején.

S. I.: - Abban az időben nem álltak még rendelkezésre kamerák, melyek az írók arcát megörökítsék. Az arc, mely erről a rajzról élém tűnik, nekem ma éppoly sokat mond, mint akkori, akármelyik írásom, mert olyasmit is megőriz, amit az írás nem fejezhet ki. Én nem a zenét, hanem a képzőművészetet érzem eleminek és elsődlegesnek. Lehet, hogy a prózaíró a festményhez, a költő pedig a zenéhez áll közelebb. Ezen a rajzon, mely egyvonalas technikával készült, s az arcot mint mértani alakzatot csaknem háromszögbe foglalja, az ábrázolás valamiféle feloldást tesz szükségessé. Ezt a feloldást az árnyék hozza létre, mely az arcot hullámvonalban osztja ketté, és ezáltal plasztikussá is teszi. Lámpa mellett a lehajtott fej vonja magára ezt az árnyékot, de mindez akár a jövő árnya is lehetne. De hát miért kellene elhessenünk a jövőnek akár az árnyait is? A jövő egyszer majd múlttá válik, a jövőtől a

mindenkori múlt vált meg bennünket. Árnyék a rajzon, árnyék az életem: önmagát veszti el, aki árnyékát elveszti.

K. L.: - Ez a rajz készülhetett volna akkori írásaid valamelyik szereplőjéről is. Úgy éltél-e akkor, mint ők? Hogyan éltél a háború után?

S. I.: - Soha annyira nem éltem a jelenben, mint azokban az években: amikor a jelen mindent elfedett, annyira erős volt a vonzereje. Tudom, ez nem maradhatott így: a múlt, ha mégoly gyászos, szomorú, nehéz is, nem olyasvalami, amit elfelejthetünk, eltemethetünk. Később, és akár a mostani korszakomban is, olyan múlt felé fordul az érdeklődésem, mely közelmúlt inkább, vagyis a 45 utáni, az 50-es, a 60-as évek szakaszai. Ezek az évtizedek olyan sajátosságokkal bírtak, amelyeket megérteni, megfejteni próbálok ma is. Nem kikapcsolódás ez a jelenből, mert ezek a jelenünket megelőző évtizedek ennek a voltaképpen jelennek is részei.

K. L.: - Igen, az volt az a pillanat, amikor a jelen, hogy úgy mondjam, drasztikusan betört az emberek életébe, látványosan: az ostrom szenvedése és utána az életben maradás, a felszabadulás lélegzetvétele. És te a fővárosnak éppen egy olyan részén élted ezt át, olyan részén voltál szemtanúja ezeknek a hónapoknak, napoknak, drámai pillanatoknak, a *Dísz tér* cím épp erre utal is, ahol leginkább összezsúfolódott mindez, a Várban.

S. I.: - A Vár volt ugyanis a magyar történelem őrzőhelye. Ma is az, és kell is, hogy az legyen, az maradjon. De akkor, 45 kora tavaszán történelmünk legsiralmasabb része semmisült meg, a szemünk láttára, de úgy, hogy vele együtt mi is majdnem megsemmisültünk. Ostromnovelláimban ezt a megsemmisülést mutatom be mint felejthetetlen történelmi tapasztalatot, és mégsem ezt érzem akkori legnagyobb élményemnek, hanem mindazt, ami ezután következett, vagyis az újjáépítést. Kár, hogy ez a szó a sok használatból kissé megkopott, és a mai nemzedékek talán nem is tudják elképzelni azt az erőt, reményt, bizakodást, a jó szándéknak azt a számtalan megnyilvánulását, ami azoknak az időknek embereit eltöltötte. Ez a lelki állapot valóban a megtisztulás állapota volt, a 45-ös tavasz legfontosabb tartalmaként, és feltehetem a kérdést, hogy szereltek-e azóta is villanyvezeték, raktak-e gázcsövet több szorgalommal, pontossággal, lelkiismeretességgel, szeretettel, mint ahogyan ezt akkor tették, és mint ahogyan mi is akkor tettünk mindent, amit tettünk. Annak a kornak hatalmas szívóereje volt, és azok a felszabadulás utáni esztendők - melyeket akkori írásaim meg a *Négy nemzedék*, és talán leginkább a *Hídszakadás* valamiképp kifejeznek -, azok az esztendők egy felejthetetlen tapasztalat miatt fontosak, mert akkora boldogság volt akkor engednünk a kor szívóerejének.

ZELK ZOLTÁN

K. L.: - A második világháború nemcsak a szokásos, hagyományos borzalmakat jelentette, hanem azt is, hogy az emberi méltóságot megalázták, lehetetlenné akarták tenni. A háborút túlélni, a háborúból visszajönni egyúttal azt is jelentette, hogy az emberi méltóságot vissza-szerezni.

Z. Z.: - Én nem éreztem megalázottnak magam. Megalázni szándékoztak ugyan, de nem tudtak. A háborúból való visszatérés számomra kurta, szép pihenést jelentett, szippantást az itthoni levegőből. De még mielőtt zuglói otthonomba térhettem volna, egy hónapig több száz magammal karanténban voltam Mohácson, ahol egy elemi iskola termeibe zsúfoltak minket. Aztán egy hónap múlva mégis az otthon, a zuglói kedves kis lakás és Irén és Irén...

Ha tudtam is, hogy a háború végéig új s ismeretlen megpróbáltatások várnak rám, azt hittem, hogy a munkaszolgálat poklából végleg megszabadultam. Nem így történt. De erről majd később. Hazatérésem után már másnap megölelhettem Vas Istvánt, Radnóti Miklóst s az írók Cs. Szabó László által megrajzolt könyvkötőjét, Frankl Sándort. És találkoztam Illyés Gyulával a Múzeum kávéházban, ahol átadtam neki hazatérésem napján írt versemet, s ő már jelölte is a kéziratot a nyomdai szedés típusát. A vers a Magyar Csillagban jelent volna meg... Búcsúzáskor Illyés a szivarzsebéhez kapott, s utolérhetetlen baráti színészkedéssel mondta: „Évekkel ezelőtt elvesztettem kétszáz pengőt, ezt a ruhát évekig nem viseltem, s íme (nyúlt szivarzsebébe), előkerült az elveszett kétszáz pengő. Ha már így történt, kérlek, fogadd el...”

Nem titkolom, hiszen Irén szellemi szükségmunkájáért kapott 60 pengő volt minden jövedelmünk, rászorultam a baráti segítségre. Radnóti és Frankl Sándor is úgy öleltek át, hogy százasokat csempészték a zsebembe. De a legszebb ajándék az volt, hogy a mohácsi karantén idején Radnóti Miklós Cserépfalvival szerződést kötött nevemben válogatott verseim kiadására. Előszót is kért hozzá Szerb Antaltól. A kötet a németek bevonulása miatt nem jelenhetett meg, de a könyv krúdája csodálatos módon megmaradt a romos nyomdában, s kevéssel a folszabadulás után kezembe vehettem *A teremtés tanúja* című kötetemet. Sajnos Szerb Antal előszava nélkül, mert attól „pesszimizmusa” miatt eltanácsoltak...

K. L.: - De azóta már megjelent a Kritika című folyóiratban.

Z. Z.: - Igen, Szerb Antal özvegye közzétette a Kritikában, de szebb lett volna, ha kötetem élén látom.

K. L.: - Milyen megpróbáltatások vártak még rád a háború idején?

Z. Z.: - Talán ha két hónapig lehettem itthon a két esztendeig tartó ukrajnai pokoljárás után, s megint SAS-behívóval csöngetett hozzám a postás. Másnap már egy jászberényi laktanya istállójának szalmáján feküdtem, ott ismerkedtem meg Szabolcsi Miklós szeretetreméltó öccsével, aki, sajnos, később örökre eltűnt. S két emlékezetes találkozás a jászberényi laktanya udvarán! Láttam Halász Gábort, istálló küszöbén ülve, lószerszámokat pucolt. Persze, odamentem hozzá, s vigasztalóan azt mondtam neki: „Találkozunk mi még a Centrál kávéházban.” Ő keserűn legyintve egyetlen szót mondott. Sajnos, igaza lett: „Soha.” A másik találkozás megrendítőbb volt. A szabadulást remélő bevonultak csoportja - köztük felkarúak, féllábúak - órák óta állt, ült, hevert a füben, orvosi vizsgálatra várva. Tőlük néhány lépésnyire egymagában állt leszegzett fejjel Gelléri Andor Endre. Hatalmas mellkasát ziháltatta betegsége, a szívasztma. Őt nem tudtam szóra bírni. Csak nézett a messzeségbe, ki tudja, milyen gelléris látomások vonultak szeme előtt.

Talán ha két hétig voltam Jászberényben, onnan a szomszédos Mizse-pusztára irányítottak, ahol Karinthy Ferencsel és Somlyó Györggyel találkoztam. Ők, hogy is mondjam csak, olyan keserv-vidámak voltak, hiszen még a pokol elején, még ott sem, annak is csak a küszöbén. S nem tudom, miféle szerencse segítette őket, de Mizse-pusztáról hazajutottak Budapestre, míg én néhány nap múlva már egy útra kész menet században álltam. Századunkat honi szolgálatra, Mátraderecskére vitték, az ottani téglagyárba. De nem lettem „téglagyári munkás”, mert a szomszédos Recsk ércbányájába vezényelték tíz munkaszolgálatost, s én persze köztük voltam. Téglagyári munkás helyett „bányász” lettem. Három napig dolgoztam egy vállig sem erő vájatban, görnyedten furikáztam napi tíz órán át. Azóta tudom, milyen emberfölötti munkát végeznek a bányászok. Három napi külszíni munka kevesebb egy bányamélyben töltött fél napnál.

A negyedik napon mégis vállamra csapott a szerencse: új beosztást kaptam, vitlához, egy siklószerkezetű felvonóhoz kerültem, amit egy Lajtos nevű gépész kezelt. Munkám csak annyi, hogy a fölvtatott csillét nyolc-tíz lépéssel odábbtolom, amit aztán egy vak ló húz tovább. A vak ló vezetője egy Bár nevű ember volt. Csupa eszesség, csupa kíváncsiság. Feküdtünk a bokáig érő bányafövényben, és arról faggatott, mi a különbség vers és próza között, milyen egy színház belülről, milyen a színpad, milyen a nézőtér, hogyan élnek a színészek és az írók. S jött egy hét, amikor magas lázzal feküdtem szállásunkon, a mátraderecskei pajtában, s a vitlához egy másik munkaszolgálatos került. Lajtos már az első nap mondta: „Ez az új ember jobban dolgozik, mint a költő.” Mire Bár azt felelte: „A költő jobban tud mesélni...” Mesélőkészségemnek köszönhettem, hogy visszakerültem Bár mellé, aki minden nap hozott a zsebében nekem egy almát vagy egy zöldpaprikát. Szabad anekdotáznom?

K. L.: - Hogyne, természetesen.

Z. Z.: - Arról beszélgettünk Bárral, mikor érnek Magyarországra a szovjet csapatok. Augusztus volt. Én azt mondtam, hogy karácsonyra már itt lesznek. Bár azt felelte: „Várom én is őket, legalább úgy, mint maga, de tavaszig még nem érnek ide.” Végül is fogadtunk. „Ha én nyerem meg - mondtam -, akkor kapok egy pakli Balkánt. Ha maga nyeri, mit adjak?” Keveset gondolkozott, aztán így szólt: „Ha bejönnek az oroszok, maga biztosan egy pesti újságnál fog dolgozni. Vigyen be oda engem altisztnak.” Történt ez egy csütörtöki napon. S péntek reggel, mikor a bánya bejáratánál állunk sorakozóban bányászokkal, bányatisztekkel és két keretlegénnyel, megérkezik Bár, s kerékpárjáról le se szállva, magasba emel egy pakli Balkánt: „Itt van ni, megnyerte! Hallgattam este az angol rádiót...”

K. L.: - És mikor találkoztatok a felszabadító hadsereggel?

Z. Z.: - Jóval később. Századunkat nyár végén átvezényelték Almásfüzitőre, ami azért volt riasztó, mert úgy hallottuk, Almásfüzitőt mindennap bombázzák. Ukrajnai tapasztalataim mentőötlethez segítettek. Amikor elértük Izsa községet, ami most Szlovákiához tartozik a Duna túlsó partján, megtudtam, hogy néhány századtársam tetves. Jelentkeztem a századparancsnoknál, s mondtam, hogy a tetű flekktífuszt hozhat. Erre a századparancsnok Komáromba utazott egy katonaoorvoshoz, aki szerencsénkre lusta volt eljönni Izsára: parancsot adott, egy hónapig karanténban kell lennünk Izsán. Az ottani iskola lett a szállásunk, de mert egymás hátán se fértünk volna el, századparancsnokunk megengedte, hogy aki magánháznál szállást tud szerezni, ott lakhasson. Én bekopogtam egy parasztház ajtaján, a konyhában egy ötven év körüli özvegyasszonyt találtam. Nemcsak a szállást engedélyezte, de mutatta a kemencén, hogy vacsora is jut. Vártam a vacsorát, vártam a kövér parasztdunyhát, de nyílt az ajtó, s két SS-őrmester érkezett. „Papa? Mama?” Összeszedve minden német tudásomat, rávágtam, hogy „Ja! Ja!” Ők kezükkel takarva arcukat, mutatták, hogy aludni szeretnének. Én pedig mondtam az asszonynak, adja csak oda nekik a szobát, majd kimegyek az istállóba aludni. Ahogy két

éven át annyiszor, megint ruhástul, bakancsostul feküdtem a szalmán. De mielőtt elaludtam volna, ismerős hangot hallok. Egyik keretlegényünk, egy tizedes mondja: „Hallgattam este a rádiót, az oroszok már Kecskeméten vannak, nemsokára odaérnek Jászberénybe, mi lesz a családdal? Kiállítottam két hamis szolgálati jegyet, reggel ötkor indul a komp, átmegyünk Almásfüzitőre, aztán usgyi haza!” Megdörzsöltem a szemem, tornázni kezdtem, nehogy elaludjak, aztán hajnalban kimentem a Duna-partra a komphoz. Megérkezett a két keretlegény is, vállukon fegyverrel, s egy szót se mertek szólani, mikor megláttak, hiszen ők is szöktek. Így sikerült fegyveres kísérettel megszöknöm a századból, így kerültem Budapestre, de csak késő este, mert útközben két légitámadás érte a vonatot. Aztán kilométereket gyalogolva, majd a helyiérdekűvel eljutottam Budára.

Merre? Hova? Az Isten éppen arra küldte Boldizsár Ivánt, aki bakancsomat látva megkérdezte: „Megszökött?” „Igen - mondtam -, de haza nem mehetek, földél kellene éjszakára.” „Jöjjön utánam” - mondta Iván, majd egy gellérthegyi villába vezetett, ahol éppen vacsoráztak a háziak. Ott töltöttem az éjszakát. Másnap üzentem Irénnek, akivel egy Bezerédy utcai barátnőjénél találkoztunk, majd rejtékhelyet keresni Szegi Pálhoz mentünk. Aznap délután történt Horthy kései, szerencsétlen „kiugrása”, majd nem sokkal utána Beregfyt szólította a rádió...

Szegiéknél, zsidó felesége lévén, nem maradhattam. Új búvóhely kellett. Irén nyakába vette a várost, találkozott Illyés Gyulával és Flóra asszonnyal, az ő segítségükkel Németh Lászlónál kaptam menedéket. Négy napig rejtőztem a hátulsó szobában, hogy a gyerekek ne tudjanak rólam. Persze, tudtak, persze, észrevették, hogy anyjuk étellel rakott tányérokat visz a hátsó szobába. Negyedik napon aztán hallom a legkisebb Németh lány hangját: „Én tudom, ki van nálunk, biztosan apukának egy zsidó barátját rejtegetjük...” Így aztán Irénnek megint nyakába kellett vennie a várost. Este értem jött, és elvitt a Rákóczi úton lakó Hegedüs Zoltánhoz. De félelmetes volt akkor a Rákóczi út! Megrakva karszalagos nyilasokkal és rendőrökkel! Azt hittem, razzia van, másnap tudtam meg Hegedüs Zoltántól, hogy a *Jud Süss* bemutatója volt az Urániában, s persze, ott ült a Szálasi-kormány s a német követség.

Négy hétig rejtőztem Hegedüs Zoltánéknál, majd Irén úgy vélte, nagyobb biztonságban leszek, ha otthon, Zuglóban bújtat el. Mikor értem jött, váratlan vendégként becsöngetett Hegedüséhez Berda József. S most néhány szót a lélek nagyságáról: mikor Berda megtudta, hogy Irén este Zuglóba villamosozik velem, följánlotta, vegyem magamhoz az ő katonakönyvét. Persze, ezt nem fogadhattam el, de szeretném kimondott s kinyomtatott szavakkal is megörökíteni Berda József lelki nagyságát.

A zuglói házban, ahol laktunk, a szuterén tele volt menekült zsidók bútoraival. Az a szuterén lett lakhelyem, azt nyitotta, lakatolta rám Irén s a bujdosásomba beavatott házmesterné. De közeledett az ostrom, elérte tőlünk karnyújtásnyira a Rákos-patakot, s pince híján a szuterén lett a ház lakóinak óvóhelye. Két szekrény és a fal között lapultam napokon át, Irén a szekrények előtt tízéves pulikutyánkkal. Ha úgy adódott, hogy Irén az udvarra ment, hallottam, mondják a szomszédok: „Ez az asszony már teljesen megbolondult, úgy beszél a kutyájával, mintha egy emberhez szólna.” S jött a nap, mikor számomra valóban véget ért a háború. Jött a perc, mikor a ház egyik lakója, Rosta bácsi beszaladt az udvarról, kiáltva: „Itt vannak az oroszok!” Ugrottam is ki a szekrények mögül, s a ház egyetlen nyilas lakója fejét ingatva így szólt: „Ugyan, ugyan, éppen mielőlünk tetszett elbújni?” Nem kellett válaszolnom, válaszként belépett egy fiatal szovjet őrmester.

K. L.: - Kikkel találkoztál és hogyan illeszkedtél be a megújuló irodalmi életbe?

Z. Z.: - Voltak, akik fölszabadultak, s voltak, akik fölszabadultak és halálból menekültek. Én az utóbbiak közé tartoztam, ezért rajzoltam fecskét a januári égre. Csuromig töltötte lelkemet az öröm és a lelkesedés. Lakásunk belövést kapott, tüzelőnk se volt, néhány hétig még ott laktunk a szuterénban. Ott írtam első felszabadulás utáni versemet, ami a Szabadság című napilapban jelent meg. Milyen szép honoráriumot kaptam azért a versért! Egy fél kiló kenyeret és egy almát. Irén, mintha érezte volna, milyen kedves csomaggal érkezem, elébem jött, s a Thököly úton találkoztunk. Ott az utcán, egy padra ülve, megettük versem honoráriumát. Nemsokára belső munkatársa lettem a Szabadságnak.

Egyik nap a lap színikritikusa, Darvas Szilárd megbetegedett, s a szerkesztő, Haraszi Sándor azt mondta: „Zoltikám, menj el a Nemzeti Színházba, s írd meg holnapra a bírálatot.” Emlékszem, a *Tiszazugot* játszották a Nemzeti Színházban, arról írtam életem első színibírálatát. Aztán úgy alakult, hogy négy éven át maradtam a Szabadság színikritikusa. Ma már nem merném elolvasni akkori írásaimat, hiszen kritikusi zsöllyében ülve is közönségnek éreztem magam, aki a fontoskodó, tapsolni, sírni, nevetni sohase tudó kritikusok között mertem tapsolni, nevetni, ha úgy adódott, sírni is.

K. L.: - Tudnál-e említeni valami emlékezetes előadást, amit kiemelnél ezekből az évekből?

Z. Z.: - Láttam a halálos beteg Csontos Gyula és Törzs Jenő utolsó, felejthetetlen föllépését. Mind a ketten Csehovot játszottak, Törzs Jenő *A dohányzás ártalmasságáról* című monológot mondta el megrendítően, Csontos *A medve* című egyfelvonásosban játszott, s nemcsak színészi nagysága volt megrendítő, hanem az is, hogy már nem tudott állni, hogy ülve játszotta szerepét. Ők, sajnos, nem léptek többé színpadra.

S valamit előreugorva az időben, még három rendkívüli előadást említenék. Móricz Zsigmond *Úri muriját* olyan színészekkel, mint Somlay Artúr, Pécsi Sándor, Mészáros Ági, Tompa Pufi, Peti Sándor. És Gorkij *Jegor Bulicsovja*. Az egész előadás felejthetetlen, különösen a második felvonás zárójelenete Somlay Artúr és Maklár Zoltán remekléseivel. Mindkét előadást az óriási tehetségű Gellért Endre rendezte. Aztán a *III. Richárd* Vas István remek fordításában, Nádasdy Kálmán csodálatos rendezésében.

1945-ig a híres pesti színészeket én éppúgy csak a Színházi Életből ismertem, mint a varrólányok. S nem titkolom, büszkévé tett, hogy kezet csókolhattam Bajor Gizinek és Tőkés Annának, hogy barátomnak tudhattam Somlay Artúrt, Rátkai Mártont, Maklár Zoltánt, Bihari Józsefet. Próbákon fölmehettem a Nemzeti Színház színpadára, együtt üldögéltem a büfében Gobbi Hildával, Básti Lajossal, Major Tamással.

S hadd mondjak még néhány szót egy szerényebb „színházról”, amely a fölszabadulás után elsőnek „nyitott” Budapesten, a zuglói Danuvia-gyár termében, ahol magam írta kurta szín-darabokat láthatott a didergő, éhes közönség. De volt még egy szerzője ennek a három-négy hónapig élő színháznak. Egyik fiatal színjátész, akiből később a rádió rendezője lett, megkérdezte: „Nem játszhatnánk el egy Molière-darabot?” Nem voltam féltékeny: Molière-t is játszottak a Danuvia kultúrtermében.

Színház mellett jusson hely az irodalomnak is. A kávéház-vesztett Budapest fiatal írói már nem tudhatják, nem érthetik, hogy volt korszak, mikor az irodalmi életet kávéház nélkül nem lehetett elképzelni. Az emlékezés távcsövét 1945-re irányítva, látom: ülök a romos városban is kinyitott Bucsinszky-kávéházban, s a deportálásból érkező, csontig sovány Sándor Kálmán első útja oda vezet, megkeresni Magyarországot. Asztalomhoz ül, s kérdezi: él-e Thury Zsuzsa, Nagy Lajos, Tersánszky Józsi Jenő? A kávéházak kinyitottak, cikóriából készült feketekávé hoztak a pincérek, de a régi kávéházi irodalom, nem tudom, miért, nem folytatódott.

1945 áprilisában Keresztury Dezső lett az Eötvös-kollégium igazgatója. Ő támasztotta föl az irodalmi életet, az ő kollégiumi irodájában alakult meg élő folyóiratként az írók hétfői köre. Kiket is kínált meg Keresztury felesége malátakávéval és kukoricasüteménnyel azokon a hétfői délutánokon? Kikre is emlékszem? Illyés Gyulára, Vas Istvánra, Ottlik Gézára, Cs. Szabó Lászlóra, Weöres Sándorra, Jankovich Ferencre, Márai Sándorra, Devecseri Gáborra, Szentkuthy Miklósrá, Kardos Lászlóra, Szabó Lőrincre, Jékely Zoltánra, Tersánszky Józsi Jenőre. Ha megakad is emlékezetem, ha nem tudom is folytatni a névsort, azt nyugodtan mondhatom, hogy a magyar irodalom tanyája volt akkor az Eötvös-kollégium. Valaki azt indítványozta, alakuljunk akadémiává, s ha ez nem is történt meg, az igen, hogy fölolvastuk egymásnak új írásainkat. A hétfői találkozások akkor értek véget, amikor Keresztury Dezső kultuszminiszter lett, és eltanácsolták attól, hogy folytassa a hétfői társaság összejöveteleit.

A napilapok, elsősorban a Szabadság, rendszeresen közöltek verseket. Emlékszem rá, a lap szerkesztőjével, Haraszi Sándorral, nemegyszer mentünk Illyés Gyulához verset kérni. Aztán folyóirat is született: a Magyarok. 1945 áprilisában még Debrecenben, de júliusban már Budapesten jelent meg Kéry László szerkesztésében. Az én emlékezésemben a Magyarok egyik költeményem születésének körülményeit is jelenti.

1946 elején, még a mély infláció idején, írótalálkozó volt Debrecenben. Emlékszem, egy kupéban utaztam Lukács Györggyel, Illyés Gyulával, Kassák Lajossal és Vas Istvánnal. A levegő feszült volt Lukács György és Kassák több évtizedes feszült viszonyától. Lukács György volt az engedékenyebb. Ő szólította meg Kassákot, a szóból beszélgetés, a beszélgetésből vita támadt, amelynek egyik indulatos résztvevője lett Vas István is. A debreceni ünnepségek a Nagyerdőben rendezett vacsorával értek véget. Nem tudom, kivel tévesztettek össze, talán azt hitték, én vagyok a miniszter; négylovas hintó vitt a nagyerdei étterembe. Gépkocsik, hintók várakoztak a bejáratnál, a volánnál sofőrök, a bakon kocsisok. S én megkérdeztem Illyés Gyulától: „Mikor lesz az, hogy a kocsisok is bejöhetnek a terített asztalokhoz?” A válasz csak ennyi volt: „Sokára.” Ebből született *Szégyen* című versem, amit nagy naivul a Szabad Népeknek adtam közlésre, s amit természetesen visszakaptam.

SZÉGYEN

A kocsis mindig künn maradt.

A sofőr alszik a volánnál.

Ez szúrt belém, míg kést emeltem
a hús fölé, a vacsoránál.

Ez ült ecetnek poharamba,
ezt nyeltem borral, süteménnyel.
Mily tág e négy fal! S milyen börtön
őnéki, künn, a tágas éjjel!

Munkája rácsai közt alszik,
nem álom az, csak annak máza,
mert jó a hirtelen szó éle
s „no menjünk”, álmát kettévágja.

Mondom, ez lett ecet boromban,
ez hullt füstnek tekintetembe -
Koccintottunk. Igyunk, barátim.
Egészségünkre...? Szégyenemre!

Arra bizony! Csak szégyenemre!
Arra, hogy én is ott künn álltam!
Lovak faránál! S kapuk alján!
S koldus-fülekkel én is vártam:

a benti zene morzsát dobjon,
rágott karéjt, a járdaszélre -
Igyunk hát, igyunk szégyenemre!
no meg a világ szégyenére!

Koccintsunk hát! A perc is koccan,
s lehull, mint tört pohár, sikongva,
napok, esztendők törnek, hullnak,
nő, nő az idő szemétdombja!

Aztán haza! A fürge hajnal
kásás lehet, arcunkra lopja,
de annak, aki künn virrasztott,
bokáját árnyát vicsorogja.

Te szolgál-kert! Te kutya-hajnal!
hogy vágnám botomat közétek!
ha nem volnék most cinkos azzal,
ki autóján a táj ölének,

a szikrázó városnak fordul
a hegyi útról. Én gyalog.
És le se törölöm, hogyha arcul
köpnek a tanú csillagok!

A vers a Magyarokban jelent meg, ami 1946 őszéig az egyetlen folyóirat volt a felszabadulás után. 1946 őszén föltámadt a Válasz Illyés Gyula szerkesztésében, Sárközi Márta anyagi támogatásával. Milyen nagyszerű ember volt Sárközi György éles elméjű és éles nyelvű özvegye! S milyen nagyszerű mecénás: a Molnár Ferenc-i örökség, a Nyúl utcai emeletes villa ráment a Válasz fönntartására. A következő évben, 1947 decemberében megjelent a Kommunista Párt irodalmi folyóirata is, a Csillag. A Csillag szerkesztésére hazahívták Párizsból Németh Andort, akinek neve még sokáig jegyezte a folyóiratot. De néhány hónap múlva már csak „jegyezte”. A valódi szerkesztő Méray Tibor lett, mert voltak, akik Németh Andort hamarosan „polgárinak” találták. De mindenképp érdeme az akkori Csillagnak, hogy ott jelent meg Nagy Lajos remek önéletrajza. Nehogy félreértsenek, a Csillag nem maradt Méray Tibor folyóirata, volt idő, amikor a lehetőségekhez képest Király István szerkesztésében az akkori magyar irodalom tartalmas folyóirata lett.

K. L.: - Hadd legyen a beszélgető partner, az irodalomtörténész is szubjektív. Te voltál az első élő költő, akivel gyerekként, iskolásként találkoztam egy - ma így neveznék ezt a műsort - író-olvasó találkozón, Gyöngyösön. A felszabadulás utáni valamelyik évben.

Z. Z.: - Én úgy emlékszem, 1947-ben, s arra is emlékszem, hogy Lengyel Balázssal mentünk Gyöngyösre, gépkocsival. Ő mint minisztériumi dolgozó egyik szervezője volt a vidéki irodalmi előadásoknak. Író és közönség egyformán lelkes volt akkor, nem fulladtak szokványba, kényszerkérdésekbe és sablonos válaszokba azok a találkozások. Nem tudom, mi útjuk volt Gyöngyösön, de emlékszem, ott ült az első sorban Jóború Magda és a koalíciós kormány szociáldemokrata államtitkára, Bóka László.

K. L.: - Gyakran jártad akkor az országot. Hogyan élt egy költő 45 után, ezekben az években?

Z. Z.: - Csak arra tudok felelni, én hogyan éltem. Ahogy az elején mondtam, fecskét rajzoltam a januári égre: elkezdődött költészetem pártos korszaka. Elsőnek *A pártos éneke* című versemre gondolok, azért is, mert egy magam szerkesztette „pártos antológiában”, ha lehetne ilyen, akkori verseim közül leginkább azt közölném. Hogyan éltem? Újságíró voltam, annak is lázasan lelkes: mint a Szabadság kultúrrovatának vezetője, naponta egy kolumnát szerkesztettem. Ami időt költőtársaim olvasással, okos munkával, fordítással telítettek, azt én a szerkesztőségéből jövet, a Nemzeti Színház büféjében, presszókban, kihalt kávéházakban s a futballpályák lelátóin töltöttem. Olyan érzéssel éltem, mint kamaszkoromban a szatmárnémeti munkásotthonban, olyan érzéssel, amit boldogságnak lehet nevezni. Egyetlen mély sebem volt: 1945 nyaráig semmi hír öcsémről. Aztán jött egy nap, amikor ő negyven kilóra fogyva, benyitott zuglói otthonomba. Teljessé vált fölszabadulásom.

VAS ISTVÁN

K. L.: - „A szép összhang vijjogva vész el” - írta egyik versében Vas István a rettenetes év során, 1944-ben. Akkor, amikor az a város, amely őt felnevelte, pusztulóban volt. Akkor már látta előre a pusztulást, később át is élte. Hogyan?

V. I.: - Kezdem ott, hogy a romok, a pusztulás, amit láttam, az az én számomra annál elementárisabb volt, mert nem fokról fokra láttam meg, mint a legtöbb ember, aki ehhez hozzászokott, hiszen látta darabokban széthullani Budapestet. Engem pedig 1944. október 18-tól kezdve Ottlik Géza barátom bújtatott. Hozzá kell tennem, hogy elég újdonsült barátom volt, mert jóformán egy hónappal azelőtt ismerkedtünk meg. Amikor a Szálasi-féle hatalomátvétel után barátaim azon tűnődtek, hogy mit lehet velem csinálni, akkor kiderült, hogy ide is mehetek, oda is mehetek, de mindenütt van valami bökkenő a dologban. Ottlik Géza volt az, aki a leggyorsabban, legkevésbé habozva ajánlotta fel segítségét: legalkalmasabb az ő lakásuk a Riadó utcában, a Pasaréten, aminek a kapuja egyenesen a katonaiskolára nézett, ahová ő is járt valaha, Kőszeg után. Szóval én náluk töltöttem az elkövetkező időt, és semmit sem tudtam, mindig csak hírmondást hallottam: most ez dőlt össze, most az pusztult el, most fölrobbant a Margit-híd. Tehát szobában elbújva töltöttem az időt, csak az ágyúdörgést és a bombákat hallottam, és vártam, hogy mikor lesz már vége. De hogy ez mivel jár, azt nem láttam. Február 12-én törtek ki a németek a Várból. És február 12-13-án visszajöttek a németek, a Pasarétre is, nagy riadalom volt, mert akkor már felfedtem a kilétemet, és mindenki tudta, hogy ki vagyok. Megúsztuk ezt a két napot is, és végleg kiverték a németeket. És bármennyire is szerettem Ottlikéknál lenni (és azt mondhatnám - bármennyire is frivolul hangzik -, hogy nagyon jól mulattunk a rettegek és borzalmak közepette; mindnyájan remegtünk, Ottlikéknak ugyanannyi rettegnivalójuk volt, mint énnekem, hiszen ott bújtattak engem, minden papír nélkül), mégis nagyon vágyódtam már Pestre, nemcsak azért, mert Pestet akartam látni, hanem semmit sem tudtam a szüleimről, egyéb szeretteimről, senkiről. Alig vártuk a pillanatot, amikor február 14-én, menyasszonyommal, Marikával, akit aztán 45 májúsában feleségül is vettem, nekiindultunk az útnak, ami elég kockázatos volt. Át a havas Hidegkúti úton, ahol a kitörés következtében a szó szoros értelmében, mintha német katonákból szőtt hullaszőnyegen járnánk, nem is lehetett másképpen lépni, mint azokon a tank összelapította katonahullákon. Ezeken mentünk majdnem végig a Hidegkúti úton. Aztán valahogy elkanyarodtunk, hiszen híd nem volt, valahol az újpesti összekötőhíd táján lehetett átmenni, szovjet katonák segítségével. Az utolsó szakaszon a Duna kásás jegén át mentünk, elég nyaktörő úton. Ekkor kezdtem látni, hogy mi van Budán, mi lett Budapestből.

K. L.: - Akkor végigmentél az egész városon, hogy átjuthassál Pestre?

V. I.: - Csak Budán, mert aztán Pesten a rakparton mentünk, és szüleimet kerestem, akik valahol a Légrády Károly utcában voltak, úgynevezett védett házban, és ott találtuk meg őket. Ez a rész a rakparton nem szenvedett olyan károkat, mint Buda, amelyiken átjöttünk, például az akkori Margit körút. Korán reggel indultunk, és éjszaka érkeztünk oda, megtaláltuk őket, elég szörnyű állapotban, szüleim már akkor is elég öregek voltak, és elég rosszul bírták a viszontagságokat, és akkor estek éppen át a tetvetlenítésen, mert hiszen ez is volt. Kissé elkényeztetett emberek voltak, különösen anyám. Marika végig rejtegetett, magunk elöl is, egy adag kakaót, azzal, hogy majd ha szüleimet megtaláljuk, akkor együtt megisszuk. Azt ma már senki sem tudja elképzelni, hogy mi volt akkor egy csésze kakaó! Ez több csésze volt, mert az egész családra volt számítva, és mikor megöleltük egymást és megnyugodtunk, akkor Marika, mint egy nagy diadaljelet, elővette a kakaót. Megfőzte, persze, nem tejjel, mert az nem volt,

hanem vízzel. Az is óriási dolog volt, és még maradt néhány darab kétszersültje is. Anyám ránézett, ebben az állapotban, és azt mondta: „No de Marika, kakaót kétszersülttel?”

K. L.: - És akkor már ott is maradtál a pesti oldalon?

V. I.: - Igen, visszamenni Budára nagy és felesleges kaland lett volna. A pesti oldalon maradtam a szüleimmel, akik voltaképpen nem ott laktak eredetileg. De kiderült, hogy ahány lakás volt a család tulajdonában vagy használatában, az mind elpusztult. A Sas utcában laktunk eredetileg, amelyiket ma Guszev utcának hívnak, a harmadik emeleten, az teljesen összeomlott, úgyhogy harmadik emelet nem volt, a második emelet az első emeletre szakadt le, és ott találtuk a könyvtár nyomait, a dívány nyomait, az ágy nyomait, szóval ilyen töredékeket, néhány darabját később össze is illesztettük. De a régi lakásunk nem volt sehol. Aztán Marikának is volt egy lakása a Baka utcában. Ez a költészetben is szerepel, mert van Kálnoky Lászlónak egy szép verse, a *Baka utca*, ahol éppen mirőlunk írt, mert ő oda gyakran járt. Az is szét volt löve, az ágyban, ahol Marikának feküdnie kellett volna, egy fel nem robbant bombát találtunk. Ő véletlenül karácsonykor ájtott hozzánk, Ottlikéhez, és szerencséjére ott is ragadt karácsony első napján, mert már a szovjet katonák elfoglalták azt a részt. A szó szoros értelmében nem volt a fejünket hol lehajtanunk, kölcsönlakásokban laktunk. Déry Tibor, akivel aránylag hamar találkoztunk, kapott valahonnan egy lakást a Sas utcában, a mi régi házunk közelében, a Heinrich családnak a házában. Nagyon elegáns lakás volt. Aztán ők két hétre elutaztak a feleségével Kalocsára, addig a lakását kölcsönadta nekünk. Az ember elkezdett Pesten járkálni, megnézni, hogy ki van életben, ki nem.

K. L.: - Melyek voltak az első pesti találkozások?

V. I.: - Az első utam a Visegrádi utcába vezetett, ahol Piroska lakott, és akkor győződtem meg róla, hogy ő is él.

K. L.: - Hát mondjuk meg, hogy Piroska - Szántó Piroska.

V. I.: - Szántó Piroska, igen, a festő. Pestből az, amit én szerettem, tehát a Sas utca, a Belváros, a Váci utca, olyan romhalmaz volt, hogy az ember azt mondta, itt aztán soha többé nem lesz élet, ha valaha is felépül a város, akkor nagyon áttolódik a központja. Úgy látszott, hogy a Körútra és a Rákóczi útra, mert az aránylag - nem azt mondom, hogy ép volt, de mégiscsak - valahogy létezett. A Váci utca nem létezett, abból csak kő, még csak halmazt sem mondhatok, hanem szétszórt kőszivattyú maradt. A Rákóczi út volt a forgalmas utca. Ott járt az ember, bottal, mintha koldulna, és bizonyos lehetett benne, hogy találkozik valakivel. Én is majdnem mindenkivel a Rákóczi úton találkoztam. Egyike az elsőnek, akikkel találkoztam, Gellért Oszkár volt, nekem mindig atyai jóbarátom. Megkérdezte, hogy vagyok. Hát, mondtam, nem a legjobban, mert nincs lakásunk. Azt mondta, hogy miért nem megyek el a párthoz lakást kérni? Én valahogy nem gondoltam erre, és nem szeretek kérni. Erre ő azt mondta, de igen, mert mindenki kér, és atyai jószágával kijelentette, hogy ő addig nem nyugszik, amíg el nem megyek a párthoz, lakásért. Valahol ott álltunk a Rákóczi útnak a Körút és a Keleti közé eső részén, és azt mondta, hogy ő most elkísér a Tisza Kálmán térre, a mai Köztársaság térre, ott, ahol a pártház volt, és bejön velem. Ezt nagyon röstelltem volna, hogy Gellért Oszkár bekísérjen, és megígértem, hogy becsületszavamra elmegyek. Be is akartam tartani a becsületszavam, és elmentem a pártházba. Nagy meglepetésemre a kapuban géppisztolyos őr állt. Én akkor borzasztóan elcsodálkoztam: nem így képzeltem tíz évvel azelőtt a pártot, hogy géppisztolyos őr fog állni előttem. Ma már tudom, sőt akkor is már egy hónap múlva tudtam persze, hogy géppisztolyos őrnek kell ott állni. Amikor ez az őr megkérdezte tőlem, hogy hova megyek és milyen szándékkal, ez valahogy annyira elképedtetten, nagy naivitásomban, hogy sarkon fordultam és elmentem, és így nem kaptam lakást mindaddig, amíg - de ez már

sokkal későbbi dolog - a Belügyminisztériumban nem dolgoztam, ahol Lengyel Balázs, aki nálam jóval fiatalabb, ha jól tudom, tíz évvel, de nekem akkor atyai pártfogóm volt, ő szerzett be a Belügyminisztériumba - lakást is szerzett nekem, a Teréz körúton, szolgálati lakás volt, mert akkor a Belügyminisztérium háza volt: ma Lenin körút.

K. L.: - Akkor kerültél vissza ifjúságod színhelyére!

V. I.: - Ifjúságom színhelyére, mert én a Gyár utcában töltöttem a gyerekkoromat.

K. L.: - Ezt egyik legismertebb versedből, a *Teréz körúti elégiából* ismerjük is, ezt a visszatérést. Kikkel találkozta még, hogyan tértél vissza az irodalmi életbe? Hogyan indult meg Budapesten az irodalmi élet?

V. I.: - A mi számunkra úgy, hogy fölbukkant Tolnai Gábor. Mégpedig úgy bukkant fel, hogy ő is ott rejtőzött valahol a környéken mint premontrei pap, premontrei ruhában. A környéken még lövöldöztek, és mindenféle golyók hozzánkig is elértek. Az első nap, amikor mozogni lehetett, én már annyira vágyódtam az után a - október, november, december - több mint háromhónapos szobafogság után, a nagyon kellemes és úri szobafogság után, a levegőre, hogy Marikával együtt kísértáltunk. Mégpedig rendes ruhában. Sőt a legjobb ruhában, mert ez egy ünnepélyes alkalom volt. Akkor mindenki rongyokban járt Pesten, nem azért, mert nem volt más, hanem mert ez volt a sikk, azt hitték, hogy így illik, hogy rongyokban kell járni, holott ezt a katonák nem tartották nagy tiszteletben. Hát mi meg így kimentünk, és Tolnai Gábor, aki valahonnan az ablak mögül nézte: „Nini - azt mondta -, itt jön egy nő.” Akkor, nem is tudom, hogy milyen prémgallér volt Marikán, de ez volt a csoda, hogy valaki ilyen elegáns télikabátban mutatkozik. A későbbi feleségével volt ott ő is. Egymás nyakába is borultunk, ő abban a fehér-világoskék reverendájában jött ki, azután egy időre átköltözött ő is Ottlikékhez. Egy napon aztán Kovai Lőrinc is megjelent ott.

K. L.: - Ő írt az elsők közt a Szabad Népbe.

V. I.: - Én nem ismertem addig, csak tudtam, hogy kommunista író, és tudtam azt is, hogy jól tud oroszul. Aztán Berény Róbert, a festő bukkant föl - szintén a környéken tartózkodott akkor. Még Anna Margit, a festőnő is föltűnt ott. Aztán elhatároztuk, hogy megalapítjuk a Művészeti Tanácsot. A két egymástól elszakadt, de már szovjet kézben levő területnek külön-külön, ideiglenes előjárósága volt valahol a mai Bartók Béla út vagy a Körtér környékén, és itt, a Hűvösvölgyben. A miénknek, ha jól emlékszem, Némethy Károly volt a feje, aki régen a Városházán kultúratanácsnok vagy valami ilyesféle volt, és ő tanácsolta nekünk, hogy alapítsunk egy művészeti tanácsot. Meg is alapítottuk, ennek öröme küldöttség ment el, ha jól emlékszem, Maszlov ezredeshez, aki a budai parancsnok volt, és fogadott bennünket. Azt mondta, hogy nagyon helyesli elhatározásunkat, küldjünk egy sürgönyt ebből az alkalomból Sztálinnak. Amit meg is tettünk, minthogy Kovai nagyon jól tudott oroszul. Rendben volt a szöveg, csak még hozzá kellett volna írni azt, hogy „a népek tanítómesterének” és még néhány ilyet - később megszoktuk ezeket a díszítő jelzőket, de akkor valahogy mindenki elkedvetlenedett. Elsősorban Kovai Lőrinc. Hát ez volt az első mozgolódás, ahol én ott voltam.

De a Rákóczi úton, ahol a legtöbb íróval találkoztam, ott a számomra legnevezetesebb és legmaradandóbb emlékü találkozás az volt, amikor Major Tamás jött szembe velem. Akivel ugyancsak egymás nyakába borultunk, és akkor az első kérdése az volt: „Mit akarsz nekünk csinálni?” Mert akkor már a Nemzeti valahol, valahogy működött. Egyáltalában, most szót szóba öltve, mindenütt működött és nagyon hamar megindult a szellemi élet, amire nem is tudok jellemzőbbet, mint amikor átjöttünk Pestre, még az első úton Marikával, február 14-e után, azon a havas, borzalmas Budán, és akkor ott a Hűvösvölgyben vagy a Pasaréten láttuk Kodály házát, és láttuk, hogy milyen állapotban van. És ez siralmas volt. Sose jártam ott, de

maga a tudat, hogy ez Kodály háza - mert azt tudtam -, és ez ilyen állapotban van, ez valahogy borzasztó volt. És az első plakát, amit megláttam, nem tudom, hogy aznap este-e vagy másnap, egy hangverseny, amit hirdettek, nagy betűkkel, ahol Kodály vezényelte a *Budavári Te Deumot*. Ez olyan jellemző, hogy Kodály, akinek a háza elpusztult, és Budavár elpusztult, a *Budavári Te Deumot* vezényli. Mert a gyász, a borzalom, a reménytelenség és a föl-emelkedettség és az ujjongás, ez valahol együtt volt kibogozhatatlanul, szétválaszthatatlanul, sokszor ellentmondásos, sokszor, ha úgy tetszik, ma visszatekintve, groteszk képekben, de mégis együtt volt. Hát ez volt jellemző az irodalmi életre is, hogy újrakezdődött ebben a városban, ezek között a romok között, ahol az ember úgy érezte, hogy itt soha élet nem lesz, soha befűtve nem lesz, soha ablakok nem lesznek. Ahol mi laktunk, ott se voltak ablakok, pláne kályha, arról ne is beszéljünk.

K. L.: - Lapozva a korabeli újságokat, abban az időben sok volt a matiné, a színielőadás, szavalóműsor, emlékműsor.

V. I.: - Igen, döbbenetes, hogy volt, miért volt, elképzelhetetlen ma, de valahogy így volt: minden megindult. Szóval még sántikálva megyek a Rákóczi úton, és Major Tamás első kérdése az, hogy mit akarok csinálni. Hát gondolkodás nélkül azt mondtam, hogy a Nemzetinek Shakespeare-t. „Hát akkor csináld meg a *III. Richárdot*.” Ez volt a legnagyobb dolog számomra, és aztán rövidesen meg is állapodtunk, sőt még a honoráriumban is (pénz nem volt, az szóra sem érdemes, ami akkor a pengő volt), így az én honoráriumom, amit kikötöttem, felvonásonként 1 kg kávé volt. Tehát minden felvonás után, amit leszállítok, kapok 1 kg kávé, vagyis összesen 5 kg kávé.

K. L.: - Ezek szerint gyorsan készült a fordítás?

V. I.: - Amennyire tudtam az állandó lakásviszontagságok között. Egy Árpád utcai nagyon elegáns, de borzasztóan leromlott penzió egyik apró szobájában fogtam hozzá, ahol oly kevés volt a hely, hogy az angol szótárt a földön helyeztem el, és az ölembe a papírt, amin írtam. Aztán sokkal jobb körülmények között folytattam, Kondoroson, ahova lementünk Marika szüleihez, akiknek ott tanyájuk volt.

K. L.: - Ez a városi lakás volt az a bizonyos negyedik emeleti szoba, amelyik az *Éjjel után* című versedben szerepel?

V. I.: - Nem is az Árpád utca volt az, hanem a Széchenyi utca.

K. L.: - Ahol „Richárd és Anna fejemben vívják szócsatájukat”. Ez ott volt?

V. I.: - Ott.

K. L.: - Hogyan sikerült végül is bekapcsolódnod a megújult irodalmi életbe?

V. I.: - Maga az irodalmi élet mégsem volt olyan egyszerű. Próbálok megfogalmazni egy általános törvényszerűséget, amit akkor kezdtem sejteni, de később többször is alkalmam volt ezt tapasztalni. Amikor valami nagy korforduló van, megváltozik az egész rendszer, a világ, és átalakulnak a figurák, a szereplők, a színhelyek, akkor mindig megesik az - amit én láttam 45-ben, majd később 49-ben, sőt 57-ben is -, most már szinte törvényszerűségnek merem mondani, hogy olyankor színre lép egy csomó új ember, akik rendszerint ilyenkor jelentkeznek, most nem azokról beszélek, arról az egy-kettőről, akiket feldob minden változás, a nagy tehetségekről, hanem az irodalmároknak, az irodalomnak az a köznépe, nem mezei hadai, hanem - nem is akarok másik végletbe esni, és azt mondani, hogy körúti hadai -, de jelentkeznek mindig olyanok, akik azt hiszik, hogy eljött az ő idejük. És akkor egy-két hónapig tele van velük a mezőny, aztán lassan eltűnnek. Ezeknek valahogy majdnem a fizikai törvények következtében természetes törekvésük, a régiek közül, akit lehet, úgy venni, mintha nem

volna. Ez persze nem vonatkozik, mondjuk, a magyar irodalomnak állandó tornyaira, mint például Illyésre, de a mi nemzedékünk még nem tartott ott, mi akkor még fiatalok voltunk. Én azt tapasztaltam, hogy akiről közölünk azt hitték, hogy lehet úgy tenni, mintha nem is volna, arról megfélemltek. Ennek a hajlandóságnak szép példája volt a következő: te talán már nem tudod, de semmi esetre sem személyes tapasztalatból tudod, hogy akkoriban az embereknek szükségük volt valamiféle igazolványra, papírra, ami tanúsította azt, hogy dolgoznak, hogy vannak valahol, és egyáltalán léteznek. Író, művész, ez volt a legbiztosabb személyazonossági igazolvány. Hát honnan próbáljon az ember ilyet szerezni? Szétnéztem, és egyszerűnek látszott, mert valahogy mindenütt barátaim, ismerőseim kerültek előtérbe. Első utam a Rádióba vezetett, mert ott volt a legtöbb barátom. Ott volt Cs. Szabó László, jó barátom volt Örley, akivel 44-ben nagyon közel kerültünk egymáshoz, és aki csak azért nem töltötte velünk az ostromot, mert karácsonykor már nem tudott átjutni Ottlikékhoz - aztán meghalt, bombatalálat érte, de ezt én még nem tudtam. És ott volt Ortutay is. Hát épp akkor Cs. Szabó nem volt ott, Ortutayt ott találtam. Ortutay ezt a találkozást nem olyan nagyon régen meg is írta a Rádióújságban, a Rádiónak valamilyen évfordulója alkalmából. De nem jól emlékezett, és hadd használjam fel ezt az alkalmat, hogy kiigazítsam. Ő ugyanis úgy írt erről a találkozásról, hogy én beállítottam a Rádióba, és jelentkeztem, hogy szeretnék az irodalmi osztály vezetője lenni. Ő úgy emlékezett, hogy azt mondta, ez az állás Radnóti Miklósnak van fenntartva, amire én természetesen lemondtam róla. De szó sem volt ilyesmiről. Én nemigen szoktam jelentkezni vezetésre, és eszem ágában sem volt, hogy az irodalmi osztály vezetője lehetnék, hanem egyszerűen azt gondoltam, és ezt a kérést terjesztettem elő, hogy adjanak egy írást, amiből kiderül, hogy ismernek a Rádióban. Nagyon sokat szerepeltem ott 45 előtt is - 44-ben nem, de még 42-ben is. És hát egy papírt, hogy író vagyok, költő vagyok, akit a Rádióban ismernek, semmi mást nem akartam. Mire Ortutay azt mondta, hogy ők nem adhatnak ilyen írást, csak annak, akit a Rádió foglalkoztat. Hát, mondtam, akkor foglalkoztassatok. Erre azt mondta, hogy most nem lehet. És akármilyen hihetetlennek hangzik, heteken át nem tudtam szerezni olyan írást, hogy „ismernek, író vagyok”, pedig mindenütt barátaim és régi ismerőseim voltak. Amivel az ember ki volt téve annak, hogy az utcán föltartóztatják, elkapják, egy kis munkára viszik, ami isten tudja, meddig tart, hol végződik. Végül is „igazolványra” úgy tettem szert, hogy kétségbeesetten álltam a Rákóczi úton, mert minden a Rákóczi úton történt, éppen a Népszava szerkesztősége közelében, és valamelyik barátom, akinek elpanaszoltam a helyzetemet, azt mondta: „Miért nem mész föl a Népszavához, Száva Istvánhoz?” „Mert nem ismerem” - feleltem. „Ő biztosan ismer téged” - mondta barátom. Felmentem az ismeretlen Száva Istvánhoz, akinek legalább a halála után hadd rójam le a hálámat, mert nagy követ gördített le a szívemről. Tőle, akit addig nem ismertem, tőle kaptam meg azt az írást, amire szükségem volt. Nagyon jó igazolvány volt, bár még nem jelentette azt, hogy belépőlevél az irodalmi életbe. Sőt akkor úgy látszott, hogy ebből az irodalmi életből én kimaradok. Valahogy kívül estem, nem nagyon voltam benne az irodalmi életben. Meddő viták folytak arról, hogy politizáljon-e az író, vagy ne politizáljon, és ehhez nem tudtam hozzászólni, bár, ha jól emlékszem, valaki felkért, és írtam is valamit, de az nem felelt meg.

Hogy aztán hogy kapcsolódtam vissza az irodalmi életbe, nem is emlékszem. De két fontos és számomra nagyon kedves emlékem van erről. Az egyik az, hogy a Belügyminisztériumban, ahol akkor dolgoztam, sőt akármilyen komikusan hangzik is ez, a számvéveségi osztályon, egyszer bekopogtatott hozzám egy fiatal debreceni író, akit addig nem ismertem, nevét sem hallottam: Kéry László. Még Debrecenben megindították az első magyar irodalmi folyóiratot, aminek az első száma ott jelent meg: a Magyarokat, és ezt most Pesten folytatják. Kéry László a szerkesztője, és szeretné, ha én is dolgoznék a lapban. És valahogy, ahogy ő maga is beszélt, és amiket beszélt, nagyon megnyerték a tetszésemet. Nem is csalódtam ebben, mert máig is meggyőződésem, hogy a felszabadulás utáni legjobb irodalmi folyóirat a Magyarok volt. Hát

így egyszerre folyóirathoz kerültem, ahol rögtön otthon éreztem magam, és hirtelen úgy láttam, hogy van helyem a nap alatt. A másik, ami gyakorlatilag többet jelentett, az volt, hogy megyek az utcán, és egyszerre meglátok egy plakátot, egy nagyon jól megcsinált plakátot, hogy indul az Új Magyarország nevű politikai, társadalmi, kulturális hetilap, amit Boldizsár Iván szerkeszt, akit én nem láttam azóta, hogy közvetlenül az ostrom után még a Pasaréten találkoztam vele. A főmunkatársak között ott voltam a plakáton én is, aminek nagyon megörültem, mert nagyon szerettem Boldizsár Ivánt, és egész életemben mindig ilyen váratlan kedvességeket tapasztaltam tőle. Az ő keze olyan kinyújtott kéz volt, ami egyszerre fölhúzott az irodalmi életbe. Felfogva, hogy a plakáton ott a nevem, ettől kezdve engem mindenki írónak tekintett, azok is, akik nemrég mintha elfelejtették volna, hogy valaha is írtam. Hát így kerültem vissza néhány hónap után az irodalmi életbe.

K. L.: - Melyik volt az első versed a felszabadulás után?

V. I.: - Akkor az volt a címe, hogy *Utóhang* - a Vigiliában jelent meg. Mintegy lezárása volt a márciustól márciusig tartó verses naplómnak. Ódai lezárás, utóhang, de ma már nem tudnák ezt, azért változtattam meg a címét *Kérdő időre*. Ez volt az első versem igazában, amit a felszabadulás után írtam. Vagyis még amikor átjöttem Pestre a legelső napokban, az első két sor, amit írtam, még a naplóhoz tartozott, és töredék volt; ez a két sor: „Pest felszabadult romjai. Jaj, nem tudok ujjongani.” Ami most természetes, az akkor rettentően pesszimistának hatott. Én nem tudtam részt venni abban az okkal ujjongó kórusban, ami akkor fölzengett. Pedig senkinek annyi oka nem volt az ujjongásra, mint nekem, és senkit annyira föl nem szabadítottak, mint engem. És mégis, valahogy a pusztulás borzasztó volt számomra, talán azért, mert én ilyen hirtelen láttam meg. A többiek előtt darabonként hullott szét a város, én egyszerre láttam meg. De ez az *Utóhang* vagy *Kérdő idő*, ez voltaképpen az én vérmérsékletemhez képest már ujjongó vers volt.

K. L.: - Épp ezt akartam mondani, hogy a mostani cím jobban illik hozzá, mert éppen a kérdések, éppen a mi lesz? mit csináljunk? kérdései hangzanak fel benne, számomra éppen ezeket az izgatott kérdéseket és a jövő faggatását jelenti inkább ez a vers.

V. I.: - Igen, és olyan vers, amelyik ezt a jövőt feltétlenül elfogadja - nemhogy elfogadja, hanem ebben akar élni. De nem így nézték. Olyan általános ujjongó kórus mellett szólalt meg, amiből nagyon kevés darab maradt, ha megfigyeled az antológiákat, végül is irodalomtörténész vagy, tehát tudod, hogy milyen kevés maradt meg ebből a kórusból. De ezt nem így nézték akkor, annyira nem, hogy Lukács György is nagyon elítélően írt erről a versemről.

K. L.: - Ha már a kritikát említet: elsőik közt léptél be a kritikai életbe, a publicisztikai életbe is, és mindjárt vitázó hevülettel. Értékeket védtél, olyan értékeket, amelyek ma már mindenki előtt egyértelműen értéknek számítanak, de akkor a tisztázódás, újrvizsgálódás pillanatában féltetni kellett, hogy esetleg elveszítjük.

V. I.: - Ez a vitairat az *Irodalmunk időszerű kérdései* volt. A Magyaroknak állandó rovata volt, Kardos László nyitotta meg, ő adta a címét is. A második ilyen *Irodalmunk időszerű kérdéseit* én írtam. De mások is írtak, például Király István is írt ebbe a rovatba. Igen, akkor nálunk is zajlott olyan folyamat, mint egyébként minden országban. Az igazolások, az elhallgattatások. Az ábránd és elképzelés alapján mindig a francia példákra hivatkoztak. De Magyarország nem Franciaország. Más volt a történelmi helyzete és szerepe a háború alatt, a háború után is, mint Franciaországnak, és nem lehetett egyenlőségjelet tenni a két ország közé. Én ehhez a témához nem is mertem hozzászólni. Nem gyávaságból, mert nem volt mitől félnem, hanem mert ez egy jogi-politikai kérdés volt, amihez nem akartam hozzászólni. És nem is éreztem jogot vagy felhatalmazást vagy kellő tájékozottságot ahhoz, hogy hozzászóljak, csak azt az egyet

éreztem, hogy vannak képtelenségek, és hát ilyen képtelenségnek éreztem, hogy Németh Lászlót vagy Szabó Lőrincet el lehessen tiltani a közléstől. Mert ez a kettő volt az a feltétlen érték a számomra, amit nélkülözhetetlennek éreztem. És nem az ő védelmükben szóltam. Írtam is, hogy magának a költőnek vagy az írónak nem feltétlenül árt az, ha egy ideig nem jelenhetik meg. Ez nemcsak edzésre jó, sok mindent adhat is. Jó néhányan próbáltuk az elhallgatást, korábban is, később is. Én minket, saját magunkat védtem azzal, hogy nem szívesen vettem volna részt olyan irodalomban, amelyikben Szabó Lőrinc és Németh László nem szólalhat meg. Amiért némelyek el akarták hallgattatni őket, azzal én sem értettem egyet, ezt fölösleges is mondanom. Mégis ezek ketten az én számomra olyasvalamit jelentettek, amit ha kiszakítanak az irodalmi életből, akkor belőlem szakítják ki. Magamat védtem azzal, hogy Szabó Lőrincet és Németh Lászlót védtem. Ehhez hozzátartozik az is, hogy a Magyarok, amelyiket, mondom, én az akkori legjobb folyóiratnak tartottam és tartok ma is, visszatekintve, néhány évig kitűnően működött, aztán a szerkesztője, Kéry László Angliába ment ösztöndíjjal, és új szerkesztőről kellett gondoskodni. Akkor már a Budapest Könyvkiadó volt a lap gazdája - és a fővároshoz tartozott. Most már lehet beszélni erről, mert sok idő elmúlt. A főszereplők részint meghaltak, részint nincsenek idehaza. Vázsonyi Endre volt a Budapest Könyvkiadó vezetője, és ő is, mások is engem szemeltek ki új szerkesztőnek. Emlékszem, hogy a három ember, akivel tárgyaltam, Gellért Oszkár volt - aki nekem atyai jóakaróm volt mindig -, továbbá Antal Helén, aki a pártban az agitprop osztályt vezette, és akivel én szót tudtam érteni, és Vázsonyi Endre, aki a legközelebbi gazdája volt. Nos, Vázsonyi Endre - ez már 47-ben volt, nem is 45-ben - egy listát adott át, azok listáját, akik nem szerepelhetnek a lapban. Itt olyan neveket olvashattam, mint Veres Péteré, aki akkor éppen hadügyminiszter volt, Szabó Pálé, aki akkor már képviselő volt. A listán rajta volt Szabó Lőrinc és Németh László is. Szabó Lőrincnek és Németh Lászlónak nem volt szüksége akkor a Magyarokra, mert már megindult az egyébként szintén kitűnő Válasz, amelyet Illyés Gyula szerkesztett, és többnyire Sárközi Márta, Sárközi György felesége, és ők abba írtak főleg - melleleg a Válaszba én is írtam. De elképzelhetetlen volt számomra, hogy átvegyek egy lapot azzal a feltétellel, hogy Szabó Lőrincet és Németh Lászlót nem közölhetem. Veres Péterről, Szabó Pálról egyszerűen ne is beszéljünk. Nevetséges volt. Így hát nem vettem át, amit nagyon sajnáltam, mert szerettem volna ezt a munkát.

K. L.: - Természetesen nemcsak az élő költőkért, írókért folytatott vitákra gondoltam, hanem az akkori közelmúlt nagyságairól írott polemikus írásokra: Babits, Kosztolányi értékelésére.

V. I.: - Erről sokat írtak már, és mindig azt, hogy a világnézeti türelmetlenség, dogmatizmus, szektarianizmus volt az oka. Hát igen, ezeknek is megvolt a maguk szerepe, igazán nem akarom tagadni, egy félreértett pártosságnak vagy neofita marxizmus-leninizmusnak kétségkívül. De hidd el nekem, hogy ebben is szerepet játszott az a tendencia, amiről beszéltem. Az ilyen korszakváltások, majdnem azt mondhatnám egy rossz emlékű szóval, hogy őrsgváltások idején él az a tendencia: akit csak lehet, kituszkolni. Akitől csak lehet, megszabadulni. Eszembe jut, hogy rövid, de kínos emlékezetű munkaszolgálatos-periódusaim idején volt egy bajtársam, aki szimulált, meg akart szabadulni, epilepsziát szimulált nagyon jól, később meg is szabadult. Ennek az volt az egyik trükkje, hogy mindig azt mondta, és ezt már jól tudta mondani, és mindenki elhitte, mert értelmetlenül hangzott: „Csökkentsünk csak, csökkentsünk csak!” Ezen mulattak is, meg olyan jó tünet is volt, és azért mi is csak röhögtünk. Aztán rájöttem, hogy volt ebben valami mély értelmű igazság: az embereknek, az emberiségnek, de különösen az irodalmi világnak ilyen állandó tendenciája ez a „csökkentsünk csak”. Minél többet kizárni, kiiktatni. Ez a tendencia áterjedt Babitsra és Kosztolányira is. Közreműködtek ebben régi, meggyökeresedett előítéletek és sérelmek is. Mindenki, akinek Babits visszaadta egy versét vagy írását a Nyugatnál, az bosszút esküdött Babits ellen - bár hozzáteszem, hogy

eljött aztán egy olyan kor, amikor ennek visszahatásaként jóformán dicsőségnek számított, ha valaki már a Nyugattól is visszakapta a verseit: ez bizonyos patinát jelentett. Akkor még nem. Tehát voltak ilyen régi haragok és régi ellentétek. Ez is szerepet játszott a világnézeti elfogultságon és dogmatizmuson kívül, amelyeknek a szerepét nem akarom tagadni. Ilyen elfogultság példája volt a Waldapfel Józsefé, aki különben komoly filológus volt, de Babitsot méltatlan módon támadta meg, egyszerűen meghamisítva a szöveget, nem úgy, hogy megváltoztatta, hanem úgy, hogy kiragadott szavakat, ellenkezőjére fordította valaminek az értelmét. Hasonló neofita volt a maga szakmájában különben kitűnő Szabó Árpád, aki dühödt cikket írt Kosztolányi ellen, és akit mindenki ujjongva üdvözölt. Nemcsak elfogult volt, hanem egyszerűen kiderült, hogy nem ismeri nemcsak Kosztolányit, hanem József Attilát sem. Mert József Attilát is rosszul idézte, félreértette. Talán az én érdemem volt, hogy ez ellen szót emeltem, ameddig lehetett. De nem sokáig lehetett.

K. L.: - Visszatérve az életrajzi mozzanatokhoz, a felszabadulást közvetlenül követő napokhoz, hónapokhoz, ott hagytuk el, hogy a Belügyminisztériumban dolgoztál. Nemsokára a Révai Irodalmi Intézethez, könyvkiadóhoz kerültél.

V. I.: - Ezt előbből kell kezdeni, mert meg kell magyaráznom, hogy miért dolgoztam a Belügyminisztériumban, méghozzá a számvevőségen. Amikor Pestre átkerültem, és azt a két sort írtam, hogy „Pest felszabadult romjai. Jaj, nem tudok ujjongani”, akkor mindaz, amit akkor láttam az irodalmi élet készülődéséből, e tekintetben eléggé pesszimistává tett engem. Az volt a meggyőződésem, hogy itt illúzió és fényűzés olyasféle irodalmi életre gondolni, mint amilyenhez mi hozzászoktunk - nem a Horthy-korszakban, hanem a Nyugaton, vagyis Babits mellett, a Nyugat hasábjain és a Nyugat asztalánál -, erre nincs mód. Valóban itt arról volt szó, hogy fel lehet-e Budapestet építeni, az ablakokat beüvegezni, és jogos volt az a követelmény, hogy az író erről beszéljen. Nekem viszont ehhez nem volt kedvem, és mint mondtam, nem is nagyon fogadtak tárt karokkal az irodalmi életben. Semmi jelét sem tapasztaltam ennek. És amúgy is azt gondoltam, hogy én az írói szabadságomat és függetlenségemet jobban meg tudom őrizni, ha nem az irodalom közelében vagyok. A Giraud Konzervgyárban dolgoztam a németek bevonulásáig, és oda akartam visszamenni. Az el is kezdett tápáskodni, de a tulajdonos a kezdeti egy-két hónap után abbahagyta, és visszavándorolt Franciaországba a magyar családjával együtt. Valahol el kellett helyezkednem. Addigra a barátaim mind vagy miniszterek vagy a legfiatalabbak is miniszteri tanácsosok voltak. Lengyel Balázs, aki sokkal fiatalabb volt nálam, akkor még valódi ifjoncnak számított, ő rögtön nevezetes kritikus lett, joggal, a felszabadulás után, az Újhold folyóiratjával, ő már miniszteri tanácsos volt a Belügyben.

K. L.: - Jegyezzük meg, hogy akkor a belügyminiszter is író volt: Erdei Ferenc.

V. I.: - Lengyel Balázs is Erdei révén került oda, és Erdeihez, aki engem nem ismert addig, és később is csak futólag találkoztam vele, beajánlott engem. Nem volt hely, végül a számvevőségre helyeztek, mégpedig másodosztályú számvevőségi főtanácsosnak. Én ezt nem bántam, mert volt olyan elképzelésem - téves elképzelésem, mint kiderült -, hogy a számvevőség mégiscsak valami, amihez konyítok, mert elvégre könyvelésben dolgoztam. Kiderült, hogy semmi köze a könyvelésnek a számvevőséghez - az egy másik, komoly szakma. Tehát előképzettség nélkül lehetett valaki miniszter, de számvevőségen anélkül nem dolgozhatott. Méghozzá itt én voltam az egyetlen, akit a demokrácia hozott be oda, és ennél fogva úgy néztek rám, mint valami csodabogárra. Egy nagyon kedves, érdemekben megőszült, első osztályú számvevőségi főtanácsos, aki a szobatársam volt, azt kérdezte: „Hány éves, kolléga úr?” „35 éves.” „És már másodosztályú számvevőségi főtanácsos? Szép karrier, kolléga úr” - mondta, én meg száműzetésben éreztem magam. Nem azért, mert távol esett az irodalomtól,

hanem mert egyedül voltam, és semmiképpen sem a helyemen, és megszégyenített és bosszantott, hogy ehhez aztán semmit sem értek. Pedig voltak ott kollégáim a fogalmazási karon, nemcsak Lengyel Balázs, hanem Kálnoky László is, aki a belügyben dolgozott már a felszabadulás előtt is, miniszteri segédtitkárként, aztán Erdei titkárnak nevezte ki. Néha lejártam hozzájuk egy kis irodalmi levegőt szippantani. És egyszerre, de valóban váratlanul, mint a borús égből hirtelen kisütő nap, egy telefon: Illés Endre kérdezte, nem jönnek-e a Révai Irodalmi Intézethez lektornak. Ehhez hozzá kell tenni, hogy nekem ez volt az életem álma. Hogy régen, amikor arról beszélt mindenki, hogy mi szeretnék lenni majd a felszabadulás után, mindenki miniszter szeretett volna lenni. Ki ez, ki az, mindenki valami nagy dolgot akart csinálni. Aki a legszerényebb volt, Radnóti, ő a szocialista könyvkiadás koordinálását akarta végezni, vagyis olyasmit, amit ma a Kiadói Főigazgatóság csinál. Ennekem azonban mindig az volt az ábrándom, amit ki se mondtam; lektor szerettem volna lenni, mégpedig a Révainál, mert nekem az volt a legrokonszenvesebb könyvkiadó. De ez teljesen reménytelennek látszott. Én ki sem mondtam volna soha ezt a vágyamat. Hogy ez megtörténik, hogy Illés Endre telefonál, csodálatos volt! Emlékszem, 1946. augusztus 1-én álltam be, akkor született a forint. Emlékszem, hogy amikor beálltam a Révaihoz, kaptunk 10 Ft-ot, mindenki 10 Ft-ot kapott, mert több nem volt, és azon vettem két inget, Marika csirkét vásárolt, és még megvettem egy kedves könyvemet, ami elveszett, a *Halhatatlan szerelem* címűt. - Az Est-lapok ajándékkönyve volt, mellesleg Szabó Lőrinc szerkesztette. Nagyon szerettem. Fájt, hogy elveszett. Még ezt is megvettem abból a tíz forintból. Dicsőséges nap volt az az 1946. augusztus elseje. Illés Endre vezette a kiadót, én voltam a lektor. Egyébként Rónay György helyére kerültem, aki addig lektor volt. Elment, és az ő asztalánál dolgoztam. Annál az asztalnál maradtam végig, bár a kiadó elnevezése folyton változott. Ma már nyugdíjban vagyok, de időnként bemegyek azért a kiadóba. Van, amit ott csinálok, az Európa Könyvkiadóban, ahol minden bútort kicseréltek azóta, csak én nem engedtem elvinni ezt a régi íróasztalomat, amelyiknél már Rónay György dolgozott. És ki tudja, hogy előtte még ki.

K. L.: - Ezekben az években még egy régi vágyad teljesülhetett, az itáliai utazás.

V. I.: - Igen, az 47-ben volt. Sőtérnek köszönhettem. Ő adott ösztöndíjat, aki egyébként akkor nagy szerepet játszott a mi nemzedékünkben, a mi nemzedékünk megszervezésében. Ő a Kultuszminisztériumban dolgozott, már nem is tudom, hol, milyen poszton. De elég nagy állása volt, és sokat írt a mi nemzedékünkről, ő csinálta a *Négy nemzedék* című, emlékezetes antológiát, amelyikben szép és méltó hely jutott a Nyugat úgynevezett harmadik nemzedékének. És ő beszélt rá az olaszországi utazásra, noha az volt a hivatalos - nem mondom, hogy ürügye, mert komolyan gondoltam -, hogy darabot akarok írni, amelyik Rómában játszódik, és amelyikről beszéltem is Major Tamással, aki nagyon melegen biztatott rá. Arról a nagyon fontos periódusról akartam drámát írni, amikor a kereszténység üldözött vallásból államvallássá lett. Mindig izgatott engem ez a korszak. Korábban is, isten tudja, miért, de attól kezdve, hogy Burckhardt *Nagy Constantinus*-át olvastam, ezt a csodálatos könyvet - mindenki az *Olasz reneszánsz*-ról beszél, de ez még sokkal jobb könyv -, azóta elolvastam mindent, ami erről a korról a kezembe került, s amit meg tudtam szerezni. Csak úgy - nem gondoltam, hogy ennek a témának aktualitása lesz. De hirtelen aktualitása lett, a szemem előtt játszódott le ilyen folyamat, amikor az üldözött kereszténységből államvallás lett, és ezt akartam megírni.

K. L.: - Mindez jelen van az akkori versekben.

V. I.: - Hál' istennek, mert a drámát már soha nem tudtam volna megírni, és ha igen, az már nem került volna előadásra, mert ekkor már más szelek fújtak.

K. L.: - Verskötetben még megjelent.

V. I.: - Az megjelent - a *Római pillanat* - még a kapuzárás előtt. Ezt is Illés Endrének köszönhetem. Nagyon tetszettek neki a versek, és hogy a Révai kiskönyvtárban adjuk ki, ezt az ő termékeny erőszakosságával, amit mindnyájan ismerünk és áldunk, evvel sikerült kiszednie belőlem gyorsan-gyorsan. Így még az utolsó pillanatban megjelenhetett. Ezzel le is zárult egy korszak, amelyiknek, félek, hogy túl sok árnyoldalát mutattam meg, de amely, meggyőződésem szerint, a magyar irodalomnak és nemcsak a magyar irodalomnak, hanem a történelemnek is egyik legfényesebb reményű korszaka volt.

SZÁNTÓ PIROSKA

K. L.: - A háborúnak vége: ez sokak számára az első lélegzetvételt, a felszabadulás pillanatát jelentette. De az emberekben még sokáig ott élt a háború réme, az elmúlt évek, hónapok, napok emléke. A borzalmat idézik ezek az emlékek, de az ifjúságot is, az ellenállás és a pályakezdés éveit. Hogyan élte át Szántó Piroska ezeket az éveket?

Sz. P.: - Azt, hogy itt vagyok és beszélhetek a háború végéről, két embernek köszönhetem, az egyik nő, a másik férfi. Az egyik Boris néni volt, Hergét Józsefné bajóti szegényparaszt asszony, ha ugyan a mezőgazdasági munkásnak ezt a típusát ma még valaki el bírná képzelni. A férfi Aczél György, a politikus. Boris nénit még Szentendréről ismertem, s amikor bejöttek a németek, az ő meghívására (*Kedves Piri. Maga a nipért dolgozik. Nem akarom, hogy megöljék. Győjjön el hozzám Bajótra, olyan hele lesz, mint Szűzmária kötőjében. Teljes tisztelettel Boris néni.*) egy végtelenül boldog nyarat töltöttem ott, amit, azt hiszem, kevés illegalitásban élő kommunista mondhatott el magáról 1944-ben. De hát egészen csodálatos falu volt. Szabadelvű, baloldali szimpatizáns, ateista és mohón olvasni vágyó, színmagyar, holtszegény falu, sváb-tót környezetben, ahol élt még a gyönyörű, archaikus magyar nyelv, de az ázsiai édesség kellemesen tarkítva francia realitású káromkodásokkal - nem csoda, bányászok voltak, itthon munkanélküliek, belga bányákba jártak dolgozni, amíg lehetett. Már az érkezésem is Bajótra olyan volt, mint egy népmese kezdete: ott ballagott a bujdosó leányzó az országúton, megállt mellette egy ősz-öreg ember, felvette a szekere, és elvitte a kis házba, a kerek erdő közepébe, ahol a jóságos anyóka lakott. Hát persze hogy így volt, mese volt. Az is mese volt, hogy a hegyek közé bújt faluból eleinte csak a templomdomb látszott, s a gyönyörű Árpád-kori templom körül egy gyűrű keringett, az eleje rózsaszínű, a közepe kék s a vége fekete, a lányok, a menyecskék és az öregasszonyok ruhája - körmenet volt, Úrnapján, 1944. június 8-án. Boris néni pontosan tudta, mit idézhet a maga s a családja fejére, ha engem, akit még rádió is köröztek, magánál tart, de vállalta. Dolgoztam velük, amit kellett, s amit bírtam, élvezettel vettem tudomásul, hogy míg a krumplit emberszar, a kukoricát asszonyszar formájúra kell kapálni, megtanultam vizet merni a bodonkútból, megtanultam, hogy akármennyire pörköl a nap, felgyűrt blúzzal nem lehet markot szedni, mert iszonyatosan álnok gazok bújnak meg a búzában, és hasogatják véresre a marokszedő karját - hiszen részesaratást is vállaltunk Boris nénival, mert olyan rettentő szegények voltak, hogy amikor a mi udvarunkba is bejött a „gép”, világszegényére csak kávé tudtunk adni reggelire: árpakávé persze, levesestányérból ettük, málékenyérrel. Az egész falu a barátom volt - Lukácsi Boris jánya lesz ez, még pesti szakácsné korából, nizzék csak, hulyan hasonló a szemük -, de hogy mennyire barátom a falu, az is kiderült egyszer, amikor a tréfás csendőrök beállítottak az udvarunkba. Kora reggel volt, a háznép már kiment a földbe. Én meg a malacot ettettem.

- Hát magáért gyűttünk, visszük el, nem Nagy Etel maga?

- Igazán? - kérdeztem - hát csak jöjjenek be, várjanak egy kicsit, nem mehetek még, előbb hadd egyen a malac, meg főzni is kell, délre jön haza a család, még föl sem tettem a bablevest, pedig az soká föl.

A csendőrök még egy kicsit kedélyeskedtek velem, sodorták buzgón a cigarettát, itt-ott megfogtak - jókat csaptam a kezükre, mint úrilányhoz illik -, aztán elővették Pista levelét, szívességből vállalták a postán, hogy elhosszák nekem, úgyszint erre volt dolguk, Szentkereszt felé. Alighogy visszamentem az üvöltő malachoz - joggal üvöltött szegényke, mert az egész vödör moslékot a vályú mellé csurgattam, nyilván mégis féltem -, mikor látom ám, hogy rohan lefelé árkon-bokron keresztül egy bányász a „Kű”-ből (Kő-nek hívták azt a bányarészt,

ami a falu felett volt, a dombjáról végig be lehetett látni a hegyhez lapuló házakba). Beugrik az udvarra - nem ismerem, pedig nyilván idevaló -, és megkapja a kezemet: „Valami baj van, elvtársnő? Mit akartak a piszkosok?” Nem tudom megmondani, maga nem is értheti már, hogy hangzott az „elvtársnő” akkor, énnekem. „Mert - folytatta a bányász - mi tudjuk, hogy kicsoda maga, és ha kell, éjszaka átvezetjük a hegyeken.” Hát ilyen volt Bajót. Csak az volt a baj, hogy felettünk úsztak át a repülőrajok északkelet felé; „Töri kórság üket, mennek Pestnek, jó, hogy maga nincs ott, Etánk” - de a testvérem ott volt, a bátyám munkaszolgálatos, a sógorom katona, Pista ugyan még szabadon járt, de amikor a repülőgépek elégedett brummogással visszajöttek, persze hogy arra gondoltam, úristen, mi maradt Pestből, mi maradt a családomból, visszamehetek-e még, és lesz-e kihez.

K. L.: - És mikor ment vissza Pestre?

Sz. P.: - 1944. október 13-án, értem jött Panni Bajótra: „Gyere, most már vége lesz.” No, jókor értem vissza, egyenesen a Horthy-proklamáció, az őrző felfordulás, a Szálasi-puccs kellős közepébe. Nem volt hová lennem, haza nem mehettem, a házban úgy tudták, régen elvittek, nem mondom el, hogy ki mindenki dobott ki, de Aczél György volt az, aki felejtethetetlen kedvességgel befogadott a lakásába. Itt már nem jó a bajóti papírom. Nagy Etel, Pista volt felesége még most, hat évvel a halála után is a kommunistagyanúsak listáján szerepel, gyorsan átváltozok Korniss Irénné. Sógorom, Korniss Dezső Hollandiában élő testvére papírjaival élek Aczélnál, majd - mikor nekik menekülniük kell - az akkori V. kerületi Zsidótlanítási Központi Székház vezetőjénél lakom, mert Aczélék lakását ő igényli ki. Pannit is odahívom, mert ugye nem lakhatok együtt egy idegen férfival. Panni persze a sógornőm lesz, ha én a férje nővére vagyok - kérem, Lóránt, ne csodálkozzon, és ne is próbálja követni, akkoriban rettentő bonyolult családi viszonylatok alakultak ki, mindenki a dédöregapját kereste, s rég meghalt nagymamák vallását firtatta -, ilyen idők voltak, no. Új házigazdám, nevezzük Győzőnek, az emberi természet csodája. Nappal rablással, este gyilkolással foglalkozik, tökrészegre issza magát a hungarista eszme s a német győzelem diadala ürügyén, de persze anélkül is, nyilas szemináriumot tart a lakásán (én is meghallgatom, jó pap holtig tanul), és megesküszik, hogy kommunista, zsidó vagy katonaszökevény az ő küszöbét nem lépheti át (Panni, én és a barátaim ezek után magára a küszöbre lépünk, sajnálnám, ha hamisan esküdne szegény), élvezettel elmeséli nekünk esténként, hogy hány embert, kit és hogyan „nyírtak ki” a Székházban, halomra gyűjti a zsákmányt, s váltig kínálgatja nekünk is. Jókedvében sorozatokat lő Aczél lakásának mennyezetébe, de - saját bevallása szerint - minden este imádkozik, a géppisztoly azért közben sem kerül le a hasáról, s éjjel az ágy fejéhez támasztja. Mi Pannival egész nap járjuk az ostromlott Pest utcáit, mert furcsa, hogy nincs semmi elfoglaltságunk, valahol el kell tölteni az időt, s hát nem tehetünk mást, mint járunk, járunk egész nap, amíg egyáltalán ki lehet mozdulni a házból.

K. L.: - És mivel teltek közben napjaik?

Sz. P.: - Amíg lehetett, bejártunk a „Műhelybe” is. A Henger utcai kis kerámiaműhely Fekete Béla és Barta Éva műhelye, ahol a munkások a Szocialista Képzőművész Csoport éppen szabadlábbon lévő tagjai voltak - én is, míg el nem kellett tűnnöm; - most, 1944 végén, már főleg hamis iratokat gyárt, óriási mügonddal és élvezettel. Egyúttal klubhelyiség, illegális találkákra is rendkívül alkalmas, a nagy égetőkemence mögött bújik meg a nagy „világvevő” rádió, ahol Béla szorgalmasan jegyzi a már elesett legapróbb falvakat is, és még aznap pompás bejelentőlap, keresztlevél, házasságlevél készül a csajágröcsögei vagy kiskunlacházai pap, jegyző, bíró aláírásával és pecsétjével. A pecséteket Éva mintázza, a fakult tintát a festők keverik ki - kimondhatatlan anyagokból. Nagy fellendülést hoz az üzembe a nyilas papírok tömege, amit Panni meg én szállítunk, szerencsére Győző mindent szanaszét hagy az író-

asztalán, annyit lopunk, amennyi a kabátbélésünkbe fér. Jó meleg is van, csak sajnos nem lehetünk itt egész nap, bármikor lebukhat a műhely, vagy lebuktathatja valamelyik betámító, akit figyelnek, én is, de még mennyire. Aztán már a műhelybe sem mehetünk, egy nap gyönyörű felirat fogad minket a bezárt ajtón: BEVONULÁS MIAT SZÁRVA - így, fordított z-vel s egy t-vel -, hiába, Béla ért az álcázáshoz, ők is elbújtak vagy kilógtak, még mielőtt bezárult a gyűrű a város körül. Hát csak járunk az utcákon Pannival egész nap.

K. L.: - Akkor tulajdonképpen szemtanúja volt a budapesti eseményeknek.

Sz. P.: - Igen, persze. És sohasem gondoltam volna, hogy valaha majd ott fogok lakni, azon a rakparton, és látom majd virágozni is, megbarnulni is, és csupaszon is, hóval fődve, azokat a gesztenyefákat, amikhez odavágott a robbanás szele, amikor egy finoman napsütéses őszi délutánon a szemem előtt omlott a Margit-híd a Dunába. De még most, ennyi idő múlva is, ha megyek a Duna-parton, s a Margit-híd felé nézek, akármilyen vígan zörömböl el mellettem a 9-es vagy a 19-es villamos, valahol, hátul a szemem mögött egy félig fennakadt sárga villamos csúszik lefelé, és marad fenn a másik, a Dunába rogyó szürke traverzek között. Ennek a hídnak láttam a halálát, a többinek már csak a Dunába térdelt holttestét láttam, sok-sok idő múlva, nekem legalább, de gondolom, mindenkinek, aki az ostromlott Pest falai közt bujkált, iszonyú sok időnek tetszett az a három hónap, ami eltelt addig, míg Pest felszabadult.

K. L.: - És hogyan érkezett el Szántó Piroska számára a felszabadulás pillanata?

Sz. P.: - Két szökött francia hadifogoly is bújt a Pannónia utca 66-ban, ahol mi - az egész ház népe közül csak ők tudták, hogy kik vagyunk -, s az egyik, Jean rohant le hozzánk, kézen fogva futottunk le az utcára, s borultunk sírva és ordítva az első orosz nyakába. Győző elmenekült, másnap hazajött Aczél, és a ház kiguvadt szemekkel leste, hogyan töri ki a nyakát a két utolsó szemétnek, akik a nyilassal laktak az ő lakásában, s lett nagy ámulás-bámulás, népek csodálkozása, amikor sírva összecsókolózott velünk. Meglepődött, mikor kiderült, hogy háromszáz gramofonlemezét és rengeteg könyvét eldugtam az ágyneműtartóba, és felettük aludtam egész idő alatt, ha már a család ruháit nem tudtam megmenteni, kivéve azt az egyetlen sínadrágot, amit éppen viseltem, de az is Aczél apósáé volt. Időbe telt, míg vissza tudtam adni. Mert mi is hazamentünk Pannival a Visegrádi utcai lakásunkba, ott aztán igazán édeskevés holmink maradt, nem mintha az ostrom előtt olyan sok lett volna. A közvetlen veszély, hogy elfoghatnak, elhurcolhatnak, megölhetnek, megszűnt ugyan Pest felszabadításával, de komoly kilátásunk volt arra, hogy összeesünk az éhségtől, semmi tartalékunk nem volt nekünk, talán nem kell több magyarázat ehhez, csak az, hogy családunk két festőből és egy állástalan, magánórát adó tanárnőből állt. A kamrában, mikor hazajöttünk, öt darab kukacos zsömlét találtunk, s az üvegtelen ablakokon szabadon közlekedett az 1944-45-ös tél iszonyú hidege, de mégis, most új élet kezdődött.

K. L.: - A felszabadulást követő időben hogyan kezdődött az új élet, kikkel találkozott?

Sz. P.: - Hadd válasszam ketté a kérdését, Lóránt. Az első találkozás, mondjuk, az első két találkozás rettenetes volt. Azzal kezdődött, hogy a Visegrádi utcai házban közölte a házparancsnok, hogy nekünk már nincs hely a pincében, hát mehettünk fel az V. emeleti, Budára néző lakásunkba, Budát még ostromolták - továbbá, hogy az a fél zsák krumplics, ami egyedüli vagyonunk volt, „életfontosságú táplálék, ami köztulajdon és elosztandó”. Nem úgy, mint a cukor, a csokoládé, gyümölcs és kávé, ami neki s több más gazdag lakónak is volt. Ilyesminek mi hónapok óta színét sem láttuk. Azt persze nem kellett elosztani - bámulva vettem tudomásul, hogy így is fel lehet fogni a demokráciát. A másik élmény rosszabb volt. Még jóformán haza sem értünk, már igyekeztem befelé a városba, kerestem a pártot - a kapuban álló két katona beengedett, de az első, akit megláttam, egy kolléganő volt, aki annak idején a közelébe

sem jött a Szocialista Képzőművész Csoportnak, azzal, hogy csupa tehetségtelen alak, festő jóformán nincs is köztük, csak hülye politizáló dilettánsok - mellesleg ő maga elég tehetségtelen volt. Most sértetlen irhabundában, kucsmában, kétségtelenül jóllakottan pattant elém, s azt kérdezte: „Hát te mit keresel itt?” Hát megfordultam és kimentem, és azt gondoltam, úgy kell nekem, egy festő új élete kezdődjék úgy, hogy először is megkeresi a többi festőt.

K. L.: - Hol kereste őket?

Sz. P.: - Bementem a Képzőművészeti Főiskolára, kiderült, hogy ott működik a Képzőművészek Szakszervezete, egyetlen, ócska képekkel beüvegezett, vagyis beragasztott ablakú szobában. Ott ül, kendőkkel körülcsavarva, Dési Huber István özvegye, Stefike, aki mindenképpen próbál segíteni, már ahogy tud. Nehéz dolga van, mert a legtöbb festő azelőtt sem volt valami kitűnően ellátott ember, most aztán itt állnak, részben lebombázott műteremmel, mindenképpen ennivaló nélkül, ruha nélkül, festéke aztán nincs senkinek. Ha meg valaki olyan hülye, mint én, hogy bemegy, és az éhségtől tápolyogva azt kérdezi, hogy mit dolgozhatnak, akkor azt mondják, hát nézz ide, a legtöbb embernek nincs lakása, végy magad mellé egy fiút, és ketten keressetek lakást a művészeknek. Egyedül még nem tanácsos járni, Sikuta Gusztikollégám azonnal mondja, hogy majd én megyek veled. Tehát folytatom azt, amit az ostrom alatt csináltam, reggeltől estig járunk a romhalmaz Budapesten, és nézzük a valamivel kevésbé elpusztult lakásokat, hogy hol lehetne a festőket valahogyan elhelyezni. Egy ilyen kimerítő lakáskeresés után ott szuszogtunk Sikutával nagy fáradtan a szakszervezetben, mikor egyszer csak megáll egy szekér a kapu előtt, egy nyomorúságos fél lóval, s lekászálódik róla Nolipa. Nolipa István Pál festő párttitkárom volt - az illegális időkben persze - a Szocialista Képzőművészek Csoportjában. Fejcsóválva nézett ránk - sosem volt valami beszédes ember -, aztán minden további szószaporítás nélkül felrakott a szekere, kivitt Pesterzsébetre, becsukott a rendőrségen egy-egy jól fűtött cellába, előzőleg azonban megetetett zsírban sült krumplival, kávéval és kenyérrel. A szokatlanul dús étkezéstől tüstént elaludtunk, este ébredtünk fel, amikor is Nolipa elégedetten közölte, hogy ő itt a rendőrfőnök, sok dolga van, nem ér rá velünk foglalkozni, de értesítette a családjukat, és nem engedhet el, amíg kicsit fel nem táplál bennünket - „mert rátok még szükség lesz, öcsikém”. Majdnem egy hét telt el, míg elengedett - „nem híztatok semmit, de azért biztos erősebbek vagytok már”, közölte, és csomagot pakolt a családjuknak. Tény, hogy egyik legszebb emlékem maradt a meleg pokróc szúrós szaga s az időnként nagy tányér ennivalóval megjelenő rendőr komoly képe, meg az az érzés, hogy alszom, alszom egy meleg szobában, és nem ébredek fel folyton arra, hogy éhes vagyok. Ezek után csakugyan könnyebben ment a lakásbizottság munkája, mert persze ezt a büszke címet viseltük, Sikuta meg én. Így sikerült Gráber Margitnak, Kmettyéknek, Hermann Lipótéknak, szóval elsősorban az idősebbeknek lakást szerezni. És akkor találkoztam véletlenül Martyn Ferenc kitűnő idősebb kollégámmal, kiderült, hogy neki sincs lakása, a mi lakásunk egyik aránylag ép szobáját befoldozzuk az én régi képeimmel, úgy, hogy az utca felől igazán gyönyörű látvány, mert a vászon festett fele természetesen kifelé van, Martyn odaköltözik, és nálunk is marad, amíg haza nem tud jutni Pécsre. Megnézi, hogy mit festettem Bajóton, mert azért ott is dolgoztam, és elviszi Gegesi Kiss Pálhoz, akiről addig csak annyit hallottam, hogy érdeklődik a modern művészet iránt és Egry-gyűjtő. Így kerültem be az Európai Iskola, ahol Gegesi, Mezei Árpáddal és Pán Imrével együtt, megpróbált közölni velünk, fiatal művészekkel mindent, amit elzárt előlünk a háború. De még mielőtt az Európai Iskola összeállt és élni kezdett volna, már nyílt egy kiállítás az alakuló Kommunista Párt belvárosi helyiségében. Idegyűlt mindenki, aki életben maradt és elérhető volt, azok is, akik a Szocialista Képzőművész Csoportban voltak, éppúgy, mint azok a régi szimpatizánsok, akiknek szintén volt valami bűnük még hajdan, 19-ben, Szőnyi, Pátzay. Még Bernáth is, de hát most hirtelen nem is tudom felsorolni az egész társaságot. Fekete Béla, Bálint Endre, Korniss Dezső, Anna Margit, Törzs

Évi, Vajda Júlia, Jakovits József, Rozsda Endre, Bartha Lajos, Gyarmathy Tihamér, Gadányi, Martyn persze, szóval mindenki, akit el tudtunk érni, és akiről tudtuk azt, hogy valami módon szépet, mást akar csinálni, mint amibe eddig bele akartak kényszeríteni bennünket, vagyis amibe nem hagytuk magunkat belekényszeríteni. Gyönyörű kiállítás lett belőle, igazi szabad és érdekes, újat adó kiállítás. Budán még folytak a harcok, de már semmi sem látszott reménytelennek, amikor ilyen elevenen pezsgett a szellemi élet.

K. L.: - Tudna-e emlékezni egy olyan pillanatra, amely nemcsak a festészetben jellemzi ezt a felszabadulást, a szellemi élet felpeszsgését?

Sz. P.: - Igen, emlékszem az első „matinéra”. Ugye, erről ünnepélyes vasárnap délelőtt jut az eszébe, szépen felöltözött nők, büfé, sok ember a színház folyosóján, illatszer és cigarettafüst, autók a színház előtt - hát ez nem ilyen volt. Igaz, vasárnap volt, jéghideg, szürke vasárnap, s a „matiné” a félig romos Magyar Színházban. Fantasztikus rongyokba bugyolált, sállal körületekert nyakú emberek ültek a fűtetlen nézőtéren, spárgával átkötött télikabátban, papírral bélelt cipőben. A színészek a színpadon, a piros rongyokkal - nem, nem tévedek, rongyokkal díszített színpadon, hol volt még akkor ép szövet és zászló - olyan csodálatosan megviseltek és toprongyosak voltak, hogy csak azt vártam, most rögtön belép Jókai, kalábriai kalapján esőtől csepegő tollal, tépett atillában, sáros kalucsniban, és lelkesen megnyitja az előadást, mint valaha, majdnem pontosan 100 évvel ezelőtt. Nem emlékszem pontosan, ki mindenki szerepelt, hiszen alig lehetett rájuk ismerni, de tudom, hogy Major Tamás és Gobbi Hilda szavalt, József Attilát és Aranyt, a nézőtér kiabált, tapsolt és ordította, néhány zeneszám is volt, s a végén az Internacionálé és a Marseillaise - először hallottuk nyilvános helyen -, és aki nem üvöltött a boldogságtól, az sírt. És akkor a zene után valahonnan az erkélyről elkiáltotta magát valaki: „Mi, újpesti munkások, már rendet csináltunk otthon! Nálunk már folyik a víz, ég a villany. Gyertek fel ti is a pincéből!” Valamikor februárban lehetett ez a matiné, nem emlékszem pontosan, de csak akkor lehetett, mert pár nappal utána megjelent Pista.

K. L.: - Már többször előkerült beszélgetésünk során Vas István neve, aki azóta Szántó Piroska elválaszthatatlan társa. A háborút hogyan vészelte át?

Sz. P.: - Pistát többször is behívták munkaszolgálatra, de néhány hét múlva mindig leszerelték, mert amíg Szálasi nem került uralomra, addig az első felesége után nem vonatkozott rá a zsidótörvény. Amikor Szálasi aztán mindent felborított, és kiadta a rendeletet, hogy mindenki, aki nem vonul be, felkoncoltatik, Pista inkább vállalta volna a felkoncoltatást, ha Ottlikék nem jönnek a segítségére. Ottlikék, akik nem a barát, hanem az Isten angyalának a természetességével fogták meg a kezét, és mondták: „De kedves barátom, mi úgy unatkozunk ketten. Gyere el hozzánk, legyél nálunk, együtt sokkal jobban fogunk mulatni.” És ott volt náluk, egy szál papír nélkül. De én nem hallottam, és nem is hallhattam róla október óta, életveszélyes lett volna levelezniük vagy üzenniük egymásnak, de egyetlenegyszer mégis kaptam róla hírt titokban, Kálnoky Lászlótól.

K. L.: - Mikor találkozhattak újra?

Sz. P.: - 1945. február 16-án. Egy csomó téglát hurcoltam a Visegrádi utcai ház udvarán, amikor látom, hogy jön a törmelékdombokon - mert kerítés, járda, ilyesmi réges-régen volt csak, s Isten tudja, lesz-e még -, szóval botladozva kapaszkodik át a romokon egy halálsápadt, botra támaszkodó, hajlott hátú öregember, s csak mikor elélem ért, ismerem meg Pistát. Mindegy, de ő az, megvan. Milyen szerencse, hogy Panni tegnap kigyalogolt Újpestre, és sikerült elcserélnie az óráját egy kevés búzára! Megdaráltuk egy kávédarálón, vízzel összegyúrva megsütöttük két téglá között egy pléhdarabon, szép, lila foltos, szürke lepény lett

belőle - gondolom, a közé kevert konkolytól és egyéb szeméttől volt olyan lila -, Pistának mindenesetre nagyon ízlett, ahogy nekünk is.

A tűz is ég nálunk, melegsünk, ez egyébként az én fegyvertényem volt. Már minden éghető anyagot eltűzeltünk, reggelenként kötéllel és csákánnyal felszerelve indulok neki a városnak, s kutatok a romok között fadarab után, sajnos, férfiak is kutatnak, ők erősebbek, egész gerendákat tudtak kirángatni, amíg akadt. De most, február közepén már nemigen van, végig a Belvároson hiába mászok be az ingó vakolathalmok közé, egy szilánk sincs már. Még a feltört belvárosi üzletek bútor- és fiókdarabkái is elfogytak. Mire leérek a Duna-partra, már vagyunk vagy hatan, csodálatos rongyokba csomagolt asszonyok, valamennyi fát keres, mert a tűz nagy dolog, világít is, melegít is, főzni is lehet rajta - de nincs semmi, már a Duna szürkül előttünk. Rábámulok a zavaros vízre, és hirtelen meglátom a furcsa módon épen maradt Duna uszodát, zöldre festett faalkotmány, félig a partra dobva, bizonyosan a hídrobbantások légnyomása vágta ki. „Hát ez mi?!” - ordítom, s tíz perc múlva nincsen Duna uszoda, csak hosszú, vastag, remek deszkaszálak inognak az asszonyok meggörbült vállán, hat rözszesedő anyóka viszi haza a világosságot és a meleget. Kicsit festékszagú tűz mellett ülünk Pistával és Pannival, de mégiscsak tűz, és Pista keze jéghideg. Azután eltűnik Pista, elsodorják mellőlem különböző technikai, családi és szerelmi ügyek. Meg kell mondanom, hogy Kutni Marikának, aki egy ideig a felesége volt, legalább annyi része volt Pista életének megmentésében, mint Ottlikének: Cipinek és Gyöngyinek, s Isten után neki is köszönhetem, hogy Pista megmaradt, Pista is új életet akar kezdeni, én is, azon, hogy a kettőnk közös élete még évekig nem alakult ki, eléggé búsulok ugyan, de szerencsére elkap az, hogy most lehet festeni, kiállítani, és kezd eleven életet élni az Európai Iskola.

K. L.: - Hogyan született az Európai Iskola neve?

Sz. P.: - Hát gondolom, a teoretikusaink, Gegesi, Mezei és Pán találták ki. Végre Európára akartunk nézni, ha már olyan sokáig el voltunk zárva Európától, mindenesetre a név valahogy természetesen adódott, legalábbis az én számomra természetes volt, és nagyon örültem neki. Végre volt egy helyiség, ahol kiállítottunk, gondolom, Gegesiék fizették a lakbért, egy kis első emeleti lakás volt az egész az Üllői út 11-ben, előtér és egy kb. hatszor hat méteres szoba. Egymás után - a sorrendet már nem tudom - volt kiállítása Kornissnak, Bálintnak, Anna Margitnak, Jakovitsnak, Vajda Júliának. Forgách-Hahn Erzsébetnek, Barta Lajosnak, mindenkinek, nekem is ott volt az első önálló kiállításom, főképp a Bajótról hazamentett rajzokból és azokból, amiket 1945 nyarán már Szentendrén csináltam, a legtöbb bodzalével készült, vagy tojásporral kevert korommal. Talán már mondtam, hogy anyaghiány volt, ugye? De sajnos a mi családjunkban egyéb hiány is volt, mert jól emlékszem arra a napra, amikor az én első kiállításom nyílt 1946 augusztusának első napjaiban az Európai Iskolában. Igen, aznap volt a forint születésnapja, de nekünk még nem jutott belőle. A keretezőmmel, Bognár Károllyal villamospénz híján gyalog vittük a képeimet a Visegrádi utcából az Üllői útra, Karcsival a hosszú úton forró barátságot kötöttünk - három cigarettából álló készletünket közösen szívtuk el -, azóta is barátok vagyunk, minden képemet ő keretezi, s már nem hitelbe, mint akkor. És ma már taxival szállítjuk a képeimet, igenis, még Szentendrére is. Teljes erővel élt és dolgozott az Európai Iskola, előadások és kiállítások követték egymást, folyton együtt voltunk, ha nem az Üllői úton, hát Gegesi kórházi szobájában, vagy Pán-Mezeiéknél az Amerikai úton. Amikor aztán - sok-sok idő múlva - kávéház is lett, mámorosan ültünk a kávéházban, többnyire a Japánban vagy a kis Ilkovicban élveztük, hogy tele torokból üvölthetünk, és egyikünket sem lehet letartóztatni azért, mert valaha tagja volt a Szocialista Művészcsoporthoz. És - legalábbis egy ideig - kimondhattuk néhány hirtelen felbukkanó festőre, hogy milyen éktenül vacak.

K. L.: - A felszabadulás után az újjáéledő, felpezsdülő művészeti életben kikkel került közelebbi kapcsolatba?

Sz. P.: - Hát elsősorban az Európai Iskolában összegyűlt művészekkel, közülük különösen azokkal, akik ismerték még Vajdát. Korniss a Panni férje volt, együtt is laktunk, Bálint Endre évfolyamtársam és barátom, Júlia, Vajda özvegye, férjhez ment ugyan Jakovits Józsefhez, a szobrászhoz, de Jakovits éppúgy szerette Vajdát, mint mi, akik olyan szerencsések voltunk, hogy együtt lehettünk vele az utolsó éveiben és Szentendrén is. Vajda beépült az Európai Iskolába, és ha nem gátolták volna meg mesterségesen a növekvő hatását, sokkal egészségesebben és hamarabb találják meg a helyét a magyar művészetben, mint így, amikor évek teltek el, hogy csak mi tudtunk róla, s tekintettük mesterünknek. A teoretikusaink közül én Kállai Ernőt szerettem a legjobban. Figyeltem én arra, amit Gegesi, Mezei és Pán beszél, de Kállai más volt. Sokkal szabadabb szellem volt, semhogy lekötötte volna magát egyetlen irányhoz, tudott valami rettentően fontosat a művészekről. Azt is, hogy nem lehet egy fiatal művészt az épp jelen periódusa alapján megítélni - mi későn fejlődünk, egy festő még negyvenéves korában is lehet fiatal művész -, és csakugyan nem lehet megítélni, mert megrekedhet ott, ahol van, s modorossá lesz, de éppúgy előfordulhat, hogy átbucskázik a fején, mint a mesebeli hősök, és hétszerte szebb lesz, mint volt. Mindenesetre kereste és meg is találta minden fiatal művésznél az oroszlánkörmöket - ami nagyon lelkesítő volt, mert magukhoz a képekhez szólt hozzá, tárgyilagosan, technikai és szerkezeti tanácsokat adott, helyeselt és bírált. Énrám legalábbis ez a módszer nagyon lelkesítően hatott, mert én mindig mélységes gyanakvással fogadtam - és ezt néha nem is bírtam eltitkolni -, ha pszicho-patho-analitikai-lelki-álombeli-szex stb. szemszögből nézik egy művész munkáját. Persze hogy ezek is benne vannak, hát hiszen nemcsak a kezünk kéjes maszatolása a festés, de miért gondolják azt, hogy ők pontosan tudják, mit gondolok én. Egyszer csak Kállainál azt éreztem, hogy őt igenis az érdekli, amit mi csinálunk, nem pedig a saját nagy lelke. Később, amikor az idők szele elsöpörte - de nem örökre - az Európai Iskolát, hallgattunk mindnyájan, hallgatott Ubul is - ez volt Kállai beceneve -, de még egyszer megszólalt, mert halálos betegen már, bénultan magához tért, és azt kérdezte: „Was machen die jungen Künstler?” Jakovits látogatta meg utoljára, ő mesélte el nekünk sírva, kétségbeesetten: „Miért németül kérdezte, hiszen utálja a németeket? Borzasztóan beteg, meg fog halni.” Kállai volt az első és egyetlen, aki Vajdáról írt 1939-ben, mikor egyetlen főítést sem sikerült Vajda kiállítására becsalogatnunk; az én műtermemben rendeztük, kurta úriasszonyágom idején, a Szép utca 5-ben.

Mennyit dolgoztunk az Európai Iskola rövid élete idején! És micsoda szörnyű árat fizettünk érte évekig! Egyszerűen letöröltek a térképről, nem állíhattunk ki, Korniss plakátokat színezett, Bálint kommersziális grafikát csinált, Vajda Júlia és Jakovits kerámiaműhelyben dolgozott, Fekete Béla beállt az építőiparba, Gyarmathy is, Ferenczy Béni meg én illusztráltunk, Rozsda Endre rosszul nyomott klisérajzokat másolt és rajzolt, csak Gadányinak nem sikerült semmi ilyesféle munkát szereznünk, pedig hányszor megpróbáltuk különféle kiadók-nál - ő egyszerűen képtelen volt rá. De Ferenczynek és nekem állandóan fejünkhöz vágta az Ifjúsági Kiadó belső zsürije: „Ez nem az Európai Iskola! Nem absztraktkodunk!” Néhány évvel ezelőtt Fehérváron megrendezték az Európai Iskola kiállítását. Nevetni kellett volna, ha nem lett volna olyan sírnivaló, hogy ezekért a képekért hányszor és mekkorát ütöttek a fejünkre, holott szelíd bárányok és naturalista angyalok voltunk mi ahhoz képest, hogy most mik „mennek át”. De aki látta azt a kiállítást, hacsak nem teljesen vak, el kell ismernie, hogy az évekig tartó kiátkozás merő esztelenség volt, hogy élt, amit csináltunk, még csak port sem kellett lefújni róla. És hány kép lett ezek közül azóta klasszikussá, olykor már népszerűvé is, s szerepel mint fontos lépcsőfok a magyar festészet életében!

K. L.: - És most visszatekintve hogyan gondol ezekre az évekre?

Sz. P.: - Úgy, mint a szabadságra, mint a szédítő és részegítő szabadságra. Aki olyan mély-tengeri nyomás alól szabadul fel, mint ami miránk nehezedett, hirtelen akkora lélegzetet vesz, hogy sokáig meg tud élni belőle. Még akkor is, ha megpróbálják belefojtani, aminthogy következtek aztán olyan évek, amikor megpróbálták. De ha az ember vigyáz, hát csak kitart vele valahogy. Talán örökre is.

TOLNAI GÁBOR

K. L.: - Ahhoz, hogy a háború után új életet kezdhessünk, a háborút túl kell élni, és különösen a második világháború idején volt ez nagyon nehéz, mert az egész ország hadszínterré változott, mindenki veszélyeztetve volt. Hogy sikerült a háború legnehezebb idejét, az ostromot, az utolsó percekét átélned?

T. G.: - Számomra a háború legnehezebb ideje nem az ostrom s nem a felszabadulás előtti utolsó percek voltak, hanem 1944. március 19-től a német megszállás, majd különösképpen október 15-től a nyilas uralom ideje. Ha erről beszélnék, mondanivalóm legalább egy kisregény terjedelmét venné igénybe. Maradjunk valóban az utolsó perceknél, óráknál, amikor számomra vége lett a háborúnak, s annál, ami ezután következett.

Felszabadulásom történetét csaknem két évtizeddel ezelőtt megírtam már, s az írást egyik gyűjteményes kötetemben is (*Örökség és örökösök*) közreadtam. Nem szeretnék ismétlésekbe bocsátkozni, olyan dolgokról óhajtok most elsősorban beszélni, amikről annak idején nem szóltam. A pasaréti templom közvetlen közelében - a Pasaréti út 129. szám alatti bérvilla második emeletén - éltem ekkor, ez volt a nehéz esztendőben az utolsó búvóhelyem. Két-szobás, szép polgári berendezésű lakás volt ez, illet is hamis okmányaim természetéhez s a vele járó külsőségekhez. Ugyanis 1944-es - különböző „álarcokba” kényszerült - illegális életemnek e végső szakaszában Jászóról menekült premontrei szerzetesként „éltem”, az előkelő rend hófehér reverendájában, világoskék cingulussal.

Az észak-budai lakáshoz a kitűnő orvos, Szöllősy Lajos családja juttatott hozzá. Szöllősy rendkívül művelt ember, literátus orvosnak is szokás volt emlegetni. Mivel a Siesta Szanatóriumban is dolgozott, tanúja lett Babits Mihály utolsó óráinak. De hozzátartozóinak közvetlenebb irodalmi kapcsolatai is voltak. Kiss József az ő anyósához írta az *Ó, mért oly későn...* című költeményét, s az orvos egyik leányából, Klárából lett a kiváló műfordító. (A premontrei reverendához és a hozzátartozó okmányokhoz viszont Szent-Györgyi Albert veje, Libik György révén jutottam.)

Karácsony előestéjén szabadultam föl. Menyasszonyom, I. ezt megelőzően, néhány nap óta Baróti Dezsőéknél, Pálffy téri lakásukon (ma Bem József tér a neve) húzódott meg. Naplemente után érte mentem, bizonyosra véve, hogy Buda északi része - mivel a szovjet hadsereg délelőtt már Budakeszin volt - hamarosan felszabadul. Amikor I.-vel Barótiéktól kifelé haladtam, a Vöröshadsereg útján (akkor még Hidegkúti útnak nevezték), már szovjet tankok vonultak a János Kórház felé, s lövedékeik karácsonyfadíszként csillogtak a sötétben. Nem sokkal később, a Pasaréti úti ház második emeletének ablakából bámultuk a látványt. Életem legszebb karácsonyi ajándékában gyönyörködtem. Közben még egy örömhírről értesültünk. A moszkvai rádió közölte, hogy Debrecenben megalakult az ideiglenes magyar kormány, és ismertette a kormány tagjainak névsorát. Több ismerős volt közöttük, barátom, Erdei Ferenc is, aki ezen a napon, december 24-én töltötte be harmincnegyedik életévét. Másnap már azt is tudtuk, hogy a János Kórházig ellenállás nélkül vonultak be a szovjet tankok, valamint a hozzájuk tartozó egyéb katonai osztagok.

A gyönyörű karácsonyeste után nehezen ment az alvás. Korán ébredtem. A környéket, az utakat, a kerteket és a háztetőket hó borította. A mesebeli tájban egyetlen ember sem tűnt fel hosszú időn át. Az első szovjet katonát kora reggel, ablakomból láttam - talán nem sértem az illetet, ha megmondom -, kisdolgát végezte a ház kerítése mellett a hóba.

K. L.: - És kik voltak az ismerősök itt, a Pasaréten, milyen környezetben vártatok a felszabadulást?

T. G.: - Adott környezetem a Pasaréti úti ház hat lakásának lakói voltak. Ez a környezet napról napra mind kényelmetlenebbé vált. Ugyanis hiába köszöntött be számomra a szabadság, e környezetben, ahol premontrei pap tanárnak ismertek meg, továbbra is így kellett élnem, viselkednem. De míg korábban visszavonultságban élhettem, és ez természetesnek hatott a Pasaréti út 129-ben, addig most különböző egyházi és fél-egyházi „feladatok” ellátására kértek meg, amelyek közül egyikre-másikra nem is lehetett felkészültségem, de az ízlés határait is túllépték volna. Két példát említek a több közül: Egy özvegy méltóságos asszony arra kért, hogy tartsak „léleknyugtató” előadást az óvóhelyen rettegésben meghúzódó asszonyoknak. Ha megnyugtatót nem is tudtam az asszonyokat, e „feladat” teljesítése még csak ment, ha kissé tanárosak voltak is „léleknyugtatót” célzó szavaim. Megoldhatatlanul kínos lett volna azonban, amikor arra került sor, hogy temessem el az egyik közeli házban meghalt 70 és 80 év közötti férfit. Tudom, ennek az esetnek a valóságtól eltérő - hogy ne mondjam -, folklorizált mása már anekdotagyűjteményben is olvasható. Ezért is el kell mondanom hitelesen: hogy is történt. Reformátusnak neveltek, az iskola is református gimnázium volt, ahová jártam. Igaz, hogy ha voltam is katolikus temetésen, a rítust nem tudtam volna reprodukálni. De még ha reprodukálni tudom, akkor is blaszfemikusnak tűnik számomra az egyházi szertartás szerinti temetés általam való lebonyolítása. Mindezek miatt - kiegészítve egyéb érveléssel - ilyesféle magyarázathoz folyamodtam: a környékünkön ugyan nem voltak és jelenleg sincsenek harcok, fejünk fölött azonban folyvást süvitenek a város felé a katyuskák. Ezért a temetés most ideiglenes lesz, mint minden ez idő szerinti temetés. Annál inkább az lesz, mivel nem állnak rendelkezésre a szertartáshoz szükséges eszközök, mint az ördög elűzéséhez nélkülözhetetlen füstölő, valamint az elhunyt beszentelését szolgáló szenteltvízhintő sem.

Az egyik kertben, érveim szellemében némán zajlott le a temetés. A halott testét ágyasodronyon hozták a megásott sírhoz az illető ház férfi lakói. A megásott sír körül a hozzátartozókon kívül négy-öt házbéli volt jelen, s odajött néhány arra járó-kelő szovjet katona is. Az „egyházi jelleg” csupán azzal biztosított, hogy a család kérésére magam is ott álltam a gyászolók között, no meg azért, hogy mielőtt leeresztették a holttestet a sírba, ekként szóltam: „Mondjuk el magunkban, csendesen a Miatyánkot!” A „magunkban” elmondásra való utalás óvatosságból származott; ugyanis „reformátusul” tudtam a Miatyánkot, s így okkal aggódtam, hogy a katolikus befejezésnél hibát ejtek. A temetés történetéhez még annyi tartozik, hogy az elhantolás után az egyik szovjet katona kétkilós veknival ajándékozott meg. Az ajándék a „papnak” szólt, akinél csupán azt nem értette a katona, miként nem visel ő is szakállat, mint az orosz papok.

Elmondok még egy reverendás történetet azok közül, amelyek a mulatságos esetek sorába tartoznak. Noha harcok - mint említettem - ezen a tájon nem voltak, a lakosság alig-alig merészkedett ki az utcára. A visszahúzódás okai közismertek; háború volt, s a háborúban minden megeshetik, mint ahogy meg is esett; a szovjet katonák úgy nyilatkoztak erről tömören orosz szóval: „vojna, vojna”. Magam is csak rövid időre léptem ki naponként a házból. Többnyire az ablak mellett ültem, néztem ki a környék mozdulatlanságára, ritka mozgására. Olvastam, s főként naplót írtam, ami nyilván hitelesen őrizte meg az akkori eseményeket, hiszen napról napra vettem papírra azt, ami történt, s így az emlékezés évek elmúltával bekövetkezni szokott stilizálásának nincs nyoma benne. Nehezen viseltem el a szabadságban a bezártságot. A déli órákban - az utcán is a reverenda védelmében bízva - csaknem mindennap ki-kiléptem a ház kapuján, s lassú papi léptekkel rövid sétát tettem. Fejemen széles karimájú kalapot viseltem, kezemben ott volt az elmaradhatatlan breviárium, s a ritkán szembejövőknak tiszteletteljes üdvözlő szavait kalapleemeléssel és kísérő szavakkal viszonztam. Egy ilyen

havat ropogtató, napfényes déli sétán fekete reverendás pap tűnik fel velem szemben. A szembejövő különleges tiszteletteljes hangszúllyal - mivel a premontrei szerzetes felavatása pillanatától kanonok, a világi protokoll szerint méltóságos úr - mormolta a katolikus köszöntést: „Dicsértessék a Jézus Krisztus!” A köszöntés viszonzásául már-már megérintettem nagy karimájú kalapom szélét, és válaszoló szavaim is félig-meddig az ajkamon voltak. Kalapom azonban fejemen maradt, s a köszöntésre szóló válasz ajkam mögött rekedt. És mindezek helyett olyan kacagás tört ki belőlem, amilyen talán életemben még soha. Néhány pillanat múlva nevetett a szembejött „pap” is, és méltóságunkkal nem törődve, a havas járda szélére ültünk, s egymás kezét rázva, megállíthatatlanul kacagtunk, most már együtt, mintha az elmúlt esztendő minden keserüségét, kínját, szenvedését ellensúlyozni akartuk volna.

Az eddigiek után nyilván sejthető, hogy aki velem szembejött, ugyancsak álpap volt, nem más, mint Barankovics István, a katolikus antifasiszta publicista, Az Ország Útja című folyóirat szerkesztője. Mint kiderült, kettős biztosítással élte át a felszabadulást megelőző időszakot; védte őt maga a reverenda, de védelmet nyújtott neki a ferences rend is, ugyanis szerzetesházukban élt a közeli Pasaréti téren. Ahogy jól kikacagtuk magunkat, Barankovics elvitt a ferencesek rendházába. A barna csuhás szerzetesek ebéd utáni elégedettséggel ültek az asztaluknál, s maguk is jót nevettek, amikor Barankovics elmesélte körülményeimet. Kacagásukkal önmagukat is kinevették, mivel - ahogyan egyikük elmondotta - eljutott hozzájuk a híre annak, hogy él a közelben egy menekült premontrei. Tanakodtak is, miért nem jár az ő templomukba misézni. Tanakodásuk eredménye naivul kedves volt. Úgy vélekedtek, hogy az „előkelő” premontrei rend tagja bizonyára „rangján alulinak” tartja a „szegény ferencesekkel” való kapcsolatot.

(Barankovics István különben szervezője és vezetője lett később annak a katolikus politikai pártnak, melyet az ő nevééről általában Barankovics-pártnak volt szokás nevezni. A fordulat éve utáni időben külföldre távozott, 1974-ben az Egyesült Államokban halt meg.)

K. L.: - Hogyan és mikor sikerült végül is távoznod erről a korábbi búvóhelyről, és levetni a terhessé vált reverendát?

T. G.: - A Pasaréti úti házból való várva várt távozásom szerencsés véletlennek volt köszönhető. Egyik napon, szokásom szerint, ültem az ablakban, és írtam a naplót. Ahogy ki-kinéztam az utcára, Vas Istvánt pillantottam meg, karonfogva ment egy csinos, fiatal nővel. A fiatal nő a menyasszonya volt, Marika. Leszaladtam hozzájuk, s persze megöleltük egymást. Pillanatok alatt kiderült, hogy Pista a szomszédos Riadó utcában él, Ottlik Gézáéknál; itt rejtőzött a felszabadulás előtti hónapokban. Velük együtt átmentem meglátogatni Ottlikékat, akik tüstént meginvitáltak bennünket is kicsiny lakásukba. Így alakult, hogy néhány óra múlva I.-vel én is átköltöztem a Riadó utcába.

Az akkori körülmények nézőpontjából szinte idilli élet volt az Ottlik-lakásban. Vég nélküli beszélgetések, viták folytak köztünk, jórészt irodalomról, de front mögötti elzártágunkban - ma már mosolyt keltő teoretikus szellemben - a felszabadulás utáni, jövőbeli életről is. Ha jól emlékszem, kitűnő házigazdánk ötlete volt, hogy alakítsuk meg a Magyar Írók és Művészek Tanácsát. A megalakulás után az Ottlik-lakás bejáratán szép, kalligrafikus írással magyarul és oroszul is olvasható volt az itt székelő intézmény neve. A mozgalmasságot sem nélkülözte az Ottlikéknál eltöltött idő. Be-beállítottak hozzánk ugyancsak a környéken felszabadult művészek közül is többen. És gyakori látogatónk volt nem is egy szovjet katona. Közülük egynek a nevére is emlékszem, Tokarev kapitánynak hívták. A kapitány megszólításhoz sajátos módon ragaszkodott. Tokarev nap mint nap eljött hozzánk, gyakran hozott kenyeret, néha még konzervet és bort is. Ajándékainak viszonzásául játszani kellett vele, mégpedig malmozni. Ma is előttem van a mindennapi jelenet; kirakta a malomjáték darabjait az asztalra, majd

valamelyikönket barátságosan felszólította: *igráj, igráj* (játsszál, játsszál). Játsoztunk vele vég nélkül, s beszélgettünk is Marika tolmácsolásával, aki szlovákul tudott, s így egyszerű témákról közvetíthette a társalgást. A Riadó utcai lakásban kitűnő légkör volt honos. Nemcsak mi hatan, az együttlakók éreztük magunkat jól, hanem az odajáró látogatók is. A jó légkört - szeretetreméltó egyéniségével - elsősorban a házigazda teremtette meg. Az ő személyisége, rendszeretete átjárta az egész lakást. Mintha nem is a háború közvetlen szomszédságában éltünk volna. A kis lakásban minden a helyén volt. A szép biedermeier bútorok vendéglátó rendet árasztottak, hasonlóan a szőnyegek, valamint a képek a falon, s az ott lakókat szinte „fémjelezték” a könyvespolcok a rajtuk sorakozó könyvekkel. Még e harcokból kimaradt környéken is unikumszámba ment az ilyen „békebeli” légkört árasztó lakás. Hatással volt ez a be-belátogató szovjet katonákra is, akikről ismeretes - egy furcsa történet kapcsán látni fogjuk még -, hogy sajátos megbecsüléssel viseltettek az írók iránt. Gondolom, az itt élő három író tekintélyét növelte a lakás hangulata is, az ott uralkodó rend, no meg nyilván maga a felirat is a bejáraton: Magyar Írók és Művészek Tanácsa. A magyar írók iránti megbecsülés azonban - miként a következőkből meggyőződhetünk róla - bizonyos határok közé szorult. Tokarev kapitány az egyik délutáni látogatásakor három-négy kisebb borosüveget vett ki köpenye zsebéből. Az egyiket, miután dugóját kihúzta, kezembe adta. Az üvegből különleges illat áradt. Nem csekély büszkeséggel mondom, s Marika máris tolmácsolja: „A legkiválóbb magyar borfajta ez, a *tokaji*.” A harcterek sorát végigharcolta Tokarev, a borissza katona színvonal iránti közönyével valami ilyenfélétet válaszolt: „Bor, bor!” Bennem alighanem fellángolt a sértett patriotizmus; nem nyugodtam bele Tokarev kapitány közönyös megjegyzésébe. Súlyosabb érveléshez folyamodtam: „A tokajit Lev Tolsztoj is nemcsak nagyra becsülte - mondtam -, hanem úgy nyilatkozott róla, hogy a világ két legjobb borfajtájának egyike.” A mindig kedélyes, közvetlen katona arca szavaim hallatára elkomorodott. Egyetlen szót sem szólt, azonban arckifejezése elárulta, hogy kételkedik a hallottakban, nagyképű kitalálásnak tarthatta mindazt, amit mondtam. Sértett helyzetemből igyekeztem kilábalni, bizonyítani Tokarevnek szavaim hitelességét. Ezt pedig nem érhettem el másként, mint dokumenttel. Ottlik Géza könyvtárából előkerült a *Háború és béke*. Kikerestük a mű elején azt a lapot, amelyen a „burgundiról” és a „tokajiról” olvasható az imént említett laudáció. Tokarev csak anyanyelvén tudott, de a latin betűket ismerte. Így tudomásul kellett vennie legalább azt, hogy a *Háború és béke*-ben olvasható a magyar bor neve. E tény elegendő volt ahhoz, hogy meglepő stílusra váltsón. A tokaji most már nem csupán egy borfajta volt számára; a nagy író folytán különleges piederstálra emelkedett. Mindez azzal fejeződött ki, hogy Tokarev tartózkodó arckifejezéssel visszarakta a tokajis üvegeket zubbonya zsebébe, s eltávozott. Nem sok idő elteltével azonban ismét megjelent, a tokaji helyett valami jellegtelen borral. Nyilván valami ilyesmi formálódott gondolkozásában: - Ezt ígyátok, az aztán semmiként nem való nektek, amit a *Háború és béke* írója is nagyra tartott. - Tudomásul kellett vennünk, hogy fasiszta kormányzás alatt volt hazánk még nem kaphatott Tokarev kapitánytól teljes feloldozást!

K. L.: - És hogyan indult meg az irodalmi élet ott, a felszabadult Észak-Budán?

T. G.: - Ha nem tévedek, ugyancsak Ottlik Géza tervelte ki, hogy létre kellene hozni a felszabadult észak-budai részek ideiglenes polgármesteri hivatalát. Az ötletet tett követte. A székhely adva volt, mégpedig a Tárogató úton, a Kerületi Elöljáróság épülete. A kabátra a gomb felvarrása sem váratott sokáig. A polgármesteri hivatalban nem hiányozhatott a polgármester. Ugyanezen a vidéken élt a régi Budapest-székesfőváros jeles kulturális tanácsnoka, a liberális Némethy Károly. Őt választottuk meg ideiglenes polgármesternek. Némethy nagy múltú közigazgatási ember volt. A régi vágású „úriember” legjobb típusába tartozott. A „kérlek alázattal” életkeretben és stílusban élte életét, de ebbe a keretbe az ő esetében nemcsak belefért az irodalomnak, a művészetnek és a tudománynak a megbecsülése; fővárosi

tanácsnok korában nem jelentéktelen érdemeket szerzett a műveltség ügyének területén. Jó tanácsadók javaslatai alapján tudományos kiadványok egész sora - főként Budapest-történeti kiadványok - jelentek meg támogatásával.

Kitűnő ideiglenes polgármesterünk érdemleges hatáskörrel alig rendelkezhetett. A János Kórházon túl, a fogaskerekű vasút végállomása táján még sokáig harcok folytak, s ha a mi vidékünkön nyugalom is volt, katonai igazgatás alatt éltünk. Nincs emlékem arról, hogy Némethy Károly milyen létszámú munkatársi gárdával rendelkezett, s a hatáskörébe tartozó intézkedési körök közül is csupán egyet említhetek meg bizonyossággal: házasságot lehetséges volt kötni a Tárogató úton. Magam is itt vettem feleségül I.-t, 1945. február 8-án. Az ideiglenes polgármesteri hivatal e hatáskörével kapcsolatban is elmondandó, hogy az ország teljes felszabadulása után az itt kötött házasságokat meg kellett ismételni. A megismétlésnek, valószínűnek tartom, egyéb oka nem volt, mint az, hogy a Tárogató úton bemondásra is bejegyezték a személyi adatokat - kevés házasulandónak volt ez időben hiteles irat a kezében -, s a megismétlésnél az anyakönyvi pontosság érdekében megkívánták a szabályos iratok bemutatását.

A polgármesteri hivatalnak, illetőleg az ideiglenes polgármester hivatali szobájának azonban többek számára sajátos „funkciója” is volt. Ugyanis, míg a legtöbb lakásban nem volt fűtés, Némethy Károlynál egy régi, nagy vaskályha piros izzással árasztotta a meleget. Mi tagadás, az idejövétel többek számára a hideg téli napokon a trécseléssel együtt a felmelegedést is szolgálta. Több mint három és fél évtized elmúltával, ahogy felidézem a Tárogató úton történeteket, Némethy Károly szobájának látogatói sorában kivétel nélkül írókra, művészekre, a művészethez közel álló személyekre emlékezem. Minek kutassam, ez volt-e a valóság, vagy a harmincöt esztendő emlékezésének rostálása lenne ez csupán? Névsort nem is szándéksom felidézni. Mi, Riadó utcaiak - úgy emlékszem - mindennap elsétáltunk a közeli Tárogató útra. Többször megfordult itt Boldizsár Iván. Gyakori vendég volt az előttünk járó nemzedék két nagy festőművésze: Berény Róbert és Márfy Ödön. Náluknál is idősebb személyiség egyetlenegyszer fordult meg az ideiglenes polgármester hivatali szobájában. Az ő egyszeri ottléte mélyen emlékezetembe vésődött. Ma is előttem van magas termete, öltözéke, Némethy Károllyal folytatott beszélgetése (mert csak vele váltott közölünk szót!), de a személyiségéből áradó egész atmoszféra is szinte itt lebeg körülöttem.

Ez időben - Vas István is szólt már erről -, akik kimozdultak az utcára, többnyire slamposan jártak. Volt olyan, aki bundáján vagy télikabátján öv helyett spárgát „viselt”, s - ki tudja, honnan került elő annyi ilyen műfajú fejrevaló - fején kucsmát. Néhány pontos „jövőbe látó” azonban már a kucsmánál is „korszerűbben”, micisapkában járt. Az a férfiú azonban, aki most az ideiglenes polgármester hivatali szobájába belépett, nem tette magáévá a „nájmodit”. Prém-galléros fekete „városi bundát” viselt. Nyakán fehér selyemsál volt. Lábán elegáns, kapcsos hócipő. Fején - a szobába lépéskor már bal kezében tartotta - fekete keménykalap. A bunda alatt sötét utcai ruha. Az utcai ruha mellénye fölött kilátszódott a keményített elejű fehér ing, alig észrevehető díszítésű, szolid nyakkendővel. A magas termetű, nyolcvanadik esztendején már túl járó, de még mindig fiatalos tartású férfi nyilván ilyen fél-ünnepélyes öltözetet tartott kötelezőnek, amikor tekintélyes beosztású személyiségeket keresett fel - jelen esetben az ideiglenes polgármestert. Némethy Károly mindig, miként most is, íróasztalánál ült. De ahogy nyílt az ajtó, gyors léptekkel a választékos külsejű látogató elé sietett.

- Isten hozott, édes Ferim - hangzottak közvetlenül, s ugyanakkor a tiszteletnek örvendő személynek kijáró reverenciával az üdvözlő szavak. De az üdvözlés máris sajátos, neobarokk stílusú kérdéssel folytatódott: - Engedd meg, kérlek, az érdeklődést; bízom a megnyugtató válaszban; ugyebár elkerült e nehéz napokban minden méltatlan incidens? - A kérdező, aki

nem volt más, mint Herczeg Ferenc, villája a Tárogató út közelében épült, öregemberesen reszketeg fejmozdulatokkal jelezte meglegedettségét, majd szavakkal is ekként:

- Kedves Károlyom, elképzelni is alig tudtam volna korábban, meglepő dolgok történtek körülöttem. - A szavak az ideiglenes polgármesternek szóltak, reánk, akiket Némethy bemutatott az „írófejedelemnek”, legfeljebb egy-egy tekintetet szánt, de dialogikus kapcsolatot nem is óhajtott teremteni velünk. - Tudod, Károly - folytatta szavait, most már a „meglepő” dolgok előadását -, tegnap beállított házamba három fegyveres „orosz katona”. Közülük az egyik, isten tudja, honnan, ugyanolyan jól beszélt magyarul, mint te meg én, megkérdezte tőlem, én vagyok-e az író, Herczeg Ferenc? Gondolhatod, kedves barátom, hogy milyen érzések jártak át... El voltam készülve a lehető legrosszabbra... Az első meglepetés azonban éppen ekkor ért. „Parancsom van arra”, közölte a magyarul tudó katona - folytatta előadását Herczeg Ferenc -, hogy „mindenben legyünk segítségére önnek”. És képzeld, Károlyom, felszögeztetett házamra egy táblát, ezzel a magyar és orosz szöveggel: *Magyar író lakása, sérthetetlen*. Az ő jókedve szinte visszhangzott, talán fokozott mértékben is öltött Némethy Károly arcvonásain. Az ideiglenes polgármester tudat alatt mintha büszke lett volna az „írófejedelemmel” történt, valóban meglepőnek tűnő eseményre.

(Herczeg Ferenc „meglepő” esete nem volt elszigetelt jelenség. Hasonló védelemben részesült több kiemelkedő író, művész és tudós, mint Kodály Zoltán, Szekfű Gyula, Szent-Györgyi Albert, Németh Gyula és mások.)

Az író elbeszélése nem ért véget az eddigiekkel. Ekként folytatta:

- Mindaz, amit elmondtam, tegnap délelőtt történt. Délután egy másik patrul csengetett kapumon. Bizonyosra veszem, hogy a házon olvasható feliratos táblának köszönhetem, vezetőjük - ez rossz németiséggel beszélt - udvariasan közölte: minden házat át kell nézniök, nincs-e valahol fegyver, s így - sajnálkozva mondta - az én házam sem lehet kivétel. Ennek a látogatásnak, gondolhatod, nem nagyon örültem. Fiókjaimban összekeveredett sok minden, ruháimnak még a zsebeibe is belenyúltak. A házkutatás folytán, mert hiszen mi lett volna ez, ha nem házkutatás, két veszteség is ért. - Némethy együttérző fejbólintásokkal, figyelemmel hallgatta Herczeg Ferenc szavait. A „két veszteség” közül először egy évtizedekkel ezelőtti zsebnaptárról beszélt Herczeg. Egy régi naptárról, ami - így fogalmazott - „elkeveredett vagy végleg eltűnt”. „Fájdalmasnak” mondotta a naptár eltűnését, mivel ifjúságától ilyenekbe jegyezte be egy-egy mondattal a napi történeteket, s e bejegyzések emlékeztetése alapján írta memoárjait, s szándékszik írni a további köteteket. Azt az esztendőt azonban - ami az eltűnt naptár éve volt - nem lesz módja feleleveníteni. A másik „vesztesége” - gondolom - „szívbéli” okoknál fogva volt számára „fájdalmas”. A fehér szmokingjáról szólt, ugyancsak elegáns tartózkodással:

- A patrul vezetője elkérte tőlem. - Ehhez fűzve, férfiasan szemérmes s mégis sokat érzékel-tető mondatot hallottunk: - A szmoking elvesztését azért is fájlam, mivel még az Ádriánál készíttettem, azon ottlétemkor, miután majd a *Szelek szárnyán* című könyvemet megírtam. - A tartózkodó mondat nyilván azt sejtette, hogy hajdani szép emlékek fűződtek a fehér szmokinghoz.

Volt abban valami tragikomikusan mosolyt keltő, hogy a német megszállás borzalmain éppen csak túl, s kellős közepén a háborúnak, ez a nyolcvanesztendős ember egy zsebnaptárjának és fehér szmokingjának elvesztését fájalta. A fehér szmoking, az eddigiek is éreztetik, különös-képpen foglalkoztatta Herczeget. Iménti szavai után néhány másodpercnyi szünet következett, majd ez:

- Mondd meg, édes Károlyom - hangzott a szmoking-sírató újabb akkordja -, vajon mi szüksége lehetett a patrul vezetőjének e régi ruhadarabomra?

Az ideiglenes polgármester az „írófejedelem” iránti udvarias tiszteletből táplálkozó arckifejezéssel bízást azt érzékeltette:

- Sejtelmem sincs, kedves Ferim.

Mi azonban, akik eddig is nehezen tartottuk vissza a mosolygást, Herczeg utóbbi mondata kapcsán ünneprontókká váltunk. Pontosabban közlünk is a legidősebb, a kiváló festő, Berény Róbert már nem tudta visszatartani az eddig összegyűlt mosolyt, s - Herczeg szónoki kérdésére, hogy mire is kellett a katonának a fehér szmoking - mosoly helyett igen halkán, szinte orra alatt ejtve a szót, ennyit mondott:

- Hóköpeny helyett akarta használni a havas harctéren.

A megjegyzés akarva, nem akarva éles volt, s dermesztően hatott Herczeg - írásaiban ritkán látott, itt most kitárulkozott - érzelmvilágára. Néhány másodpercnyi néma csend támadt. A „sértett” író stílusosan reagált; akként, hogy nem válaszolt, illetőleg úgy tett, mintha nem is hallotta volna Berény Róbert ironikus szavait. Folytatta mondandóját, de most már másról - továbbra is Némethy Károlyhoz szólva -, az „incidens” után annyira sem véve tudomást jelenlétünkéről, mint korábban.

Elbeszélte, hogy a patrul már távozóban volt, amikor vezetőjük megkérdezte tőle, hogy havonta körülbelül mennyit keres írói munkásságával. Ahogy erről szólt, ismét valami sajátos átélés járta át szavait:

- Elképzelheted, Károlyom - magyarázta az ideiglenes polgármesternek valahogy így -, miként hatott reám a kérdés! Úgy véltem, hogy ha tantième-jeim havi summáját hallani fogja tőlem a kérdező, bármennyire védetté nyilvánították házamat és szerény személyemet, sorsom beteljesedik, a katona elkísértet és bebörtönöztet. - Ahogy az idős író így, illetőleg ehhez hasonló szavakkal beszélt, szinte reszketett az ajka az eset felidézésekor is visszatérő aggodalomtól. De nem lett volna jellegzetes gentleman ő, ha nem cselekszik úgy, miként a következőkben elmondta: - Jól tudod - folytatja -, egész életem során mindig őszinte voltam, e helyzetben sem tehettem másként, az adóvallomásaim adataira emlékezve, amelyekben a külföldről származó tiszteletdíjak is benne foglaltattak, közöltem havi jövedelemem nem kicsiny összegét. - Ezt követően Herczeg Ferenc ismét csodálkozó, kérdező, értetlen arckifejezéssel folytatta:

- Kedves barátom, most újabb meglepetés ért, magam sem tudtam, első minutumban mit kezdjek. A patrul vezetője mintha kevesellte volna az én nagy summát kitevő havi bevételemet, mert így nyilatkozott: „Író úr, legalább tízszer ennyit fog kapni írásaiért, amikor majd szocializmus lesz Magyarországon!”

A mosolyt most már Némethy Károly sem tudta visszafojtani, de Herczeg Ferenc ugyancsak mosolygott. Egy pillanatnyi mosoly után azonban újra elkomorodott. Elkomorodott, s az ideiglenes polgármester asztalára kitett egy nagy köteg papírpengőt, e szavakkal:

- Károlyom! Az „orosz katona” az imént citált szavai után benyúlt zubbonya belső zsebébe, és elébem tette e pénzköteget, hogy tekintsem „előlegnek addig is, amíg szocializmus lesz Magyarországon”. - Ezeket előadva, Herczeg Ferenc ismét ideges arcvonások kíséretével folytatta mondandóját: - Látogatásom hivatalos indoka itt nálad, a polgármesternél, sejtetted, Károly, az utóbbiakkal függ össze. - S máris hangzott az instancia: - Ez a nagy pénzösszeg nem illethet meg engem; nagyon kérlek, helyezd el széfedbe, és bölcs belátásod szerint fordítsd valami „jótékonyági” célra.

Ez volt a Herczeg Ferenc-epizód zárómozzanata.

Fűzzem hozzá mindehhez, hogy így éltünk két, két és fél kilométerrel a front mögött, a Pasarét végén, a Riadó utcában és a Tárogató úton, 1944 decemberének végén, 1945 januárjában és februárjának első felében? Igen, harc nélkül szabadult fel ez a vidék - két határpontot megjelölve - a Pasaréti úton a mai Vasas (akkor BBTE) pályáig, a Szilágyi Erzsébet fasorban - erről szó esett már - a János Kórházig. Nagy áldás volt ez számunkra, azok helyzetével szemben, akik kívül éltek e „békés” területen. De a mi harc nélküli felszabadulásunk sem jelentette azt, hogy nálunk már teljes biztonság, nyugalom és béke volt a honos. Csupán néhány mozzanatra utalok. A keskeny Riadó utca Ottlik Gézáék lakásával szemközt lévő oldalán húzódott a Bocskai Katonai Akadémia körkerítése. Az akadémia területén pedig már szovjet katonák voltak, s így közvetlen szomszédságunk célpontja lett a Budát védő tüzérségnek. Más harci célpontok is létrejöttek környékünkön. Így a Vár felé néző ágyúkat helyeztek el közelünkben, s hasonlóan nem messze tőlünk, kátyusa-kilövőhelyek meredtek ugyanabba az irányba. Még csak annyit, hogy a Vár védői az ottani harc feladásakor pár száz méterre tőlünk, az Ördögárkon keresztül próbáltak kitörni a várost körülzáró szovjet gyűrűből - több mint tízezer ember -, és ezt megelőzően két napon át senki földje voltunk, mivel a szovjet csapatok nyilván valami katonai taktikából, átmenetileg visszahúzódtak. Ugyanekkor - ez volt a legfélelmetesebb - a Bocskai Akadémia velünk szemben lévő, Riadó utcai kapujában már német katona tűnt fel, kézigránáttal a kezében. Ennyi is elegendő annak illusztrálására, hogy a mi vidékünkön sem volt még teljes biztonság, nyugalom és béke. És mégis, mi volt ez ahhoz képest, amit a harcok színterén kellett az ottaniaknak átélni?! Bizonyára ez az összehasonlítás is hozzájárult ahhoz, hogy észak-budai felszabadulásom és az ott töltött idő kapcsán többnyire a „békebeli” tapasztalatokról szóltam, no meg nyilván az a körülmény is ezeknek az emlékeknek a kiemelésére késztetett - bizonyára nem is tudatosan -, hogy 1944 iszonyatához viszonyítva, amelyeknek egy részében magamnak is része volt, az itteni körülmények már a földi paradicsom boldogságát jelezték.

Februárban, amikor Buda egészen felszabadult, elindultam I.-vel a Duna felé, hogy átjussunk Pestre. Negyedóránynál nem sokkal több gyaloglás után döbbenetes kép tárult elénk. A háborús front egyik kezdeténél, a BBTE sportpályánál robbant elénk a háborús borzalom. Hullák, hullák és megint csak hullák. Mindkét járdán és az úttesten is, katonaholttestek tömege. Mintha valami sohasem volt panoptikumban; az egyik halottnak a kezében még ott volt a golyószóró lövésre készen, a másik elejtett fegyverrel feküdt a hóban, a harmadikat térdre esve merevítette meg a halál, a negyedik fogát vicsorítva pusztult el, az ötödiknek szája nyitva volt, eltűnt végső jeladasként talán káromkodott egyet, mielőtt összeesett. Nem folytatom tovább a holtak idézését. Sok-sok százan feküdtek megfagyva a megfagyott hóban. A holttestek elhelyezkedéséből kitűnt, hogy közelharcban pusztultak el; az egyik oldalon szovjet katonák, a másikon németek és magyarok. Félelmetes és borzalmas volt a „látvány”. Jó másodpercekre megtorpantunk, majd az élők hajthatatlan elszántságával hullákat átlépve, odébb hullára lépve haladtunk tovább. A borzalmas és félelmetes képet magunk mögött hagyva, más nézőpontból talán még szörnyűbb képsor következett. Kiegett házak, leomlott emeletek, romok sorakoztak egymás nyomában. Elszomorító látványt nyújtott Buda, a mellékutcák egy része, de leginkább a főútvonalak, a Margit körút, a mai Mártírok útja. Romok és pusztulás - ez a vigasztalan élmény nehezedett reánk, ahogy kis motyókkal baktattunk a Duna felé. Amikor emlékeimből most mindezek feltörnek, eltűnődöm: „Vajon mi a fájdalmasabb, emberek százainak, ezreinek halála vagy házaknak, hidaknak, utaknak s egyéb ember teremtette alkotásoknak a pusztulása?!” Egyet tudok, a budai pusztulás láttán alig képzeltek el, hogy a mi életünkben lehet még hazánk fővárosában emberhez méltó élet.

K. L.: - És Pesten mi fogadta azokat, akik átjutottak Budáról?

T. G.: - Pest jóval előbb szabadult fel Budánál. Már a Riadó utcai tanakodásaink idején úgy fogalmaztunk, hogy a német hadvezetés Budát tekinti Bécs elővédjének; ahogy történeti ismereteinkből tudtuk, ugyanilyen funkciót töltött be, mármint Bécs védő funkciót, a XVI. és a XVII. században a megerősített Győr vára. Csak ekként tudtuk magyarázni az oktan verontást - hírek ugyanis eljutottak hozzánk -, amit például a Vár védelménél tanúsítottak. A korábban felszabadult s kevesebb harcot átélt bal parti városrész így a jobb partihoz viszonyítva sokkal kevesebb kárt szenvedett. A „kevesebb kár” persze nem azt jelentette, hogy itt ne lettek volna romok, s az ablakok a valamelyest ép házakban is ne lettek volna betörve. Mégis, Pest kevésbé reménytelen légkört árasztott, mint Buda. Feltételezem, az is támogatta számunkra a csírázni akaró élet itteni reményeit, hogy a főútvonalakon - a Rákóczi úton és a körutakon - ödögtek céllal és céltalanul az emberek, s - különös látvány volt - az üzletek betört kirakatablakai mögött, valamint a járdákon zugárusok árultak többnyire haszontalan holmikat, de ez is mozgás volt, csírázó életjelenség.

Közeli hozzátartozóinkat mind megtaláltuk, életben találtuk. Alig tagadható, ez az öröm is támogatta pesti reményeinket, jövő felé tekintő bizodalmunkat.

K. L.: - Kik voltak az első emberek, ismerősök, barátok, akikkel összetalálkoztatok?

T. G.: - Ki tudná megfejtetni, miért, az első pesti napokból kevés úgynevezett első találkozás emlékét őröm. A kevés közül arra jól emlékszem, hogy Pestre átjutásunk másnapján begyalogoltunk Zuglóból - ma is itt lakunk - Ortutay Gyulához, a Rádióinak volt az elnöke ekkor. Itt találkoztunk Fifivel is, Radnóti Miklós feleségével, aki Gyula mellett dolgozott. Miklósról még semmi hiteles hírünk nem volt, csupán különböző biztató szóbeszéddek terjedtek róla. Hogy mi volt Ortutay és köztem az első felszabadulás utáni beszélgetés témája? Nem tudom, de annál jobban emlékszem a külsőségekre. Nagyon is él bennem az elnöki szoba berendezése, a felszabadulás előtti elnököktől örökölt nagyméretű neobarokk íróasztal, valamint az ülőalkalmatosságok, amelyek az egykori hatalmasok jól táplált testméreteihez voltak formálva. Mi ekkor még hatvanöt-hatvanhat kilós testsúlyunkkal, cingár termetünkkel szinte elvesztünk a fotelek óriási öbleiben.

A felszabadulás utáni első pesti találkozásaim többsége, amennyiben megőrződtek emlékezetemben - miként a most idézett is -, különös módon, külsőségeivel él bennem, vagy az is lehetséges, hogy éppen azok nem merültek feledésbe, melyek valami különösséggel jártak. Ugyancsak ebbe a kategóriába tartozik, amit másodjára mondok el. Az első napok valamelyikén kerültem össze Major Tamással. Hívására rendszeresen bejártam a bombasérült Nemzeti Színház épen maradt kosztümraktárába, ahol különböző kulturális kérdésekről, tervekről vitáztunk, s előterjesztéseket fogalmaztunk meg. Többen megfordultunk e különös „tanácsteremben”, ahol Major mellett a legfőbb mozgató Schöpflin Gyula volt. Arra már nem emlékszem, hogy rajtunk kívül kik jártak itt. Hont Ferenc bizonyosan nem. Ő a nyáron érkezett vissza a Szovjetunióból, felesége emlékezése szerint azon a napon, amikor a Körúton megindult a 6-os villamos. Azt se tudnám ma már megmondani, milyen kérdések voltak köztünk napirenden a színházi kosztümraktárban. Pedig bizonyosan nem mindennapi dolgokat vitattunk meg, hiszen nemegyszer olyan későre nyúltak az eszmecserék, hogy színpadi kosztümökbe takaródzva a Blaha Lujza téri falak között kellett eltöltenünk az éjszakát. A harmadik találkozás, amit elmondandó vagyok, nem ilyen természetű. Időpontja is későbbi, júliusban történt. A Rákóczi úton mentem a Keleti pályaudvar irányából a Körút felé Illyés Gyulával.

(Nem ez volt az első felszabadulás utáni találkozásom Illyéssel. Még a Tárogató út környékén kerültünk először össze - ő maga is nyilatkozott már arról az útvjáról -, hivatalos szerveket keresett fel Szabó Lőrinc érdekében. Szabó Lőrinnel ugyancsak Budán találkoztam, mégpedig a Pasaréti úton, lakásának, a Volkman utcának a közelében. Ez akkor történt,

amikor már Pestre tartottunk. Szabó Lőrinc félelemmel volt tele, riadtság járta át minden mozdulatát. Habozva írom le - de úgy vélem, ezzel nem kicsinyítem költői nagyságát -, könyörgött, hogy álljak ki, álljunk ki mellette, ahol erre szükség van. A megkínzott ember gyermekded öngazolásul elmondta, hogy az óvóhelyen - az ő lakása már frontközelben volt - Puskint fordított magyarra.)

Visszakanyarodva a Rákóczi útra: hogy honnan és hová vezetett utunk Illyés Gyulával, nem tudom. Arra emlékszem csupán: valahol a Luther-udvar táján szembejött velünk egy alacsony, tömzsi férfi, magas homloka fölött sűrű ősz hajjal. Illyést megilletődve megöleli, s könnyezve kezd beszélni. Illyés bemutat az ismeretlennek; a hatvanéves Balázs Béla volt. A negyedszázados emigrációban élt Balázs Béla megilletődése onnan eredt, hogy a húsz esztendővel fiatalabb költőtársa cikket írt *A hazafiságról*, benne jelentős szerepet szentelve Balázs egyik Moszkvában megjelent könyvének. Kell-e magyarázni a meghatódottságot? Hisz aki könnyezve öleli meg Illyés Gyulát, azok közé tartozott, akit negyedszázadon át külföldön élt társaival együtt „hazátlan bitangoknak” volt szokás nevezni a Duna táján.

Az első találkozások közé sorolhatnám, hogy még ugyanazon a napon, amikor Ortutay Gyulánál, jártunk a Széchényi Könyvtárban is, felszabadulás előtti munkahelyünkön. A könyvtárban ekkor már megkezdődött az anyag, a gyűjtemény számbavétele, mentése.

K. L.: - Hogyan sikerült az állományt megmenteni, főleg a kéziratokat, a nagy értékű ritka könyveket?

T. G.: - Úgy, hogy az ország első könyvtárának, a magyar nemzeti könyvtárnak pótolhatatlan gyűjteményeiből semmit sem „menekítettek” nyugatra; s az állományból a legnagyobb értékek, a ritkaságok a Nemzeti Múzeum óvóhelyein vészték át a háborút. Belövések persze érték Pollack Mihály gyönyörű épületét, ennek folytán a modernkönyv-állományból volt is veszteség, de a legnagyobb értékű nemzeti kincseink sértetlenek maradtak. A könyvtári munka ez időben nagyrészt fizikai munka volt; a raktárhelyiségeket rendbe kellett hozni, s az óvóhelyen őrzött értékeket - ahogy a főváros biztonsága fokozatosan helyreállt - felszállítani állandó helyükre. Ez időben együtt „trógeroltak” az intézmény női és férfi tagjai, öregek és fiatalok, vezető beosztásúak és hivatalsegéddek. Rendkívüli felelősségérzet járt át mindnyájunkat. Egy alkalommal például tudomásunkra jutott: egy híres gyűjtőnk bombabiztos pincébe helyezte el nagy értékű könyvtárát a budai Duna-parton, s most a pincét kezdi elönteni a talajvíz. Gyors intézkedésre volt szükség. Ebben a periódusban nem ismertük a bürokráciát. Két fiatallal - magam is harmincnégy éves voltam ekkor -, elindultam a színhelyre, a könyvtár kézikocsiját a városon át húzva-tolva, a gyűjtemény megmentésére. Így dolgoztunk a felszabadulás után, így folyt a tevékenység mindenütt, fizikai értelemben vett romeltakarítás, helyreállítás, valamint az újnak politikai téren történő megszervezése is, mind együtt. Írni? Erre nem sok idő maradhatott.

K. L.: - Pedig hát hadd emlékeztesselek, átnéztem a korszak sajtóját, és mindjárt az elsők között a Szabad Szóban, 1945 áprilisában olvashatjuk Tolnai Gábor tárcáját *Tótfalusi Kis Miklós és a georgiai könyvnyomtatás* címmel. A magyar-szovjet kapcsolatkeresésnek az egyik első gesztusa lehetett ez az írás.

T. G.: - Igen, gesztus volt ez. A legszubjektívebb gesztusok egyike részemről, mert 1940-ben, a könyvnyomtatás feltalálásának jubileumakor, a nagyszerű nyomdással, Kner Imrével sajtó alá rendeztem Tótfalusi Kis Miklós *Mentségét*. Ez a kiadvány annak idején akarva, nem akarva felkiáltójel volt a fasizmus ellen. Így reagált erre a könyvre az egykorú sajtó is, élen olyan személyiséggel - aki tanulmányt írt vele kapcsolatban -, mint Kodály Zoltán. Ekkor,

1945-ben pedig, Tótfalusi georgiai (ma úgy mondjuk: grúziai) kapcsolatairól írott cikkemmel tisztelegtem annak a népnek, amelynek katonái felszabadítottak bennünket.

De ha már emlékeztetél erre az újságcikkre, hadd folytassam az általam mondottakat. Az egykori magyar-orosz kapcsolatokkal más cikkeim is foglalkoztak ebben az időben. Így írtam mások mellett Petőfi cári Oroszországba kerülésének legendájáról, s a Károlyi-levéltárbeli új kutatásaimmal kiegészítve a korábbi ismereteket, Nagy Péter fiainak magyar nevelőjéről, Zékány Jánosról. Ezek az írásaim oroszul is megjelentek. Nem választható el a mondottaktól, hogy 1945 őszén megjelent egy kis könyvem, a fasizmus utolsó éveiben írott esszéim foglalatja. Ezek az esszék a múltból merítették témájukat, egyik részük történelmi, a másik részük irodalomtörténeti arckép. A kötet címe *Végzetes esztendők* volt. Sem akkor, amikor az írásokat megfogalmaztam, sem amikor összegyűjtve kiadtam, nem volt tudatos bennem - az öreg Schöpflin Aladár figyelmeztetett rá -, hogy antifasiszta írásokat teremtettek tollamon az esszék létrejöttének esztendei. A kis kötet mottója egy XX. századi orosz írótól, Gorkijtól való. Ez sem lehetett véletlen. A mottó így hangzik: „Az az erő, mely engem egész életemben állhatatosan megtartott és tart ma is ezen a földön, nem volt más és nem más ma sem, mint az emberi észbe vetett hitem.”

Azt hiszem, az emberi észbe vetett hit tartotta bennünk az erőt, hogy mindent megtegyünk az életben maradásunkért, s azután, hogy megmásíthatatlan hittel dolgozzunk az új élet, az új világ, az új ember megteremtéséért.

K. L.: - Ha ezt az idézetet hallom, hirtelen eszembe jut fiatalkori barátod és munkahelyi kollégád, akinek halálhíre, azt hiszem, akkoriban tudatosodott. Halász Gáborra gondolok, aki szintén az értelem keresését tűzte zászlajára.

T. G.: - Igazad van, lehetetlen nem gondolni öreá. Egyetlen, életében megjelent könyvének a címe is ez volt: *Az értelem keresése*. De gondolhatnánk - te is nagyon jól tudod - még sokakra, köztük akár csak a Széchényi Könyvtárból is még olyan kollégákra - egyikük sem érte meg a felszabadulást -, mint a fiatalon nemzetközi hírt szerzett folklorista, Honti János; mint az emberi bátorsága folytán példamutató szellemtörténész, Joó Tibor, és az irodalomtörténész Sárkány Oszkár, aki azért pusztult el, mert bátran kiállt meggyőződése mellett. És kell-e őrá hivatkozni? Fülünkben is benne cseng *Talán* című versének, Radnóti versének e két szakasza:

És mégse hagyj el karcsu Ész!
ne éljek esztelen.
Ne hagyj el meggyalázott,
édes Értelem!

Ne hagyj el, hadd haljak merész
és tiszta, szép halált,
akár az Etna kráterébe hulló
mosolygó Empedoklész!

Ha életben maradnak, mindnyájan egyként dolgoztak volna, mint mi, életben maradtak, hogy a rájuk bízott területen meginduljon, kibontakozzék a normális élet.

K. L.: - A Széchényi Könyvtár ekkor ismét összekapcsolódott életeddel egy időre.

T. G.: - A Széchényi Könyvtár kéziratárának vezetője lettem. Ekkor egy pillanatra úgy véltem, életem beteljesedett, szaktudományom legfőbb forrásterületénél dolgozom, s - mihelyst a könyvtárat funkcióképesé tesszük - irodalomtörténész lehetek kizárólagosan, minden idegszállammal. Persze, naiv illúzió volt ez. Hiszen már akkor is jól tudtam, hogy a közéleti szerepvállalás nem funkcionál mülk elsősorban, hanem alkati kérdés. És a gyakorlatomban már

ekkor is így volt. Ugyanis kezdetben a felszabadulás után nem a Széchényi könyvtári munka volt a főfeladat, hanem a Magyar Nemzeti Múzeum elnöki hivatalának vezetése. (A Nemzeti Múzeum ez időben - múltból örököelve - autonóm testület volt, hozzá tartoztak az ország múzeumai, könyvtárai és a levéltárak egy része. Tagja volt ennek az autonóm testületnek természetesen az Országos Széchényi Könyvtár is.) E központi hivatal vezetése lett az első felelős, vezetői munkaköröm, s nyomában életem nagy része közéleti funkciókkal volt átszőve, legalább ötven, de olyan időszak is akadt, amikor nyolcvan-kilencven százalékban. 1946-ban lettem a Széchényi Könyvtár vezetője, s ebben a beosztásban dolgoztam 1948 márciusáig. Ekkor nyertem kinevezést a minisztériumba - még Vallás- és Közoktatásügyi Minisztériumnak nevezték - az egyetemi és tudományos főosztály élére. Ezt a feladatkört másfél esztendőn át kellett ellátnom. 1949. május 1-ét már Rómában ünnepeltem. Ezen a napon érkeztem az „örök város”-ba mint Magyarország követe. A gyakori munkakörváltások mellett - ami a felszabadulást követő esztendők jellegzetes vonása volt - különböző bizottságokban láttam el feladatokat, politikai és kulturális megbízásokat teljesítettem. Egy példát is említve: 1948-ban és 1949-ben a Kossuth-díj bizottság titkára voltam.

K. L.: - Már említettük az egyik fiatalkori barátot, Halász Gábort. Közismert, hogy Radnóti Miklós egyik legbensőbb barátja voltál. Hogyan szereztek tudomást a hozzátartozók, a barátok Radnóti tragikus haláláról, kéziratai sorsáról?

T. G.: - Sorsáról még nem tudtunk semmit, amikor Borban és Bor környékén keletkezett verseinek egy része másolatban hazakerült. Ezeket a másolatokat Borban adta át Radnóti a szociológus Szalai Sándornak. (Szalai a boriaknak azon szerencsés háromezerje közé tartozott, akiket a partizánok szabadítottak fel.) Az így hazakerült versek 1946 tavaszán meg is jelentek a *Tajtékos ég* című gyűjteményes kötetben. Jól emlékszem, a kötet megjelenése idején már rossz sejtelmek voltak. Ugyanis 1946-ra vagy hazatértek az eltűntek, vagy híre volt haláluknak. A baljós sejtelmeket augusztus elején erősítette meg a tragikus bizonyosság. A döbbenetes tényről Ortutay Gyula tájékoztatót. A tájékoztatás lényege ez lehetett: a Győr melletti Abda község határában, a Rábca gátja mentén feltártak egy tömegsírt, huszonkét meggyilkolt munkaszolgálatos temetőhelyét. A huszonkét holttest egyikénél épen maradt a személyi lap és egy notesz. A személyi lap Radnóti Miklós személyi lapja volt. Kiderült később az is, hogy a noteszben versek voltak, az ő versei. Összesen tíz versalkotás, köztük azok is, amelyeket Szalai Sándor másolatban hazahozott. A hír érkezése után életünk borzalmas perceit éltük át. A Rádió kis autójával és furgonjával Győrbe mentünk, a győri temetőbe, ahová behozták az abdai tömegsír huszonkét áldozatának maradványait.

K. L.: - Kik vettek részt ezen a szomorú úton?

T. G.: - A költő felesége, Ortutay Gyula, Baróti Dezső és én. - Ott álltunk négyen a győri temetőben. Kicsiny koporsók sorakoztak egymás mellett, köztük az övé. Önmarcangoló fájdalomunkban kinyitattuk leszögezett koporsóját. Könnyek nélkül, megmerevedve néztünk magunk elé. Összekevert csontdarabjai, köztük a tarkó felől szétlőtt koponyája és a sírban is épen maradt viharkabátja hevert a deszkaládában. Itt, a nyitott koporsó előtt döbbszemtem rá először, hogy az egykori barát most kezdi el második életét.

Koporsóját Pestre hoztuk; a költő maradványai a Mező Imre úti temetőben leltek végső nyughelyet. Ekkor már azt is tudtuk, hogy műve felemelkedett a klasszikusok közé.

K. L.: - És következett Róma. A nagy változások idején olyan helyen lehettél, amelyik önmagában hordozta a változás minden ellentmondását, feszültségét, és épp születése pillanatában. Milyen volt ez a találkozás Rómával?

T. G.: - Óriási élmény volt, azonban megelevenítésére, jellemzésére aligha válaszolhatok beszélgetésünk keretei között. Csupán jelzésekre szorítkozhatok.

Aki 1949. május 1-én Rómába megérkezett, az a felszabadult Magyarország hittel, lelkesedéssel, meggyőződéssel, politikai tudatossággal és biztonságérzéssel élő fiatal tagja volt. Az országot pedig, amelynek fővárosába érkezett, kereszténydemokrata politikusok kormányozták, s központja Róma, a katolikus világ - akkor még rendkívül konzervatív irányítással vezetett - centruma volt. Ugyanekkor Itáliában a munkásmozgalmat Nyugat-Európa egyik legerősebb kommunista pártja vezeti. Véletlen volt, hogy éppen május 1-én érkeztem a Termini pályaudvarra. Azonban a legjobb rendező sem tervezhette volna meg ilyen kitűnően az „örök város”-sal való első találkozásomat. Ezen a napon ugyanis nem tapasztaltam semmit a De Gasperi kormányzása és a visszahúzó körülmények támogatta ellentmondásokból. A munkásmozgalom ereje csillogott szemeink előtt. Kétszáz ezer munkás és értelmiségi vonult fegyelmetlenül az utcákon a Piazza del Popolóra, hogy meghallgassák az Olasz Kommunista Párt egyik akkori vezetőjének, Di Vittorioénak a beszédét. Ez a pompás demonstráció - megvallom - rövid időre a társadalmi és politikai körülmények leegyszerűsített szemléletére vezetett. Azonban ez az ország - múltjának történelmi, irodalmi és művészeti emlékeire nem is gondolva - aktuális politikai viszonyai folytán sem engedhette meg a leegyszerűsítést. Nem engedte meg, s bennem is fokozottan lépett fel a körülmények teljesebb megismerésére való törekvés. Ahogy mindjobban megéreztem a hidegháborúnak magában az olaszországi társadalmi harcban is felerősödő szelét, sok minden megközelíthetőbb lett számomra, mint annak előtte, világosabban megértettem az akkori világ egész helyzetét, az előrelépések ellentmondásait, de azt is, amit Arany János így fogalmazott: „És vissza nem foly az időnek árja...”

Azt mondtam, hogy csupán jelzésekre szorítkozhatok. S úgy indultak most szavaim, mintha újabb könyvet akarnék írni *Az én Itáliámról*. Nem sorolhatom fel, hogy az akkori és az újra meg újra meglátogatott Olaszország mi mindent jelentett nekem. Nemegyszer leírtam: ez az ország második hazám lett. Hadd mondjam meg most még csupán azt: Itália a második főiskolám is volt. Ismereteim is gyarapodtak az Appennini-félszigeten, de az ismereteknél nagyobb mértékben a távlataim. Szinte varázslatos hatással volt reám ez az ország. Azóta, mindmáig, keresem a római, az itáliai varázs megfejtését, eredménytelenül. Másfél évtizeddel ezelőtt így írtam erről: „A varázs, a varázslat titkát nem találom meg. De nem én vagyok az első, aki így járt Itáliával; oly sokak között így a legnagyobbak: Goethe, Stendhal és Ady Endre is.”

MAJOR TAMÁS

K. L.: - A második világháború végére visszaemlékezve, az irodalmi élet résztvevőivel emlékezéseket készítve mindenütt találkoztunk egy névvel, egy művész nevével: Major Tamáséval. Mért, hogy a megújuló művészi élet első mozdulása idejéből majd mindenki órá emlékezik, övele találkozott szinte a legelőször? Hogyan sikerült a háborút átvészelnie, milyen kapcsolatai alakultak művészeti, főleg irodalmi életünkkel?

M. T.: - Ha ők énám emlékeznek, én meg rájuk emlékezem. Lehetetlen nem forró szívvel visszagondolni rájuk, akik emberként viselkedtek, tettek, cselekedtek ezekben a szörnyű időkben. Olyan összetartozás volt ez, hogy mindenki tudott mindenkiről. Képzőművészek, írók, építészek, költők, színészek, ismertük egymást, még azokat is, akiket sohase láttunk. Egyszerűen tudtuk, ez velünk van, ez nagy ember, ez nagy tehetség és ez humanista ezekben a szörnyű időkben. Elég sokat szerepeltünk már a felszabadulás előtt: a Vigadóban és a Zeneakadémián rendeztünk koncerteket, szavalóesteket; és rengeteget illegálisan, vagyis találkoztunk a munkásosztállyal. Többek között Ascher Oszkár, Baló Elemér. Ezekre az estekre eljött az íróknak, költőknek nagy része. A háború befejezése előtt sokszor találkoztunk Vas Istvánnal a Vajda János Társaságban, mondtuk az újabb verseit, vagy pedig Radnóti Apollinaire-fordítását mondtam ott el ebben az időben. Sokszor ott volt a Vigadóban Radnóti Miklós, tanácsokat adott nekünk, de megjelent Illyés Gyula, Vas István, a képzőművészek közül Kmetty János, Ferenczy Béni, Czóbel, ismertük jól már akkor Déry Tibort is. Valamennyien együtt vettünk részt például Bartók híres utolsó koncertjén. Ma már többen emlékeznek vissza, mint akik tényleg jelen voltak, de ők valamennyien ott voltak, és ezek a nagyszerű emberek aztán a nehéz időben valamennyien segítettek is. Például az építészek közül Fischer József lakásokat szerzett, és csodálatosan tudott papírokat hamisítani. Olyan pecséteket csinált, hogy az ember átment velük a legszigorúbb igazoltatáson is, pedig kézzel írta egymás után a betűket. Vilt Tibor, Kmetty János szintén készségesen ajánlotta fel a segítségét minden ilyen esetben. Fischer Józsefnek a Csejtei utcai lakása valóságos gyűlhelye volt az üldözötteknek és az illegális kommunistáknak. De nagyon érdekes találkozásom volt ebben az időben egyszer Illyés Gyulával is. Tele voltunk optimizmussal, az októberi események előtt azt hittük, hogy sikerül Magyarországnak a kiugrás a háborúból, arról volt szó, hogy fölfegyverzik a munkásokat. Ekkor egyszer Budán, a Kavics utcában velem szembejött Illyés Gyula. Nekem óriási nagy bajuszom volt, jó maszkom, úgyhogy nem ismert meg, én szólítottam meg. Nagyon megörültünk egymásnak, hiszen ő is részt vett ezeken a vigadói estéken, emlékszem, hogy a Petőfi-est előtt gyönyörű bevezetőt mondott, politikusat, gyújtót, okosat és nagyszerűt, amelyet lehetett abban az időben. Megkértem - mert éppen előzőleg a pártban engem bíztak meg, hogy kérjem meg -, szerezzen egy indulót, egy partizánindulót. Ő el is vállalta, meg is írta, sajnos azonban az események másképpen alakultak, és ennek a megzenésítésére már nem került sor, noha Szervánszky, Dávid Gyula stb., azok a zenészek, akikkel akkor is kapcsolatban voltunk, nagyon boldogan megírták volna az induló zenéjét.

K. L.: - Különben ez a vers *Rendet!* címmel megjelent a háború után a Szabad Szó május elsejei számában, ahol Illyés Gyula jelezte is ennek a versnek a keletkezéstörténetét; Major Tamást és Haraszi Sándort említve név szerint, akik felkérték az induló elkészítésére.

M. T.: - Igen. Így voltunk, akik itt voltunk, együtt voltunk, aggódtunk egymásért, és nem lehet szebben kifejezni, hogy mit éreztünk, mint ahogy Radnóti írta, hogy

és akik élnek még, hol vannak a harcra tiportak?
hangjuk hallja szívem, kezem őrzi kezük szorítását.
Művük idézgetem és torzóik aránya kibomlik,
s mérem (néma fogoly), - jajjal teli Szerbia ormán.

Hát e felé a Szerbia felé nagyon sokszor szállt a sóhajlásunk. Hihetetlenül tetterre kész volt a szellemi élet, és a nagy írók, költők, művészek az életüket kockáztatva kis apró dolgokban (lakás-, pénz-, papírszerzés, esetleg partizáninduló-írás) mindennel segítettek, együtt voltak, semmiféle vita nem volt - antifasiszták voltak, és várták a felszabadulást. De hát mit vártunk a felszabadulástól? Elsősorban azt, hogy amit nem lehetett elmondani, azt végre elmondjuk, és azt vártuk, hogy akiket nem engedtek megszólalni, azok végre újra megszólaljanak, és vártuk, hogy mindazt, amit addig nem engedtek be Magyarországra, eljátszhassuk. (Például Gorkij színdarabjait, hogy csak ezt említsem, minthogy ez volt az egyik legnagyobb siker a felszabadulás után, a *Jegor Bulicsov*.) Mind azt vártuk, hogy mit játszunk, kinek játszunk és hogyan játszunk. Azt vártuk, hogy végre megérjük, hogy szabadon dolgozhatunk. És ez a várakozásunk olyan nagy volt, hogy még Buda nem szabadult fel, 1945. január 28-án már megtudtunk hirdetni egy matinét az akkori Magyar Színházban, a mostani Nemzeti Színházban, ahova egy szál dróton húztuk el a villanyvilágítást, ahol csak saját kézzel írt papírokat ragasztottunk a falra, úgy hirdettük. A Szabadság című újságban - mert ez akkor már megjelent - volt egy kis hirdetés, hogy ez lesz, és zsúfolva volt a terem. De még lőttek Budáról, úgyhogy a közönség bizony néha négykézláb érkezett oda a hóesésben. Valami egészen csodálatos találkozás volt ez. Itt találkoztunk Sergio Failonival, akit baloldali nézetei miatt szintén üldöztek; teherautón érkezett meg valamiféle jelmezben, egy téli bundában Székely Mihály, akiről megtudtuk, hogy a kispesti plébános a pincéjében őrizte, és onnan érkezett. Annak a zenekarnak, amelyiknek Tátrai Vilmos volt a koncertmestere, Sergio Failoni először dirigálta az Internacionálét, és ebben a fagyban, hidegben, ami ott a színházban volt, a *Galántai táncokat* is eljátszották. Budáról belőttek, szerencsére az akna nem robbant fel, de egy lyukat ütött, Gobbi Hilda szavalt éppen a színpadon, a hó beesett azon a lyukon, valami egész csodálatos varázslatos látvány volt a sűrű hófátyol Gobbi arca előtt. Úgy mondta tovább, szemrebbenés nélkül a verset.

És akkor elhatároztuk, hogy mi pedig az életet megindítjuk, mert élni akarunk, és ebben is egy volt mindenki. Nekikezdtünk azonnal, elkezdtük próbálni azokat a darabokat, amik már álltak, így a *Tartuffe* ment a délután háromkor kezdődő előadáson, ötre be kellett fejezni, mert záróra volt. Kint álltunk a kapu előtt, a régi kamaraszínházban, a mai Népköztársaság útján, ahol most a Bábszínház van, és nem akartunk hinni a szemünknek: jöttek az emberek, át Budáról a Mancsi-hídon - úgy hívták a pót-Margit-hidat -, és egyszerűen úgy, ahogy voltak, szakállal, hátizsákkal, beültek színházi előadást nézni. Óriási élmény volt ez számukra, de a számunkra is. Csokonai Vitéz Mihály *Karnyónéját* is játszottuk. És akkor újra azokkal találkoztunk, akiket nélkülöztünk a háború utolsó hónapjaiban, játszhatott újra Rátkai Márton, Várkonyi Zoltán, Tapolczai Gyula és Szendrő József és mindazok, akik eddig le voltak tiltva a színpadról. El lehet képzelni, hogy mekkora lelkesedés volt. Szerettük volna, ha a magyar dráma is új utakat keres, szerettünk volna nagyon sok új darabot előadni.

K. L.: - Ki volt az első magyar szerző?

M. T.: - Elsőként Háy Gyula *Tiszazug* című darabját mutattuk be. Háy Gyulának legendás híre volt, ő a weimari Németországban írta az *Isten, császár, paraszt* című darabot, aminek abban az időben hatalmas sikere volt, és a nácik vad dühvel támadták, innen ismertük, hallomásból.

Hont Ferenc, aki mint munkaszolgálatos került szovjet fogságba, információkat küldött, és ő küldte el a *Tiszazug* című darabot is, aminek azután itthon nagy sikere lett.

K. L.: - Hogyan teremtette újjá a régi kapcsolatokat író barátaival Major Tamás, immár a Nemzeti Színház igazgatója?

M. T.: - Jártam az utcát, mert akkor ez volt az újratálalkozás legbiztosabb módja. Üzenetet küldtem Zelk Zoltánnak, kerestem Vas Istvánt, megjelent a színházban Nagy Lajos, megtaláltuk Kassák Lajost, és azonnal mindegyiktől drámát kértünk, nem utolsósorban Déry Tibortól, Illyés Gyulától. Ez valami egész különleges dolog volt. Nem minden dráma sikerült jól, például a Kassák Lajos darabja, *És átlépték a küszöböt*, nem aratott valami nagy sikert. Annál nagyobb szenzáció volt Déry Tibornak a *Tükör* című darabja, ennek a bemutatóját, amíg élek, nem felejttem el. Déry Tibor mamája, akit emlékezetesen örökölt meg az *Ítélet nincs* című önéletrajzi regényében, ott volt, feljött az igazgatói irodába, egy aranyos kis kalap volt a fején, kis madár is volt a kalapon, a madár folyton rezgett, mert örömeiben reszketett a feje, és csak annyit tudott mondani: „Tibor, ilyen este, ilyen este!” Szóval ilyen bemutatóink és premierjeink voltak.

K. L.: - Illyés-bemutató is volt.

M. T.: - Igen, volt Illyés-bemutató is, méghozzá egy egész kitűnő vígjátékot írt, a *Lélekbúvár* címűt, amiben én dr. Szmuk szerepét játszottam. Ez egy pszichoanalízist gúnyoló darab volt. Persze - mint mondtam - az volt a probléma, hogy kinek játsszunk, mit játsszunk és hogyan játsszunk. Hogy kinek játsszunk, talán ez volt az egyik legnagyobb szenzáció. Talán éppen azért, mert már a felszabadulás előtt illegális és legális kapcsolatunk volt a szakszervezetekkel, munkásközönsséggel, megrohamozták a színházat. Ez az új közönség nem volt beavatva a pszichoanalízis rejtelseibe, és így a darab humorát se nagyon értette meg. Értelmiségiek körében aratott óriási sikert, és azért is nevezetes, mert egyszer a szerző, Illyés Gyula is megjelent, és társaságában Paul Éluard nézte meg az előadást, tetszett neki nagyon, és gratulált nekünk.

K. L.: - Azt hiszem, az Illyés-darab után volt az első olyan ankét is, amelyen az előadás közönsége közvetlenül az előadás után vitatta meg a darabot. Ez azóta már elég gyakori lett.

M. T.: - Igen, elég gyakori lett. Ennek nagyon érdekes története van. Kíváncsiak voltunk az új közönség véleményére, de nem a legerősebb formát választottuk: minden színész kiült akkor a színpadra, széthúzták a függönyt, és kértük a közönség véleményét. Ez az új közönség megmondta, hogy nem is érti a darabot, meg ízléstelenségek vannak benne, meg személy szerint néha rámutattak, hogy X. Y. művésznő nem jól játszott, meg ehhez hasonló megjegyzéseket tettek, úgyhogy azután nagyon kínosak lettek ezek az ankétok, ebben a formában be is szüntettük. Később el-eljártunk üzemekbe, ám az ankétok kezdtek nagyon formálisak lenni, és azt sem kívánhattuk a dolgozóktól, hogy ebédszünetben színházról beszéljenek, volt elég gondjuk. Azóta ezt úgy csináljuk, hogy ha hívnak, ha igényük van arra, hogy beszéljenek a darabról meg az előadásról, akkor nagyon szívesen kimegyünk, de az ankétoknak ezt a kezdeti formáját kénytelenek voltunk megszüntetni.

K. L.: - Kiktől sikerült még bemutatót tartani?

M. T.: - Soha nem felejttem el Nagy Lajost, akit szintén szerettünk, imádtunk a *Kiskunhalom*-ért és minden egyéb írásért és József Attilával való kapcsolataért. Ő egyszer csak megjelent a Nemzeti Színház irodájában, és azt mondta: „Írnék egy darabot, de még csak az első jelenet van meg.” Mondom: „Mi ez az első jelenet?” Azt feleli: „Két paraszt fölakasztotta a grófot, és a fa alatt ül és pipázik; ennyi van meg a darabból.” Mondom: ez nagyon szép; de azért mégis rávettük, hogy írjon nekünk darabot, az *1919. május* című remek novellájából, *Új vendég*

érkezett címmel, amit nagy sikerrel mutattunk be Déry *Talpsimogatójával* egy műsorban. És még ezután is kedve volt a darabíráshoz, sajnos a halál akadályozta meg, hogy befejezze *A tanítvány* című remek kisregényének a színre vitelét. Mindezeknél a daraboknál nagyon sokat segített Gellért Endre, a színház akkori főrendezője, akinek a munkássága abban is csúcspontot ért el, hogy az Illyés-daraboknál ő bábáskodott. Így került színre először az *Ozorai példa*, és így jutottunk el egészen a *Fáklyalángig*. Abban az időben ez óriási nagy öröm volt számunkra és nagy teljesítmény.

De nemcsak darabokat írtak az írók, egész nagyszerű dolgok születtek a fordítások terén. A Shakespeare-átültetésekkel elég rosszul álltunk. Most kaptam ajándékba egy 1848-as kiadású *Coriolanust*, és a fedőlapon az áll, hogy Shakespeare drámái, fordítják Arany János, Petőfi Sándor és Vörösmarty Mihály; és ez a *Coriolanus* volt, Petőfi fordításában. Miközben olyan Shakespeare-fordításaink vannak, mint a világon sehol, mert egyszerre élők és klasszikusak, és sehol nem álltak össze így a legkiválóbb költők, hogy lefordítsák Shakespeare-t, hogy valósággal magyar drámaírókat csináljanak belőle, mert hiszen a német színház elleni küzdelemben születtek meg ezek a fordítások is - mégis ezután hosszú szünet következett, és szegény Hevesi Sándor is rengeteget bajlódott az Ács- meg hasonlóféle fordításokkal; soha nem felejttem el az ilyen sorokat: „legyen édes álmodon bék” - és egy aposztróf volt utána. Már a felszabadulás előtt is történtek kísérletek a Shakespeare-drámák fordításainak megújítására, Kosztolányi, Szabó Lőrinc eredményei közismertek - de a felszabadulás után sikerült új fordításokat készíttetni, a *IV. Henriket* Vas István, az *V. Henriket* Németh László fordította...

K. L.: - És a *III. Richárd*...

M. T.: - Most erre akartam kitérni, mert ez volt életemnek az egyik legszebb élménye, ez az együtt dolgozás Vas Istvánnal. Azt tudom, hogy őt is elvarázsolta a színház, sőt a feleségét, Szántó Piroskát is, mert csaknem minden próbán ott voltak. Mint színész el tudom mondani, hogy így Shakespeare-t fordítani, szóról szóra és egyszersmind költőien, tudva, hogy annak a szónak nemcsak egyszeri jelentése van, hanem működni is kell a szereplő szájában, aki ezt egy cél érdekében mondja, egy törekvés érdekében, vagy úgy, hogy mint hazugságot, vagy úgy mint cselt, vagy pedig konferál vele - ilyen élő nyelvet, mint a Vas István *III. Richárdja*, egyszerűen nem találtam még színpadon. És jellemző, hogy bár az ötvenes évek óta nem játszottam, ha most egy gombot megnyomnának, el tudnám mondani az egész szerepet. Annyira csodáltuk ezt a Vas-féle fordítást, és rendkívül örültünk neki, hogy utána mást is fordított, nemcsak Shakespeare-t, Molière-ig is elment, most fogom Miskolcon rendezni az ő fordításában a Tartuffe-öt; de nemcsak Molière-t, egyebet is, Brechtet is fordított, sőt angol színműveket is, és ezek mind remekművek, nagyon örülünk, hogy még most is szeret fordítani. De hát nemcsak ilyen dolgok történtek akkor, minden föllendült: megalakult a Magyar Művészeti Tanács; azt hiszem, hogy ilyen művészeti tanács még talán a világon nem létezett, mint akkor.

K. L.: - A vezető művészek, írók vettek benne részt.

M. T.: - Mindenki bent volt. Kodály Zoltán volt az elnök. És milyen boldogan csinálta, és hogy verekedett mindenért, hogy induljon meg az élet. A képzőművészek közül ott volt Kmetty, Ferenczy Béni, Szőnyi, Berény, Bernáth Aurél, a zeneművészek közül Tóth Aladár, Szabolcsi Bence, Dávid Gyula, Szervánszky kerültek bele, a színészek között ott volt Somlay Artúr. Soha nem lehet elfelejteni egy-egy ilyen tanácskozást.

K. L.: - Mi volt a funkciója ennek a tanácsnak?

M. T.: - Az, hogy megindítsa a művészeti életet: a Zeneakadémiát, a Színművészeti Főiskolát, a filmgyártást, egyáltalán mindent.

K. L.: - És ennek milyen hatásköre volt?

M. T.: - Hatásköre annyiban volt, hogy a különböző hatóságok adtak a szavára. Például elérte azt, hogy az Opera pillanatok alatt megindult. Kodály a *Galántai táncokat* vezényelte az előcsarnokban; azután hazahozattuk Svédországból Tóth Aladárt. S az ő magas igényeinek és tekintélyének köszönhető, hogy Otto Klemperer éveken át Mozart-ciklust szervezett Magyarországon. Egy-egy operai előadás után leültünk, és olyan szerencsém volt, hogy részt vehettem a megbeszéléseken, ahol Klemperer, Tóth Aladár, Szabolcsi Bence taktusonként vitatták meg az aznapi előadást. Ez a hihetetlenül modern, nagy művész, Klemperer, körülbelül úgy képzelte el a *Varázsfuvola* rendezését, ahogy most a Bergman-filmen lehet látni.

K. L.: - Azt hiszem, ez nemcsak nekünk volt nyereség, hanem tulajdonképpen Klemperert is ez állította akkor újra talpra.

M. T.: - Igen, úgy hiszem, az operációja után volt akkor nem sokkal. Eljött a Nemzeti Színházba is dirigálni a *Szentivánéji álomban* Mendelssohn zenéjét, hihetetlenül kis fizetésért; aztán mondtuk, hogy mi már nem tudunk ennyit se fizetni, akkor tizenkétszer ingyen dirigált, az az Otto Klemperer, akinek akkor, ha külföldre ment, 1500 dollár volt a fizetése. Itt ingyen dirigált.

Aztán voltak másfajta csodálatos művészeti megmozdulások. Emlékszem például, amint Zelk Zoltánnal mentünk teherautón, mindenfelé, hogy induljon meg az élet. Voltunk Ózdon és Salgótarjánban, aztán alföldi városokban, Gábor Miklós, Horváth Ferenc, Várkonyi Zoltán jött velünk. És egy-egy ilyen est után, ahol először voltak az emberek ilyen irodalmi műsoron, lelkes beszélgetések követték a jól sikerült szereplést.

K. L.: - Ma már mindez szinte mindennapi esemény, a televízió különösen közelbe hozta az országot minden lakója számára művészeinket, íróinkat is - de akkor sok helyre még újság sem jutott el.

M. T.: - De azelőtt nem volt például Vásárosnaményban irodalmi est, ahol Zelk Zoltán vagy Tersánszky Józsi Jenő lép fel, és egyszerre beszél, zenél és énekel - hihetetlen sikere volt ezeknek az esteknek. És ott találkoztak Petőfi és Ady verseivel, a modern költőkkel, írókkal személyesen. A műsorok utáni beszélgetéseken Zelk humora csillogott. Évekig csapott be bennünket azzal, hogy egy népdalt dúdolt nekünk, amelynek a szövegére így emlékezem: „Falu végén van egy kút, van egy kút, ahova minden út befut, megfürödnek az utak, azután továbbfutnak, trillárom haj.” Évek múlva bevallotta, hogy ez nem népdal, hanem ő szerezte és ő találta ki.*

* K. L.: - A beszélgetés felvétele után Zelk Zoltán lediktálta „szürrealista népdalának” eredeti szövegét:

Falu végén van egy kút, van egy kút, van egy kút,
abba minden út befut,
megfürödnek az utak,
azután továbbfutnak,
jumájdum, jumájdum.

Egy Szinyérváralján hallott dallamra költötte, a maga mulatságára, hogy el ne felejtse a dallamot. Majd először 1928 végén, Szilveszter estéjén a Magyar Korona kávéházban énekelte József Attila és Illyés Gyula társaságában. Egyedül Füst Milán nem hitte el, hogy népdal, amikor Déry Tibortól hallotta, azt mondta rá, hogy ez „nagyon ravasz” szöveg. A szöveg elterjedt, az ifik a Fészekben, Dobogókőn, Hármashatár-hegyen énekelték, belekerültek a Szalmás-kórus kiadványába, és mint Zelk Zoltán „gyűjtését” jegyezték. Annyira közismertté vált, hogy utóbb, 1961-ben Németh László egy tanárnő rokona számon is kérte a költőt, hogy miért sajátítja ki ezt a népdalt, amelyet ő már tíz éve népdalként tanít.

Nagyon jó barátságban voltunk, mindnyájan egy célért dolgoztunk, azért, hogy induljon meg mindenféleképpen az irodalmi élet. Óriási várakozás volt ez, és óriási aggodalom. Mert kezdett kiderülni, hogy kik vesztek el. Először Szalai Sándor, aki hazakerült Borból, hozott egy-két Radnóti-verset. Ha jól emlékszem, talán a Razglednicák voltak, és akkor mi még nem tudtuk, hogy meghalt, azt csak később tudtuk meg. Szörnyű volt rádöbbedni, hogy hiába hívtuk-vártuk vissza Szerb Antalt, Halász Gábort, Bálint Györgyöt, Gelléri Andor Endrét, Pap Károlyt és a többieket, akikről megint csak Radnótival lehet igazán szépen megemlékezni, hogy

Hol van az éj? az az éj már vissza se jő soha többé,
mert ami volt, annak más távlatot ad a halál már. -
Ülnek az asztalnál, megbújnak a nők mosolyában
és beleisznak majd poharunkba, kik eltemetetlen,
távolí erdőkben s idegen legelőkön alusznak.

K. L.: - De emlékezzünk a nyereségre is: a méltó megbecsüléshez jutókra és a hazatérőkre.

M. T.: - El lehet képzelni, hogy micsoda esemény volt az egész magyar értelmiség számára, amikor egyszer csak megjelent Lukács György, és a Zeneakadémián tartott előadást az irodalmi, művészi, esztétikai célkitűzésekről. Vagy micsoda esemény volt az, amikor Füst Milán egyetemi tanár lett, és irodalmi órákat adott, és tódultak hozzá Shakespeare-ről hallgatni előadásait. Mennyi tanítványa volt Lukács Györgynek, aki szintén egyetemen tanított, és nem utolsósorban milyen élmény volt az, amikor Balázs Béla megindította a magyar filmgyártást, és egyszerre a világ minden tájáról jöttek felé, mert az egész világon őt tartották a filmesztétika császárának.

K. L.: - Neki is nagy nemzetközi legendája volt.

M. T.: - Nagy nemzetközi legendája volt. Akkor készült a *Talpalatnyi föld* is. Hihetetlen hatású film volt, és akkor rendezte Radványi Géza a *Valahol Európában*.

K. L.: - Hallom, most siker Franciaországban.

M. T.: - Még most is. Kint voltam februárban Párizsban, Radnóti-esten voltam kint, és a Saint Sulpice-nél ott állok a téren, fölnezek, és látom, hogy *Quelque part en Europe*; ott megy a Saint Sulpice téren a moziban Radványi Géza és Balázs Béla filmje.

Igen, hát ennyi sok minden indult meg, és megindult egy új főiskolai oktatás. Azonnal megindultak a népi kollégiumok, a képzőművészeti, művészi, egyéb kollégiumok. Ezekbe a népi kollégiumokba sereglettek fel a tehetségek vidékről. Egyébként Nagy László is egy ilyen képzőművészeti kollégiumban kezdte a működését, amikor fölött. És itt készültek pályájukra Szirtes Ádámtól Berek Katiig és Horváth Teriig sokan, és sorolni lehet azokat az új neveket és arcokat, akik akkor ebben a nagy lelkesedésben megindultak. A lényeg, úgy hiszem, az volt, és azért csodálatos korszak ez, mert a művész akkor boldog, ha úgy érzi, hogy hat, úgy érzi, hogy amit csinál, annak értelme van, haszna van, azt az emberek szeretik, az az emberek tevékenységére, ha összetetten is, és áttételesen, de kiható, tehát olyat tud csinálni, ami jó. És abban, hogy akkor ebben a szörnyű romhalmazban - mert azt a maiak még fényképek után sem tudják elképzelni, hogy milyen volt akkor ez a főváros -, azt mondhatnám, hogy percek alatt megindult az élet, hogy az embereket ki lehetett csalogatni a pincéből, hogy dologra lehetett serkenteni, abban ezeknek az íróknak, művészeknek, színészeknek nagyon komoly szerepe volt, és ezért tudunk rá olyan nagyon meghatottan és boldogan visszaemlékezni.

HEGEDÜS GÉZA

K. L.: - „Európa közepén” élni mindig nehéz volt; a második világháború idején szinte elviselhetetlen. Hogyan emlékezel te erre a korszakra, akinek át kellett élned, el kellett viselned?

H. G.: - Hát én azt hiszem, és magamon így tapasztalom, hogy az egész nemzedékem, amely még fiatal felnőttként vészelte át a háborús éveket, valahogy úgy van egész múltjával, hogy alig mer saját akkori és a rákövetkező fél évtized emlékeiről beszélni, mert ki-ki menthetetlenül Hány Jánosnak érzi magamagát. Valószínűtlen kalandokat éltünk át, no már akik átéltük, és nem pusztultunk el a félúton. A háború utáni pillanat - ez a pillanat persze gyakorlatilag hetekig tartott - számomra végzetlen gyaloglásból állt. Elképesztő mennyiségű kilométereket gyalogoltam a háború alatt. Amit ebben a *második* jelzővel pontosított világháború éveiben végig lehetett csinálni életveszélyben, golyózáporban, szőnyegbombázásban, vigyázz-állásban, bablevesben, menetelésben és főleg visszavonulásban, azt végigcsináltam. Egy ízben például a Döntől a magyar határig gyalogoltam, kezdetben 47 fokos hidegben. Ez körülbelül 2700 kilométer volt. Tehát nekem a háború végén hazajönni alig 400 kilométer messzeségből már nem volt nagy ügy. Egy Wels nevű osztrák városban, amelynek semmi köze A *walesi bárdokhoz*, közölték velem 1945 május derekán, hogy legalább augusztusig nincs vonat, addig nem lehet járművel hazamenni. De én már május 5-én felszabadultam, és tudtam, hogy alig 400 kilométernyire vagyok Budapesttől. Tehát, ha eljutok a Dunáig, onnét már egyenes az út Budapestig. Már amennyiben *egyenesnek* mondható a Duna-parti út ide-oda görbülése. Még az elemiben tanultam meg, hogy a Nagykörút a Dunától a Dunáig kanyarog. Tehát ha megtalálom a Dunát, tévedhetetlenül lesétálhatok Budapestig. Haza is sétáltam. Nem volt semmi bajom, bár a megszokott 80 kiló körüli súlyomból lefogytam 42 kilóra. A flekktífusz sem rémített, minthogy ezen már néhány évvel előbb az orosz végtelenben átestem. Ott a halálozás 72%-os volt, de én éppen úgy nem haltam bele ebbe sem, mint Voronyezs alatt a Sztálin-orgonának becézett fegyver nevezetes bemutatójába. Igaz, annak a századnak 220 tagja közül végül is mindössze 17-en éltük át a tűzvonal, majd a visszavonulás felettébb kellemetlen kalandjait, de valahogy én az életben maradottak közt voltam és vagyok mindmostanáig. Később a Don-kanyar életveszélye után átéltem előbb a komáromi internáló tábor kellemetlenségeit is, meg a klöchi munkatábor, a mauthauseni, végül a gunskircheni pokol alvilági lázalomképeit is, életben voltam, és ritka kivételként még egészséges is voltam, amikor azon a tájon találkozott össze a szovjet és az amerikai felszabadító. Még a kedélyem sem volt rossz. Ezt a voronyezsi pokoltól a koncentrációs táborok pokláig vezető néhány esztendő én programszerű komolytalansággal éltem át. Azt hiszem, senki több viccet nem mesélt, gúnyos versikéket többet nem rögtönzött ezekben az években és ezeken a színtereken, mint én. Beburkoltam magamat egyrészt kultúrába, másrészt szakadatlan blödlizésbe. Szemébe nevettem a folyton-folyvást szembenéző halálnak. És közben jöttem rá, milyen igazán jó író a maga idejében és helyén a P. Howard néven kortörténeti dokumentum értékű álponyvát író Rejtő Jenő, aki P. Howard néven komédiává permutálta a kor adta borzalmakat. Ahol voltam, igyekeztem társaim közt P. Howard történelmi feladatát teljesíteni: elblödliztem a körülöttünk szüntelen életveszélyt. Azt hiszem, kellemes bajtársa voltam azoknak, akik körülöttem szorongtak. Hiszen én is szorongtam, de ezt nem voltam hajlandó tudomásul venni. Vicceket meséltem Voronyezs alatt, és vicceket meséltem a koncentrációs táborokban. Sőt még a siralomházban is. Egy ízben ugyanis halálra ítélték, de valahogy véletlenül nem hajtották végre.

Ezeket a soha le nem írt, halállal gúnyolódó versikéket és aforizmákat nem is kis terjedelmű életművem homályba múlt klasszikus morzsáiként őrzöm emlékeimben. Azt hiszem, sok ember életét és sok ember halálát könnyítettem meg, hogy Shakespeare elképzelése szerinti clownsövegeket rögtönöztem a pokol dantei bugyrainak mélységeiben.

K. L.: - És milyen voltál, amikor ez a pokolbéli korszak éppen beveződött?

H. G.: - Hogy milyen voltam? A bajtársaim „asszír király”-nak nevezték, mert fekete szakállam övem alá ért. Ha nincs nő a közelben, mi az ördögnek beretválkozzék az ember? És azok a nők, akikkel Gunskirchenben ugyanegy latrinára jár a férfi, nem számítanak kíváncsi nőknek. Inkább hazai ismerős szerelmeimről és szeretőimről ábrándoztam, mint hogy megkívánjam a szemem láttára velem együtt szükségleteiket végezni kényszerült, történetesen nőnemű embertársaimat. Az előbbi koncentrációs táborokban, előbb Klöschben, majd Mauthausenben még akadt legalább olyan konyhán tevő-vevő horvát szakácsné vagy német mosogatóasszony, akit felizgatott túl hosszú szakállam vagy láthatóan kiéhezett férfi voltom... Jó néhány bőségesebb ebédet jelentett a számomra, hogy jóvoltukból vagy hozzám hasonló céda vágyuk folytán szívesen vették, ha az élelmiszerraktár zsákjai között elszórakoztunk egymással. De Gunskirchenben már konyhai jótételkek sem voltak, ott csak az örökké lángoló máglyákon égő hullák irtózatossága volt. És éjszakánként az erotikus képzelődések hazai, édes, otthoni nőkről. Tehát igazán nem volt okom szakállamat beretválni: övig érő fekete szakállú asszír király voltam, éjszakáimon magyar versekkel - Arany Jánossal és Babits Mihállyal - tartottam magamban az emberséget. Míg azután 1945. május 5-én meg nem érkeztek a felszabadítók: keletről a szovjet, nyugatról az amerikai hadsereg.

K. L.: - És közben odahaza?

H. G.: - Közben odahaza mindenkim elpusztult. Szüleimet megölték a nyilasok, összesen 37 közeli rokonom - szüleim, nagybátyáim, nagynéném, unokatestvéreim - estek az örület áldozatául. Sírjuk nincs, csak nevük olvasható a Rákoskeresztúri temető vértanúemlékművének egyik tábláján. Csak az öcsém él, aki még a háború folyamán hadifogságba került, majd 1947-ben vetődött haza, hogy azután szakítva minden személyes múlttal, elmenjen Svédországba, inkább örök idegennek, mintsem itthon vállalni a gyászt. Én vállaltam a gyászt, mert tudtam, hogy feladatom van a végre újra hazává lett itthon újjáépítésében.

K. L.: - És hogyan érkezted haza?

H. G.: - Gyalog. A Traun mentén lesétáltam az Ennsig, az Enns partján a Dunáig és azután a Duna útmutatását követve Budapestig. Közben minden faluban annyit ettem és ittam, amennyit adtak, Bécsben leberetváltattam Mikulás-szörzetemet, és a Vörös Segélytől még valamiféle embernek való ruhát is kaptam. Különös módon kutyabajom sem volt azon túl, hogy alaposan lesóványodtam. A haza vezető úton azonban annyit vendégeskedtem falvakban és városokban, mint a „fasizmus áldozata”, és oly sokat aludtam, hogy mire gyalogosan Budapestig értem, már közben néhány kilót híztam is. Május 5-én szabadultam Gunskirchenben, 33-ik születésnapomon, május 14-én indultam el Welsből. És május 27-én, egy vasárnapi délelőttön már be is sétáltam Budapestre. Az élet már kezdett visszatérni a rommá lőtt fővárosba, a 6-os villamos már néhány napja járt. Az omladékok közt üzletek voltak, persze vasárnap zárva. Nos, egy ilyen bezárt könyvkereskedés kirakatában meglátom regényemet, a *Bálványrombolókat*, amelynek kéziratát még a háború előtt adtam oda egy kiadónak. A frissen megjelent köteten slejfní látható, rajta a felirat: „a vértanúhalált halt író posztumusz regénye”. Ez a vértanú tehát én lennék. Egész jól kezdődik. De azután még két napig nem mentem el a kiadóhoz, hiszen hamarosan megtudtam, hogy mindenkim elpusztult. Még ahhoz sem volt kedvem, hogy akár csak lábamat is betegyem szüleim egykori lakásába, ifjú éveim otthonába,

ahol akkor már több idegen család is lakott. Még csak egy szobát - egykori szobámat - sem igényeltem soha vissza onnét: értelmes ember nem költözik kísértetek közé. A hazatérés első napjaiban egy jóbaráti családnál aludtam. Harmadnap azonban elmentem a kiadóhoz. Volt ott egy idős titkárnő. Amikor meglátott, úgy sikított fel, mintha valóban hazajáró lélek lépett volna be az ajtón, és önkéntelenül ezt kiáltotta: „Szent Isten, él! Fizetni kell!” Hát így kezdődött.

K. L.: - Amikor hazaérkeztél, kikkel találkoztál?

H. G.: - Azzal kezdtem, hogy senkim sem volt az enyéim között. Még régi szerelmemhez sem volt lelkerőm két napig elmenni. Igaz, amikor azután elmentem hozzá, ott is maradtam, ma is ott vagyok. Több, mint 35 éve vagyunk házasságban.

K. L.: - Romantikus történet.

H. G.: - Még annál is romantikusabb. Úgy ismertem meg, hogy még egyetemistakoromban egy Nagyváradon töltött nyáron a Körösben úsztam, amikor a trambulinról valaki éppen a fejemre ugrott. Amikor felbukkantunk a víz alól, bemutatkoztunk. Gimnazista lány volt, nevünk nem volt ismeretlen egymásnak, már a szüleink és a nagyszüleink is ismerték egymást. Legszívesebben azonnal feleségül vettem volna... de a történelem úgy hozta, hogy egy évtizedig nem is láttuk egymást. A háború egyik néhány perces szünetében lángolt fel a diákkori szerelem... de nem sokkal a háború után mégis a feleségem lett. Azóta se bántuk meg. Nos hát ő volt a legfontosabb ismerősöm, akivel találkoztam. (Amikor ezt meséltem, még élt és egy volt velem; azóta ötven évnyi szerelem után, álmában mosolyogva, előrement az ismeretlen örökkévalóságba. De most is vele élek.)

Rokonságom tehát nem volt: elsodorta az őrző történelem. Úgy éreztem akkor, hogy nincs is más családom, mint a Magyar Kommunista Párt. Addig nem voltam párttag. Afféle ábrándozó, utópista értelmiségi voltam, akiről kommunista barátainknak is az volt a véleményük, hogy nem való a konspirációs lelkialkatot igénylő illegális pártba. Ságvári Endrének, aki ifjúkoromtól kezdve igen jó barátom volt, az volt a megfogalmazott ellenvetése, hogy „író, költő, festő és ezekhez hasonló művészlélek ne legyen illegális párttag, mert műveiben önkéntelenül, ha áttételesen is, elárulja, kifecsegi élményeit, és nyomra vezethet egy művészi érzékenységu rendőrt”. Ságvári egyébként azt is javasolta, hogy írjak egyszer egy olyan bűnügyi regényt, amelyben egy rendőrtiszt egy könyv olvasásakor fedezi fel - a cselekményből - egy bűnügy tetteseit. Talán ez kísértett jó negyven évvel később, amikor *A régmúlt visszalő* című kisregényemben már a mi napjainkban egy kommunista rendőrtiszt egy ponyvaregény tényeiből továbbkövetkeztetve deríti fel egy bűncselekmény rejtélyes rugóit. Ságvárin kívül azonban már diákkorom óta ismertem Rajk Lászlót, Orbán Lászlót. Jó barátom volt Szemerényi Oszvald, aki akkor a párt országos értelmiségi bizottságának volt a titkára, nemsokára az egyik házassági tanúnk (most már évtizedek óta hol a londoni, hol a freiburgi egyetemen az összehasonlító nyelvészet professzora, olykor a szanszkrit nyelv tanára, világhírű „külföldön élő hazánkfia”). A közelethez tehát a Kommunista Párt kapuján léptem be, még a Tisza Kálmán téren. Amikor az első ajtón találomra benyitottam, ott ült Orbán Laci. Láttamra felugrik és felkiált: „Jaj de jó, hogy élsz! Most mennyit fogsz beszélni! Nagy szükségünk van sokat beszélő emberekre!” Ne feledjük el, 1945 május végénél tartunk, a koalíciós korszak aranykorában. Ma már az akkori beszélgetések is úgy rémленnek vissza, mintha abszurd dráma (vagy éppen bohózat) színpadáról hallanók. Orbán első kérdése a találkozás öröme után ez volt: „Azonnal mondd meg, mi akarsz lenni: miniszteri tanácsos vagy rendőrkapitány?” Meghökkenésemre még azt is közölte, hogy egy közös jó barátunk, aki szakmája szerint latin-görög szakos tanár, a klasszika filológia doktora, az éppen rendőrkapitány. Én azonban ezt válaszoltam: „Hát én világeletemben tanár szerettem volna lenni, és most végre az is akarok

lenni.” Nekem ugyan a múltamban volt egy jogi doktorátusom is, sőt néhány évig még ügyvédjelölt is voltam; egyetemi tanulmányaim másik része pedig a történelem, elsősorban a középkor volt, és ifjabb koromban a szakma már-már mint a magyar középkori jogtörténet tudósjelöltjét vett tudomásul, de legszívesebben irodalmi tárgyakat tanítottam volna, és ezt közöltem is azonnal Orbánnal. Ő pedig felemelte a kagylót, telefonált ide, telefonált oda, majd ezt kérdezte tőlem: „Mondd csak, ismered te Hont Ferencet?” „Legalább tizenöt éve.” „És Gellért Endrét?” „Még annál is régebben, iskolatársak voltunk, két évvel járt alattam, és már tíz évvel ezelőtt együtt csináltunk színiakadémistákkal meg fiatal rendezőkkel kísérleti színházat; ő volt a főszínészünk, én voltam a dramaturg.” „Nos hát - mondja Orbán - ezek most éppen újraszervezik a Színiakadémiát. Nem akarsz odamenni?” Lelkes igent mondtam, mire még egy telefon, és a mosolyogva közölt hír: Hont és Gellért izgatottan várnak, azonnal menjek el a Vörösmarty utcába, a MADISZ székházába, ott keressém őket. (Az Uránia-ház a Rákóczi úton, ahol régi idő óta volt a Színiakadémia, alaposan lebombázott állapotban várta a hamaros újjáépítést; az iskola szervezésére a MADISZ - az akkori legelső demokratikus diák-szövetség - adott előbb egy szobát, majd amikor a tanítás megkezdődött, az első hónapokra egy előadó-helyiséget is). - Én hát tüstént odasiettem (gyalog, mert részben nem volt jármű, részben a zsebemben nem volt pénz), Gellért Bandival egymás nyakába borultunk, kölcsönösen örülve, hogy mindketten élünk. Honttal hosszasan ráztuk egymás kezét: valamikor nagyon régen, még az özönvíz előtt, vagyis úgy tíz évvel ezelőtt Hont Ferenc, Major Tamás és Gobbi Hilda folytatta sokkal sikeresebben azt a *Magyar Játékszín* nevű, haladó szándékú színházi próbálkozást, ami nekünk Gellérttel, Gáti Józseffel, Básti Lajossal és rendezőnkkel, Halmos Ilonkával nem sikerült: bennünket a hatóság Bessenyei *Filozófus*ának bemutatása után betiltott. (Egyébként ez a Halmos Ilonka később asszonynevén mint Csillag Ilona úgyszintén hosszú ideig volt tanára a Színiakadémiának, majd az ebből fejlődött Színház- és Filmművészeti Főiskolának).

Mi hárman, Honttal és Gellérttel, kezdtük el az újjászervezést, és október 3-án már meg is indult a tanítás. Hont volt a főigazgató, a két, ugyanegy okiratban először kinevezett tanár Gellért és én voltunk. Azóta - harmincöt esztendeje - szakadatlanul ott vagyok a főiskolán. Én vagyok a főiskola legrégebbi élő közalkalmazottja, mert nemcsak a régebbi tanárok, hanem még a régebbi hivatalsegédék is kihaltak azóta. És Nádasdy Kálmánt, Major Tamást, Gáti Józsefet is csak miutánunk nevezték ki. Közben azonban mindenféle egyebet is kellett csinálnom; volt úgy, hogy fél tucat különböző felsőfokú iskolában tanítottam, néha heti 28 órában, miközben voltam közhivatalnok, két hetilapnál is irodalmi rovatvezető, ráadásul hamarosan fiatal házasság lettem, és nemsokára belekezdtem következő regényem írásába is. Most, egy emberöltő után úgy tűnik, hogy abban az időben szinte egyáltalán nem aludtam, legfőleg délután 3 és 5 között. Azóta is ez a legfőbb alvóidőm. Hajlandó vagyok hajnalig dolgozni, de 3 és 5 közt menthetetlenül álmos vagyok. Tudtam én a tűzvonalban, fedezékben, pergőtűz alatt is délután aludni, sőt még az internálótáborban is különös különbséggel tudomásul vették, hogy ebben az időben aludjam.

K. L.: - Kiadóban is dolgoztál?

H. G.: - Több ízben is. Még nagyon régen, ügyvédjelölt koromban rájöttem, hogy a jogász-kodás nem nekem való foglalkozás. És amikor kitöltöttem az ügyvédjelölti éveket, akkor azt mondtam, hogy ezt pedig soha többé. Engem igazán sohasem tudott érdekelni, hogy Kis István tartozik Nagy Jánosnak, vagy viszont, és semmi sem lelkesített, hogy az ilyen marakodásban akármelyiknek az érdekét képviseljem; de még kevesebb kedvem volt védeni az olyan bűnözőket, akiket magam is legszívesebben lecsukattam volna. Ráadásul irtóztam az olyan ügyektől, amelyeknél nem voltam meggyőződve, hogy az én ügyfelemnek van igaza. Az ilyen ember ne legyen ügyvéd. Nem is lettem. És mire ügyvéd lehettem volna, már megjelent első

regényem is, verseim, novelláim láttak napvilágot különböző lapokban, irodalmi körökben volt némi jó hírem arról, hogy jó olvasó vagyok, és egyet-mást értek az irodalom szakma szerinti kérdéseihöz. Hát a legalkalmasabb pillanatban egy új könyvkiadóvállalat, az Anonymus megkérdezte, nem mennék-e hozzájuk lektorok. Azonnal hátat fordítottam az egész jogászságnak, és ennél a színvonalas középnyagosságú kiadónál voltam a lektor. Igen: *a* lektor, mert akkoriban nem nyüzsögtek a kiadónál a lektorok; a legnagyobbaknak is legfőljebb két vagy három lektora volt, de a valamivel kisebbeknél elegendő volt egy lektor: ez olvasott el minden beérkező kéziratot. Az Anonymus lektoraként vitt el a háború. Öt év múltán vetődtem haza. Persze hogy azonnal elmentem munkahelyemre, ahol már régóta halottnak hittek, és egykori asztalomnál ott ült ifjúkorom óta való régi ismerősöm, Goda Gábor. Felpattant, ő is a nyakamba borult. Ebben az időben minden régi ismerősöm a nyakamba borult, és ezzel a felkiáltással kezdte: „Hát te élsz?” Kezdetben bizonygattam, hogy valóban élek, később már inkább azt feleltem: „Dehogyan élek, a saját kísértetem vagyok, de kísértetviszonylatban eléggé éhes.” - Az idő tájt, azt hiszem, mindenki folyton éhes volt, sok évi táplálékhiányt kellett pótolni, különösen azoknak, akik megjárták a tűzvonalat, a visszavonulást, majd a pokol koncentrációs táboroknak nevezett mélybugyrait. Godának nem tagadhattam, hogy élek, mert az ő asztala tulajdonképpen az én asztalom volt, amit nem is én mondtam ki, hanem ő. Szinte mentegetődzött: „Nekem itt a főnök azt mondta, hogy a Hegedüs meghalt, sirassuk el, és ülj te ide helyette. De én már itt se vagyok, megyek is tovább egy házzal.” Pontosan egy házzal ment tovább: szemben volt a Városháza, ott lett azonnal főjegyző, majd hamarosan kultúr tanácsnok. Nem sokkal később már a főnököm volt, mert én az ő főosztályának egyik osztályán lettem osztályvezető. Ő volt a tanácsnok úr, én voltam a tanácsos úr.

K. L.: - De egyelőre még az Anonymusnál voltál.

H. G.: - Igen, jó néhány hónapig, annál is inkább, mert ez a kiadó lett egyben a Köztársaság című hetilap kiadója is. Ennek pedig Bölöni György volt a főszerkesztője és én az irodalmi rovat vezetője. Áradtak tehát oda a költők és írók. A régiek és az újak. Hozták verseiket és novelláikat a lapnak, regényeiket és verseskönyveiket a kiadónak. Én meg iskolai óráim előtt meg után ott ültem lektori-szerkesztői szobámban, éjszaka olvastam a kéziratokat. Ha idegen nyelvű könyvet adott a kezembe a főnök, hogy nézzem meg, érdemes-e lefordíttatni, azt sok nyelvet tudó új feleségemmel olvastattam.

K. L.: - Tudnál néhány ismert nevet mondani, olyanokét, akik felkerestek az Anonymusnál, illetve a Köztársaság szerkesztőségében?

H. G.: - Talán egész emlékező könyvet tudnék írni erről a néhány hónapról, amely még az irodalomtörténet számára sem lenne érdektelen mint dokumentumanyag vagy anekdotatár. Egyébként sem tudom, hol a határ dokumentum és anekdota közt. Az én tudatomban a tények menthetetlenül anekdotává válnak, és az anekdotákból kihallom a történelmi dokumentumot. De hadd említsek néhány nevet. Egy ízben például belép hozzám nagyon rokkantan, nagyon rossz külsővel, félig megvakultan, borostásan a rejtegető pincéből nemrég kikerült Szép Ernő, akit nem ismertem meg, holott ifjúkorom óta nagy költőnek tudtam, és még találkoztunk is a vízözön előtt. Azonnal észrevette, hogy nem ismerem meg, noha a nálam sokkal idősebb embernek kijáró udvariassággal felállok és elébe megyek. Kezét nyújtja, és így mutatkozik be: „Szép Ernő voltam.” Ettől kezdve haláláig nagyon jó barátságban voltunk, gyakran járt fel hozzánk, fázósan ült kályhánk mellett, és régi történetekkel szórakoztatott engem és feleségemet. Egy másik napon Füst Milán jött el hozzám. Őt személyesen addig nem ismertem. Egy remekművű novellát hozott, de mielőtt felolvasta volna - mert mindig ragaszkodott, hogy ne a lektor vagy a szerkesztő olvassa, hanem ő olvassa fel a szerinte egyetlen megfelelő hangsúlyozással -, még elővett egy papírlapot, amelyből közölte velem, hogy hányféle betegsége

van, és ezek ellen miféle gyógyszerekkel él. Ez a költőlángelme világeletében különös szerepjátszó volt, és a hipochondria volt az egyik leggyakoribb maszkja. Azután jött Tersánszky Józsi Jenő, akivel nagy korkülönbségünk ellenére kamaszkorom óta igen jó barátságban voltunk: egy mindmáig jóbaráti iskolatársam rokona volt, tőlük ismertem. Ő is a nyakamba borult, de nem kérdezte meg, hogy élek-e. Különben is hallotta már, hogy élek. Ő azzal kezdte: „Na ugye nem is rossz az életveszély, ha túléljük?” Azután egy napon becsoszogott, mintha egyenest gyermekkoromból csoszogott volna be szakállasan és egyszerre sírva meg mosolyogva apám egykori játszótársa, iskolatársa, később Ady harcostársa, a *Holnap* legtovább élő poétája, Dutka Ákos bácsi. Ő nemcsak átölelt, de két arcom megcsókolta, azután leült, és szeméből potyogtak a könnyek: a szüleimet siratta. Én pedig nem akartam elsírni magamat. Egy országépítés mámorát éltem, és magamra is kényszerítettem ennek szakadatlan pátozát. Szó szerint emlékszem, hogy ezt mondtam neki: „Ákos bácsi, nekünk most nem szabad sírni. Én is athéni vagyok, mint te, de most nem lehetünk athéni széplelkek, nekünk most spártaiaknak kell lennünk.” Erre szakálla felett megcsillantak a szemei, mosolyogni kezdett, és ezt válaszolta: „Köszönöm ezt a mondatot, Géza, anyád valahol a múlhatatlanságban nagyon büszke lehet erre a mondatra: ő nevelt ilyenre...” - És erre én is elsírtam magamat. Szégyelltem... de könnyekkel sírtam. Ő meg mosolyogva bólintott: „Helyes, így vagy igazi, élő, hiteles ember.” De jöttek a fiatalok, az újak. Először régi jó barátom, Keszthelyi Zoltán, ez a nem eléggé emlegetett kitűnő költő. Azután egy az iskolapadból alig kinőtt fiatal poéta, Major Ottó, aki egész kötetnyi verset hozott... és mi az ismeretlen költő első kötetét hamarosan ki is adtuk. Máig is büszke vagyok erre a felfedezésemre: Major Ottót, aki idővel megírta a *Magyar Atlantisz* című regényciklust, én korunk egyik legjobb élő írójának tartom, még ha a kritika és az irodalomtörténet ezt nem is vette tudomásul. Nincs elegendő terünk-időnk, hogy felsoroljam azokat a költőket, akik akkor minálunk, az Anonymusnál és a Köztársaságnál találtak fórumot. De hadd említsem meg Hollós Korvin Lajos nevét, aki még a régi időkből volt jó barátom, és akit én emberöltőnk egyik legjelentékenyebb írójának-költőjének tudok, és akiről úgyszintén túlon túl keveset emlékezik meg az irodalomtörténet. Ő is nálunk indult újra. És közben szerettük volna felidézni és a köztudatba vésni a legelvezettebb jó költőnket, Vándor Lajost. Alig van már, aki egyáltalán emlékszik rá, pedig egy kicsit ő volt a hazai Kästner: a gúnyolódásnak és érzelmességnek sajátos ötvözetét fogalmazta meg verseiben. A harmincas években a pódiumok népszerű szerzője volt. A lexikonban az olvasható, hogy nyoma veszett. Én tudom, hogy nem veszett nyoma: mellettem halt meg. Együtt éltük át a lágerek alvilágát, ő volt a legjobb kedvű, a legbizakodóbb internált. Egymással versengve igyekeztünk viccekkel, anekdotákkal, szójátékokkal lelket verni Gunskirchen halálraszántjaiba. Együtt szabadultunk fel 1945. május 5-én... és másnap meggondolatlanul agyonette magát. Sokhónapi éhezés után megevett egy félkilós nyers húskonzervet. Néhány óra alatt belehalt. A felszabadulás után nemcsak én, hanem közös jó barátunk, Thurzó Gábor is igyekezett emlékét illő helyére állítani. Hiába. Én nemegyszer írtam is róla. De hát különös indulatú végzetistennői vannak az irodalomnak: manapság alig tudja valaki is, ki volt Vándor Lajos, miközben nála jelentéktelenebbeknek mégis kijut a kisebb-nagyobb glória.

K. L.: - Úgy látszik, ezekből a személyes emlékeidből is kitelnék egy irodalomtörténet. De új kérdést kell föltennem. Úgy emlékszem, egyszer valaki azt mondta, hogy te voltál a negyvenes évek végén a „testet öltött káderhiány”. Ahol valamit tanítani kellett, mindenki először rád gondolt.

H. G.: - Ezt a jellemzést, hogy „káderhiány” vagyok, Kardos Laci mondta, akiről hiszem, vallom és nemegyszer leírtam, hogy korunk legnagyobb magyar pedagógusának tudom. Szegény Lacika, nemrég halt meg, hirtelen halállal, alig hatvanéves korában.

A NÉKOSZ-történetben nekem egy nagyon különös címem volt: „A NÉKOSZ központi tanára”. Kardos Laci találta ki, így is fogalmazták meg abban a kinevező- vagy megbízó-levélben, amely szerint gyakorlatilag én voltam a Népi Kollégiumok didaktikai vezetője, én fogalmaztam meg a közösen megállapított programokat, én magyaráztam meg a kollégiumok vezetőinek és tanárainak a teendőiket, és miközben a Győrffy- és a József Attila Kollégium állandó tanára voltam, valamennyi kollégiumba eljártam mintaelőadásokat tartani, és közben néhány kollégiumban - így a Petőfi-, a Zrínyi Ilona, a Horváth Árpád és a Zalka Máté Kollégiumokban állandó óráim is voltak.

K. L.: - Hogy lehetett ezt idővel, idegekkel és erővel bírni?

H. G.: - Nem tudom... de már sokan mondták, hogy nekem rinocérosztermészetem van. Volt olyan NÉKOSZ-napom, amikor 8-10 órát beszéltem... és nagyon élveztem, ahogy a szemekből láttam, milyen gyönyörűség az új ismeretek befogadásának mámore.

K. L.: - Hogyan kezdődött ez a NÉKOSZ-korszak nálad, alig néhány héttel azután, hogy hazaérteztél a háború megpróbáltatásaiból?

H. G.: - Legszívesebben azt válaszolnám, hogy olvasd el *Párhuzamos életrajzok* című regényemet (amely az *Európa közepén* című regényciklusom egyik darabja) - ott mesélem el ezt a NÉKOSZ-mámort. De megpróbálom tényszerűen elmesélni, hogyan is kezdődött. Nem sokkal hazatérésem után egy délelőtt az Anonymusnál belépett szobámba egy alacsony, sovány, szemüveges, szőke fiú; a fiú szó jobban illik hozzá, mint a férfi, ámbar hamarosan kiderült, hogy 26 éves, bölcsészdoktorátusa van, és az éppen újjáéledő Győrffy-kollégium igazgatója. Kardos Lászlónak hívták, egyenesen a Pártközpontból jött hozzám, ahol Szemerényi Oszvalddal, mint legilletékesebbel beszélte meg a teendőket. Szemerényi mondta neki, hogy én vagyok az az ember, akit éppen keres. A Győrffy-kollégiumról már hallottam, tudtam, hogy népi, javarészt paraszti származású egyetemistáknak otthona is, tanulmányaikat kiegészítő tanintézete is; a fasizmus idején illegalitásba szédtek, sokan közülük tevékenyen vették ki részüket az ellenállási mozgalomban, majd a felszabadulás pillanatától jelentékeny szerepük volt a földosztásban. Most azonban végre újra kollégium: otthon és tanintézet megvalósítása a céljuk. Kardos elmondta, hogy elsősorban a parasztfjúságnak az értelmiség felé vezető útját akarják elősegíteni. Beszédmódjában, arc- és kézmozdulataiban az első pillanatban érezni lehetett a lenyűgöző lendületet. Még csak a lehetősége sem merült fel benne, hogy ne akarnék azonnal köztük lépni. Különben is tudta rólam, hogy már jó tíz évvel előbb, még egyetemista koromban ott voltam a falukutató szociográfus mozgalom kezdeményezői között Szabó Zoltánnal, Boldizsár Ivánnal, Kovács Imrével. Rá is kérdezett, hogyan is kezdődött az, és amikor én egyet-mást meséltem neki, egyszerre a szavamba vágott, ezt a meglepő mondatot mondotta: „Úgy gondoljuk, hogy egyelőre te légy a tanári kar a Győrffy-kollégiumban. A többit azután majd kitaláljuk.” Persze hogy azonnal nagyon is tetszett a feladat, de megkérdeztem: „És mit tanítsak nektek?” „Hát gyere el és találj ki, hogy mit taníts nekünk, ami történelem is, irodalom is, egy kicsit társadalomtudomány is, és amire úgy gondolsz, hogy tudatformálás okából és egyetemi tanulmányok kiegészítése végett szükségük van kommunista és parasztpárti diákoknak.” Másnap már ott is voltam. A diákok akkor nemrég foglalták el az egykori Királyi Magyar Automobil Club Apponyi téri helyiségét, amelyet a Győrffy-kollégium otthonának nyilvánítottak. Az ott talált egyetemistákkal - fiúkkal, lányokkal - együtt találtuk ki, hogy szükség van mindenekelőtt egy olyan „komplex” tantárgyra, amely a magyar történelemből érteti meg a magyar irodalmat és az irodalmi művekből a történelmet. A tanterv még nem volt meg, de azonnal készen állt a tanterv terve, és én már aznap délután megkezdtem a tanítást. És ettől kezdve velük voltam mindvégig. Együtt fejlesztettük ki nemsokára a Győrffy-kollégiumból a NÉKOSZ-mozgalmat. Ennek

voltam mindvégig a Kardos kitalálta „központi tanár” címen nemcsak a diákok oktatója, nemcsak több kollégium tanára, hanem a kollégiumok oktatóinak is oktatója, aki elmagyarázza, mi mindent is tanítsunk. Ez a NÉKOSZ, amely 1948-49-re különböző kollégiumaiban, szerte az országban, már körülbelül 10 000 paraszt- és proletárfjú oktató-nevelő intézménye volt, azt hiszem, nemcsak az én pedagógus múltamnak, nemcsak az egykori „nékoszosok”-nak, de az egész magyar pedagógiatörténetnek leggyönyörűbb kalandja volt. Magamon tudom lemérni egyéniségformáló, üdvös hatását. Nemcsak én tanítottam őket, de ők is tanítottak engem: tőlük tanultam meg, hogyan is lehet a tanítás és a tanulás egyszerre ismeretadás, ismeretszerzés, világnézet-formálás, közösségi, erkölcsi nevelés és élvezetes szórakozás. Olykor-olykor még hivatalosan is elismerték tanítói erényeimet: ezeket mind nekik köszönhetem, a NÉKOSZ ifjúságának, elsősorban a hozzám legközelebbi Györffy- és József Attila-kollégistáknak, de nem utolsósorban a felejthetetlen barátoknak, az oly váratlanul elment nagy pedagógusnak, Kardos Lacinak. Nemegyszer mondtam is, nemegyszer le is írtam, hogy szerintem a mi emberöltőnk két legnagyobb pedagógiai baklövése: a latin nyelv kiiktatása az értelmiségi közműveltségéből és a NÉKOSZ feloszlatása.

K. L.: - De tudjuk, mondtad is, hogy a felszabadulás utáni években közhivatalnok is voltál. Mit jelentett akkor közhivatalnoknak lenni?

H. G.: - Ne tagadjuk, mindvégig botcsinálta közhivatalnoknak tudtam magamat. De nem háríthattam el. Különben is volt akkoriban egy gyakran használt „bonmot”-m, utalva a hajdani görög bölcs, Szolón mondására, aki szerint: „Senki sem mondhatja a halála előtt, hogy boldog volt”... ennek a variánsa nálam így hangzott: „Senki sem mondhatja a halála előtt, hogy nem volt tanácsos úr.” Tudniillik a legkülönbözőbb barátom lett váratlanul itt vagy ott tanácsos úr megszólításra hallgató rangosabb köztisztviselő. Hát egy napon énnekem is észre kellett vennem, hogy a Városháza egyik sötét folyosójáról nyíló ajtón ez a tábla olvasható:

DR. HEGEDÜS GÉZA ÜZEMI TANÁCSOS

K. L.: - Üzemi tanácsos? Te?

H. G.: - Én. Ez pedig úgy kezdődött, hogy telefonon sürgősen behívtak a pártközpontba, és egy illetékes vezető elvtárs közli velem, hogy másnaptól kezdve a Városházán én vagyok az irodalmi osztály vezetője. „Ne bolondozzatok - mondtam én -, hiszen nem értek a közigazgatáshoz, és nem is érek rá: tanár is vagyok több helyen, újságíró is vagyok, éppen egy regény írásába kezdtem...” Az illetékes, egyébként jó barátom, nem hagyott kibeszélni, és mint parancsot közölte: „Hátra arc, indulj, irány a Városháza, itt nincs vitatkoznivaló. Tegnap kineveztek egy független kiskgazda osztályvezetőt a Vízműveknél, ennek megfelelően a Városháza irodalmi osztálya a Kommunista Párté. Te kommunista vagy, író vagy és irodalmár vagy. Tehát te vagy az osztályvezető. A polgármester már vár.” Hát ez volt a „koalíció kora”, állandóan és mindig dekázva vigyáztak a pártegyensúlyra. Mit volt mit tennem? Még autót is kaptam, hogy mihamarabb jelentkezsem a polgármesternél. Budapest polgármestere akkor Vas Zoltán volt. Amikor bemutatkoztam neki, úgy fogadott, mint aki már pontosan tudja, mit akar közölni velem. Ezt mondta: „A címed üzemi tanácsos, ez egyúttal azt jelenti, hogy te vagy a Főváros Irodalmi Intézetének irodalmi vezetője, de hozzád tartoznak a főváros folyóiratai, nyomdája, te tartod a kapcsolatokat irodalmi ügyekben a minisztériummal. Tudod, mi a teendő?” Azt hiszem, nagyon bizonytalan hangon mondtam, hogy „fogalmam sincs”, mire Vas Zoltán mosolyogva széttárta kezeit és meglegedett hangon jelentette ki: „Hát akkor semmi akadálya, hogy átvedd a helyedet.” Meg is kerestem annak az osztálynak a szobáit, amelynek ettől fogva 15 hónapig én voltam a vezetője. Azonnal összehívtam az ott dolgozókat. Én voltam az egyetlen új ember, a többi mind régi városházi tisztviselő. Tőlük akartam megtudni, mit is kell itt csinálnom. Végigkérdeztem valamennyit, mi a hivatal feladata. Úgy

vettem észre, hogy szorongva néznek rám. Akit kérdeztem, úgy felelt, mint az iskolákban a tábla elé hívott tanuló, aki ugyan eléggé készült, mégis szorong, hátha nem jó a felelet. Én még a régi gimnáziumok neveltje vagyok, alapvetően latinos kultúrájú, önkéntelenül használok beszéd közben latin fordulatokat. Hát amikor körülbelül áttekintettem, mi is folyik ezen az osztályon, magam sem vettem észre, hogy így fejezem be: „No, Deo gratia, ezzel végeztünk, köszönöm a segítségeket.” Ez a *Deo gratia* egyébként azt jelenti, hogy „Hál’ Istennek”. És amikor kimondtam ezt a fordulatot, látom, hogy a közelben ülő idős számtanácsos egy nagyot lélegzik. Nem értettem, mire is lélegzett fel így. De nemsokára ez a számtanácsos bekopogtatott hozzám, és szó szerint a következőket mondja: „Tanácsos úr, kérek, ha megkérdezhetném, bocsáss meg az érdeklődésért, de hogy úgy mondjam, neked van érettségid?” Miután igent válaszoltam, így folytatta: „Rögtön gondoltuk, amikor ezt méltóztattál mondani, hogy Deo gratia... De ha szabad kérdezni, van még másféle?...” Mire közöltem vele, hogy jogi doktorátusom van, de mellette történelemtudományi tanári ismeretköröm, az egyetemen éppen filozófiatörténetet tanítok, de más tanintézetekben egyéb tantárgyakat. Ahogy mindezt felsorolom, a számtanácsos ráncos arca egyre jobban kiderül, és végül azt mondja: „Hát ennek mi nagyon, nagyon örülünk.” Nem értettem, mi ezen az örölnivaló egy számtanácsos számára vagy a többi köztisztviselő számára. Meg is kérdeztem. Erre ő amolyan röstelkedő arcot vágva azt mondja: „Ugyanis, kedves tanácsos uram, mi soha nem láttunk még kommunistát... De igazán nem ilyennek képzeltük el.” „Hát milyennek képzeltétek?” - kérdeztem. Erre azután egy olyan váratlan mondatot mondott, amelyet a feleségemmel azóta is szoktunk használni. Szó szerint így hangzott: „Kérek, ne neheztelj ránk ezért, de mi mindig csak szörnyűségeket hallottunk a kommunistákról, és valahogy úgy képzeltük, hogy egy kommunista odahaza véres késsel a szájában járkál fel-alá.” Láttam, mennyire megkönnyebbül, hogy én erre hangosan kezdek nevetni, és végül ezzel zártam le a beszélgetést: „Hát én ugyan ezt otthon elég ritkán szoktam csinálni, de ha kíváncsiak, néha megtehetem, csak szerezzetek hozzá egy véres kést... a vér azonban csak festve legyen rajta, mert ha szomjas vagyok, inkább egy kisfröccsöt iszom... Sokféle éhségen és szomjúságon mentünk keresztül, de valahogy úgy esett, hogy sem a pénzhétséget, sem a vérszomjat nem ismerem, és még csak kedvem sincs megismerni.” Ezek után sok hónapig vezettem azt az irodalmi osztályt, ahol sokkal kevesebb szó esett irodalomról, mint papírszükségletről a könyvek és folyóiratok számára, ólomszükségletről a nyomdának, de még 1848 százéves évfordulójának hivatalközi megszervezésében is mi képviseltük a Városházát.

K. L.: - Tudnál ebből a koalíciós korszakból valami jellemző anekdotát mesélni, amelyet hivatali tevékenységed közben tapasztaltál?

H. G.: - Hivatalnoki korszakomról főleg anekdotába kíváncsi történeteket tudok mondani. Talán egy egész regényt, dokumentatív erejű humoros regényt lehetne írni a koalíció koráról. Itt volt például legelső hivatali tevékenységem. Alighogy elfoglaltam hivatali szobámat, közlik velem, hogy szükség lenne egy fűtőre. Van is megfelelő ember, itt áll az ajtó előtt. „Hát akkor jöjjön be - mondom. - Felveszem, ha ez az én teendőm.” Erre elmagyarázzák, hogy ehhez a személyzeti osztály hozzájárulása kell. Én el sem tudtam képzelni, mit problémázhat az a személyzeti osztály a fűtő felvételén, ha arra szükség van, és akad, aki elvállalja. De hát hivatali szabál az hivatali szabál. A házitelefonon felhívtam a személyzeti osztályt, és bemutatkoztam. A vonal másik végén örömmel üdvözlő hang köszönt, mint régi ismerőst. Kiderült, hogy ugyanabba a gimnáziumba járt, mint én, néhány évvel alattam. De most ő is, minden örövendezés ellenére, „Tanácsos úr, kérek”-et mondott. Megmondtam, miről van szó, mire ezt a meglepő kérdést teszi fel a személyzeti osztály: „Mondd csak, tanácsos uram, milyen párt tagja a felvételre kijelölt személy?” Azt hiszem, belenevettem a telefonkagylóba. „Nem mindegy nektek?” Nagyon aggodalmas magyarázkodás következett: „Ez nem olyan egyszerű,

mert vigyáznunk kell az egyensúlyra. Megkérhetnélek, hogy kérdezd meg tőle, melyik demokratikus pártnak a tagja?” Mit tehettem? Behívattam a felettébb nyomorúságosan öltözött, borostás atyafit, és megkérdeztem, tagja-e valamelyik pártnak. Aztán közöltem a telefonba: „szociáldemokrata”. - A személyzeti osztálybeli túludvarias egykori iskolatárs erre megkért, hogy szíveskedjem várni egy kicsit. Addig váraкоzzék a szóban forgó szociáldemokrata odakint. Várt is szegény vagy egy félóraig. Végre csöng a telefon, és boldog hangon közli velem a pártegyensúlyzó személyzeti osztálybéli: „Szerencsésen megoldottam, tanácsos uram, a problémádat. Felvettem egy parasztpárti sírásót, így a te osztályod felvehet egy szociáldemokrata fűtőt.” Van jó néhány ilyenféle emlékem ebből a korból...

K. L.: - Azt hiszem, meg kellene írnod azt a humoros dokumentumregényt. De túl rövid az időnk, és még jó néhány kérdésem van. Például mi volt az az új regényed, amelyet már nem sokkal hazajövedeled után elkezdted írni?

H. G.: - Nemcsak kezdtem; soha életemben ilyen gyorsan nem írtam meg egy könyvet. Ez időben a Magyar-Szovjet Társaság képes folyóiratának, a Jövendőnek is irodalmi rovatvezetője voltam. Ez a szerkesztőség hétről hétre megkapta a szovjet nagykövetségtől az említésre érdemes évfordulókat. Ezeket én böngészttem át, hogy melyikről kellene cikket írni vagy íratni, melyik költőnek fordíttassuk le valamelyik versét, vagy mire is hívjuk fel esetleg képekkel a figyelmet. Nos az egyik napon a frissen érkezett, írógépen írt évfordulós dátumok közt olvasom, hogy ebben az évben ezen és ezen a napon lesz éppen száz éve, hogy megszületett Nikolaj Nikolajevics Mikluho-Maklaj. Ez nagyon szépen hangzott, csak éppen azt nem tudtam, ki is lehet ez a hosszú nevű kiválóság. Felhívtam a szovjet követséget, ahol volt egy őrnagy, aki kitűnően tudott magyarul. Ez időben csak telefonon keresztül ismertem. Később, amikor már személyesen is találkoztunk, kiderült, hogy minden oka megvolt a jó magyar tudásra, ugyanis valahol a Balaton vidékén született, és már eléggé felnőtt volt, amikor kommunista apjával az egész családnak sikerült a Szovjetunióba emigrálnia. Otthon a családban mindvégig magyarul beszéltek, miközben a fiú nemcsak szovjet állampolgárként nőtt fel, de ez időre már őrnagyságig vitte a hadseregben. Tőle kérdeztem meg, ki volt ez a Mikluho-Maklaj. „Fogalmam sincs”- vallotta be. Mire én: „De hát maguk küldték a nevét, hogy érdemes lenne írni róla.” Erre ő: „Akkor bizonyára valami nagy ember, és nagyon is érdemes írni róla.” „De hát hogy írkak és mit írkak felőle, ha sem én nem tudom, sem ön nem mondja meg nekem, ki volt és mit csinált.” „Teljesen igaza van - értett egyet velem -, én tehát azonnal utánanézek... mondja csak megint a nevét, hogy feljegyezzem. Ha találom róla egy brosurát, azonnal lefordítatom, önök pedig igen szép cikket írnak róla.” - A szerencsés véletlen az volt, hogy hamarosan a keze ügyében lévő füzetek között talált is egyet, amely a százéves évforduló alkalmából összefoglalta Mikluho-Maklaj életét és tudományos jelentőségét. Már csak ezért is hálás vagyok ennek a magyar származású szovjet őrnagynak, hogy megismertetett a tudománytörténetnek ezzel a nagyon vonzó alakjával, akiről - amint elolvastam a hevenyében fordított szöveget - azonnal nemcsak azt tudtam, hogy megszületett regényalak, de szinte ellenállhatatlan vágy fogott el megírni azt a regényt, amelyet már az ötlet pillanatában „a természettudomány kalandregényé”-nek neveztem. Hiszen ez a Mikluho-Maklaj igen nagy jelentőségű biológusnak is, etnográfusnak is, földrajzi felfedezőnek is, de még nyelvésznek is, hiszen, felkutatva Új-Guineát, nemcsak megtanulta a pápuák nyelvét, de az első pápua szótárat is ő készítette el. Az életútja pedig romantikus kalandok szakadatlan sora. Persze hogy azonnal megírtam róla a nagy terjedelmű cikket, amelynek már ugyanazt a címet adtam, ami később a róla írt regényem címe lett: *Az óceán vándora*. Azt hiszem, ez a cikk még meg sem jelent, amikor elmentem a Kommunista Párt kiadvállalatához, a Szikrához. Irodalmi vezetője egy angyali humorú, nagyon nagy műveltségű, franciás kultúrájú jó barátom volt, Seress Géza. Olyanféle ember, aki legszívesebben kisüsti pálinka mellett

szeret beszélgetni francia reneszánsz költőkről, középkori latin himnuszokról, de közben oldalakat idéz kívülről Marxtól és Engelstől. Szegény Seress Géza, soha senki sem tudta, ő maga se, hogy a Rajk-per idején miért ítélték el, miért kellett hét évet töltenie börtönben, és azután miféle bűncselekmény alól rehabilitálták, hogy néhány hónap múlva egyetlen szív-roham megölje. Akkor olyan derűs és lelkes országépítő hevületű kommunista volt, mint mindannyian. Nos hát én bemegyek hozzá, leülök íróasztala elé, és azt mondom neki: „Van egy kalandregényem egy nagyon nagy orosz tudósról, úgy is mondhatnám, hogy a természet-tudományok kalandregénye.” Erre Seress elém nyújtja a kezét: „Ide a kéziratot, két hét múlva a kirakatokban lesz.” Meg kellett magyaráznom, hogy a kézirat egyelőre csak a fejemben van, de annyira készen, hogy csak ki kell másolni belőle. A következő kérdés pedig ez volt: „Miben akarod az előleget? Cukorban, zsírban, lisztben vagy sóban?” Ez ugyanis az infláció, minden idők legnagyobb inflációjának a kora volt, amikor a levélbélyegek is billió pengőbe kerültek, de a trilliónak se volt túl sok értéke. Az előlegeket nem pénzben fizették, mert mire hazaértünk, már a negyedét sem érte volna. Én akkor úgy három-négyhetes házas voltam. De telefonunk volt. Bútorunk alig, de a lakásban még régi időkből maradt telefon. Így az én szobámban nem is volt egyéb, mint egy dívány, amelyre okvetlenül szükség volt a házasélethez, továbbá egy rég halott nagynéném lila napernyője, apám valahogy megmaradt cilindere és a földön a telefonkészülék. Tehát haza tudtam telefonálni, hogy miféle fontos cikkekre van szükség a háztartásban. Feleségem pedig azt közölte, hogy hozzak, amit csak kaphatok. Seress Géza adott egy hátizsákot is, hogy hazavigyem az előleget. Majd amikor mint egy jól megterhelt öszvér hazaindultam a regény előlegével, Seress ezt mondja nekem: „Ahány nap alatt megírod, annál egy nappal rövidebb idő alatt a kirakatban lesz a könyv.” A mostani kiadókat, kedves szerkesztő barátaimat figyelmeztetem erre. Ez 1946 elején volt. Manapság évekig tart, amíg az elkészült kézirat a kirakatkész könyvig jut el. 1946-ban, egy vesztett háború gondjainak közepette, napok, legfőljebb hetek alatt elkészült egy regény szedése, kinyomtatása és vevő elé kerülése. Én tehát hazamentem, hogy megírjam a fejemben kész regényt. Kölcsönkértem egy írógépet: a feleségem tudj' Isten honnét szerzett egy írógépasztalt, amely mindmáig írógépasztalom. Valahonnét akadt egy hokedli, és én a felettébb üres lakás közepén leültem regényt írni, olyan transzban, hogy szinte látomásképpen éltem át, amit felépítettem magamnak Mikluho-Maklaj életéről. Napi 16-18 órát ültem a hokedlin az írógép előtt, és vertem a billentyűket. Közben a feleségem etetett, itatott. Talán még vannak, akik emlékeznek a „buci”-ra, az infláció korának barna zsemleféléjére. Zsíros bucival etetett, és néha rummal itatott. Én pedig közben írtam. Szakadatlanul írtam. Nyolc nap múltán kész volt a regény. Nem nagy regény, olyan 10 ív terjedelmű: *Az óceán vándora*. A megbeszélés utáni kilencedik napon a kéziratot letettem Seress Géza elé. És nyolc nap múlva az első kiadása a kirakatokban volt. Két év alatt három kiadásban jelent meg, majd sokkal később negyedszer kisregényeim gyűjteményes kötetében, a *Szenvedélyekben*.

Én azt hittem, hogy ezt a kalandos regényt a felnőtteknek írom, de hamarosan kiderült, hogy elsősorban az ifjúság kapott rá. Egyszerre csak elkezdtek sikeres ifjúsági regénynek tekinteni. Úgyannyira, hogy nemsokára az akkor még magáncég Athenaeum Kiadó (amelyből idővel az állami Szépirodalmi Könyvkiadó lett) feltette a kérdést, megírnám-e az ifjúság számára a Dózsa Györgyről szóló regényt. Miért ne? És most következett egy olyan regényem, amelyet nem is szándékoztam megírni, de azután nem is jelentéktelen helyet foglalt el műveim között. Úgy képzeltem el, hogy a regény hőse ne maga Dózsa legyen, hanem egy kitalált alak, aki Dózsa katonája. Ezt a receptet Walter Scott-tól örököltem: a regényhős kitalált alak legyen, aki a hiteles történelmi körülmények közt éli a hiteles történelmi életet. Egy olyan alakot akartam kitalálni, akinek már elődei is részt vettek a szabadsághozzámokban. Miért ne lehetne hősom egyik nagyapja Budai Nagy Antal valamelyik közvitéze? Én tehát a nagyszülők kalandjaival akartam kezdeni a regényt, és első fejezetként az előzményről, Budai Nagy Antal

huszita hőseiről akartam írni. Le is írtam az első fejezet címét: *Az erdőntúli veszedelem*. Csakhogy ez az első fejezet sehogyan sem akart véget érni: nem is én írtam a történetet, hanem a történet parancsolta, hogy írjam. Addig írtam, amíg kész nem lett a regény, amelyet tulajdonképpen előzménynek szántam, de kerek történetté alakult ki. Mit is tehettem volna? Ezt a történetet osztottam fejezetekre, és elvittem a kiadóhoz. Letettem a kéziratot. Két nap múlva azután felhív a kiadóból a lektor, és megkérdezi, hogy nem vettem-e észre, mennyire másról szól a regény, mint ahogy megbeszéltük? Én mentegetőztem, hogy ezt magam is észrevettem, de hát mit csinálok? A Dózsa-történetből Budai Nagy Antal-történet lett. Erre a lektor közölte, hogy ez nem baj, mert a regény eléggé érdekes, ki is adják hamarosan. A visszhangja és következménye pedig felettébb különös volt. 1949-nél tartottunk. Az akkori Szabad Nép - amelynek dorongoló híru kritikusa, Keszi Imre, diákkorom óta jó barátom és haragos rágalalmazó volt - felháborodottan írta, hogy elfordítom az ifjúság figyelmét a jelenről, és ebben a (különben szerintem is jól megírt) könyvben a középkori múltat fonom körül dicsfénnyel, ahelyett hogy a szocializmust építő mai emberről adnék erkölcsi példázatokat. Feleségem ijedtében már azt hitte, hogy a következő szó nem az irodalomé, hanem az ügyészségé vagy a rendőrségé lesz. Ehelyett azonban néhány hét múlva ugyanerre a könyvemre megkaptam első József Attila-díjamat (azóta már rég a harmadik József Attila-díjnal tartok). No hát több ízben is volt velem így azokban az első esztendőikben; megesett, hogy fegyelmissel kezdődött és kitüntetéssel végződött egynéhány irodalmi vagy közéleti ügyem.

K. L.: - Tehát így kezdődtek a magyar történelmet idéző regényeid.

H. G.: - Igen. 1945-től 1954-ig folyton-folyvást arra biztattak, hogy írjak napi témákról, én pedig egymás után írtam, hol az ifjúságnak, hol a felnőtteknek, hol egyszerre felnőtteknek is, ifjúságnak is magyar történelmi témájú regényeimet. Azután 1954-ben, amikor már a kritika is hozzászólt, hogy a múltból írok regényeket, színpadi drámát, számos hangjátékot, akkor egyszerre túlonként követelőzni kezdett, hogy arról írjak, amit átéltem, és elkezdtem az én nemzedékem regényciklusát, az *Európa közepén* címűt.

K. L.: - És jött a Rádió is.

H. G.: - A Rádió nem jött. Az mindig is volt. Két évvel ezelőtt, 1978-ban ünnepelte a Rádió, hogy negyven éve vagyok állandó munkatársa. Ez úgy kezdődött, hogy 1938-ban, néhány hónappal első regényem megjelenése után, 26 éves koromban, régi jó barátom, Ortutay Gyula, aki akkor fiatal szerkesztő volt a Rádiónál, azt kérdezte tőlem, miért nem dolgozom nekik. Kérdésére elővettem zsebemből akkor készült néhány Mallarmé-fordításomat, és közöltem, hogy ha kell, ezeket is hozhatják. Ortutay egy négy-öt perces bevezetőt kért a költőről, és néhány hét múlva már hallhattam műsoromat a Rádióban. Ettől kezdve ők is szívesen láttak, én is szívesen dolgoztam nekik. Nemcsak megszerettem a Rádiót, de sajátos önkifejezési lehetőséget találtam az éterhullám tiszta akusztikájában. Oly mértékben voltam a rádió munkatársa, hogy később a voronyezsi tűzvonalból küldtem tábori postával műsorszámokat, majd amikor itthon, Magyarországon voltam internált, a táborparancsnokságon keresztül kérték újabb irodalmi vagy történelmi rádiószámaimat. Megtörtént, hogy gyanús internáltként utat tartottam karban, vagy kovácsműhelyben dolgoztam, és olykor azt mondtam a smasszernek, hogy most menjünk be az irodába, ahol rádiókészülék van, mert az én műsorom következik. Ilyenkor letehettem a szerszámot, az irodában kinyitottuk a rádiót, és én meg a smasszer, esetleg még az ottlévő tiszt is együtt hallgattuk, amit például a középkori büntetőjogról és hajdani büntetésnemekről írtam. No persze a rémtörténetbe illő végső korszakban, a nyilas tömegőrület tömeggyilkos korában ez megszűnt. Hanem azután, amikor élve és épen haza kerültem, a Rádió azonnal elém sietett. Ez úgy történt, hogy a legelső itthoni napok egyikén egy közös barátunknál együtt ebédeltünk Ortutayval, ebéd közben megkérdeztem: „Még

mindig a Rádiónál vagy?” „Igen” - válaszolta minden részletmagyarázkodás nélkül. „Most mi vagy ott?” - folytattam az érdeklődést. „Elnök” - felelte egészen hangsúlytalanul, mintha azt mondaná, hogy „portás” vagy „osztályvezető”. De azután egyszerre izgatottan rám néz, és mint akinek hirtelen eszébe jutott, aminek első pillanatban eszébe kellett volna jutnia, hangot váltott: „A legjobbkor jöttél haza, nagy szükségünk van rád; ha ráérsz, gyere be holnap reggel a Rádióba.” És azóta ott is vagyok, mint sokféle műsor készítésére alkalmas munkatárs. Sohase voltam a Rádió alkalmazottja, habár jó néhány alkalommal jó néhány rádiósállást ajánlottak fel. Nekem azonban a Rádió nem civil foglalkozásom, hanem műfajom. Voltam néhányszor kiadók élén, hol mint irodalmi vezető, hol mint igazgató; egyiket sem szerettem, én írni kívánok a kiadóknak és nem adminisztrálni. Civil foglalkozásnak, vagyis fix fizetéses állásnak csakis a tanári pályát szerettem és szeretem, de a tanári pályát és nem egy iskola vezetését, adminisztrálását, holott 35 év alatt háromszor is ajánlották a leghivatalosabb helyeken, hogy legyek főigazgató, illetve rektor. Néhai Révai József közismert goromba modorával indulatosan, veszekedő hangon kérdezte egyszer tőlem: „De hát az isten szerelméért miért nem akar főigazgató lenni!” Mire én megmagyaráztam neki, hogy engem azért akarnak a főiskola élére állítani, mert állítólag jó tanár vagyok, és ezért jutalmul olyan állást kínálnak, amely alig vagy egyáltalán nem ad alkalmat a tanításra, és akkor írni is alig érnék rá. Révai hangja elcsöndesedett, és beletörődő legyintéssel fejezte be: „Hát tanítson, írjon.” Ezt is csinálom szakadatlanul a háború befejezése óta.

De hát ez már nem az újjáéledés kezdeteihez tartozik. Viszont, azt hiszem, nagyon is a kezdetekhez tartozik a sokkal később kelt regényfolyam, az *Európa közepén*, amely 15 regényben és elbeszélésben éppen ezt a kort idézi fel, és amely előbb húsz év alatt tíz kötetben jelent meg, azután most a közelmúlt éveiben négy nagy kötetben. Azt hiszem, az én nemzedékemből nagyon sokan úgy érzik, valahogy ők is úgy élték át a háborús kalandokat és azt, hogy „a háborúnak vége” van, ahogyan megpróbáltam felidézni ezekben a történetekben.

K. L.: - És végül: ha ezekre a nagyon is nehéz negyvenes évekre gondolsz, mint jellemző mozzanat, először mi jut az eszedbe?

H. G.: - Hadd ne egy jellemző mozzanatot említsek, hanem az életnek egy különös véletlen adta szimbólumát, amely az én számomra egyszerre történelmi és magánéletbeli jelképként köti össze háború előtti és háború utáni életutamat. A háborúig szüleimmel laktam az ő otthonukban, az akkori Pannónia utca és Sziget utca sarkán álló házban. Akkor már író voltam, nem is egy könyvem jelent meg, számos író-költő barátom volt. Ezek közé tartozott a személyes ismerősnek is feledhetetlen, költőnek is halhatatlan, immár klasszikus Radnóti Miklós. De közben erkölcsi meggondolások folytán igen közel álltam az illegális munkásmozgalomhoz. Ezért volt természetes, hogy noha a háború előtt a Szociáldemokrata Párt tagja voltam, a felszabadulás pillanatában a Magyar Kommunista Pártba léptem. Jó néhány akkori jó barátom idővel történelmi alakká, nem egy a forradalmi mozgalom vértanújává magasztosodott. Ezek közé tartozott az egyetemistakorom óta ismert Rajk László is. Vagyis a háború előtti éveimhez hozzátartozott Radnóti is, Rajk is, én pedig ott laktam szüleim szép, nagy lakásában a Pannónia és Sziget utca sarkán. Nos az a ház ma a Rajk László utca és a Radnóti Miklós utca sarkán áll. Ha erre gondolok, vagy ha éppen elmegyek a ház előtt, az utcasarok utcátáblái igazán véletlenül, de nagyon hiteles jelképként érzékeltetik életutam egységét.

CSERÉPFALVI IMRE

K. L.: - Cserépfalvi Imrét úgy ismeri a közönség, mint József Attila, Radnóti, Kassák, Bálint György barátját, kiadóját. József Attila verseit még én magam is a Cserépfalviból - mert azt a kiadást így hívtuk - ismertem meg először. Most másik korszakról kérem, hogy emlékezzen, a hőskor utániról, amelyik szintén hőskorszak volt, mert először is át kellett élni a háború utolsó évének borzalmait, és utána meg kellett teremteni az új magyar könyvkiadást. Milyen emlékei vannak Cserépfalvi Imrének a háború végéről?

Cs. I.: - A 38-as év jelentette részünkre a háborús idők kezdetét: különféle megszorító törvényeket szentesítettek, és bevezették az úgynevezett „faji” megkülönböztetést. Az alkalmaztatói lehetőségeket egyes munkakörökben erősen korlátozták, így számos kiadó nehézségekkel küszködött a lektorok és egyéb más kiadói munkatársak alkalmaztatásánál. Ezenkívül az előzetes szigorú cenzúra is súlyos teherként nehezedett a haladó szellemű írók és kiadók munkájára.

K. L.: - Ez utóbbi milyen szigorítást jelentett?

Cs. I.: - A korábbi rendelkezés alapján a kiadó saját belátása szerint adhatott a nyomdának kéziratot. A kiadvány megjelenésével egyidőben egy-egy „köteles példányt” küldött különféle hivatalokba, többek között a Széchényi Könyvtárba és az ügyészséghez is. Az ügyészség a megjelent könyv tartalma alapján vádindítványt terjeszthetett elő. Ilyen módon sok kiadvány került elkobzásra, lefoglalásra. A procedura sajátossága folytán a lefoglalás, elkobzás csak a megjelenés után pár héttel került a végrehajtó szervekhez. Mindenesetre sok előnnyel járt az időnyerés, mert a könyvkereskedők és terjesztők segítségével a kiadvány nagy részét ki lehetett vonni a lefoglalás elől. Igen sok kiadványomat elkobozták, már ami megfogható volt könyvtáraknál vagy a raktáron; a nyomdában a matricát vagy a szedést összezárták, beolvasztották.

K. L.: - Így volt például Radnóti *Meredek út* című kötetével, erről költője verset is írt.

Cs. I.: - Igen, így volt többek között azzal is. A háborús helyzettel indokolt előzetes cenzúra ellenben azt jelentette, hogy a nyomda csak a cenzori hivatal bélyegzőjével ellátott kéziratot fogadhatott el. Ezekben az években a kiadók nagy része nem akart már kiadni olyan könyveket, amelyek nem alkalmazkodtak a kormány bel- és külpolitikai vonalához. Gondosan ügyeltek arra, hogy ne kerüljenek szembe a rezsimmel, ne legyenek ellenséges állásponton a kormánnyal; remélték, hogy a leggondosabb együttműködéssel könnyebben megúsztatják majd a nehezebb időket. Akadtak ugyan olyan kiadók is, akik megkockáztatták problematikus könyvek kiadását, amelyek a rendszert bírálták, és tárgyilagosan tárták fel a világpolitikai helyzetet. Sok könyv fönnakadt a cenzúrájánál, vagy zúzdába került.

K. L.: - De éppen Cserépfalvi Imrének sikerült néhányszor kijátszania a cenzúrát, még a Szovjetunióról szóló könyvet is ki tudott adni.

Cs. I.: - A cenzúra nagy nyomása néha egy-egy periódusban - például a szovjet könyvek megjelentetésénél - megenyhült. Így volt ez 1939-ben a szovjet-magyar diplomáciai kapcsolatok újrafölvétele alkalmából. Ebben az időben jelentettem meg a szovjet ipart és mezőgazdaságot ismertető kék könyveimet Markos György, Kovács Imre és Nagy Iván szerkesztésében. A Tanácsköztársaság óta nem jelent meg könyv Magyarországon a Szovjetunió belső struktúrájáról, termeléséről, eredményeiről. De ezek a témák akkor simán átmentek a cenzúrán, és a könyvkereskedésekben nagy sikerrel árusították könyveimet. És a Budapesti Nem-

zetközi Vásáron ugyancsak, ahol százezres tömegek látogatták a szovjet pavilonokat, hogy megismerkedjenek a Szovjetunió eredményeivel. Ebben az időben ezt mi jól kihasználtuk, és nagy sikerű könyveket adtunk ki.

Mint baloldali kis könyvkiadó sok nehézséggel küzdöttem. Fiatal magyar írók szociográfiai munkáit adtam ki. Ezekben súlyos támadás indult a nagybirtokok, nagybankok és az egyházi reakció ellen. Ezek a könyvek felfedték a magyar munkásosztály és a szegényparasztság kizsákmányolását. Ezekben az években jelentettem meg József Attila verseit és Aragon *A bázeli harangok* című szocialista regényét. Az akkori magyar sajtó ezeket a munkákat nagy viharral fogadta. Többségük ügyészért kiáltott. Sokszor állottam szerzőimmel a bíróság előtt. Egymást követte az általam kiadott könyvek betiltása, elkobzása, és az ítéletekben sem volt a rendszer szűkkeblű. Szinte nem múlt el hónap, hogy a rendőrség emberei ne kutattak volna a könyvkereskedésekben a betiltott kiadványok után.

A viharos sajtóperek, a vegzatúra kiadvállalatom köré tömörítette a baloldali könyvkereskedőket és munkásterjesztőket, akik segítségével sok könyvet meg tudtam menteni az elkobzástól, és terjeszteni tudtuk a munkásság és a haladó értelmiség körében.

1942 januárjában tartóztatott le a vezérkari főnök különbíróságának ügyészége; hűtlenség, hazaárulás és más hasonló vádak alapján. Bátor, önfeláldozó munkásterjesztőinket, Kovács András, Szikla Bertalan, Lébel elvtársakat, büntetőtáborba hívták be, ahol, sajnos, elpusztultak.

1944-től már nagyon nehéz periódus következett. Egyre jobban megszigorították a cenzúrát, majdnem lehetetlenné tették, hogy más, mint ami a rendszernek jó és hasznos propaganda-könyv megjelenjen. Sok kiadó leállt, alig jelentettek meg újabb könyveket. Ezután jött a könyvégetés, mikor Kolozsvári-Borcsa volt a sajtóügyeknek a fő irányítója.

K. L.: - Mi lett a sorsa a Cserépfalvi-kiadónak, mi maradt meg belőle a háború alatt?

Cs. I.: - A felszabadulás utáni órákban első dolgom volt megnézni a Váci utcai Cserépfalvi-könyvüzletet, mi maradt meg belőle. Az üzletet teljesen kifosztva találtam, az üres polcok között csak két didergő ló bámult rám. A könyvüzlet közelében - pár házzal lejjebb - lévő kész könyvek raktára félig leégve megmaradt, mert a pincehelyiségben a könyvek egymásra rakva nem fogtak könnyen tüzet. Indulásként ezeket hoztuk forgalomba. Nagyon ismert volt akkor, hogy a Cserépfalvi-könyvek mind ilyen füstösek, füstszagúak.

K. L.: - Milyen kötetek voltak ezek?

Cs. I.: - A forgalomban lévő könyveinknek nagy részét - regényeket, szociográfiai műveket, történelmi sorozatokat - a Váci utca 17. számú háznak óriási nagy betonozott pincéjében raktároztuk. A Mária Valéria utcában - a kiadó emeleti helyiségében - főként verskötetek voltak, antológiák és az irattár. Ezek megmaradtak. A kiadó papírraktárát a József nádor téren igen megdézsmálva találtuk.

K. L.: - És hogyan maradt meg Cserépfalvi Imre?

Cs. I.: - Ez már hosszabb történet: 1944 márciusában a Gestapo Budapesten nagy felgöngyölítő akciót indított a náciellenes politikusok, a gazdasági és szellemi ellenállók letartóztatására. Vághidi Ferenc barátom rohant hozzám a hírrel: sürgetett, hogy azonnal hagyjuk el a lakást, a Gestapo percekén belül ránk törhet, Bajcsy-Zsilinszky letartóztatása alkalmával tűzharcra került a sor - Vághidi a helyszínről szaladt át hozzánk, miután megtudta, hogy én is rajta vagyok a listán. Félóra múlva oltalmat keresve, feleségemmel riadtan csengettünk be barátom, Czatoryski Jenő Szervita téri rendelőjébe. Megkezdődtek az illegalitás nehéz hónapjai. A rendőrség országos körözést adott ki ellenem, külsőmet teljesen meg kellett változ-

tatnom. Ebben nagy segítségemre volt Major Tamás is, mert maszkírozásban ő adta a legjobb tanácsokat.

Akkor én 44 éves voltam; az összes személyi papírokat és mindent, amik nekem lehetőséget adtak az akkor 62 éves Rápolthy Lajos szobrászművész személyiségének megjátszásához - ő maga, a mester, megindító szavak kíséretében testálta rám, amikor Jenő barátomtól meghallotta veszélyes helyzetemet. Az ő műtermében rendezkedtem be az Ybl Miklós téren. Várbazárnak hívták akkor, ott van most az Ifjúsági Park feljárata.

Október elején már sok kósza hír járt a városban. Beszéltek Bakó altábornagy elrablásáról és meggyilkolásáról. A műterem körül is - ahol a búvóhelyem volt - gyanús jövés-menést észleltem. Jobbnak láttam feladni ezt a kitűnő „előretolt állásomat”, és szállást kértem Czatoryski Jenő orvos barátomtól. (Csak később tudtam meg, hogy rejtekező helyem Skorzeny hírhedt ejtőernyős csapatának lett a felvonulási helye, annál is inkább, mert - amint magam is láttam - a műteremből a sziklaodúkon keresztül könnyen fel lehetett jutni a várudvarra is. A Várbazár tágas műtermei nagyon alkalmasak voltak erre a célra.) No, így töltöttem én el 1944 nyarán pár hónapot. Jenő barátom a Szervita tér 4. szám alatt lakott (most Martinelli tér). Az ő vendégszerető házában szoktunk összejárni barátok: Páris László, Major Tamás, Kovács Imre, Odescalchi Margit és mások, hogy megbeszéljük az eseményeket. Jenő igen nagy emberbarát volt, igyekezett mindenkin segíteni, és vele együtt cipeltük az ennivalót, gyógyszert, hamis papírokat a bajba jutott embereknek. Abban az időben már én szabadon járkáltam az utcán, mint Rápolthy szobrász mindenhova elmentem, semmi félelmem vagy aggályom nem volt, hogy felismernek. Jenő berendezett a lakásában olyan kamuflált, elleplezett falat, egy könyv-állvánnyal, aminek az alsó részén be lehetett bújni egy másik kisebb szobába. Itten 5-6 ember mindig volt. Ottan bújt Mónus Illés is egy ideig. Barátomnál legalább 10-15 bujdosó talált szállást felváltva, egyik jött, a másik ment. Volt köztünk két fogoly francia katona is, senkinek nem esett bántódása, olyan ügyesen tudta leplezni búvóhelyüket. A házban laktak nyilas párttagok is, de a házmester kicsit cinkosa volt a barátomnak, mert a katonaszökevény fia szintén abban a kis kuckóban ült odafent. Így a házmesternek többszörös oka volt rá, hogy védje azt a lakást. A légvédelmi óvóhelyre természetesen még nagy veszély esetén sem mentünk le, inkább fáztunk, vacogtunk - minden ablak betört, egyszeriben romos lett a lakás. Mígnem egy szép napos januári reggelen jöttek a szovjet katonák fehér köpenyben, és szabadok lettünk. A családom sorsa aggasztott; hogyan találom rájuk?

K. L.: - És hogyan talált rájuk?

Cs. I.: - A családom ostrom előtt Budára ment át, a Lovas úti vöröskeresztes házba, ahol már sok erdélyi menekült is talált szállást. Budapestről is odavitték az utcán elhagyott gyerekeket. A Duna jegén mentem át Budára, egyenesen a Litvay Emil orvos barátunk házába mentem - a Nyúl utcába -, ahova az ostrom alatt a feleségem a két gyerekkel átköltözött. A viszontlátás nagy örömeiben szaporáztak a kérdések - mindnyájan egyszerre beszéltünk. Összejöttek a ház lakói, hogy „csodálatos érkezésem” részleteit megtudakolják. Fantasztikus hírek terjedtek Budán a pesti eseményekről. Egy kis pihenő után összecsomagoltuk a család cókmojkját, egy ródlira kötöttük, és másnap elindultunk a Duna jegén vissza.

Három-négy órás nehéz gyalogolás után, térdig érő hóban bukdácsolva érkeztünk meg a Mária Valéria utcába, a kiadóba, ahol a kályhák megvoltak, és valami tüzelő is akadt. Az egyik szoba ablakait beszögeztük fával, rongyokkal, papírral betömőkdtük, és kezdtünk berendezkedni. Aztán nagy örömeinkre jöttek Budáról barátok, szállóvendégek: Szabó Zoltán meg Litvay Emil, Jankovich és mások. Elment a címünk híre, mert akkor gyalog közlekedtek az emberek, nem volt semmi más közlekedési eszköz, és mire a budaiak átjöttek, nem tudtak aznap visszamenni. Korán beesteledett, és nyolc óra után nem lehetett az utcán tartózkodni.

Eljöttek a Mária Valéria utcába hozzánk. A nagy lakásba befütyült a dunai jeges szél; szerencsére az egyik szobát jól át lehetett fűteni, ottan tartózkodtunk mindnyájan. Egészen egy kis szerkesztőségi ülést tarthattunk volna, amikor Kovács Imre is beköltözött. Közben igyekeztem megtudni, hogy mi van körülöttünk, az új élet küszöbén, hogyan kapcsolódjak be, hol van rám szükség. Így jutottam el a Tisza Kálmán térre.

K. L.: - A mostani Köztársaság térre.

Cs. I.: - Igen, és akkor Kállai Gyulát találtam ott, nagy volt az öröm.

K. L.: - Az volt a Kommunista Párt székháza.

Cs. I.: - Igen. Kállai Gyula közölte velem, hogy a legjobbkor jövök, a Szabadság című napilap kiadásával kapcsolatos problémákat kell megoldani.

K. L.: - Ez volt az első napilap Budapesten.

Cs. I.: - Ez január második felében jelent meg, nehéz körülmények között; se a nyomda, se a pénz, se a papiros kérdése nem volt még megoldva. „Ez a te dolgod - mondta -, itt van Vas Zoltán, menj, beszélj vele, ő tud neked segíteni.” Közölték velem ugyanakkor a központi bizottság döntését, hogy kineveznek a Szikra Nyomda, Kiadó, lapüzem vezetőjévé, és haladéktalanul fogjak hozzá annak megszervezéséhez. Sok nehéz feladattal kellett megküzdeni.

Vas Zoltán, az ellátási kormánybiztos megfelelő hitelkeretet biztosított a könyvkiadónak. Ennek köszönhetjük, hogy még abban az évben, 1945-ben könyvnapot tudtunk rendezni, mai szemmel nézve szinte hihetetlen elképzelni. Tulajdonképpen január végén bújtunk elő az óvóhelyekről, mikor az emberek mozogni és gondolkozni kezdtek. Kerestek valami ennivalót, kapcsolatot családtagokkal, munkatársakkal. A József körúton, ahol a nyomda volt, már azokban a napokban meg is nyitottuk a Szikra Könyvüzletet. Kürti Hedvig volt az első boltvezető három-négy munkatárssal. Gyors ütemben hoztuk rendbe a nyomdaüzemet, megindult valahogy az élet, mert föl kellett készülnünk a Szabad Nép kiadására is. A megjelenésre csak hetek múlva került sor. Révai József volt a főszerkesztő és Horváth Márton a felelős szerkesztő. Elég sok problémát jelentett a nagy létszámú szerkesztőség és kiadói apparátus megszervezése. Nem volt könnyű dolog az akkori inflációs időben a bérezés kérdése sem. Abban a helyzetben a nyomdászoknak egy része közlekedési akadályok miatt bent aludt a nyomdában, nem is ment haza. Megszerveztük valahogy, hogy enni lehetett valamit az üzemben, burgonyát, babot vagy főzeléket, néha kevés húst is. És megindult lassan a munka.

K. L.: - Milyen könyvek jelentek meg?

Cs. I.: - A könyvnapot július 12-én nyitottuk meg. Egyik korabeli beszámolóban mosolyogva olvastam, hogyan „húzták-halasztották” állandóan a könyvkiadók 1945-ben a könyvnap megrendezését, és csak júliusban, sok sürgetésre tudták megrendezni a könyvnapot. Ha visszagon-
dolunk az akkori helyzetre, milyen csodának tűnt, hogy összebombázott nyomdák, szétzilált kiadói és terjesztési apparátusok dacára 1945 július elején az első szabad könyvnapon kb. 50-60 könyvet jelentettek meg a pesti kiadók. Sok könyvsátorban árusítottak az utcán. A Nemzeti Színház előtt ünnepélyes megnyitó zajlott le.

K. L.: - Az azóta lebontott Nemzeti Színház előtt.

Cs. I.: - Igen, a Blaha Lujza téren. A Szikra Könyvkiadó kilenc könyvet jelentetett meg. Kállai Gyula és Révai József cikkgyűjteményének nagy sikere volt. Nagy példányszámban fogyott el Vas Zoltán *Tizenhat év fegyházban* című könyve. Darvas József *Város az ingoványon* című könyve szintén nagy siker volt, gyorsan elfogyott, aztán újabb kiadást jelentettünk meg. Andics Erzsébet és Molnár Erik könyveit hoztuk még ki.

A Cserépfalvi-kiadó is újra indult, a legjelentékenyebb kiadványunk ekkor a húszezres példányban, propagandaáron megjelentetett József Attila *Forradalmi versei* című kötet volt.

K. L.: - Hogyan született meg ez a forradalmi verseket tartalmazó kötet?

Cs. I.: - Szerkesztő bizottságot kértem fel a versek kiválogatására, mert nagyon vitás volt, hogy abban a 100 oldalas verskötetben milyen verseket közöljünk. Természetesen elsősorban azokra a versekre gondoltunk, amelyek valami okból nem jelenhettek meg a felszabadulás előtt. A szerkesztő bizottság tagjai Barabás Tibor, Keszi Imre és Németh Andor voltak.

Azon a könyvnapon még két verskötetet jelentettünk meg: Zelk Zoltán *Teremtés tanúja* és Salamon Ernő *Szegényember fiának* című versköteteit. Ez utóbbi kéziratát a felszabadulás előtt küldte el hozzám a kiváló költő, de életében már nem jelenhetett meg. A keleti fronton mint munkaszolgálatost agyonlőtték.

K. L.: - Zelk Zoltán kötete is kész volt már a felszabadulás előtt?

Cs. I.: - Kész volt, igen, a kézirat ott volt nálunk. Zelk Zoltán előző - *A lélek panaszai* című - verskötetét is megjelentettük a negyvenes évek elején, Kiadtuk még Juhász-Nagy Sándor *A magyar októberi forradalom története* című könyvét is.

K. L.: - Ő Károlynak volt munkatársa, és ekkor, 1945-ben az Ideiglenes Nemzetgyűlés alelnöke.

Cs. I.: - Kovai Lőrincnek *Az igazság* című regénye a könyvnap egyik legnagyobb sikere volt. És megemlítem a Kovai Lőrinc fordításában megjelentetett Solohov *A csendes Don* „ötödik” kötetének ügyét. Ez a kötet mindenkit meglepett, mert úgy tudták, hogy *A csendes Don* már megjelent, négy kötetben, az eredeti kiadásnak megfelelően. Itten az előszóban magyaráztam meg, hogy annak idején a cenzor azt a részt, amit most megjelentettünk, „ügyes” törlésekkel olyan módon alakította át, hogy a szerző szándékát illetően ellenkező következtetést vonhatott volna le az olvasó, ezért jobbnak láttam a befejező részt teljesen elhagyni, amit most pótlólag megjelentetek, persze most már nem cenzúrázottan, hanem az eredeti szöveggel. Jó érzés volt, hogy reménységünk így teljesült, mert akkor szinte naivnak tűnt sokaknak: hogy olyan borzalmas háború közepette komolyan gondoltam, hogy ezt a kötetet majd „azután” megjelentetem.

K. L.: - Kik dolgoztak a Cserépfalvi-kiadónál, kik voltak a munkatársak a háború előtt és a háború után?

Cs. I.: - 1938-tól belső munkatársként dolgozott Kovács Imre, azonkívül közeli munkatársak és sorozatszerkesztők voltak: Bálint György, Radnóti Miklós és Földes Ferenc (akinek egy szociográfiai művét - *A munkásság és parasztság kulturális helyzete Magyarországon* címmel - ki is adtam, ennek kapcsán kerültünk közel egymáshoz, és a szociográfiai munkákat ő lektorálta). Pálóczi Horváth György Magyarországról való eltávozása előtt több dokumentum- és riportkönyv szerzője - szintén közeli munkatársunknak számított. Az 1944-es évben pedig Csorba Tibor festőművész jegyezte irodalmi vezetőként a céget.

A felszabadulás után az első munkatársam Barabás Tibor volt, akinek nagy sikerű Martinovics-könyvét még a háború alatt lekötöttem. A felszabadulás után főként sorozatokat adtunk ki.

K. L.: - Milyen sorozatokat jelentetett meg a Cserépfalvi?

Cs. I.: - Legjelentékenyebbnek a *Századunk mesterei* sorozat indult, amelyet reprezentatív külsőben kívántam megjelentetni, merített papíron és igen szép szedéssel. Indító kötetként Kassák Lajos *Egy ember élete* című önéletrajzi művét jelentettük meg, az első kötetben a *Gyermekkor*, a *Kamaszévek* és a *Csavargások* című részek láttak napvilágot, a második kötet

előkészületben volt, de a megjelenési határidőt több szempontból késleltettük, utóbb pedig végleg elmaradt a kiadása - bár a szöveg előkészítetten állt a kiadó kéziratárában.

K. L.: - Így érthető egy régi olvasói rejtély a számomra. Diákként olvastam ezt a kiadást, emlékezem is a szép, vastag merített papír lapokra, és utóbb mindig is csodálkoztam, hogy miért ilyen csonka kiadást olvastam én akkor.

Cs. I.: - Ebben a sorozatban jelent meg többek között Gorkij az *Anyá* című regénye és életrajzi trilógiája, a *Gyermekeim*, az *Emberek között* és *Az én egyetemeim* című kötetek. Malraux- és Gide-kötetek kiadására is készültünk, de ezek már a kiadó 1949-es felszámolása miatt elmaradtak.

K. L.: - A kiadó olcsó regénysorozatot is indított.

Cs. I.: - Nagyon aktuális volt, hogy a háború előtti Olcsó Könyvtár jellegű sorozat mintájára mi is elindítsunk egy izléses, könnyen olvasható, áttekinthető tipográfiával szerkesztett sorozatot. Ezek voltak az úgynevezett csíkos könyvek. Ebben magyar és külföldi szerzőket adtunk ki, talán tíz-tizenöt füzet jelent meg; havonta két-három. Az induló példányszám tizenötezer volt, ami akkor nagyon jelentékenynek számított. Nagy sikere volt Elsa Triolet kötetének, a magyar szerzők közül Sötér István *Budai átkelés* című könyvét adtuk ki, valamint többek között Heltai Jenő, Tamás Aladár és Gergely Sándor egy-egy kisregényét.

K. L.: - Egy másik sorozat a *Nagy idők - nagy emberek* című volt, amelyikben ekkor először jelent meg magyarul Tarlénak az azóta is népszerű Napóleon-életrajza.

Cs. I.: - Ezt a sorozatot a negyvenes évek elején, a háború kitörése után kezdtem el. Már korábban is adtam ki történelmi tárgyú könyveket, csak még nem sorozatban. Nálunk jelent meg Horváth Jenőnek Nagyvárad története, valamint Supka Géza könyve az 1848-as szabadságharcról és Szemere Bertalan emlékirata. Én magam nagyon szorgalmaztam a történelmi tárgyú könyvek megjelentetését, élve a mondással, hogy „a történelem az élet tanítómestere”. A háború különböző fordulatai idején igyekeztünk úgy időzíteni a kötetek megjelenési időpontját, hogy az emberek reményét a nehéz időkben erősíthessük. A Wellington-életrajz akkor jelent meg, amikor a németek az Atlanti-partoknál állottak, és Európa legázolva várta a felszabadítást. Vághidi Ferenc - József Attila egykori barátja, vegyészmérnök és jeles kultúr-történész - kitűnően írta meg Wellington szívós küzdelmét.

K. L.: - A Waterlooi győzőét.

Cs. I.: - Aki szívósan megtörte a gerincét a diktátornak. Meglepő - ha most visszatekintünk a sorozat egyes köteteire -, hogy mikor jelent meg egy-egy kötet, és milyen sikerrel. Vághidi Wellington-könyvét három kiadásban adtuk el. A másik sikerkönyv, Padovernek a *II. József, a forradalmár császár* című kötete két kiadást ért meg. Ennek a magyarázata az, hogy a császár türelmi intézkedése és annak hatása ebben a könyvben nagyon erősen előtérben állott. De a cenzúra meggyőzésére, hogy nem kimondottan politikai célzattal adjuk ki a sorozatot, olyan könyveket is meg kellett jelentetnünk, amelyek nem vágtak közvetlenül a kiadó politikai irányvonalába. Például egy nagyon olvasmányos könyvet adtunk ki Napóleon magánéletéről, majd Horváth Jenő Savoyai Jenő herceg életéről és a dunai monarchia kialakulásáról írott könyvét, amely ha nem is volt germanofil, de nem a szövetségesek melletti propagandát szolgált. Megjelent ebben a sorozatban még Nagy Iván kötete Rettenetes Iván életéről, aztán kiadtuk Sieburg kitűnő könyvét Robespierre-ről. De adtunk ki magyar tárgyú történelmi könyveket is, például Balla Antal II. Rákóczi Ferencről szóló életrajzát.

Ezt a sorozatot a felszabadulás után is folytattuk, megjelentettük Troyat Dosztojevszkij életéről készített kitűnő monográfiáját, valamint a már említett Tarle-könyvet is.

K. L.: - A háború után tankönyvek kiadását is szorgalmazta a Cserépfalvi-kiadó, hogy az iskolákban is megindulhasson az élet.

Cs. I.: - A Köznevelési Minisztérium szorgalmazta ezt, ahol akkor már régi barátok, küzdőtársak voltak. Bóka László régi tanácsadóm volt, egyik legkedvesebb, legszeretettebb belső munkatársam. Én adtam ki *Zenekíséret* című regényét. Ő vetette fel ekkor a nehéz kérdést, hogy miből fognak a gyerekek tanulni: nincsenek tankönyvek, ha vannak, azok többé-kevésbé régi fasiszta szellemi termékek, amiket nem lehet kézbe adni. Elhatároztuk, hogy mindenképpen megjelentetjük a tankönyveket, legalábbis a legfontosabbakat. Felosztottuk - a kiadók egymás között -, hogy ki mit adjon ki. Végül is egy pár kötetet kihoztunk iskolakezdetre, megfelelő példányban. Én a magyar irodalom tankönyvének megjelentetésére vállalkoztam. Baróti Dezső, Gerézy Rabán és Waldapfel József szerkesztésében 20-22 éves könyv tárgyalta a magyar irodalmat Petőfi Sándorig. A szerzők két-három hónap alatt megírták, és a kiadó az igen szűkös körülmények között is megjelentette. Addig, amíg meg nem szerveződött a Tankönyvkiadó, az állami vállalat, addig a kiadók összefogásával láttuk el a diákokat könyvekkel.

K. L.: - A háborús veszteségeket is felmérték a kortársak, a Cserépfalvi adta ki a *Magyar mártír írók* című antológiát.

Cs. I.: - Ez igen fontos kiadványunk volt. Bóka László barátommal a felszabadulás utáni napokban kezdtünk beszélni erről, és az ő elhivatottságának, szorgalmának köszönhető, hogy a sajnos nagyszámú mártír írónak meg tudtuk szerezni az életrajzi adatait. Az adatokat Bóka László nézette át. Ő akkor nagyon elfoglalt ember volt - kultusz-államtitkár -, de mindig tudott időt szakítani a munkálatokra. A munka szervezését együtt csináltam Bókával. Nem volt könnyű kiválasztani, hogy ki kiről írjon. Nem is volt olyan óriási a választék sem, hiszen az emberek beteg, fáradtan jöttek haza, elfoglaltak voltak, és lexikonadatok sem álltak még rendelkezésre.

K. L.: - Hiszen viszonylag fiatalok, kortársak voltak az áldozatok, a régebbi lexikonokban még kevesen szerepelhettek közülük.

Cs. I.: - Nagyon komoly és elhúzódó munka volt a kötet összeállítása. A megindítóan szép fedőlapot Goya képének felhasználásával Csillag Vera - Bálint György özvegye - tervezte, az előszót - felkérésünkre - Keresztury Dezső írta meg.

K. L.: - Ő volt ekkor a kultuszminiszter.

Cs. I.: - Azóta már megjelent hasonló antológia, bizonyára az teljesebb.

K. L.: - Ez volt az első felmérés az áldozatokról.

Cs. I.: - Ha az évszámot megnézzük - a kötet 1946 végén, 47 elején jelent meg -, láthatjuk, hogy egy jó másfél év maradt a szerkesztésre. Ezalatt mennyi kérdegetés, levelezés. Néha keserves várakozás - eleinte különösen: visszajön-e egy-egy eltűnt író, mi hírt kapunk róla. Ez vissza is tartotta a könyv leadását a nyomdába. Sokáig vártunk még.

Fájdalmas munka volt. Éreztük mindnyájan azt, hogy egy olyan könyvet kell kiadnunk, hogy aki kezébe veszi, megdöbbenve lássa azt, hogy mit veszítettünk az irodalmi életben. Az egész elmúlt embertelen korszaknak a tükre volt ez a kötet.

K. L.: - Egy régebbi nagy siker újabb kiadására is sor került, az *Európai költők antológiájára* gondolok.

Cs. I.: - Egyik nagy sérelmem volt annak idején, hogy az első kiadás nem kapta meg azt a sajtóvisszhangot, amit megérdemelt volna. Pedig hogy siettünk, hogy március 15-re - 1938-

ban - a kirakatokba kerülhessen ez a humanista, antifasiszta kiadvány. De az Anschluss utáni pillanatban voltunk, a kereskedők nem merték kitenni a kirakatba, a sajtó meg sem említette. Mégis - szájpropagandával - híre ment, és lassan teljesen elfogyott. Úgyhogy a felszabadulás után ismét ki kellett adnunk.

K. L.: - Miben különbözött a két kiadás?

Cs. I.: - A második bővített kiadás lett. Azokat, akiket az első kiadásból ki kellett hagynunk, mert kockáztattuk volna az egész kiadványt, azokat most már természetesen megjelentethetjük. Egyik szerkesztőnk meg is jegyezte, hogy egy kicsit fel is „spricceltük” a könyvet, túlzottan felhígítottuk. De hát ez külön tanulmány tárgya lehet, az irodalomtörténet összehasonlító mérlegelésének tárgya.

K. L.: - A Könyvkiadók Egyesülete a felszabadulás után újra életre kelt, és ennek Cserépfalvi Imre lett az elnöke. Hogyan indult meg itt az élet?

Cs. I.: - A felszabadulás utáni hónapokban már Budapesten tömörültek a kiadók, és szorgalmazták a könyvkiadás megszervezését. Abban az időben egyedül senki sem tudott indulni. Se pénzük, se papírjuk, se nyomdájuk nem volt. A vidékiekkel még alig találtunk kapcsolatot. 1945 tavaszán, az első közgyűlésünk alkalmával már megválasztottuk az elnökséget, szakosztályvezetőket. Ezúttal újraalakult a Magyar Könyvkiadók és Könyvkereskedők Országos Egyesülete. Részletes tervet beszéltünk meg a megrendezendő könyvnapot illetően. A közellátási kormánybiztos hitel, papír és egyéb tekintetben rendkívül sokat segített a könyvkiadók. Ennek eredményeképpen sikerült aránylag ilyen rövid idő alatt elég szép számú könyvet megjelentetni. Nemcsak könyv, de már irodalmi folyóirat is megjelent abban az időben. A kiadók általában nem tudtak azonnal megbízást adni szerzőknek, hogy írjanak vagy fordítsanak, mert az hosszabb időt vett igénybe, hanem előkészítették azokat a műveket kiadásra, amelyek már kész vagy félig kész állapotban voltak. Főként az 1945-ös könyvnap megszervezésére koncentrálták erőiket. De már a következő évben, 46-ban, kezdtek erőre kapni a kiadók. És nagy fellendülés indult meg már a 47-48-as években.

K. L.: - Cserépfalvi Imre talán az első volt, akit kulturális életünkől meghívtak a Szovjetunióba.

Cs. I.: - Igen, 1946-ban kaptam meghívást a VOKSZ - a Kultúrkapcsolatok Intézetének akkori szovjet megfelelője - útján egy moszkvai látogatásra. Öt hetet tartózkodtam kint, ahol megtekinthettem a Szovjetunió nagy nyomdaüzemeit, a kiadói vállalatokat, megnéztem kiadványaikat, szerkesztőségüket, tanulmányoztam a Pravda óriási nyomdaüzemét. Tapasztalataimról részletes beszámolót tartottam Budapesten a sajtónak és a szakmai köröknek. Elég sokat írtak erről a látogatásomról. Számot vetettem magyar művek kiadásával a Szovjetunióban, megnéztem a moszkvai idegennyelvű könyvtárakat, átnéztem a rendkívül gazdag magyar anyagot. Akkor volt Szekfű Gyula Magyarország nagykövete Moszkvában. Sokat segített, hogy látogatásom mennél eredményesebb legyen.

K. L.: - Szekfűnek kiadója is volt Cserépfalvi Imre.

Cs. I.: - A háború végén igen kedves, mondhatnám baráti kapcsolat alakult ki köztünk. Azelőtt el nem tudtam volna képzelni, hogy ilyen „ókonzervatív, germanofil professzorral” én valami kapcsolatba kerülhetek, de a háború végén az ő kezdeményezésére összejöttünk. Az ostrom után feleségével együtt azonnal felkeresett, amiben csak tudtam, segítettem nekik, és megállapodtunk abban, hogy - részint a megjelent cikkei felhasználásával - ír könyvet, hogy milyen, azon majd ő is fog gondolkodni. A könyvnek nagy részét kint írta meg, a címe: *Forradalom után*. Könyvét abban az időben régi követői nem fogadták valami nagy örömmel. A középosztály egy részét lesújtotta, leforrázva találták magukat Szekfű Gyula megállapításaitól,

amikor Szekfű előhozta azokat a súlyos bűnöket, mulasztásokat, hibákat, amiket a magyar nép ellen elkövettek. Olyan perspektívát adott írásában, amitől régi olvasói csalódottan elfordultak. Ez már más Szekfű volt. Kint Moszkvában a beszélgetéseink folyamán szerződést kötötünk, hogy megírja Magyarország történetét a két világháború közötti korszakban. Hozzá is fogott a munkához, várta, hogy a szolgálati évének a letelte után hazajön és továbbfolytatja, de sajnos, az egészségi állapota már Moszkvában is egy kicsit megromlott, úgyhogy a könyvét nem tudta befejezni.

K. L.: - Cserépfalvi Imre egy folyóirat elindításában is részt vett, a Nagyvilágra gondolok.

Cs. I.: - Igen, a Nagyvilágot 1946-ban alapítottam. Amikor alakult a szovjet-magyar és több hasonló társaság, így a francia-magyar társaság is, ahol én valami tisztséget viseltem, hívatva éreztem magamat arra, hogy egy francia orientációjú folyóiratot indítsunk meg. Ez lett a Nagyvilág, főszerkesztőnek Gereblyés László költőt kértem fel. Nagyon kitűnő írógárda gyülekezett a Nagyvilág köré. Igen sikeres folyóirattá nőtte ki magát, és 1950-ig, a kiadvállalat felszámolásáig meg is maradt.

K. L.: - Mi lett a Cserépfalvi-kiadóval, illetve Cserépfalvi Imre, a kiadói szakember, milyen újabb utakra tért ezután?

Cs. I.: - A kiadó államosítása után a Horizont szovjet könyv-, folyóirat- és zeneműterjesztőnek voltam az igazgatóhelyettese, és ebben az időszakban létesítettük a Gorkij Könyvtárat. Öt év múlva, 1955 végén meghívást kaptam a kiadói főigazgatótól - akkor Kállai Gyula volt a főigazgató -, hogy szervezzek egy idegennyelvű könyvkiadó vállalatot.

K. L.: - Tulajdonképpen a Corvinát alapította Cserépfalvi Imre, amelyiknek egyik első nagy teljesítménye a Barcsay-féle anatómia újabb kiadása volt.

Cs. I.: - Igen, ebben a sorozatban sok érdekes könyvet adtunk ki. A kiadó világviszonylatban is hírnévre tett szert, a brüsszeli világkiállítás aranyérmét a Corvina Kiadó kapta meg a *Magyar népművészet* című könyvéért, amelyet nemcsak anyagáért, de nyomdatechnikai kiviteléért is kitűnőnek minősítettek. Színes ofseteljárással készült művészeti könyveink, *A rajzművészet mesterei* sorozat még mai napig is keresett, és nagyon becses a könyv barátai között.

K. L.: - És jelenleg min dolgozik?

Cs. I.: - Már abban a korban vagyok, hogy sokat emlékezem, és írom az emlékirataimat, 1944 végéig bezárólag.

K. L.: - Ezek szerint a mostani beszélgetésünk majd egy újabb adalék lesz ehhez a készülő memoárhoz, mintegy a folytatása.

BÉKÉS ISTVÁN

K. L.: - A háború utolsó fázisait, amikor már egy egész ország került a pusztulás szélére, hogy sikerült átvészelned?

B. I.: - Nem könnyen. Vagy tíz katonai behívás elől bújtam ki a legkülönbözőbb ravaszságokkal, „trükkökkel”, öncsonkítással határos betegségek árán és azáltal, hogy két katonakönyvem volt. Az egyikben mint Békés István tartalékos tüzérhadnagy szerepeltem, a másik szerint, mint a forradalmak alatt tanúsított „hazafias” magatartásomat igazoló emléklap hiánya miatt tiszti rangomtól megfosztott, lefokozott, legénységi állományba helyezett, sarzsi nélküli közlegényt tartottak nyilván. A két katonakönyvből adódó személycserét egy darabig taktikusan ki lehetett használni.

K. L.: - És meddig tudtál operálni a két katonakönyvvel?

B. I.: - Nem tudtam kihúzni a háború végéig. Én is, mint annyi más antifasiszta, hosszú hónapokat töltöttem fél-legalitásban, majd illegalitásban. Azonban, amikor 1944 nyár végén kiplakatirozták, hogy minden katonaköteles korú férfinak agyonlövés terhe alatt be kell vonulnia, akkor én, katonakönyv-manipulációim nyomát eltüntetendő, mindkettőt megsemmisítettem, és egy Pest megyei, korábbi katonáskodásaimtól teljesen idegen körletben jelentkeztem. Bátor és szívós feleségem, aki mindenütt nyomon követett, az egyik budapesti katonakórház főápolónője segítségével megszervezte, hogy az alakulattól viszonylag rövid idő múltával bekerüljek a kórházba. Itt, néhány hetes kivizsgálás után, baloldaliakkal rokonszenvező orvosoknak sikerült rajtam olyan kórtüneteket produkálni, amelyek alapján leszereltek. Hat hónapra szóló jan-t - „jelenleg alkalmatlan” minősítést - kaptam, ami akkoriban nagy kincset: a továbbélés lehetőségét jelentette. Négy hónapig evickéltem különböző lakásokon és más-más név alatt, ám 1945. január 15-én, amikor éppen hazaugrottam családomhoz Petőfi Sándor utcai otthonomba, egy nyilasbanda tört a házba, s az ott lakó férfiakat, köztük engem, diák fiammal együtt, a Városház utca 16. számú ház pincéjében lévő tanyájukra hurcolt. Ott elkezdődött az összeszedett több száz ember igazoltatása, förtelmes kínzása és a vadállati öldöklés. Hamis igazolványaim közül a leghatékonyabbal, s elképesztő szerencsével hajnal felé kijutottam a nyilaspincéből, elrohantam a számos később ismert személyiségnek is rejteket adó Andrassy út 21. szám alatti illegális katonai alakulathoz, majd segítségükkel fiamat is kimentették. Negyvennyolc óra múlva itt szabadultunk fel, és napokon belül dolgozni kezdtünk a Magyar Kommunista Párt központjának akkor szerveződő agitprop osztályán.

K. L.: - A felszabadulás után egyik jelentős könyvsiker volt Majakovszkij válogatott verseinek gyűjteménye. Ezt te szerkesztetted. Hogyan ismerkedtél meg Majakovszkij költészetével, és hogyan kerültél a közelébe?

B. I.: - A történet a következő. Mivel lakásomat bombatalálatok tönkretették, egy elmenekült fasiszta lakását igényeltük ki a Mária utcában. A pártközpontban, a képosztály - a fotószolgálat - vezetése mellett, sokat segitettem a Szovjetunióból hazatérő emigránsok hazai eligazításánál. Így találkoztam össze Gergely Sándorral, akivel már húsz esztendővel azelőtt, Debrecenben kapcsolatban állottam. Gergely Sándor a gyermekeimmel közelkorú s az emigrációból az óhazába érkező fiatalokat, barátság, társaságszerzés, a Magyarországgal való ismerkedés céljából hozzám irányította. Több Szovjetunióba emigrált magyar kommunista fia-lánya került akkoriban a réges-rég vagy talán soha nem látott hazába. Köztük jó néhányal barátságot kötöttek fiam és leányaim, a „szovjet-gyerekek” szinte mindennaposak lettek házamban. Az egyik csendes, komoly fiú, a műszaki tanulmányokat folytató, de erősen humán érdek-

lódésű, húsz év körüli Lóránt György, kitartóan faggatott a magyar irodalom jeleseiről, s minthogy én meg a szovjet literatúrában voltam sajnálatosan tájékozatlan, hamarosan intenzív csereviszonyba kerültünk. Én klasszikus és modern költőink alkotásait olvastam, értelmeztem és elemeztem neki, ő a szovjet költőkkel, főleg kedvencével, Majakovszkijjal ismertetett meg. Lóránt György buzdítására, biztatására vágtam bele a *Kak gyeľaty sztyihi* című „ars poetica” *Hogyan kell verset írni?* cím alatt elkészült fordításába, majd ennek kedvező fogadtatása után, merészebb vállalkozásba fogtunk. A fiatalok érdeklődésétől sarkallva, elhatároztuk, hogy a felszabadítást követő második évben egy vaskos kötet lapjain szöľaltatjuk meg Majakovszkijt magyarul.

K. L.: - És hogyan tudtátok ezt a tervet megvalósítani?

B. I.: - Harminckét év távlatából elég nehéz érzékeltetni az akkori helyzetet. Egy-két, még a Szovjetunióban fordított Majakovszkij-vers és a Radó György tolmácsolásában itthon kiadott *Lenin*-poéma néhány részlete már fel-felhangzott gyűlések, matinék, szavalóestek pódiumain. Majakovszkij sok-sok költeménye rárimelt a szocializmus felé induló magyar nép életének, harcainak új problémáira. Magas színvonalú, mélyen elkötelezett költészet az alakuló társadalomban még nem bontakozhatott ki - Majakovszkij költészetének tolmácsolását joggal tarthatuk a hazai társadalmi-irodalmi igények sürgős követelményének. Csakhogy amekkora volt a kitapintható igény, legalább akkorának bizonyultak a tornyosuló nehézségek. Kevés költő, műfordító vállalkozott az ismeretlen nyelvű, szokatlan zengzetű, sajátos módon épített Majakovszkij-költemények tolmácsolására. Mi több: akadtak szép számmal poéták, akik Majakovszkij költői értékét, sőt költői mivoltát is kétségbevonták. A Magyar-Szovjet Művelődési Társaság sokrétű kötelezettsége mellett nem próbálkozhatott terjedelmesebb Majakovszkij-kötet előkészítésére, megszervezésére, kiadására. A magánkiadók óvatosan, de határozottan elhárították több helyütt előterjesztett tervünk megvalósítását. Mi azonban a balsikerű tapogatózások, fiaskók ellenére sem mondtunk le a kiadás lehetőségéről. Lóránt Györggyel együtt kiválogattunk halomnyi Majakovszkij-verset, beszerveztünk hat költő-műfordítót: Devecseri Gábort, Gáspár Endrét, Hegedűs Gézát, Kardos Lászlót, Képes Gézát és Szabó Lőrincet. A következő buktatón is átjutottunk. Minthogy a fordítást felvállaló írók, velem együtt, alig-alig vagy egyáltalán nem tudtak oroszul, Lóránt Györggyel együtt egy akkoriban új, de hitelességben és árnyaltságban máig sem túlhaladott nyersfordítás-módszerhez folyamodtunk. A kijelölt versekből pontos latin betűs szövegátírásokat készítettünk, hangsúly-, lejtés- és rímmegjelöléssel, verbális sajátosságokra, különö c kifejezésekre, szójátékokra való utalásokkal, etimológiai magyarázatokkal, s ezekhez csatoltuk a betű szerinti nyersfordításokat, megfelelő értelmi kiegészítésekkel. Hónapokig gépeltük az átírásokat és a nyersfordításokat. Közben és utána még jó ideig olvasta fel a fáradhatatlan Lóránt György az egyes fordítók által választott Majakovszkij-verseket, újra meg újra recitálta nekik hangosan, ütemesen, amíg Majakovszkij ritmikája, zenéje, zsongása, harsogása a fülükön át az agyukba is hatolt. Nem egy közös megbeszélésen, de külön-külön is kerestük a hangot, a nyelvet, a fordulatokat, amelyekkel Majakovszkij költészetét a magyar olvasóknak, ki-ki képessége szerint, leghűségesebben adhatta át. Gyönyörű, izgalmas munka volt ez, emléke ma is melegít. Végül Franyó Zoltán, Gábor Andor, Hidas Antal korábbi fordításai val kibővítve, 1947 őszén megjelent egy sebtiben alapított új könyvkiadó: a Parnasszus jelzésével V. V. Majakovszkij csaknem 300 oldalas versgyűjteménye, amelyet a költőt bemutató előszavam és a költő *Magamról* című önéletrajza vezetett be.

K. L.: - A te Majakovszkij-vonzalmadnak, ami ezt a kötetet életre segítette, volt valamilyen előzménye?

B. I.: - Egy nagyon régen dajkált, rejtegetett belső kívánság, s a költő kedvelt kifejezésével élve, egy friss társadalmi igény működött közre abban, hogy 1947-ben megjelent Majakovszkij *Válogatott verseinek* első magyar nyelvű kötete. A könyv megjelentésének régi sugallata csaknem két évtizedes volt, s mikor e sorokat írom: több mint félszázaddal korábbi keletű. 1928-ban került kezünkbe Debrecenben földimnek, Tamás Aladárnak a 100% kiadásában napvilágot látott füzetkéje: *Szavalókórusok*. Ebben a barátaim (elvbarátaim!) között lázas lelkesedést kiváltott gyűjteményben két Majakovszkij-művel találkoztunk. Egy részlettel a 150 millióból és az azóta *Induló balra* címmel ismertté vált vers *Balra mars* elnevezésű fordításával. Ma már tudjuk, hogy az ismeretlen magyarító az emigrációban élő Mácza János volt, és ha visszaemlékezve nem is tekinthetjük fordítását kifogástalannak, a *Balra mars* akkoriban izzó hangulatot kavart bennünk. Mivel a debreceni Magántisztviselők Szövetségének fedezete alatt alakított és még nyilvánosságra lépése előtt forradalmi hangvétele miatt betiltott 70 tagú szavalókórus műsorára nem vehettük fel, kis, bizalmas körben, zárt ajtóablakok mögött gyakran recitáltuk Hüvelyes utcai lakásom legbelső szobájában.

K. L.: - Tehát ez a régi emlék is közrejátszott, amikor megteremtették a kötetet?

B. I.: - Lényegében az történt, hogy jött egy fiatalember a Szovjetunióból, aki ismerte és szerette Majakovszkij költészetét. És volt egy középkorú férfiú Budapesten, aki hallott valamit harangozni a kommunista-forradalmár költőről, ami kíváncsivá tette és izgatta a képzeletét. A két ember találkozása kölcsönös szellemi mozgást indított meg, s ebből az érzelmi-gondolati cseréből kibontakoztak bizonyos körülmények, amelyek Majakovszkij *Válogatott verseinek* első magyar nyelvű gyűjteményét világra segítették. Az őskiadás címlapján ez állott: Parnasszus, Budapest, 1947. Egy ismeretlen kiadó jelzése - akkor azért volt ismeretlen, mert új volt, ma azért nem ismert, mert a Parnasszus megszűnése után kiadványai felszívódtak, eltűntek, gondolom már rég nem kaphatók antikváriumokban sem. Alighanem azok is megfeledeztek róla, akiknek a Parnasszus Kiadó néhány éves tevékenységét illenék nyilván tartani.

K. L.: - Hallottuk a személyes indítékokat, de említetted, hogy valami társadalmi indíték is munkált a Majakovszkij-kötet létrehozásán.

B. I.: - Egy meghatározott társadalmi igényt elég nehéz kitapogatni. A körvonalazott társadalmi igény csak akkor kap mélységet és plasztikát, ha a megsejtett, kiérzett társadalmi igény nyomán létrejött munka eredménye összecseng a feltételezett szociális követelménnyel. Ha a végzett munka visszhangja rácsendít a társadalmi szükségletre, akkor elmondhatjuk, hogy a társadalmi igény valós, a munka pedig eredményes volt. Ma már nyugodtan kimondhatom, hogy eredményes munkánk igazolta előzetes feltételezéseinket. Miután ilyen bonyolult körülmények között, hadd egyszerűsítsem le. A mi esetünkben, a felszabadulás után, egyebek között, a következő társadalmi igényre figyeltünk fel. Volt egy változóban lévő, hitünk szerint: feltétlenül megváltozó társadalmi rend, ám ennek a társadalmi rendnek vagy mondjuk: ennek a társadalmi átalakulásnak semmiféle, legalábbis rendkívül csekély felépítményi hiteles tükrözése akadt irodalmunkban. Jellemző példa: a külföldi költészet tolmácsolásában olyan széles spektrummal jeleskedő Magyarországon 1945-1946-ban jószerint két Majakovszkij-vers vált ismertté az újságok és hetilapok hasábjairól és versmondók előadásából. Ma ez szinte hihetetlenül hangzik, de ez tény, ellenőrizhető. Egyik: Gábor Andor nagy híru fordítása volt: *Beszélgetés Lenin elvtárrsal*, a másik: *Iván Kozirev vasöntő elbeszélése arról, hogy költözött új lakásba* - ezt Hidas Antal tolmácsolásában a *Jövendő* című hetilap egyik rajzos oldalán jelentettük meg. Tulajdonképpen a hazai irodalomkedvelőknek fogalmuk sem volt arról, hogy ez a nagy költő létezik, és még kevésbé tudták, hogy mit alkotott. A 100% kiadásában a húszas években megjelent *Szavalókórusok* füzetke csekély kóstolót adott, s különben is szűk körben terjedt, s terjesztését még így is gátolták, üldözték. A felszabadulás után, mint

már említettem, a Magyar-Szovjet Művelődési Társaság értékes kezdeményezésként adta ki a Radó György által magyarba átültetett *Vlagyimir Iljics Lenin* című poémát. Ez az 1946-ban forgalomba került kiadvány egy évvel előzte meg antológiánkat, bizvást mondhatjuk: egyik serkentőnk volt. Igen ám, csak hogy egy hosszú poéma végigolvasása nagyobb vállalkozás, mint hosszabb-rövidebb verseké. A poémából kiszemelni az elszavalható részleteket csak akkor sikerül, ha már sok művész, versmondó ismerkedett meg részletesen a művel, és kiváló-gatta az alkalmas szövegrészeket. Ezért terjedt el a *V. I. Lenin*-poéma a szavalópódiumokon viszonylag nehezen, és ezért vettük fel mi például a másik nagy Majakovszkij-poémából: a *Csudajóból* csak az olvasásra, terjesztésre, elmondásra, szavalásra legmegfelelőbb fejezeteket. Mi azt éreztük aktuális társadalmi igénynek, hogy magyar olvasók és vershallgatók lehető-séget kapjanak a forradalmi költészet megismerésére, s ne émelyítsék el őket a forradalmi álköltészet, illetve az álforradalmi költészet dalárjai. Itt volt a forradalmi álpátosz, az álforra-dalmi hőzöngés esküdt ellensége: Majakovszkij, a legalkalmasabb a felszabadulást követő években jelentkező, fentebb vázolt társadalmi igény kielégítésére.

K. L.: - A Parnasszus Kiadó ezekben az években rangos kiadó lett, egyéb fontos kiadványokat is megjelentetett - tulajdonképpen ti a gombhoz kabátot varrtatok.

B. I.: - Kicsit zavar engem ez a gomb-kabát-hasonlat. Ha a gomb: Majakovszkij és a kabát: a Parnasszus, akkor földgömbnyi gombot és liliputi kabátot kell elképzelnünk, hogy a párhuzamot vállalhassam. A Parnasszust Majakovszkij megjelentetése érdekében találtuk ki, s mikor meglett, a Majakovszkij-siker kezdősebességével futott meg egy rövid, de tisztes pályát. Nem szívesen ismétlem: Majakovszkijnak egyszerűen nem akadt nálunk gazdája. A Magyar-Szovjet Művelődési Társaság rengeteg brosrát, műsorfüzetet, ismertetőt adott ki, könyvkiadáshoz nem jutott szervezete, a mai Európa Kiadó elődje: az Új Magyar Könyvkiadó még alakulóban volt, a magánkiadók ellenkezéséről már szoltam, ezzel bezárult a kör. A Parnasszus Könyvkiadót több irányú, hatályos támogatással egy irodalmat kedvelő fiatal színművész növendék szervezte meg. Az illető, változatos életpályát befutva, több mint egy évtizede kerámikusként külföldre távozott. Akkoriban, mint a Parnasszus technikai és gazdasági vezetője, ügyes, dús képzeletű, mozgékony legénynek bizonyult. Minekutána hiába kilincselünk a Majakovszkij-fordítások megjelentetéséért, kihúztam a zsebemből arany cigarettatárcámat - amit többet aztán nem volt módom oda visszadugni -, ifjú munkatársam is összekapart egy kis pénzt, papírt, nyomdát hajszolt fel, szóval összekalapálta az anyagi alapot. Meg kell említenem, hogy a papírt a Tájékoztatási Hivatalnak megfelelő funkciójú intézmény vezetője: Mihályfi Ernő utalta ki, aki megértette, hogy ennek a papírnak hasznos hivatása van, hiszen hiába voltak műfordítók, hiába volt kiadói vállalkozás és nyomdai lehetőség, ha nem lett volna mire nyomni a verseket. A papír pedig abban az időben nagyon szűken mért kincs-nek számított. Nyomdához nem jutott könnyen a Parnasszus. Hosszas keresgélés után ifjú kiadói vezetőm rábukkant egy kis ferencvárosi nyomdára, amelynek szép betűanyaga és néhány ügyes gépe sértetlen maradt. A nyomdaüzem korábban meghívókat, gyászjelentéseket, számolócédulákat és önreklámozó kereskedelmi-ipari címtárakat gyártott. Két fiatal tulajdo-nosa fellelkesült azon, hogy verseskönyvet állíthatnak elő, mégpedig a Mihályfi Ernő gondoskodásából kellő mennyiségű és jó minőségű papíron s némi előleg lefizetése után a könyv megjelenéséig hiteleztek a nyomtatás költségeit.

K. L.: - És hogyan tudtátok sínre állítani, forgalomba indítani kétszemélyes magánkezdemé-nyezéseket?

B. I.: - Elképzelésünk volt bőven. Munkatársam irányította a terjesztést, nem minden nehézség nélkül, de merészen. Például egyik meghökkentő, de szó szerint „sínre állító” ötletét az 1948-as centenáris könyvnapon valósítottuk meg. Javaslatára béreltünk egy villamost, megpakoltuk

kiadványainkkal, s munkatársam néhány fiatal barátja, barátnője, jórészt színiakadémiai növendékek segítségével végigszalagta fél Budapestet, így árusította a Majakovszkij-antológiákat és más Parnasszus-könyveket. A különös vásár, az élő szó propagandája, szabadtéri színház a külvárosokban, ahova a villamos el tudott jutni, megtette a hatását. Könyveink elfogytak.

K. L.: - Véletlenül pontosítani tudom az eseményt. A Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában a Szabó Lőrinc hagyatékiratai között megtaláltam a Parnasszus adminisztratív vezetőjének 1948. április 27-i levelét, amelyben arra kéri a költőt, hogy dedikálja a könyvnapra új, olcsó kiadásban és díszkötésben is megjelenő Majakovszkij-antológia példányait. Ebből is látható, hogy munkatársad alaposan előkészítette terjesztési akcióját.

B. I.: - És eredményesen. Hiszen a Majakovszkij-gyűjteményből hamarosan második kiadást adtunk ki, s 1949 februárjában átszerkesztett, bővített harmadik kiadással jelentkeztünk. Ennek belső címlapján egy római I. szám hivalkodott. A megjelölés egy több kötetes Majakovszkij-sorozat előhírnöke volt, ám ez, megszorodott fordítói gárdával, alaposabb, csiszoltabb felkészültséggel, csaknem egy évtizeddel később az Európa Könyvkiadó műhelyében született meg.

K. L.: - Alighanem az úttörők részvételével...

B. I.: - A mi tíz fordítónk, ha jól emlékszem, szerepel a négykötetes Majakovszkij-kiadványban. De a költő érdemleges és kiterjedt magyar tolmácsolásának törhetetlen serkentője, Lóránt György álmának megvalósulását nem érthette meg. Sorsa a műszaki tudományoktól és az irodalomtól távol eső pályára irányította, és 1956 őszén, 32 éves korában, ellenforradalmi banditák gyilkolták meg. S szavaddal élve, a Lóránt György kimeríthetetlen lelkesedésével fűtött munka bizvást nevezhető úttörőnek. A harmadik kiadás előszavában a kortársak által ellenőrizhető hitelességgel mértem fel az első két magyar Majakovszkij-válogatás hatását. „Másfél évvel ezelőtt - írtam 1949 elején - V. V. Majakovszkij költészetét alig néhány versének és poématöredékének fordítása közvetítette magyar nyelven. Egy-két költeménye elég sűrűn hangzott el szavalóemelvényeken, de Majakovszkij költészete elevenen ható, sőt irányító intenzitású élményünké *Válogatott verseinek* megjelenése után erősödött. Felsorolhatatlan azoknak az újságoknak, folyóiratoknak, hetilapoknak, összeállításoknak, műsorfüzeteknek száma, amelyekben Majakovszkij hazánkban ismertté vált, majd magyarul eddig ismeretlen költeményei megjelentek. Hivatásos színművészeink, munkás és diák versmondóink rádióban, kultúresteken, matinékon, párt-, tömeg- és ifjúsági szervezetekben átfűtött lelkesedéssel recitálták verseit. A kultúra meghódításáért rohamozó néptömegek kezében fegyverré vált Majakovszkij költészete, fegyverré, amivé a világ proletariátusa javára ő maga szánta.” Lehet, hogy ez a harminc évnél régebbi és három évtizedre visszamutató idézet csillapult lázú életünk közepette fellengzősen hangzik. De a kép, amelyet felcsillant, olyan kort vetít elénk, amelyben sok minden, amit most természetesnek, megszokottnak, mindennapinak tartunk, csak a felhevült képzelet és az edzett akarát ötvözetével valósulhatott meg. Nem vagyok benne biztos, hogy az ilyesféle példázó emlékezés a felnövekedett nemzedékek számára azóta felesleges lett.

K. L.: - Emlékezésedet a tények is igazolják. Tudniillik másfél év alatt háromszor kellett kiadnotok a Majakovszkij-válogatást. Tehát vették, olvasták - kellett. S nyilván ez a siker bátorított arra, hogy a Parnasszus működési területét kiterjesszed.

B. I.: - Igen, így történt. A buzdító eredmény újabb kísérletekre serkentett. További kiadványokat vettünk tervbe, s még 1947-ben kikerült sajtó alól Somlyó György válogatásában és bevezetésében Aragon verseinek magyar tolmácsolása. Ugyanebben az évben látogatott Magyarországra Aragon és felesége, Elsa Triolet, Majakovszkij nagy szerelmének, Liljának

édestestvére s a költő franciaországi népszerűsítője. Jövetelük hírére egy kis amatőr kiadvány szerkesztéséhez fogtunk, s mire megérkeztek, emlékezetem szerint: 8-10 nap alatt elkészült a műveik töredékeinek magyar változatát tartalmazó finom kis könyvecske. Az első példányt természetesen a költőpárnak ajánlottuk, akik meghatott örömmel fogadták a meglepetést. A könyvecskét napok alatt szétkapkodták, a magamnak megtartott *Aragon-Triolet* című kis könyvet a két költő kedves emléksorai és autogramjai teszik számomra különösen becsessé.

K. L.: - Ahogy könyvtáramat nézegettem, úgy tapasztaltam, hogy a Parnasszus ebben az időben megtáltosodott.

B. I.: - Mindenesetre megjött a bátorságunk. Úgy döntöttünk, hogy könyvsorozatot indítunk, bevallottan a Gömöri Jenő-féle Modern Könyvtár és a Tevan Könyvtár füzetek mintájára. Formában, nagyságban, változatosságban sikerült is a Parnasszus Könyvtárnak a jeles előképekhez közelíteni, de tartamban nem volt elég kifutásunk, és felkészültségünk sem volt elég az egyenletes színvonal kimunkálásához. Bár, ha végigböngészem a szerkesztésemben megjelent 12 füzet címét, azért kiderül, hogy ezek közt volt magyar és külföldi szépirodalom, irodalomtörténet, esszé, dráma, regény, mesejáték, dramaturgia - vagyis összeállításával széles körben vállalt kulturális feladatokat.

K. L.: - Tudnál említeni néhányat ezekből a kötetekből?

B. I.: - Nem néhányat, hanem felsorolom mind a tizenkettőt, megjelenésük sorrendjében. 1947-ben elsőnek Viktor Eftimiu *Szent Nepomuk lovagjai* című elbeszélése jelent meg, Aradi Nóra, ma neves művészettörténész-professzor, akkor kezdő irodalmár fordításában. A második szám Pierre Courtade ismert francia író, antifasiszta ellenálló *Franciák és németek* című novelláskötete volt, ezt Murányi Kovács Endre tolmácsolta. Következett Jack London: *A méhek dala*, fordítója Bartos Zoltán volt, majd Solem Aléchem: *Tóbiás, a tejesember* című könyvének néhány szemelvénye, amit Gergely Viola ültetett át magyarra, s amely műnek zenés változatát, sokkal-sokkal később *Hegedűs a háztetőn* címmel színpadon láthattuk. A folytatás Hegedűs Géza tanulmánya volt: *A polgári irodalom stílusirányai*, s G. B. Shaw az idő tájban nagy sikerrel játszott szatírája: a *Szerelmi házasság*, amelynek magyar fordítását én készítettem. Nem éppen aktuális, de általunk nagyon szeretett művel gazdagodott ezután a Parnasszus Könyvtár: Gáspár Endre pompás magyarításában Edward Mörike: *Mozart prágai utazását* illesztettük a sorozatba.

K. L.: - Minden idők kedvence.

B. I.: - Tekintettel arra, hogy akkoriban sokat foglalkoztam a rádióval, 1948-ban helyet találtunk a Parnasszus Könyvtár füzetek között Cserés Miklós rádióesztétikájának: a *Láthatatlan színháznak*. Majd Juhász Géza verses mesejátékára: az *Égig érő fára* került sor - ezt hajdan Horváth Árpád színházában mutattuk be Debrecenben, onnan ismertem. Egy másik rádiórendező: Körmöczy László színházesztétikai művét a *Bábjátékos kiskátét* a hazánkban akkor felvirágzó bábművészet támogatására jelentettük meg. Ez volt az 1948-as anyag, de a mind szűkebb lehetőségek közé szoruló Parnasszus Kiadó 1949-es dátummal kinyomatta a tizenkettedik füzetet: Majakovszkij: *Mi leszek, ha nagy leszek?* című versének dialogizált változatát, új fordításomban. Piciny kis füzetke volt ez, ám utóélete nem jelentéktelen. Megzenésített formában ezernél többször adták elő gyermekszínpadon. Íme: a tucatnyi Parnasszus Könyvtár, amiből azt hiszem, nehéz volna ma egyet is megszerezni.

K. L.: - Volt nektek még más merész vállalkozások is.

B. I.: - Elsősorban nyilván a Sötér István szerkesztésében és válogatásában 1948-ban napvilágot látott *Négy nemzedék* című antológiára gondolsz. Sötér elemző előtanulmányt írt a kötethez, s a költőket mini-esszéikben mutatta be. A költőcsapat az akkor még együtt élő első

és második Nyugat-nemzedék, az érettebb kortársak és az avantgardisták (akikből már rég aprégard lett) tagjaiból állott. A könyv megjelentetését zavaró mozzanatok előzték meg. Egyes illetékesek vagy magukat kizárólagos illetékességgel felruházott körök az effajta összefoglalást időszerűtlennek tartották, nemhogy pártfogolták volna, visszautasították, gáncsolták, s nagyon ódzkodtak, amikor elhúzódó viták végeztével mégis kihoztuk a sajtó alól. Erről se sokan tudnak, pedig, nagyzolás nélkül mondhatom, a *Négy nemzedék* kortörténeti, irodalomtörténeti becsű munka, Sötér István a nagy társadalmi korszakváltás közepette a változó időben együtt alkotó - vagy együtt hallgató - poétákat nemcsak bemutatta, hanem elemezte is, mérlegelte költészetük súlyát, s ez a maga korában olyan tett volt, aminek a későbbi kutatók számára is lehet értéke és haszna.

K. L.: - Az irodalomtörténészek nagyra értékelik ezt a kötetet. Jómagam is sokat forgattam. Régebben is, ma is, nemegyszer.

B. I.: - Nagyon jólesik, hogy ezt hallom. Ámbár mi létre segítésekor nem kortörténeti, irodalomtörténeti dokumentumnak szántuk. Mi az olvasóközönséggel akartuk megismertetni a kortársi költészetet. Talán más módszerrel, mint elődeink és utódaink, de nem kevesebb nekibuzdulással.

K. L.: - A *Négy nemzedéken* kívül én egy másik kezdeményezésekre is gondoltam. A társadalmi osztályaink képét irodalmunkban felmutató sorozatra...

B. I.: - ...amely elkezdődött, de nem folytatódott és nem fejeződött be. S amelynek kiérlelése valóban a Parnasszus érdeme, de az alapötletet Hegedüs Géza vetette fel előttem, aki a József Attila Népi Kollégium vezető tanára és a Parnasszus egyik „házaszerzője” volt.

K. L.: - Mondanál ennek az újszerű gyűjteménynek keletkezéséről néhány eddig talán ismeretlen részletet?

B. I.: - Azt hiszem, ez is könyvtörténetünk elfeledett fejezetei közé tartozik. Megpróbálom tehát röviden összefoglalni, mit akartunk megvalósítani, és mi történt. Hegedüs Géza, mint imént említettem, valamikor 1947 elején megemlítette, hogy a József Attila Népi Kollégium tanárai és diákjai azon töprengenek, miképpen lehetne a hazai irodalomban jelentkező vagy megbúvó osztályábrázolást áttekinthető képpé sűríteni. Többféle ötlet merült fel, de a kivitel reménytelensége miatt a megbeszélések, viták rendszerint félbemaradtak. Nekem egyszeriben megtetszett a gondolat, s rövid eszmecsere után felajánlottam, hogy a Parnasszus készséggel foglalkozik a témával. Tájékozódni kezdtünk, számos beszélgetést folytattunk írókkal, szociológusokkal, mérlegeltük a kiadás esélyeit, végül megnyertük Keresztury Dezsőt, nyugalmazott kultuszminisztert, az Eötvös-kollégium igazgatóját, hogy hívjon össze egy szűk körű értekezletet, amelyen tervbe foglalnánk a sorozat kivitelezésének útját, megszerveznénk a munkát, és hozzálátnánk a realizáláshoz. Keresztury Dezső vállalta a feladatot, s az egyes kötetek szerkesztésére vállalkozó írók, néhány diákkollégium lelkes tagja, valamint az előzetes tárgyalásokon kialakított beosztást és realizálást képviselő Parnasszus képviselőjében én, mint a sorozat koordinálója, egy estebe nyúló, hosszú délutánon rögzítettük a teendőket. Keresztury Dezsőn kívül Kardos Lászlóra (a világirodalom professzora) és Hegedüs Gézára emlékszem határozottan a jelenlévők közül, a többiek személye elmosódott emlékezetemben. Döntésünk az volt, hogy az antológiasorozat hat kötetből fog állni: *Polgárok útja* (polgárság), *A város peremén* (munkásság), *Ó, szegény parasztnép* (parasztság), *Isten igájában* (papság), *Én magyar nemes vagyok* (nemesség), végül a hatodiknak a magyarság világirodalmi tükrözését ábrázoló: *Hírünk a nagyvilágban*.

K. L.: - Nagy ívű vállalkozás. De ebből csak a *Polgárok útja* valósult meg.

B. I.: - Teljességében valóban csak ez az egyetlen kötet. A *Polgárok útja* 1948 centenáris könyvnapján került az olvasók kezébe. A kötetet másfél évszázad magyar irodalmából a József Attila Népi Kollégium munkaközössége állította össze, a szerkesztő munkát irányító Hegedüs Géza tanulmányterjedelmű előszót írt hozzá. A *Polgárok útja* verses és prózai szemelvényei azt dokumentálták: miképpen látták a magyar írók a magyar polgár alakját azóta, hogy a polgári gazdálkodás a XVIII. század alkonyán kezdett kibontakozni a nemesi-jobbági társadalomban, ezt követték a feudális-kapitalista jótársaság önábrázolásai, majd mikor megérkezett a dolgozók negyedik rendje, a szövegrészletek felmutatták a változó valóság megváltozott tükörcserepeit. Ez idő tájt már előkészületben volt a második, a munkásosztály irodalmi ábrázolását tartalmazó kötet: *A város peremén*, Kardos László tanulmányával, az Eötvös-kollégium munkaközösségének közreműködésével. Az Eötvös-kollégisták kitűnő anyagot gyűjtöttek össze, polgári és szocialista íróktól vegyesen, a szerkesztőnek a bőség zűrzavarával kellett volna megküzdnie.

K. L.: - És ez az értékes válogatás megsemmisült?

B. I.: - Szerencsére nem. Mikor már világossá lett, hogy a kötet megjelenésére semmi esély nincsen, az Eötvös-kollégium gyűjtőcsapatának vezetője, Pándi Pál, a *Valóság* egy későbbi számában *Munkásosztály és magyar irodalom* címen írt az elvetélt könyv nyersanyagának felhasználásával értékes tanulmányt. A további kötetek diákgyűjtőinek kollektívájára már nem emlékszem, de abból a tényből, hogy a polgárábrázolás felkutatását a szocialista-kommunista baloldalt képviselő NÉKOSZ-fiatalok, a munkásságot bemutató gyűjtést a humán-értelmiségi Eötvös-kollégisták végezték, több mint három évtizedre visszapillantva, mintha valamiféle népfrontos ihlet mozdult volna bennünk. Valami össznépi munkamegosztás csírája bomlott, de biztosan öntudatlanul, ámbár nem lehetetlen, hogy általunk nem észlelt sugallat hatására. Ezzel nagy jövőjű sorozatunk utóélete véget is ért, hacsak meg nem említem némi kérdéssel, hogy Keresztury Dezső egy jóval később megjelent esszégyűjteményének címében antológiasorunk zárókötetét - *Hírünk a nagyvilágban* - idézte.

K. L.: - Az öt további kötet tehát már nem jelent meg. Nem mondtad meg pontosan, hogy miért. Mi lett a sorsa a Parnasszus Kiadónak?

B. I.: - Ugyanaz, ami a többi nagy és kis kiadvállalatnak. Államosították. Mi ezt természetesnek tartottuk, legalábbis én a fejlődés természetes következményének. Számomra a Parnasszus nem volt hasznos hajtó vállalkozás, inkább olyan „csak azért is” csatározás. Majd megmutatjuk mi, hogy megjelentetjük Majakovszkijt. És aztán ebből a nekiveselkedésből következett a többi. A baj inkább az volt, hogy a Parnasszus állományára senki sem figyelt oda, bekerült az összehalmozott, összetornyozott könyvek garmadájaiba. Ki tudja, mi lett belőle. Jó esetben ismét nyomtató papír. Ezzel a folyamattal én már nem foglalkoztam. Cigarettaárca-örökségem, némi készpénzem, minden honoráriumom, rengeteg munkám odaveszett. Tulajdonképpen nem is veszett oda, ez helytelen fogalmazás, hiszen úgy éreztem, jó munkát végeztünk, és máig is érzem a belső elégtételt, hogy a beszélgetésünkben említett könyvek világra jövetelét elősegítettem.

K. L.: - Azt mondtad korábban, hogy a Parnasszus-könyveket az olvasóknak készítettétek. Hadd tegyem hozzá, hogy az irodalomtörténet is becsüli és fontosnak tartja ezeket a köteteket, ezt a vállalkozást. És még annyit: a Parnasszus köteteihez én egyetemi hallgató koromban hozzájuttam, és akkor szerettem meg.

B. I.: - Erre nagyon büszke vagyok. És őszintén szeretlek, hogy könyveinket már akkor megszeretted.

BARABÁS TIBOR

K. L.: - A háború utolsó évében Barabás Tibor sokat utazott. Bár ezek az „utazások” eltértek attól, amit ezzel a szóval társítunk. Kegyetlen útra vitték. Ezen az útján egy levelezőlapot dobott ki a lezárt vagon rácsai mögül. Mi lett a sorsa ennek a lapnak? Hogyan jellemzi a háború utolsó idejét ez a történet?

B. T.: - Mielőtt erre a kérdésre válaszolnék, el kell mondanom, hogy tizenhat éves koromban első írói próbálkozásaimmal egyidejűleg, tudatos vezetője lettem fiatal szocialisták harcainak, tüntetéseinek. Korán meggyökeresedett bennem az a meggyőződés, hogy Magyarország sorsa, jövője az elnyomás, az ellenforradalom, a fasiszmus elleni harcunk sikerétől függ. Első írói munkáim is ezt a célt szolgálták. A *Máglyák Firenzében* című regényem a fanatizmus bukásának allegorikus példázata volt. *József Attila, a szegénység költője* című tanulmányomat a nagy költő budapesti temetésére, az illegális párt felszólítására írtam. *Az európai szellem magyar úttörői* című tanulmánykötetem azokról szólt, azokat idézte, akik a nemzet függetlenségéért, haladásáért síkraszálltak. Így rajzoltam meg Apáczai Csere János, Misztótfalusi Kis Miklós, Wesselényi Miklós, Táncsics, Széchenyi István és Kossuth Lajos, a legnagyobbak arcképeit, József Attiláig. A tanulmányok végére illesztettem hőseim németellenes kiáltványait, leveleit, verseit. Ezt a munkámat a mátyásföldi repülőtér építő századában is folytattam éjszakánként egy kántor lakásán. Megboldogult feleségem csempészte ki hozzám a forrásmunkákat a cinkotai HÉV megállóhelyére. De ez még az elején volt. Később büntetőszázadba kerültem, négy évig dolgoztam repülőtereken, az ukrainai lövészárkokon, az Árpád-vonalban. A 109/33-as században gyötörtek minket, megjártuk a visszavonulás poklát, a Légió-hágót, Királymezőt, Oroszmokrá, Németmokrá, egész Bánrévéig. Itt átadtak bennünket a németeknek. 92-94 embert zsúfoltak egy vagonba, és Auschwitz felé vitték a századot. Oda már nem jutottunk el, a cseh-lengyel határon sokáig álltak a lezárt vagonok, nem tudhattuk, hogy a szovjet légierő bombái felszakították az odavezető vasútvonalat. A vonat állt. Ceruzavéggel egy eldugott levelezőlapot írtam teherben hagyott feleségemnek, és kidobtam a rampára, amelyen két erdész és egy német katona állt. A levelezőlapra csak ennyit írtam: „Drága Bözsikém, ez az első ígéret, amelyet nem tarthatok meg. Mi nem láthatjuk többé egymást. Ha fiam születne, nevezd el őt az első szovjet katonáról.” Hogy hogyan, miként került ez a határállomás rampájára kidobott levelezőlap az Akácfa utcai nyomorúságos gettóházba, nem tudom. Külön regény lenne, ha valaki nyomon követhetné ennek az üzenetnek az útját. Hogyan adhatta ezt az emberiség kézzől kézre, s hogyan jutott el szegény feleségem kezéhez, néhány nappal nehéz szülése előtt? Mert a Wesselényi és Kertész utca sarkán lévő gettóbeli szükségkórházban fiút szült a feleségem, az egykori iskola volt könyvtártermében. Ablakai nem voltak... Az első szovjet katonát Ivánnak hívták, róla nevezte el feleségem a kisfiút. Tél volt, harmadnapra a csecsemő megfagyott. Kidobták őt az udvaron púposodó hullahegyre. *Iván* című novellám idézi emlékét, s az áldozatoknak szentelt emléktábla az iskola falán. 1955-ben én verekedtem azt ki a Hazafias Népfronttól, én írtam a szövegét is.

K. L.: - Íróbarátod volt - úgy tudom -, aki azután segített feleségeden.

B. T.: - A legjobb és a legközvetlenebb barátom Nagy Lajos volt. Több mint huszonöt éven át, nap mint nap együtt voltunk, együtt vitattuk meg a világ helyzetét, együtt gondolkoztunk, együtt szenvedtünk, együtt éreztünk és együtt reménykedtünk. Nagy Lajos, feleségével, Borissal a felszabadulást követő napon betért az Akácfa utca 27. számú ház hullákkal teli udvarába, és ebben a pokolban kereste szegény Bözsikémet. Nem akarták elhinni, hogy itt ember élhet. Végül is Szegedi Boris betörte az ajtót, benyitott, és három hulla között ott találta

félholtan Bözsikémet, aki már két nap óta nem evett. Ott feküdt üres pólyával a kezében. Enni-innivalót hoztak neki, a hullákat Nagy Lajos Ödönnel, a vicével kivitette. Megmentették. Nagy Lajos iránti baráti szeretetemet még csak hevíti, még csak növeli ez az emlék. Még drágábbá teszi számomra Nagy Lajos nevét.

K. L.: - Ezalatt neked újabb poklokat kellett átélned.

B. T.: - A lengyel határról átvittek bennünket Szlovákián. Végül is kivagoníroztak bennünket Zürndorf rampáján, ahol ennek a kálváriának új állomása kezdődött. Harka, Balf egymás mellett van, Balf környékén halt meg Szerb Antal, Halász Gábor, ott Harkán, mellettünk halt meg Nagy György, a Belvárosi Színház színésze, Vető Miklós, a Népszava költője és még sok százan, névtelenül. Ott már nem volt neve senkinek. 1945. április 1-én parancsot kaptunk a továbbvonulásra. Akik továbbmentek, azokat a németek Lorettánál agyonlőtték, mintegy 250 emberünket. Én egy rot-weiss-rot röpcédulát szedtem le egy parasztház tetejéről. Az osztrákok dobták le ezeket amerikai gépről. Az állt benne, hogy a szovjet hadsereg Veszprém és Székesfehérvár közt áttörte a német arcvonalat, és a magyar határ felé zúdul; „Magyarok, katonák, munkaszolgálatosok! Ne hagyjátok el hazátok határát, itt az élet vár rátok, ott a halál!” A tetőről leszedett röpcédulát a mellembe rejtettem. Egy werwolfista észrevette mászkálásomat, agyba-főbe vert, de azt nem látta, hogy röpcédula van a rongyaim, a tetveim között. Bajtársaim a flekktifusszal védtek, s végül a werwolfista megkegyelmezett, én pedig barakkról barakkra kúszva felolvastam társaimnak a röpcédulát. Így mintegy hétszázan az ottmaradást választották, nem mentek ki az Appelplatzra. Délután három órakor akart kivégeztetni bennünket a német parancsnokság. De délután három óra előtt hatalmas hurrázás rázta meg Harka dombjait, és a szovjet századok egész mellel, nyíltan rohamozva támadták meg a Wienerneustadt szögletét védő német erőket. Hat óra volt, amikor felszabadultunk. Harka égett. Égett a malom, a templom, égett a fél falu, de mi szabadok voltunk. ...És akkor másodmagammal útnak indultam egy csatatéren talált kis gyerekkocsiba téve hátizsákunkat, Kőszeg felé. Át kellett vágnunk Burgenlandon, hogy Csornára érjünk. Egy fiatal szovjet katona felvett bennünket a teherautójára, és elvitt bennünket Veszprémig. Hosszú volna elmondani most, hogy mi mindenben mentünk át, amíg Budapestre érkeztünk. Végül is viszontláttam drága feleségemet, súlyos betegségben szenvedő anyámat. Testvéreim közül ketten meghaltak, és nem találtam annyira várt gyermekemet sem. A feleségem élt, Petike, a nagyobbik fiam élt, anyám élt, két húgom élt, akkor a többiekről még nem tudtam semmit. És elkezdődött a felszabadulás utáni élet, egy új korszak, amelynek története e beszélgetésünk igazi tárgya.

K. L.: - A felszabadulás utáni irodalmi életbe hamar bekapcsolódtál, sőt hosszú időn keresztül egyik vezető funkcióját töltötted be. Az Írószövetség főtitkára lettél. Hogyan jött létre ez az Írószövetség, hol székelt, kik voltak az első tagjai?

B. T.: - Erről az első korszakról, a kezdet kezdetéről nem sokat tudok, mert én csak 1945. április 4-én érkeztem Budapestre. Ekkor már a Kertész utca és Akácfa utca sarkán a Színpadi Szerzők Egyesületének volt egy kis helyisége. E szervezetnek Boross Elemér volt a főtitkára, Bálint Lajos a titkára, és ugyanott működött, ugyancsak az ő irányításukkal az írók szövetsége is. Az Írószövetség, debreceni próbálkozásai után, megérkezésem előtt már valamilyen formában megalakult. 1946 második felében az Írószövetség főtitkára lettem, 1947-ben az Írószövetség közgyűlése egyhangúlag főtitkárrá választott. Súlyos gondok nyomasztották akkor az írók életét. Nem volt se papírunk, se írógépünk, de nem volt ennivalónk sem, és állami támogatásra sem számíthattunk. Alkalmas helyiségről nem is szólva. Ezért fordultunk Zamerceev tábornokhoz, Budapest első szovjet katonai parancsnokához, és az ő segítségét kértük. Zamerceev tábornok a Vilma királynő út 4. szám alatt lévő parancsnokságon fogadott bennünket. Jól emlékszem erre a napra és Zamerceev tábornokra is. Fiatal volt még, erőteljes,

határozott és igen kedves. Zavaromban a Vilma királynő úti gesztenyefákat néztem. Megkérdezte, mi a kívánságunk? Elmondtam neki, hogy az íróknak nincs otthonuk. Zamercev tábornok azonnal parancsot adott, hogy a Vilma királynő út 10. szám alatt lévő házat ürítsék ki a katonák.

K. L.: - Ez a mostani Gorkij fasor.

B. T.: - Ez a mostani Gorkij fasor, de akkor még nem volt átkeresztelve, és ezért nevezem Vilma királynő útnak. A Gorkij fasor 10. számú házat kaptuk meg, amely valóban az írók otthonává vált, szociális munkánk kezdetévé. Innen próbáltuk megadni mindazt az íróknak, amit tudtunk, ami erőnkől tellett. Anyagi és szellemi támogatásra törekedtünk. Ha most felidézem azt, amit akkor az Írószövetség munkájáról mondtam, egyben felidézem annak a kornak szükségleteit, kívánságait s egyben az írók akkori társadalmi, emberi állapotát is. 1947. október 1-én a Szabad Népben nyilatkoztam az írók helyzetéről, a Magyar Írók Szövetségének munkájáról, szociális tevékenységéről. Elmondtam, hogy mintegy ötszáz író egyesít a szövetség, két és fél év óta szakadatlan küzdelmet folytatunk az írók megsegítéséért. Szociális munkánk során körülbelül ötszáz öltönyt, női ruhát és cipőt, több mint száz csomagot osztottunk ki, negyven író teljesen felöltöztettünk, sőt az írók gyermekeit is. Mintegy havi 12 000 forint támogatást osztottunk szét, melyet nagyrészt társadalmi úton kapargattunk össze. Megteremtettük az írók adóközösségét, és a megvalósulás útjára került az írók betegségi és öregségi biztosításának régen vajúdó ügye. Ezt Molnár Erik népjóléti miniszter hozza tető alá. Aláírtuk az írók kollektív szerződését, a Rádióval olyan kollektív szerződést kötöttünk, amely a honoráriumokat az addigiaknál 200%-kal felemelte. De szellemi téren is említésre méltó munkát végeztünk. Megszerveztük az irodalmi akadémiát. Hetenként egyszer itt a legjobb magyar írók vetették fel a világirodalom legfőbb szellemi és formai problémáit, utána pedig megvitatták a kérdéseket. Az irodalmi fórum titkárai: József Jolán és Szántó Judit. Nem maradtunk el az irodalom nemzetközi kapcsolatainak ápolásában sem. A legkiválóbb szovjet, francia, jugoszláv, román, bolgár, angol írók jártak itt nálunk vendégségben. A Szovjetunióban magyar antológia jelent meg, antológiák fognak megjelenni Romániában, Jugoszláviában és Bulgáriában is. Ha most visszagondolok azokra a vendégeinkre, akik itt voltak, nem győzöm felsorolni a nevüket, mert Tristan Tzara, Paul Éluard, Louis Aragon, Elsa Triolet, Martin Andersen Nexø épúgy meglátogatott bennünket, mint Zaharia Stancu, Scsipacsov, Michail Beniuc, Broniewski, Putrament, Pablo Neruda, Erskine Caldwell, Leonov és Nazim Hikmet.

K. L.: - Ahogy most itt lapozol a könyvben, hadd áruljuk el, hogy ez tulajdonképpen egy emlékkönyv, amelybe fiad számára gyűjtöttél akkoriban írói aláírásokat, emléksorokat.

B. T.: - Igen, ez valóban emlékkönyv, amely megőrizte a látogatók hosszú sorát, Amado, Martinov, Leonidze, Krleža is itt járt nálunk. Nem győzöm felsorolni őket. S ki mindenki próbálta leróni háláját, kegyeletét a nagy évfordulón, Petőfi Sándor emléke előtt!

K. L.: - De ti is jártatok külföldön, igyekeztetek barátokat szerezni a magyar irodalomnak, emlékezetes például bulgáriai utazásokat.

B. T.: - Igen, 1947-ben Illyés Gyulával és Fodor Józseffel Bulgáriába mentem. Az volt a feladatunk, hogy bemutassuk a magyar irodalmat, és még fontosabb, hogy a magyar-bolgár kulturális kapcsolatok megvalósulásáért dolgozzunk. Kedvező feltételek közt kezdtük el a munkát. 1933 végén én a zürichi Dimitrov-bizottság vezetője voltam, és Bulgáriában még emlékeztek erre. Dimitrov a vrányai kis nyári lakban apai szeretettel fogadott bennünket; hosszan, egy fél délután beszélgettünk vele; Lipcséről, Göringről, a lipcsei pör lefolyásáról; bevallom, nagyon elfogódottan néztem Dimitrovra. Hogy hihettem volna, hogy az a fiatal

diák, aki Zürichben Dimitrov mellett tüntetett, még találkozhat valaha vele, aki Hitler és Göring börtönében szenvedett. Mindkettőnkét ugyanaz az erő szabadított ki a fasiszmus karjaiból. Dimitrov nagy kérdésekre válaszolt nekünk. A nemzetközi helyzetet elemezte, különös érdeklődéssel fordult a magyarság múltja és jelene és a párt helyzete felé. Illyés megindultan beszélt az első bolgár szövetkezetekről, különösen Rözsevo Konárét dicsérte, amely még a cárizmus alatt egyesítette a paraszti erőt ezeken a szalagnyi földeken.

K. L.: - Illyés Gyula versciklusban számolt be útjáról, te hazatérve könyvet írtál. De kettőtök kapcsolata egy másik üggyel is összefonódott. Közéleti elfoglaltsága mellett Barabás Tibor, az író is igyekezett új, korszerű témákat keresni. Szociográfiai ihletésű irodalmunk egyik jelentős állomása volt az *Egy bányász élete* című könyved, amelyről a Válaszban éppen Illyés Gyula írt, méltatólag.

B. T.: - Illyés elismerése nagyon megörvendeztetett, de azt hiszem, hogy némileg túlzott. Illyés Gyula azt írta, hogy ez a könyvem szocialista vállalkozású, őszinte ábrázolása a munkáséletnek. Hogyha szélesebbre tártam volna a kaput, akkor akár egy szocialista *Boldog ember* is születhetett volna belőle. Azt hiszem, ebben Illyés szeretetből túlzott, mert a portré sohasem nyújthat olyan széles ábrázolást, mint a regény, és elég bajunk lett később a portretikus ábrázolás zuhataga. Talán azért is nélkülözzük a plasztikus munkáshősöknek azt a sorát, amelyet ez az osztály valóban megérdemelt volna. Bennem az a vágy élt, hogy valamit elindítsak, nem kívántam betetőzni azt, amit elkezdtem. Ezért hát novellákban és könyveimben más utakra tértem. Írásaimnak egy része valóban a mával foglalkozott, de túlnyomórészt a múlthoz, a hagyományokhoz fordultam. Ezek a munkáim is - mint a Horthy-korban írottak - allegorikusak, mindegyik valamiféle mélyebb értelmet hordoz. Nem egyszerű korrajzok ezek, és nemcsak nevelésre vagy szórakoztatásra szánt írások. Mélyükön egy nagy lelki gond jut kifejezésre: a gondolat, az alkotás szabadságának szeretete. A nép felemelkedése iránti vágyam, és az a soha meg nem fakuló érzésem, amelyet minden elnyomott, üldözött iránt mindig is éreztem.

K. L.: - Ezeknek a tanulmányaidnak jó részét most újra kézbe veheti az olvasó a *Magyar Csillagok* című gyűjteményedben.

B. T.: - Igen, a *Magyar Csillagok*ban tulajdonképpen két kötet portréi fonódnak egybe, mind a kettőt a fasiszmus alatt írtam. Az egyiket - mint már mondtam - a mátyásföldi munkásszázadban. Ez a könyvem 1942-ben megjelent az *Európai szellem magyar úttörői* címmel, a függetlenségi harcra szólító dokumentumokkal. Benne volt Kossuth fegyveres felkelésre szóló felhívása is. A kötet felét cenzúrázták, a másik fele azonban napvilágot látott. 1942. április 12-én Parragi György a Magyar Nemzetben ezt az írásomat a magyar függetlenségi harc dokumentumának nevezte. Cikkében leszögezte, hogy ha a magyar munkásosztály így ismeri és szereti a hagyományokat, akkor a munkásságot senki sem zárhatja ki a függetlenségért és szabadságért folyó harc első sorából. A munkásság, de az értelmiség is megértette akkor, hogy milyen szándékból születtek írásaim, s hogy rejtettem el az idézetek mögé. Az átkozott, az ezópusi beszéd ideje volt ez, de jobban hallgattak akkor az ember elrejtett szavára. Politikai célját ez a könyv tehát mégiscsak elérte. Aztán egy második, hasonló tárgyú könyvbe fogtam, *Egy nép nevelői* című tanulmánykötetembe, de ezt a cenzúra már nem engedélyezte. Azt hittem, hogy ebben is elrejthetem gondolataimat, de felfedezték őket. A szenvedések miatt nyíltan felszínre tört a függetlenség iránti forró vágyam. Arany Jánostól, a *Buda halálából* vett idézet sem segített előszavamon...

K. L.: - Visszatérve az Írószövetségre, említetted, hogy volt egy közgyűlés, amelyen vezetőséget választottak. Hol volt ez?

B. T.: - Ez a közgyűlés a Fórum Klubban zajlott le.

K. L.: - Mi volt ez a Fórum Klub?

B. T.: - Most a Belügyminisztérium klubhelyisége, a Zrínyi utca és Münnich Ferenc utca sarkán.

K. L.: - Ez a Fórum című folyóirat klubja volt?

B. T.: - Nemcsak a Fórum folyóiraté. Itt hallgattuk Ascher Oszkár szavalóestjeit. Ez a klub irodalmi, társadalmi és politikai fórum lett, amely rendelkezésére állt az egész megújuló szellemi életnek. Így kaptuk meg mi is ezt a helyiséget.

K. L.: - Kik voltak akkor már tagjai az Írószövetségnek?

B. T.: - Az Írószövetségnek ekkor már oly sok tagja volt, hogy fel nem sorolhatom, de emlékezetes számomra az a harc, amely Szabó Lőrinc és Németh László felvétele körül folyt. Támogattam Illyés Gyula felvételi javaslatát, s erről Szabó Lőrincet és Németh Lászlót értesítettem. Súlyos támadások követték ezt, a Szociáldemokrata Párt akkori irodalmi vezetői kiléptek az Írószövetség elnökségéből, és engem mint vétkesek támogatóját megbélyegeztek. Az volt a meggyőződésem, hogy ilyen szörnyű és szomorú korszak után, amelyet átéltünk, vigyáznunk kell mindazokra, akik a nemzet értékei, akiktől hazánk még sokat várhat...

K. L.: - És akik alá is írták ennek az Írószövetségnek a programját.

B. T.: - Akik aláírták az Írószövetségnek azt a programpontját, hogy a népi demokrácia alaptörvényeihez hívek maradnak. A sajtótámadások sem vették el a kedvemet. Meggyőződésem volt akkor is, ma is, hogy amit tettünk, helyes volt. S ezt nem egyedül személyes meggyőződésből tettem - bár abból fakadt -, hanem Révai József hozzájárulásával. Ma is őrzöm Szabó Lőrincnek egy levelét, amelyben a mellé való kiállításomért őszinte köszönetet mond, és jelképként dedikálva elküldi nekem *Örök barátaink* című fordításgyűjteményének második kötetét. Azzal a reménnyel teszi ezt - írta -, hogy egy békésebb időben kitaruló barátsággal fogunk majd találkozni.

K. L.: - Visszatérve az első írókongresszusra, hogy zajlott le, mi volt a programja?

B. T.: - Az első írókongresszus lényegében az Írószövetség szociális, társadalmi helyzetéről adott képet, s a feladatait próbálta felvázolni. A vita teljesen szabad volt, minden művészi irányzat szót kaphatott, mint ahogy egyetlen művészi irányzat sem maradt ki az Írószövetség munkájából. 1947-ben már egy éve működött a Petőfi-kollégium, amelyet azért hoztam létre, hogy a fiatal írók kiváló alkotók tanításaiban részesüljenek. Itt egyformán tanított Füst Milán Csehovról, Tolsztojról, Lukács György Goethéről és Balzacról, Illyés Gyula a népi irodalom kialakulásáról, törekvéseiről. Itt mindenki egyformán érvényesíthette nézeteit, és szabad vitában bontakoztak ki az eredmények. Az Írószövetségnek ez a közgyűlése üzenettel fordult a szovjet írókhoz, amelyben a magyar irodalom nagyságának tudatában, önérzetes, nyugodt és baráti hangon mondott köszönetet a felszabadításért. Egy másik határozat - ezt is egyhangúlag fogadta el a taggyűlés - a Franco-fasizmus brutalitása ellen tiltakozott, és szabadságot követelt Cervantes népének.

K. L.: - Az előbb említette a fiatal írókat; új nemzedékek - többes számot is használhatunk nyugodtan - indultak a 45 utáni években. Tudnál említeni néhány író, akivel már pályakezdesed idején közeli kapcsolatba kerültél?

B. T.: - Hosszú lenne ez a névsor, mert nemcsak mint az Írószövetség főtítkára támogattam a fiatal írókat, hanem később is, mint a Révai, majd a Szépirodalmi Könyvkiadók vezérigazgatója. Így próbáltam segíteni az akkor megnyilatkozó két legtehetségesebb fiatalunknak,

Nagy Lászlónak és Juhász Ferencnek is. Első könyveik kiadásánál bábáskodtam. Juhász Ferenc odakerült hozzánk a Szépirodalmi Könyvkiadó lektoraként, és mondhatom, hogy nemcsak költői képessége bizonyult időtállóan, racionális, okos ítélet jellemezte lektori jelenségeit is. Nem felejttem el pl. azt, amit Veres Péter *Ukrajna földjén* című könyvéről írt. Nagy Lászlóhoz különösen meleg barátság kapcsolódott. Nagyon szerettem őt. De a Szépirodalmi Könyvkiadóban több mindenki ott volt, aki mai irodalmi életünk formálásában részt vesz. Illés Endre volt a kiadó irodalmi vezetője, majd amikor nagy nyomás nehezedett a kiadóra, műszaki igazgatóként is döntő szava maradt irodalmi ítéletének. Ott dolgozott akkor Vas István, Kolozsvári Grandpierre Emil, Réz Pál, Réz Ádám, s fiatalokat is kerestem. Támogattam azokat, akik valamilyen előítélet következtében nehezebben juthattak szóhoz. Így kiálltam - milyen furcsán hangzik ez most - Heltai Jenő könyveinek megjelentetéséért, Tamási Áronért, Szép Ernőért, akinek levelét ma is őrzöm. Tettem ezt azzal a meggyőződéssel, hogy az irodalom nem fejlődhet a nehézipar gyorsaságával, írói értékek nehezen születnek, és egy egész nemzet felelőssége terhel bennünket, amikor valakinek az útjába állunk, vagy amikor méltatlanokat előbbre engedünk a méltóknál. Úgy érzem, hogy erre a magatartásomra az írók még emlékeznek. Fodor József önéletrajzában megemlíti, hogy védtem meg őt Révai József kemény és túlzó kritikájával szemben, Jékely Zoltán, hogy miként vettem fel őt az Írószövetségbe nehéz időkben. 1949 nyarán lemondtam az Írószövetség főtitkárságáról. Horváth Márton *Lobogónk: Petőfi* című előadása után kétszáz író kizáratására került volna sor. Ezt nem vállaltam.

K. L.: - A közéleti ember és az író mellett ebben az időben született meg a filmíró.

B. T.: - A filmet nagy hatású és korszerű művészetnek tartottam mindig, különösen számunkra. Abban az időben - amikor a tematikus filmek sora született - írtam meg Gádor Bélával az *Állami Áruház* című színdarabomat, amelyből később Gádorral és Darvas Szilárddal filmet írtunk. Ez után írtam meg a *Rákóczi hadnagyát*, a *Császár parancsára* című filmemet és a *Rab Ráby*t. Mindhárom egy történelmi sorozat része akart lenni, amelyben a hagyományok felélesztésére, a nemzeti öntudat ébresztésére törekedtem. Televízióba is írtam néhány játékot, az *Aranyfácánt*, a *Máglyák Firenzében* című munkámat, a *Török darálót*. Több mint negyven könyvet írtam, ezeknek egy része életrajz, portré, korrajz, történelmi munka. Vannak írók, akik mindig gyorsan tudnak reagálni a társadalmi, történelmi eseményekre. Én sohasem tartoztam ezek közé. Számomra akkor vált igazán ösztönzővé valami, amikor már emlékké nemesült. Az emlékeknek ebben a különös vonzásában éltem és élek ma is, mert ezek a munkáim ma sem csak történelmi jellegűek, hanem allegóriák, jelképek, a szó írói értelmében. Nem a közönség népszerűségének elnyerése vezetett e műfajokhoz, hanem ugyanazok az elvek, amelyek fiatalságomtól a jobbra ösztönöztek. Utolsó könyvem, az *Uriel* is a szabad gondolat tragikus küzdelmét idézi.

DOBOZY IMRE

K. L.: - Munkásságodban az utóbbi években, évtizedekben a háború témája áll a középpontban. Mai témákra, mai kérdésekre, mai problémákra keresel választ, de témáidat ebből a közelmúltból hozod. Milyen személyes forrásanyag az, ami ezeket a témákat szolgáltatta, azaz hogyan élted át a háborút, a háború utáni éveket, mennyire volt meghatározó életedre, művészetedre?

D. I.: - Hogy az első kérdésre megfeleljek, egy kicsit vissza kell kanyarodnom oda, hogy a háborút követő évtizedben magáról a háborúról egy szót se írtam le. Itt sokféle indoklás lehetséges, pl. a történeti távlat és így tovább, de én azt hiszem, nem ilyen távlattevé volt az oka annak, hogy csak később kerítettem sort a háborúra, hanem inkább az, hogy részvételünk tisztázatlansága, vagy sommás összegzése, vagy a magyar katonák elfogult és egyoldalú számbavétele, szóval ilyen kérdések éltek bennem. S tartottam tőle, hogy ez a sommásítás a későbbiekben kibontakozó társadalmi-történeti folyamatok minősítését oly mértékben leegyszerűsíti, hogy nehéz lesz az utána következő fejlődés differenciáltságát érzékelni, tudomásul venni, a fonalakat ott elkötni, ahol el kell kötni, és ott továbbgombolyítani, ahol tovább kell. Az alapképlet az nagyon egyszerű volt; utolsó csatlós, fasiszta hadsereg stb. stb. és a másik véglet a sajnos szűk bázisú magyar ellenállás. Azt hiszem, hogy ennek az alapképletnek a sommásága ösztökélt, hogy mondjam el azt, amit magam is végigcsináltam, láttam, tapasztaltam, emberek, akiket megismertem, azokról lehetőleg elfogultság nélkül, tárgyilagosan szóljak, vagyis olyannak mutassam meg őket, amilyenek voltak a háborús cselekvés idején. Természetesen nem egyedül vagyok, aki a magyar irodalomban ezzel foglalkozik. Hiszen ott van, hogy csak egy példát mondjak, Cseres Tibornak a *Hideg napokja*, ő is jóval a háború után fogott hozzá ezt megírni, még tovább tartott nála, míg - a történelmi kép teljességére törekedve - eljutott kitűnő regényéig, a *Parázna szobrokig*. Más neveket is mondhatnék bőven, mert a magyar irodalom az utóbbi tíz évben kezdte igazán megírni a háborút, drámában, filmben, prózában, bizonyos fókig még lírában is. Azt hiszem, az mindenképpen fontos, hogy milyen személyi élményvilág kíséri az embert ilyen vállalkozás közben. Nem azért, mintha én kizárólag csak a megfogható valóságban hinnék, az átköltött valóságban éppúgy hiszek, ha meg tud győzni. E kérdésben azonban, mint a háborús magatartás-vizsgálat emberi, egyéni, társadalmi, nemzeti szinten, mégis jobb olyan fogódzókba kapaszkodni, amelyek realitások, tények és a kitalálás helyett a megtalálás eszközével ábrázolják a kort.

K. L.: - Te magad idézed új regényed, a *Hatalom nélkül* fűlszövegében Babitsot, hogy az irodalom szerelmes az életbe.

D. I.: - Igen, manapság egy kicsit sokan visszalépnének Babits elé, megkérdőjelezve, hogy a politika is lehet-e igazán élmény, nemcsak ügy, ahogy Babits mondta, és hogy a realitás iránti érzék megalázkodás az élet előtt. Nem hiszem. Én mindig az egész magyar irodalomban szeretem látni a mi irodalmunkat, elismerve a legkülönbözőbb törekvéseknek nemcsak jelenlétét, hanem jogosultságát, az irodalomban mindig minden egyidejűleg lehetséges, tehát az avantgardot éppúgy nem lehet kizárni, mint a rigorózus realizmust, és köztük rengeteg árnyalatot.

K. L.: - Ez az élet, ez a valóság, hogyan jelentkezett a te életedben? Hogyan élted át a háborút, hogyan menekültél meg, és hogyan kezdted el az új életet? Kérdezhetném azt is, hogy Czobor Lukács, a *Hatalom nélkül* című regény főszereplője, hogyan viszonylik Dobozy Imréhez?

D. I.: - Hát, hogy a végén ragadjam meg a kérdéssort, nem egy az egyben hasonlítottunk. Ugyanúgy ugyanazt, gondolom, a legtöbb író nem írja meg, hanem emberi szintézist teremt. Ámbár kétségkívül vannak bizonyos hasonlóságok, főleg a háború alatti magatartást illetően. Én ti. nem készültem a háborúra, ha szabad ezt a kifejezést használnom, a háború készülődött rám, akkor még ezt nem tudtam, én költőnek indultam, 18 éves se voltam, mikor már az ország akkor egyik legkitűnőbb folyóirata, a Válasz közölt tőlem verseket, Sárközi György jóvoltából, aztán sok helyen jelentek meg verseim, írásaim, és bár a 30-as évek vége felé, 37-38-39-ben egyre borúsabb lett Európa égboltja, valami makacs hittel mindig azt gondoltam, hogy bármi lehet, de az nem. Kiderült, hogy semmi más nem lehet, csak az lehet. Sokféle okból, amelynek az elemzésébe, azt hiszem, nem érdemes belemenni, mindenki sokat hallott már erről. Elég az hozzá, hogy annak rendje-módja szerint behívtak katonának, a fehérvári 3. gyalogezredben szolgáltam, aztán egy szerencsém akadt a sok baj között: a keleti frontra nem vezényeltek ki. 44 tavaszától 44 októberéig hadiüzemben, lényegében civilként mozogtam. Októberben persze jött a behívó, és akkor Érden, az ott állomásozó karhatalmi zászlóalj parancsnoka, Szilágyi Lajos, magához vett parancsnokhelyettesnek. Ennek a zászlóaljnak a története két szempontból érdekes. Egyik az, hogy számos baloldali üldözött személyt hívtunk be, akiket az illetékes katonai hatóságok, az elhárítás, a polgári irányítás részéről elhangzott figyelmeztetések és utasítások ellenére sem szereltünk le. Meg is maradtak. A másik - és kissé mulatságosan hangzó - motívum az volt ebben a zászlóaljban, hogy azt hiszem, Magyarország egyetlen zászlóalja voltunk, ahol a zászlóaljorvos nőgyógyász volt, egy kétszeresen is üldözött orvos. Nos, ebben a zászlóaljban húztuk meg magunkat egészen 44 november közepéig. Kitűnő parancsnokom volt Szilágyi főhadnagy, aki végigcsinálta a háborút, rendkívül ember-séges, szükséghelyzetekben nagyon határozott, könnyen szót tudtunk érteni vele, és amikor november közepén felkeresett bennünket a magasabb egység parancsnokságának két tisztje, hogy 24 óra múlva le kell tenni Szálasira az esküt, ezt megtagadtuk. Hogy a személyi állományt fedezzük, a zászlóaljparancsnok napiparancsban feloszlatta a zászlóaljat. Ezután ki-kimenthette a maga bőrét, amennyire tudta, nekünk meg az a lehetőségünk maradt, hogy megkeressük a kapcsolatot a szovjet hadsereggel. Nem volt könnyű dolog, fronton kellett átmenni a visszaözoñlő magyar-német alakulatok között, ahol mi harcfelderítő járőrként vonultunk előbbre és előbbre. Végül sikerült. „Odaát” persze el kellett mondanunk részletesen mindent. Négy napba telt, mire odaértek a volt zászlóalj elhelyezési körletébe, a katonák közül jó néhányat kikérdeztek, és azt mondták, hogy minden rendben. Ezzel én csakugyan azt hittem, hogy minden rendben van. Miután azonban zászlóalj-parancsnokom, aki eredetileg pedagógus volt, kérte, hogy elindíthassa, megszervezhesse a környékbeli iskolák működését, az iskolák felügyelőjévé nevezték ki, következésképpen mint parancsnokhelyettes maradtam én, akit azzal bíztak meg, hogy szervezzek egy karhatalmi századot, útbiztosítás, felvonulások biztosítása, rendészeti feladatok ellátása végett. Mire észbe kaptam, már egy megszervezendő század parancsnokaként álltam kint az utcán, és azon törtem a fejem, hogy hol szedem össze a szükséges állományt. Hát sikerült, méghozzá sorállományúakból, de jött a másik meglepetés, mindössze egy hétig voltunk karhatalmi század, akkor közölték velem, hogy német ellen-támadás indult Fehérvár felől, minden lehetséges erőt bevetnek, köztük bennünket is. Szóval harc-készültségbe helyeztek bennünket, és aztán attól kezdve voltak meleg napjaink.

K. L.: - Tehát akkor ugyanúgy harcoltatok, mint regényed hőse.

D. I.: - Igen. Két évvel ezelőtt találkoztam Érden a volt századom katonáival, szakaszparancsnokaival: érdekes, hogy majdnem mind vitte valamire, jelen van, dolgozik, fontosabb beosztásban van, szóval, úgy látszik, az olyan iskola volt, amelyik maradandó élményt és maradandó meggyőződést is nyújtott, mert ott szónoklat nemigen hangzott el, harci körülmények

között az nem szokott beválni. Legfőbb volt a példa. Támadáskor a parancsnokok ugrottak ki először: ez már így van, ha nem babra megy a játék.

K. L.: - Végigcsináltatok a háború utolsó hónapjait.

D. I.: - Igen, a budai harcokban részt vettünk, utána tisztogató műveletekben végig itt Buda körül, aztán a Fehérvár alatti harcokban. Május 19-én szereltem le, és valamivel ezután behívtak a Pest megyei pártbizottsághoz, és megbíztak, legyek a budai járás párttitkára. Meglepődtem, mert én nem voltam az illegális párt tagja, valaha tanultam ugyan politikai gazdaságtant, még középiskolában és tanárképzőben, ott azonban a marxizmus kritikáját tanították annak idején.

K. L.: - Az új életet mint pártfunkcionárius kezdted, éppúgy, mint regényed hőse?

D. I.: - Igen, de hadd térjek még vissza az előbbi kérdésre. Később, másfél évtized múlva, nem azért kezdett el engem gyötörni a háborús téma ilyen-olyan oldalú megközelítése, mert a közhiedelmekkel, különböző kijelentésekkel ellentétben, az én századomat olyan erőnek tartottam volna, amelyik nemzeti méretekben is figyelembe veendő ellenállást tanúsított, nem, én a budai harcokban találkoztam a budai önkéntes ezred parancsnokával, Variházi Oszkárral, több ízben is, tehát ott egy két és félezres létszámú állomány harcolt a szovjet hadsereg oldalán, más csoportosulások is voltak, és hát akadt Uszta Gyula egységétől a nógrádi egységen keresztül jó néhány olyan komoly fegyveres ellenállás, amelyik mégiscsak elgondolkoztatott: nem mehetünk bele háborús részvételünk hamis, egyoldalú megítélésébe. Embereim magatartását is nagyon figyeltem. Magatartásukban rendkívül sokféle motívum fordult elő. Hát persze tájékozatlanság, elmaradottság, az egész világ betekintésének a lehetetlensége, a gyors változás traumatikus átélése: mert mi abba a furcsa helyzetbe kerültünk, hogy egyszerre vesztettük el a háborút, és egyszerre nyertük meg. Ez nagy dilemma volt, nem racionális dilemma, érzelmi dilemma. Aztán láttam a szemben harcoló magyar katonákat is, akik között magam is szolgáltam hosszú ideig, és ott is a magatartások hallatlan széles skáláját figyelhettem meg. Az én véleményem szerint a legénységi állomány nagyobbik része azt sem tudta, hogy a fasizmust eszik-e vagy isszák, mint eszmerendszert, mint gondolatrendszer, mint hatalmi praxist, ő csak a bőrén azt érezte, amit érzett, hogy embertelenebb lett a világ, kíméletlenebb, hogy az élet olcsóbb lett, és aki tudott, igyekezett is meglógni onnan. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy aki nem tudott, az nem akart, vagy akart, de nem tudott, egyiket se állítom határozottan, mert magam is voltam olyan ütközetben, ahol pl. magyar határvadászok az úristennek nem hagyták abba a tüzet. Hiszen ha külön lehetett volna válogatni a gazembereket! Nem lehetett. De ahol ilyesmi előfordult, ott nem pusztítottuk egymást. Eleget pusztított közülünk úgyis a háború jobbról-balról. Nos, viszont megismertem valamit, amit korábban is ismertem, de nem ennyire meggyőzően, ennyire expresszív módon, tulajdonképpen ezért is vállaltam el a budai járási párttitkárságot, s amit úgy nagy általánosságban ünnepi szónoklatokon el szoktak mondani, azt, hogy ez a nép több mint ezer éve él itt, maradt, őrizte a hazát, az anyanyelvet stb. stb.; én ennek a túlélésnek, a megőrzésnek az aktív részesei között, tehát már a szovjet hadsereghez csatlakozott magyar katonák között figyeltem meg, hogy valami elképesztő élni és rendbe hozni akarás élt bennük. Ezt, azt hiszem, sokan tapasztalták, még a legegyszerűbb helyeken is, mert hát magyar tűzszerészek szedték fel az aknákat, bombákat közvetlenül a front nyomában, nekem is volt elég szer dolgom velük, kitűnő emberek voltak, hallatlanul bátor emberek, és a minimális eszközökkel rendelkeztek csak az aknakutatáshoz és más robbanóanyagok megkereséséhez.

K. L.: - De hát tulajdonképpen az élet megkezdéséhez is ez kellett.

D. I.: - Az élet megkezdéséhez az kellett, hogy az emberek fokozatosan ráébredjenek arra, hogy bármilyen sok érték pusztult el ebben az országban, bármekkora vérvesztést szenvedtünk, bármilyen megalázó számunkra a rossz oldalon végigcsinált háború, élni kell, az élethez szükséges feltételeket meg kell teremteni, dolgozni kell, ha babon, hát babon, ha kenyéren, kenyéren. Március végén már elkezdünk osztani a földeket, elkezdődött lassacskán az élet, ahogy a front elvonult. Hogy honnan kapartak össze annyi erőt, energiát, kitartást, állhatatosságot, leleményt, hogy hogyan hozták rendbe lassacskán, ami rendbe hozható volt, azt én egész járási párttitkárságom idején csodálkozva néztem.

K. L.: - Néhány ilyen történetet meg is írsz.

D. I.: - Igen, a *Hatalom nélkül* c. regényemben megírok néhány ilyen, de azt azért nem írtam meg benne, írói szemérmesség, ördög tudja, mi ez, hogy nemritkán fordult elő velem, hogy amikor ezeknek az embereknek valamiről beszélnem kellett, valamire buzdítanom kellett őket, akkor nemegyszer gondoltam, hogy néha talán ők buzdíthatnának engem, annyi erő volt bennük, annyi erő. Ha erre odafigyel az ember, akkor lassan kialakul benne bizonyos fogékonyság az emberi magatartások különbözőségének értése és szelekciója iránt. Szóval nincsenek sommás ítéletek, ott már nincs tömeg - ezt a szót nem szeretem, rossz szó -, mert én csak emberekkel találkoztam, csoportokkal, osztállyal, réteggel, tömeggel sose találkoztam. Ezekből a sommás ítéletekből kilábalva, sőt azzal egyre inkább szembeszegülve jutottam el odáig, hogy meg kell írnom most már nem a háborút magát, amit megírtam a *Kedd, szerda, csütörtökben*, *Eljött a tavasz* c. drámámban, más regényemben is drámaian, *A tizedes meg a többiekben* csúfolódva, magunkon is, másokon is csúfolódva, most megírom már egy olyan ember szemszögéből visszatekintve, aki a háború utáni két évet azzal tölti el, hogy segítse újjáteremteni, újjászervezni a lehetséges és szükséges életformát.

K. L.: - Igen, te akkor ott, végső soron nem „elvi irányítást” végeztél, nem íróasztal mellől irányítottál, hanem emberekkel találkoztál, napi problémákkal, esetekkel.

D. I.: - Az elvi irányítást én mindig nagyon fontosnak tartottam, mindig arra gondolva, amit Marx mondott, hogy a puding próbája az evés. Vagyis az elméleti felkészültség és tisztánlátás akkor értékes, ha objektivizálódik a cselekvésben. Nagy szónoklatokat el lehet mondani, utána leülni, és akkor csodálkoznak, hogy nem történik semmi. El kell vinni a gondolatot fejtől fejig, meg kell ismerni a másik fél esze járását, mentalitását, magatartását, s csak akkor, mikor már ismerem, akkor vitatkozni vele, tisztelnem kell, partnerként kell bánnom vele, hiszen én nem vagyok főnöke senkinek azáltal, hogy a párt nevében beszéltem velük. Így tanultam meg valami nagyon fontosat. Ha valamit el akarok fogadtatni valakivel, aminek igazáról én meg vagyok győződve, akkor nem szabad restnek lenni megtudni, hogy neki mi a véleménye arról az elfogadandó dologról, és nem kell, nem szabad ingerültnek lenni, dühbe gurulni, ha vitatkozik, ha makacsul védi a maga álláspontját, tessék jobb érveket mondani. Tessék mélyebben gondolkodni. Tessék venni azt a fáradságot, hogy a meggyőzéshez szükséges eszközöket előteremtsem a föld alól is. Ezt én ma is életem egyik alapelvének tartom.

KOLOZSVÁRI GRANDPIERRE EMIL

K. L.: - „A háborúnak vége” című sorozatunkban most egy rendhagyó visszaemlékezésre kerülhet sor. Tudniillik te már megírtad regényben ezeknek az éveknek a történetét. Hogyan tekintesz ezekre a könyvekre, hogyan szembesíted az eseményeket és a belőlük született művészi alkotást?

K. G. E.: - Ami engem illet, szerencsém volt, szerencse a szerencsétlenségben. Szerencsétlenség, hogy kiképeztek, több ízben behívtak, szerencse, hogy a veszedelmeket megúsztam, és most itt ülök veled szemben, és iparkodom őszintén válaszolni kérdéseidre. Két regényemben foglalkozom háborús élményeimmel, úgynevezett életrajzi sorozatom két regényében, úgy mint a *Hullámtörőkben* és a *Béklyók és barátok* című kötetben. Részt vettem az erdélyi és a délvidéki bevonulásban, hadi szolgálatom utolsó évét 1944. szeptember 11-től 1945. szeptember 11-ig - a dátumok csodálatos egyezése - nagyrészt a fronton töltöttem, a végét hadifogságban, a Szovjetunióban, ahonnan - s ez megint csak szerencse - az elsők között tértem haza. 1944 szeptember végén bevonultunk Aradra, de a visszavonuló román csapatok mögött föltűntek a szovjet hadsereg alakulatai. Ettől kezdve futottunk - ahogy a németek kifejezték magukat -, „tervszerűen visszavonultunk”. Ez a tervszerű visszavonulás kisebb-nagyobb megállásokkal az ausztriai Rohrbachig tartott. Az eseményeket följegyeztem, sőt ha szabad időm megengedte, La Rochefoucauld maximáit fordítottam. Sajnos, a följegyzéseim a visszavonulás közben megsemmisültek. Így aztán amikor a háborús emlékekre került a sor, fölkerestem bajtársaimat, úgy is mondhatnám, sorstársaimat, s az ő segítségükkel meg a memóriám mozgósításával földéztem a háborús eseményeket. Ami végeredményben mazochizmus, az egészséges ember az ilyen emlékeket minél mélyebben eltemeti magában. De én úgy érzem, hogy ennek a korszaknak is szüksége van krónikásra. Tehát háború, rövid ideig a szabadság illúziója, majd jött a Rákosi-korszak, valamennyi borzalmával és ostobaságával. Ezekről a tárgyakról írtam, és sokan érdeklődtek, mennyire tettem hangfogót a tollamra; képzavar, de kifejező képzavar.

K. L.: - Mi adta az ötletet, vagy bátorságot, vagy ihletet, hogy memoárjaidban átlépjed azt a küszöböt, amit a felszabadulás jelent?

K. G. E.: - Egyfelől az ambíció, másfelől a következetesség késztetett erre a nem könnyű lépésre. Az én írásaim fő témája évtizedek óta a magyar vezető osztály, elsősorban a középosztály beteg, megbízhatatlan valóságérzéke. Hogy ez miben nyilvánul meg? A történelmi vezető osztály részéről abban, hogy következetesen nem ismerik föl a történelmi helyzeteket, ami a középosztályt illeti, ugyanez a betegség a család keretén belül mutatkozik meg. Filmíróink, történétíróink, drámaíróink ezt a témát csak most kezdik pedzei: lásd az *Októberi vasárnapot*, *A japán szalont*, Bokor Péter *Századunk* című tévéfilmsorozatát stb. A beteg valóságérzésről írtam a *Szabadság*, a *Tegnap*, *Az utolsó hullám*, a *Hullámtörőkben*, valamint a *Béklyók és barátok* című regényeimben. Ezért vállaltam a gyötrelmes emlékek földézésének mazochista, tehát önkínzó műveletét. Ezért léptem át, méghozzá elég nagy lépéssel, a bűvös küszöböt, amit említettél.

K. L.: - Ugyanakkor talán az is lehet az oka annak, hogy ez a bűvös küszöb így kialakult, hogy ha valaki a következő évek történetét írja, akkor menthetetlenül még ma élő kortársakkal találkozhat, azoknak az eseményeknek közvetlen résztvevőivel.

K. G. E.: - A visszaemlékezések akkor értékesek, ha kegyetlenül őszinték. Kíméletlenül írtam mindenkiről, ismerőseimről, barátaimról, családomról, mindenekelőtt magamról. A szereplők

nagy részét nevükön neveztem, veszedelmesebb esetekben sem mondtam le az ábrázolásról, ha valakit ilyen vagy amolyan okból nem lehetett a nevén szerepeltetni, álnevet adtam neki, de a szerepén, a felelősségén mit sem változtattam. Ez nem okozott nehézséget, mert ha egy barna hajú ember követett el gazemberségeket, és én vörös hajjal szerepeltettem, már nem ismert magára. Kaptam telefonokat, leveleket, ilyen meg olyan cáfolatokat. Ezek közül egyetlenegy esetben voltam erkölcsileg kénytelen helyreigazítani, amit írtam. Egy házba, ahol számos üldözött bujkált, gyakran ellátogatott egy nyilas érzelmeit nem titkoló csendőrtiszt. Mindazok után, amit a tanúk elmondtak róla, elhittem, hogy azért tűnt el, mert bitófán végezte az életét. Hát nem így volt, eltűnt, elbújt, éjjeliőr volt valahol, és nyugdíjasként halt meg ágyban, párnák között. Emlékezéseimben tévedések nyilván vannak, hazugság nincs. Kivéve, amit X. vagy Y. hazudott magáról, s nem volt módom ellenőrizni. Mert az emberi emlékezet mechanizmusa nagyon furcsa szerkezet. Az emberek hajlamosak arra, hogy legendát kanyarítsanak maguk köré, elsősorban azok, akik nem voltak őszinték saját magukkal szemben, és igyekeztek meggyőzni magukat, igyekeztek elhitetni magukkal, hogy őszinték. A cinikus mindig pontosan tudja, mikor miért hazudik, ha ez kell nektek, ezt mondom, vagy ezt csinálom. A jóhiszeműek, önringatók - márpedig ezeknek se szeri, se száma - elvesztik magukat, teljes meggyőződéssel hiszik, hogy ekkor vagy amakkor így és nem amúgy viselkedtek. Új regényemben beszámolok egy ilyen lélektani mozzanatról. X. Y. pályatársam mellettem ült az Írószövetségben, és fölháborodott suttogással kísérte az előtte szóló minden állítását: „...a mocsok, a disznó, az aljas, a hazug, az elvetemült!” - ilyesféle fölkiáltások törtek ki belőle, s végén a fogadkozás: - „de én majd kinyírom a tróger!” Abban a pillanatban, amikor a fölszólaló leült, úgy pattant föl a székről, mintha katapultáltak volna. Félttem, hogy botrány következik. Legnagyobb meglepetésemre, pályatársam így kezdte a fölszólalást: „mindenben egyetérték az előttem szólóval, mert így, mert úgy...” Egyszóval valóságos dicshimnusz vágott ki a „trógeréről”. Évekkel, évtizedekkel az események után, amikor *Az árnyak az alagútban* című regényemet írtam, elkaptam a kollégát, kíváncsi voltam, mire emlékszik, arra-e, amit el akart mondani, vagy arra, amit csakugyan elmondott. Természetesen a szándékra emlékezett... „Hát ismersz - mondta -, tudod, hogy gondolkoztam...” Így formálja a tudat az eseményeket. Aki jól emlékezik, rosszul él, aki rosszul emlékezik, azt semmi sem zavarja.

K. L.: - A tévedés lehetősége minden memoárban benne van. Te vállaltad tehát azt, hogy szinte napjainkig kíséred életed menetét, odáig, amikor már minden szereplő kortársunk s minden olvasód egyúttal szereplője is lesz a regényfolyamnak.

K. G. E.: - Remélem.

K. L.: - Amikorra befejezed. De most én egy előzőbb korszakra emlékeztetlek, és bár a két regényben ezt megírtad, azért egy-két kérdéssel hadd kormányozzam vissza az emlékezetedet ezekhez az időkhöz. Az első: hogyan sikerült megúszni ezeket az éveket.

K. G. E.: - Hát elég drága árat fizettem érte, mert összesen négy évig voltam katona, bevonultam Erdélybe, bevonultam a Délvidékre, azután Budapesten voltam katona, majd pedig, amint említettem az elején, Aradra vittek, és Aradot el is foglaltuk. Itt a parancsnok, egy tábornok kis híján kivégeztette a felderítő tisztet, mert azt jelentette, hogy a megvert román csapatok mögött jön a szovjet hadsereg. Ez annyira nem illett a mi tábornokunk terveibe, hogy fegyelmet indított, és ha nem jönnek a szovjetek olyan gyorsan, mint ahogy jöttek, talán ki is végeztette volna a hírszerző tisztet.

K. L.: - A szokásos mód, hogyha a tények ellene mondanak az elképzeléseknek, jaj a tényeknek.

K. G. E.: - Jaj a tényeknek, ez az. Ez volt az egyik ilyen, az én témáimba belevágó jelenet, a beteg valóságérzéknek a katonák közötti megnyilvánulása.

K. L.: - És innen merre vezetett az utatok?

K. G. E.: - Elfoglaltuk Aradot, és attól kezdve végigmenekültünk az országon. Menekültünk, egyre fogyatkozva. Úgy keringtünk a maradék országban, mint a hideglelés a lázas ember testében, s menetről menetre közeledtünk az országhatár felé. A nyilasok kivételével valamennyien fogadkoztunk, hogy idehaza maradunk. Fogadkozásainkban az országhatár mitikussá magasztosult, s minthogy viszonylag mindig messzi előttünk volt, egyben ürügyül is szolgált a halogatásra. Akit csak megkörnyékeztem, mind azt válaszolta, hogy ne siessük el a dolgot, a pillanat nem alkalmas, a lényeg az, hogy idehaza maradjunk. Ekkori parancsnokunk, L. L. vezérkari százados sok tekintetben ugyanúgy gondolkozott, mint mi, három, egyetemi végzettségű karpaszományos. Magyarázatai óvatosak voltak, körültekintők, sok minden érződött bennük, a végső győzelembe vetett hitből szikrányi sem. Ebből gyanítottuk, hogy a mi emberünk. Hogy ő miből, azt bajos volna kideríteni. Bár, ami engem illet, én ahányszor négy szemközt maradtunk, nem rejtegettem a véleményemet. Hogy bajba ne keverjem, megígérte, ha eljön az ideje, megadja a jelt. Nem ígérte ugyan, hogy velem, vagy velünk tart, de a szavaiból erre következtethettünk.

Békében, ha nő kíséretében kirándultam ide vagy oda, hogy valamilyen eldugott penzióban idilli hangulatban töltsék néhány napot, a legvalószínűtlenebb helyeken is ismerősbe botlottam. Aradtól Pápaig egyetlen ismerős sem keresztezte utamat, senki, akinél megbújhattam volna. Azt hittem, a fél országot ismerem, a tények csaknem egy álló esztendeig cáfolták e hiedelmemet, hogy aztán a békében minden ott folytatódjon, mint háború előtt.

Pápáról lóhalálában menekültünk, a sors végre tálcán kínálta az alkalmat a szökésre. Nem messzi attól a háztól, ahol mi, karpaszományosok megszálltunk, elhagyott pincére bukkantunk. A kocsi, amire föl kellett szállnunk, a párhuzamos utcában várt ránk. Senki nem látta, amint besuvadtunk az elhagyott pincébe, s ott megbújtunk a kádak, hordók, egymásra hányt bútorok halotti csendéletében. Magunkra húztuk a doh és a penész vastag takaróját. Visszafojtott lélegzettel figyeltük az ágyúzást, amelynek morajlása egyre közeledett, egyre erősödött. Dobogó szívvel vártuk az elkövetkezőket, noha egyikünk sem tudta, mi a teendő, ha maga elé tartott gitárral berobban a pincébe négy vagy öt szovjet katona. Az ágyúzás alábbhagyott, majd megszűnt. Léptek hallatszottak. Közeledő léptek. Az ajtó csikorogva kitarult. Meg sem mukkantunk. „Hé! - hallottuk a jól ismert hangot - gyertek csak elő!” Nem mozdultunk. „Gyerünk! Gyerünk! Nincs idő komédiázásra!” L. L. százados szólt hozzánk, annyira katonásan, amennyire tőle telt. Megszégyenülten bújtunk elő. „Nem megmondtam nektek - suttogta haragosan és ugyanakkor idegesen -, hogy majd szólok, ha itt az ideje. Indulás a Pintér kocsijára!”

Ugyanez a tiszta Horthy-proklamációról nem szerzett közvetlen tudomást. Fülöpszálláson voltunk egy iskolába beszállásolva. Az egyik bajtársunk, egy pécsi születésű tizedes, amolyan vörös, vérmes, kerek fejű ember, kinyitotta az iskola ajtaját, megállt, és azt mondta: „Százados úr, alázatosan jelentem, a háborúnak vége.” „Mit mondasz, fiam - ugrott fel a százados -, honnan veszed ezt?” „Most mondta be a rádió, hogy a kormányzó úr öfőméltósága letette a fegyvert, és vége a háborúnak.” Volt nekünk egy lengyel tábori rádiónk. Én szoktam hallgatni. Az olasz adást hallgattam, mert az olaszok szövetségesek voltak, hát nem kockáztattam, hogy főbelőnek. „Pierre, állítsd be a rádiót!” - mondta a százados. Öt perc múlva már körül voltunk véve puskás németekkel. Ilyen volt a magyar felderítés. Három karpaszományos meg akart szökni, azokat nyakon csípték, jöttek a németek, azt nem vette észre senki.

K. L.: - Hogyan fejeződött be a háború a számodra?

K. G. E.: - A sikertelen szökési kísérlet után Ausztria területére mentünk. Én úgy kombináltam, hogy hamarabb fogok hazakerülni, hogyha Csehszlovákiába megyek. Egy alkalommal önkénteseket kértek České Budějovicébe, magyar elirányító szolgálatba. Itt az ezredes arról ábrándozott, hogy az angoloknak adja meg magát. „Tudod, Pierre - magyarázta -, köztük otthon érezném magam. Úriember az úriemberek között. Ezért döntöttem így. Mert ami a többiekkel illeti, hát...” Óvatosságból vagy más okból megelégedett azzal, hogy kézlegyintéssel nyilvánítson véleményt. Hivatalból foglalkozott a gondolattal, hiszen mint rangidős ő volt a parancsnoka a České Budějovicében összesereglett gyűlevész csapattörzseknek. A saját tragédiája - nevezetesen az, hogy miként hajtsa végre magyar királyi ezredeshez illő méltósággal a fegyverletételt -, eltakarta előle az országos tragédiát. Sokáig hánytavetette magában a kérdést, míg rátalált a helyes megoldásra: „Hárman megyünk az angol parancsnok elé. Én elől. Tisztelgek, aztán rád mutatok, s te, Pierre, angolul közlöd a parancsnokkal, hogy megadjuk magunkat.” Mentegetődztem, hogy én csak pár szót tudok angolul. „Nyugodj meg, pár szónál többre nincs szükség. Üdvözlöd a dicső angol hadsereget, bejelentetted, hogy a hadüzenet tévedés volt, s mi örömmel tesszük le a fegyvert az ő kezébe. Miután ezt elmondtad - három mondat az egész -, rámutatok Bakosra, s ő átnyújtja a parancsnoknak a megadás jelképeként a kenyeret és a sót.” Bakos István az ezredes csicskája volt, egyébként kertész Monoron. Hogy ne az utolsó percben kelljen a szereplőket megkeresni, az ezredes valahonnan szerzett egy ágyat, s felállította az ő szobája melletti szobában, ahol Bakos István aludt. Nekem pedig megparancsolta, hogy hurcolkodjam oda. „Nem lehet tudni, mikor kerül sor a megadásra. Így mindketten kéznél lesztek. Te pedig, Pierre, addig fogalmazd meg a deklarációt.”

Egy napon a távolban porfelhő kerekedett. Az ezredes megcélozta távcsövével: „Amerikai! - mondta. - Gyerünk, Pierre! Gyerünk, Bakos!” Fölállottunk az országút szélén, az ezredes megkívánta alakzatban. Elöl ő, fél méterrel mögöttem én, a három keréketört angol mondattal, Bakos a sóval és kenyérrel. Amúgy zárójelben: megadás céljára mindennap friss kenyeret vételeztünk. A jenkai alakulat mintegy százméternyire lehetett, az ezredes kihúzta magát, arcán az elszántság, az ünnepélyesség, a sajnálkozás s ki tudja, még hányféle érzés keveréke. Feszesen tisztelgett, majd elernyedett vonásokkal, döbbsen bámult az amerikaiak után, akik úgy porzottak el az orra előtt, mintha észre sem vennék. Egy darabig folytatták az előrenyomulást, aztán megfordultak, s éppoly gyorsan és éppoly váratlanul, mint ahogy megjelentek, eltűntek. „Látod, Pierre - mondta az ezredes tétova mozdulattal -, azért választottam az angolokat. Azok ilyesmire képtelenek.” - Elgondolkodva simítgatta az állát. - „Fiatal nemzet. Hiányoznak a történelmi tapasztalataik. Nem vetnek számot azzal, hogy az ügyeket le kell zárni, endlizni, ahogy a feleségem mondja. Ez épp olyan - fűzte hozzá némi tünődés után -, mintha a sebész nem varrná be a vágást a paciens gyomrára.” A fentebbi kijelentésekben megnyilvánuló rendszeret, vagy minek nevezzem, ösztönzésére, most már az oroszoknak is megadta volna magát, holott nagyon félt tőlük. Inkább ők, mint ez az idegesítő félmunka. Csak hát a szovjet csapatok egyelőre máshol tevékenykedtek. A legénység, sőt a tisztikar egy része sem osztotta az ezredes nézeteit. Szerintük a háború befejeződött, semmi dolgunk idegen földön, menjünk inkább mielőbb haza. Akkoriban voltak még lovaink, ökreink, szekeink. Gyorsabban, mintha parancsot kaptak volna, a kocsisok befogtak, a honvédek fölrakták a szekerekre a cuccot meg a szajrét. Megindultunk hazafelé. Bakos meg én szökve, az ezredes ugyanis vissza akart tartani, hogy ne egymagában menjen nyugatra. Öregebb-fiatalabb erdők borította hegyek és dombok között kanyargott az utunk. Az ütem, ahogy mentünk, minden más esetben erőltetett menetnek számított volna. Most, hogy minden lépéssel közelebb értünk a hazánkhoz, az otthonunkhoz, szeretteinkhez, a fáradtság nem bénította meg tagjainkat. Katonaéletünk legszebb napjait gyalogoltuk át. Könnyíteni az úton úgy lehetett, hogy az

ember felülhetett bármelyik lovas vagy ökrös szekérre, és ott pihenhetett. Mindenki így csinálta, kivéve engem. Én sportoltam, jó fizikumom volt, kíváncsi voltam, mennyit tudok gyalogolni. Az első nap 72 vagy 74 kilométert gyalogoltam 20 óra alatt. A távolságot mérték.

Azt hittük, meg sem állunk hazáig. Az út egyik fordulójánál úgyszólván beleszaladtunk a hadifogolytáborba. Szögesdróttal ékesített kapu terpeszkedett utunk szélességében, kétoldalt tornyokon géppuskás őrk. Megtorpantunk. Visszafordulni nem lehetett már. A kaput egy őrkítárta, s mi csöndesen és alázatosan bevonultunk a szlavonicei fogolytáborba. Néhány sátor állott egyik sarkában, nyilván a táborparancsnokság szállása. Egyébként semmi, azaz néhány holdnyi elkerített szántóföld.

K. L.: - És ezután következett a hadifogolyéved.

K. G. E.: - Nem egy év, sokkal szerencsésebb voltam. Egy idő múltán Brnóba mentünk. Miután átestünk az orvosi vizsgálaton, a betegeket ott tartották, minket, az egészségeseket elindítottak a Szovjetunió felé. Máramarosszigeten az volt a parancs, hogy a tisztek balra, a legénység jobbra gyülekezzen. Csatlakozhattam volna a tisztekhez. Mert ugyan ki kérte volna számon tőlem a hiányzó tiszti vizsgát? Számos, velem egyenrangú karpaszományos a tisztek közé ment. Nyilván, mert azok egy kanál cukorral s egy kanál zsírral többet kaptak. Vagy a társaság miatt. Én kitartottam eredeti elhatározásom mellett, hogy miután legénységi állományban vettem részt a háborúban, a hadifogságban is megmaradok a legénységnél. Elbúcsúztam tiszt barátaimtól, s Bakos társaságában elvegyültem a legénység között. Velük utaztam Mariupolig.

Hogy virágzása korában milyen lehetett ez a helység, afelől a romok nem üzentek. Mindenhol a pusztulás látványa. Egyikünk sem mondta ki, de valamennyien azt éreztük a lelkünk mélyén, hogy ha közvetlenül nem is, hiszen sohasem jártunk itt, de felelősek vagyunk ezért a pusztulásért, s hogy még az is kegyes büntetésnek számítana, ha addig tartanának itt, amíg fölépítjük, ami a harcok folyamán elpusztult. Nyomott hangulatban végeztük a ránk rótt munkát, hiszen a főttebb mondottakból önként kínálkozott a következtetés, hogy alighanem ott töltjük életünk hátralevő részét. Ez a beszélgetés tanúsítja, hogy nem így történt.

K. L.: - 1945 szeptemberében már hazaérkeztem.

K. G. E.: - Igen, szeptember 11-én. Ezt egy ideig ünnepeltük.

K. L.: - Hazaérkezve milyennek találtad környezetet?

K. G. E.: - Az öröm, hogy szeretteimet életben találtam, az utca, a hivatalok gyökeresen megváltozott légköre elbódított, és derűlátásra ösztönzött. Olyan hivatalokban, ahol a háború előtt berezelve várakoztam, most barátok és ismerősök fogadtak lelkes „emicizés” közepette. Otthon éreztem magam, s nem gyökértelen bevándorlónak egy közömbös nagyvárosban. Az volt a naiv és csalóka benyomásom, hogy a háború megpróbáltatásai változtattak az emberek kedélyvilágán. Nyoma veszett annak az erőltetett kedélytelenségnek, ami a magyarokat jellemezte s jellemzi ma újra. Ha valakire rámosolyogtam az utcán, visszamosolygott, ha megszólítottam, szívesen szóba elegyedett velem.

K. L.: - És milyen állásokat vállaltál?

K. G. E.: - Elhelyezkedésemről, vagyis arról, hogy hol vállalom majd állást, már hazatérésem napján szó esett. Eszemben sem volt ismét a Franklin Társulathoz szegődni, hiszen ebben a kiadóban a légkör virágkorában sem volt munkára serkentő. Első utam mégis oda vezetett. Már csak azért is, mert mindenkinek jelentkeznie kellett munkahelyének igazoló bizottsága előtt, hogy számot adjon a háború folyamán viselt dolgairól. A hajdani tekintélyes kiadó - egyike a legnagyobb magyar kiadóknak a két háború között - a bombázás után egy Városház

utcai ház valamelyik szerény emeleti helyiségében készülődött a maga módján a föltámadásra. Babits összes művein külön beragasztott fölirat hirdette: „A romba dőlt és újjászületett Franklin Társulat 1. sz. kiadványa.” Híven üzleti hagyományaikhoz, a megjelenés évét ezúttal sem tüntették föl. 1945 szeptemberében a társulat, a külső szemlélő szemével nézve, még messzi járt az újjászületéstől. A vezér azonnal fogadott, mintha csak az én kopogtatásomra várt volna, ősz hajú, elegáns mozgású ember, aki mintha a lordok házából csöppent volna ide, a Balkán peremére. Cukros-vazelinos szirénhangon adta tudtomra, hogy a Franklinban nincs számomra hely. „Nem tartok igényt a Franklin-beli állásomra. Más terveim vannak. Nagyon hálás leszek viszont, ha a Franklin révén egy kis mellékkeresethez juthatok” - válaszoltam. „Efelől biztos lehetsz.” „Köszönöm, kedves bátyám. Nagyon köszönöm.” A fentebbi mondat jóvóltából lábolhattam ki épen abból a csapdából, amibe tudtomon kívül belesétáltam. Az egykori törvény úgy rendelkezett, hogy a vállalatok a leszerelt katonákat kötelesek visszavenni régi állásukba, kivéve, ha az érdekelteket könnyebb vagy súlyosabb háborús bűnök terhelik. Ami nem mást jelentett, minthogy azok, akiket hazatérésük után vállalatuk nem foglalkoztatott, eleve gyanúsakká váltak. Erre az igazoló bizottsági tárgyaláson eszméltem rá, de ott is csak az utolsó pillanatban, vagyis amikor nekem szegezték a kérdést, hogy mi a jelenlegi munkahelyem. „A Franklinban dolgozom.” A társulat képviselője egy másodpercig habozott, végül nem cáfolt rám. E cinkos hallgatás jóvóltából a bizottság igazolt. Akkoriban az igazolási okmány nélkül senki sem moccanhatott. Most már semmi nem állotta utamat, megkereshettem a helyemet a vajúdasok közepette születő új társadalomban.

Nem hiányoztak az ajánlatok, viszolyogtam viszont a gondolattól, hogy lekössem magam, föladjam a függetlenségemet. Megvolt az elképzelésem az elkövetkező új világról, amelyet bármilyen bizonytalanul, ködbe fulladtan láttam, mégis a magaménak éreztem. Mikor élhetnék meg írásból, ha nem most? De rövidesen bebizonyosodott, hogy ami az anyagiakat s a velük járó függetlenséget illeti, vérmes reményeim elszakadtak a valóságtól.

K. L.: - Ekkor vetted át a Rádió irodalmi osztályának a vezetését?

K. G. E.: - A tény, hogy kénytelen voltam elfogadni az irodalmi osztály vezetését, nem győzelem volt, nem siker, hanem csúfos vereség. Hiszen ezzel a húzással lemondtam a függetlenségről, és fehérgallérossá váltam, azaz hivatalnokká, bár csak ideiglenesen. Schöpflin Gyuszi-val, Schöpflin Aladár fiával - aki Nagypál néven jegyezte írásait, és aki ekkor a Rádió egyik vezetője volt - 1929-ben ismerkedtem meg Perugiában, ebben az álmian szép városban; nem tudom fölfogni, milyen tulajdonságokat sejtett meg bennem fölületes ismeretségünk során, s miért hitte oly szilárdan, hogy a Rádió irodalmi osztályát nekem kell kézbe vennem. Még meg sem tértem a hadifogságból, már elhatározta, hogy engem állít a szóban forgó helyre, s ami még különösebb, nem vallottam kudarcot.

1946 márciusában vettem át az irodalmi osztály vezetését. Ortutay Gyula, a Rádió elnöke, a többi újonnan szerződötettel együtt fogadott; az ünnepi szónoklatot abbahagyta: „Túl sok ironikus szellem van jelen. Mellőzöm a buzdító beszédet. Szervusztok, örülök, hogy itt üdvözölhetlek benneteket.” Mint valamennyi intézmény, a Rádió is megsínylette a hadas idöket. Egy részét nyugatra „menekítették”, más része idehaza pusztult el vagy rongálódott meg. Ebből a csödtömegből, a fölhasználható alkatrészekből, hulladékokból, üres szardíniásdobozokból, facér dróttekercsekből, villamos huzalokból teremtette újjá a gépi berendezést néhány zseniális mérnök, Tomcsányi Béla a Rádió épületében, Kodolányi és Garai László a Laki-hegyen. A rádió újjászületése mechanikai csodaszámba ment.

K. L.: - És az irodalmi osztályon kik dolgoztak ekkor?

K. G. E.: - Hatan voltunk az irodalmi osztályon, az egyik lektor Képes Géza, a másik Szobotka Tibor, akit akkor ismertem meg. Az adminisztrációt hárman látták el, Szücs Erzszi, a „sárkány”, mert sárkány módra védte a Rádiót, őrizte a műsort, rága a fülét a kéziratot ígéretőknek; a szelíd, szőke, rendkívül megbízható Jancsó Klári és Hugl, a föltűnően szexi gépirónő, akit úgy zsongtak körül a férfiak, mint rajzáskor a méhek. Semmit sem tett ennek érdekében, csak volt, a létezés sajátosan intenzív és vonzó formájában.

K. L.: - Azt mondod, anyagi okai is voltak, hogy állást vállaltál. Ugyanakkor a vadul nyargaló infláció kellős közepén vetted át az osztályt, mint könyvedben írod. A bérből élő városi emberek hogyan tudtak élelemhez jutni? A fizetés, alighogy megkaptátok, máris értékét veszítette.

K. G. E.: - A Rádióban volt egy Kelen nevű igazgató, a bankszakmákban igen járatos valaki, ő csinálta a „Kelen-bankót”, olyan heti fizetést, amiből valahogy meg tudtunk élni. Általában a szokás az volt, mihelyt megkaptuk a fizetésünket, lóhalálában loholtunk boltból boltba, hogy amire szükségünk van, megvegyük, mielőtt néhány százezer pengővel felszökik az ára. Ha nem leltünk megfelelő élelmiszert, használati cikket vásároltunk; a meleg alsótól a húsdarálógig, a konyhakéstől a szemüvegig, a metszőollótól a karóráig megvettünk mindent, amin éppen megakadt a szemünk, s amiről úgy véltük, hogy falun hasznát vehetik.

A parasztok nélkül a városi lakosságot elnyelte volna a nyomorúság, az éhínség. A parasztok hozták az élelmet a fővárosba, s mivel az ipar alig termelt, csereüzlettel elégitették ki ruházati meg egyéb szükségleteiket. Voltak, akik bejártak a Rádióba, s szobáról szobára látogatva szedték össze, amire a foguk fájt, emitt elhullattak egy szál kolbászt, amott fél kiló lisztet, tarhonyát, hurkát, szalonnát, és hátizsákban cipelték el a zsákmányt. Az alkalmi üzletelők mellett volt egy állandó üzletfelünk, Rozália, a cserfes kofa, bögyös-faros, kacagós, nagyszájú fehérszemély, húsz és harminc között. Teli tarisznyával toppant be, sorra járta a szobákat, mert maga választotta meg, kivel köt üzletet. Az egyik asszonykát teljesen levetkőztette, és odaadta neki a maga ruháit, ő meg távozott, mint egy dáma.

K. L.: - Igen, ezt a jelenetet részletesen leírod a könyvedben is. Ilyen körülmények között hogyan tudtatok dolgozni?

K. G. E.: - Szervezett, tervszerű munkára ilyen körülmények között gondolni sem lehetett, a hiányokat lelkesedéssel, lelkes rögtönzéssel pótoltuk. A Rádiónak e hősi korszakában mi hatan, utóbb valamivel többen, valószínűtlenül sok műsoridőt adtunk. Az olyan kielégíthetetlen kolosszus, mint a Rádió, nem tud megenni a dilettánsok közreműködése nélkül; ma sem. A tökéletlen írásokat mi magunk írtuk át rádiószerű formára, s e célból olykor órákat bent maradtunk; a különórát nem fizették, tehát egyszerűen. Ha valaki nem jelent meg a behívásra, például egy színész, aki fél sonkáért Pest környékén vállalt szereplést, néha mi álltunk a mikrofon elé, ilyen vagy olyan eredménnyel. A mindig álmittas Balla Kati egy ízben megfedkezett a műsoráról, az utolsó percben kapta föl a párbeszéd kéziratát, az egyik szerepet maga vette kézbe, a másikat férfi kollégája kezébe nyomta. A mikrofon előtt derült ki, hogy fölcserélte a szerepeket. A férfi kezdte: „Az utóbbi időben az újságok arról tájékoztatnak, hogy megcsökkent az utcai vetkőztetések száma. Mit szól ehhez a budapesti bíróság ügyésze, doktor Kovács Dániel?” E pillanatban derült ki, hogy dr. Kovács Dániel szerepe Balla Kati kezében van. Válasz helyett kacagásroham fogta el, de szerencsére kikapcsolta a mikrofont. Miután kikacagta magát, szerepet cseréltek, s lement a műsor.

Felemás életet éltünk, egyfelől vidáman, bohém módra, háború utáni egészséges lazaságban, másfelől összeszorított foggal dolgoztunk, mint az új hazát építő pionírok.

K. L.: - Úgy tudom, a te ötleted volt a Rádió házitársulata.

K. G. E.: - Újításaim közül legnagyobb port a házitársulat szerződtetése verte föl, s az váltja ki ma is a legbúsabb nosztalgiát a hajdani tagok egyikéből-másikából. Ezt az ésszerű tervet azért valósíthattam meg viszonylag könnyen, mert egybeesett a társadalmi érdekekkel. Abban az időben a színészszakszervezet mintegy ezerötyszáz állástalan színészt tartott nyilván, ezek között igen sok csak névleg volt színész, valamelyik magániskolában elvégzett egy kurzust, annak fejében kezébe nyomták az „iparigazolványt”. Ekkor még nem rostálták meg őket, nem döntötték el, ki érdemli meg, hogy a pályán maradjon, ki nem. Mikor híre támadt, hogy a Rádiónak saját társulata lesz, valóságos népvándorlási hullám árasztotta el.

K. L.: - És hogyan vált be ez a társulat?

K. G. E.: - Részben emberbaráti érzelmek sugalmazták a házitársulat alakítását, de közrejátszott az az ismétlődő tapasztalat is, hogy a mikrofon előtt olykor hatod- vagy tizedrangú színészek sztárokat játszottak le. Eleinte arra gondoltam, hogy a nagy színész éppen indisznó, nem tetszik neki a szerep vagy „dobja”. Lassan kirajzolódtak előttem a törvényszerűségek: az a típus, aki hosszan érleli az alakítását, nem való a mikrofon elé, néhány próba ugyanis nem elég az érleléshez, ugyancsak nem való a mikrofon elé az olyan színész, akinek az alakításában a mozdulatok túl nagy szerepet játszanak stb. Az eszményi rádiószínész gyorsan beleéli magát a szerepébe, s a hangjával érzékelteti a jellemet, a szituációt.

K. L.: - Kit említenél a társulat tagjai közül?

K. G. E.: - Zsűrit állítottam össze, amelyik szavazattöbbséggel döntött az alkalmasság megítélésében. Nagy öröömre fölvevük Szabó Lőrinc lányát, Gáborjáni Klárát, ami nagy segítséget jelentett a családnak, mert Lőrincet akkoriban épp szilencium sújtotta.

K. L.: - Szabó Lőrinc hagyatékában megmaradt egy leveled, melyben értesítéd 1946. október 29-én a korábbi korlátozások feloldásáról: „Fordításaid a Rádióban az utóbbi hetekben már neved megjelölésével szerepeltek, s a jövőben is így fognak szerepelni.”

K. G. E.: - Weöres Sanyinak meg mozgalmi dalokat adtunk, a nyersfordítás mellett rím- és ritmusképlettel. Postafordultával küldte a fordítást, ugyanazon a lapon, jellegzetesen gyerekes kézírásával.

K. L.: - Közben nemcsak az irodalmi osztályt vezetted, de rád szakadt egy irodalmi folyóirat szerkesztése is, a Magyaroké.

K. G. E.: - Valamikor 1947 tavaszán meglátogatott Kardos László, a kitűnő műfordító, egyetemi tanár, és megkérdezte, nem vállalnám-e a Magyarok című folyóirat szerkesztését. Kéry László, az elődöm e poszton, ösztöndíjat kapott Angliába. Nekem is ajánlottak föl ösztöndíjat, oda, ahova akarok, de én már annyira beleszerettem a Rádióba, hogy hülye fejvel visszautasítottam, Kéry okosabb volt, elfogadta.

Segítségül Darázs Endrét, a korán elhunyt költőt adták mellém; segédszerkesztő és nyomdai összekötő volt egy személyben. A levelezésben titkárnőm, Regele Mária segített. Hárman szerkesztettük hát az öt és fél íves folyóiratot, amelyről egyszer, hogy Pestre látogatott, Németh László Sárközi Mártánál kijelentette, hogy jobb, mint az akkori Válasz, a Fórumról nem is beszélve. Kerek számban két évig szerkesztettem a Magyarokat.

K. L.: - Kik voltak a szerzőid?

K. G. E.: - Gondoltam, magam köré csoportosítom az úgynevezett harmadik nemzedék íróit. Leggyakrabban „nemzedéktársaim” írásait közöltem a folyóiratban. Szentkuthy Miklóst meggyőztem, hogy távolodjék el a *Prae* ezoterikus stílusától, hajlott a szóra, a történelmet választotta tárgyul, az „örült szamarat”, mint maga nevezte, s azt hiszem, legkitűnőbb elbeszélései a Magyarokban láttak nyomdafestéket, talán máig legjobb esszéje, Celliniről, minden bizonnyal.

Törzsasztalunk volt a Centrál kávéházban, ott ismerkedtem meg Szabó Magdával, aki ez időben verseket írt, hatszor szerepel a tartalomjegyzékben, Szentkuthy ötször. Ennél az asztalnál hangoztatta Szabolcsi Miklós kedvenc ötletét, hogy majd ír egy esszét vagy elbeszélést, ami azzal kezdődik, hogy satöbbi, és persze ugyancsak azzal fejeződik be. Hiába buzdítottam, nem írta meg. Legszerencsésebb munkatársam Képes Géza volt, ő tartja a csúcsot huszonhárom megjelenéssel. Ő nem az a típus, aki házal a szerkesztőknél, annál termékenyebb, ha a szerkesztő házal nála. Régi barátaim közül Rónay György kilencszer, Bóka Laci ötször, Vas István kilencszer, Sötér István négyszer szerepelt. Mátyás Iván harmincévesen húsznak látszott, ifjúvá serdült olasz puttó, aki disszidált a szentképről, az „öreg”, az apja, gyakran elkísérte, mert ő is írt. Weöres Sanyitól négy alkalommal közöltem költeményeket, Rómából küldött néhány Arany János- és Petőfi-utánezatot, megtévesztő volt mind a kettő, de én még azon a véleményen voltam, hogy az utánezat nem költészet, amire később Sanyi a csodálatos Psychével alaposan rácafolott. Nem hiányzott a munkatársak közül Jankovich Ferenc (öt megjelenés), Takáts Gyula (hét), Thurzó Gábor (öt), Jánosy István (öt), Karinthy Ferenc, sajnos, csak háromszor, pedig a *Siófok* című regény remekül indult. A fenti statisztikából kitűnik, milyen élehetetlen az úgynevezett harmadik nemzedék. Nem vették észre, hogy elkövetkezett az ő órájuk, meg sem kísérelték az úgynevezett második nemzedék példáját követve falanxszá tömörülni, inkább a Válaszba meg a Fórumba írtak, ott ugyanis néhány forinttal több volt a tiszteletdíj.

Egyébként nyitva állott a Magyarok szerkesztősége a beérkezett írók előtt ugyancsak, a szerzők között ott találni Schöpflin Aladár, Tamási Áron, Kassák, Déry, Nagy Lajos, Hatvany Lajos, Füst Milán, Benedek Marcell, Berda József, Illés Endre, Szabó Pál, Cs. Szabó nevét. A fiatalok közül pedig számosan itt is indultak, a többi között Örkény István, Kormos Pista, Birkás Endre, Benjámin László, Pilinszky, Darázs Endre, Cseres Tibor, Sarkadi Imre, Kálnoky, Rába György. Pándi Pál a Magyaroknál kezdte kritikusi pályafutását Szép Ernő *Emberszag* című kötetéről írott recenziójával.

K. L.: - Hogyan szűnt meg végül is a Magyarok?

K. G. E.: - Egyik kritikusom azt írta, hogy az én szerkesztésem alatt „ment tönkre” - ezt a kifejezést használja - a Magyarok. A Magyarokat nem tiltották be, semmiféle - hogy úgy mondjam - felső utasítás nem jött. A Magyarok mint egy álbetegség tünete, úgy szűnt meg. A fiatalok ezt úgy mondják: felszívódott, mint a vakbél-tünet. A fordulat éve után már nem lehetett a korábbi módon írni. Ez a gyakorlatban úgy mutatkozott meg, hogy - bár munkatársaimat a legfiatalabbaktól a legidősebbekig toboroztam - a végén már nem volt annyi kézirat, hogy a lapot ki lehetett volna adni. Ezért egyik napról a másikra megszüntettem. Ez a Magyarok pusztulásának a története.

K. L.: - Felidézünk néhány mozaikot, párhuzamosan regényfolyamoddal. Még egy kérdés: emlékezésed műfajául miért éppen az életrajzi regényt választottad, szemben a közvetlen memoárral és a fiktív regénnyel?

K. G. E.: - Az életrajzi regény az közepén áll a fikciónak, tehát a költött történet és a dokumentum között. Mert életrajzi regényt bizonyos dokumentáció nélkül nem lehet megírni, ugyanakkor én legalább azon igyekszem, hogy amit dokumentálni tudok, azt írói eszközökkel, tehát regényformában írjam. Ezek az emlékezések nem fikciók, ugyanakkor úgy vannak megírva, mint egy regény.

És mivel nemcsak írok, de olvasok is számtalan emlékiratot, az az érzés kísért, hogy átmeneti korszakokban élünk. Tudniillik egyetlenegy emlékiratot sem találtam, melynek szerzője ne átmeneti korszakban élt volna. Én egy olyan átmeneti korszakot próbáltam és próbálok megírni, amiben legalább tizenöt átmenet van.

FÜGGELÉK

Ottlik Géza: A másik Magyarország

Ottlik Gézának ez a kötetünk tárgyába vágó, irodalomtörténeti dokumentumokat is tartalmazó és beszélgetés-sorozatunkat jól kiegészítő írása a Kortárs című folyóirat 1981. júniusi számában jelent meg. Függelékként való közlését a szerző szíves volt engedélyezni, amiért a kötet szerkesztője ezúton mond köszönetet.

(K. L.)

1.

Ezt nehéz volt megmagyarázni Némethynek, akihez fel-feljártunk a Tárogató utcai ideiglenes polgármesteri hivatalába. Ezt még mindig nehéz megmagyarázni, 1981-ben, az okos, művelt, jóakarátú olvasóknak. Amilyen ez a Némethy Károly is volt, 1944-45 telén, a Pasaréten. Találkoztunk nála a régi barátjával, Herczeg Ferencsel. Felolvasta nekünk Zilahy Lajos vezércikkét a Szabadság első számából, amit valaki hozott neki - talán ejtőernyővel - Pestről. A Nyugatot akartuk újra megindítani, amit helyeselt, támogatott, megalakítottunk egy írók és művészek szervezetét, amit hivatalosan elismert, iktatott. Még tartott Buda ostroma.

Karácsony éjszakáján, mint a mennyei megváltás, átrohant fölöttünk a front, és arra ébredtünk, ami tegnap még erősen valószínűtlennek látszott, hogy túléljük a németek és nyilasok uralmát, túléljük a második világháborút. Persze tűz alatt volt a környék, ágyú, „katyusa”, golyószóró fűtyült, dörgött, jártak vízért a Törökvész dűlő egy-két felbontott régi kútjára az asszonyaink, lányaink (mert ez veszélyesebb volt), mi jártunk sorbaállni levesért vagy kaszinózni a hamar megindult ideiglenes városházára, s festők, írók, szobrászok, egyre többen találtunk egymásra, már december végén. Ki bánta, hogy csak néhány napra való élelmiszerrünk volt, készletek sehol? Az oroszok ilyen gyors előretörésére nem lehetett számítani. Legfeljebb ételekről beszélgettünk esténként, sötétben, mert gyertyánk se nagyon volt. Víz, gáz, villany megszűnt, tüzelőt is kellett szerezni, néhol tetőt, ablakot toldozni. Miért volt olyan sürgős és olyan fontos, hogy megindítsuk a Nyugatot?

Miért? Ilyen botorságot egyikünk sem kérdezett. Csak arról volt némi vita, hogy számítsuk-e be a három „álneves” Magyar Csillag-évet, s ne harmincötödik, hanem harmincnyolcadik évfolyamként induljunk. Mi emellett érveltünk, Németh László szintén, Illyés Gyula habozott. Ő már úgyis átadja Örleynek, nekünk, fiataloknak a szerkesztést, öreg hozzá, mondta. Nem tudtuk még ott Budán, hogy Örley meghalt, Babits jogutódja, örököse Illyés volt, a technikai szerkesztő - mindig is - Gellért Oszkár, és persze Schöpflint terveztük mindnyájunk fölé. Ahogy a véletlenül megmaradt régi feljegyzések mutatják.

Mit jelentett azon a háborús nyáron, negyvenegyben Babits halála és a Nyugat megszűnése? Hogy mit érzett például egy tizenkilenc éves diáklány, a lap egyik (büszke) előfizetője, a „tehetetlen rémület” dadogásán túl, azt, minthogy Nemes Nagy Ágnesnek hívták, harminc évvel később már elég pontos szavakkal el tudta mondani: „Kevés fogalmam volt az eljövendő

irodalmi gondokról, a szellemi és személyi harcokról, a politikai szándékokról, de a lényegét megértettem. 1941-ben a háború kellős közepén elveszíteni egy Babits Mihályt és vele együtt a Nyugatot - ezt az irodalomtörténeti, ezt az egzisztenciális ijedelmet teljes egészében átéltem.”

2.

A lap feltámasztását ilyen egzisztenciális parancsnak éreztük mindnyájan, gondoltam akkor. „Él magyar, áll Buda még”-nek, „példáznak”, „dac-fajok úri dacának” mikor épp csak-ugyan „az egész világ szóttje kibomlott”, „protestáló hitnek” s „küldeteses vétó”-nak. Buda javában égett.

„A hivatalos Magyarországnak közelebb kell kerülnie a másikhoz, a szellemi Magyarország-hoz” - jelentettük ki a polgármesterünknek. Valahogyan el kellett kezdeni. Nem mozogtunk otthonosan hivatalokban: költő, festőművész, író a civilizált országokban nem volt közéleti szereplő, „fontos személyiség”. Hogy aztán felléphetünk-e ennek a másik, szellemi Magyarországnak a nevében, odatartozunk-e egyáltalán: ez nem volt kérdéses. Tudtuk. A világ még nem tudta, de mi tudtuk. A feleségem is tudta, ismert bennünket [Pistát, Róbertet meg a barátainkat, legjobban és legrégebben Dénest (aki Hollandiában ragadt a kvartettjével) és Istvánt (aki Pesten ragadt) meg az ő fiatal új barátait, Balázst, Ágnest (az iskolai füzetbe írt verseivel)], szóval tudta, hogy hová tartozunk, ha a világ még nem is tudja. Ránk hagyta, csináljuk, nem lelkesedett érte.

- No persze - próbáltuk másnap jobban megmagyarázni Némethynek -, másutt, Amerikában, a brit birodalomban sincs sok köze a hivatalos országnak, elnöknek, parlamentnek, szenátusnak az ország igazi nagyjaihoz, a másik, a szellemi Amerikához, Angliához, de hogy ennyire semmi köze ne legyen, ennyire más utakon járjon, mint minálunk: ezt még ezek a nagy országok sem engedhették meg maguknak. És mi, rokontalan nyelvű, lélekszámban elfogyásra ítélt kis nép, mi aztán végképp nem rendezkedhetünk be mennyiségi és anyagi alapon, életszemléleten. Mi csak minőségi és szellemi értékekre építhetünk. Nekünk a fennmaradásunk függ a valódi nagyjainktól, az ő szellemük ébrentartásától. Bennük tudunk csak megkapaszkodni, hogy ne legyünk egy népnél sem alábbvalók - mert akkor megszűnünk. A nyelvünk elfelejtődik, beleolvadunk a németekbe vagy angolokba...

3.

Ezekkel a beszédekkel, azt hiszem, mélyen meghatottuk a rokonszenves és kitűnő ideiglenes budai polgármestert, el is fogadta, jóváhagyta a beadványunkat, azonban - túl szép szavak voltak, még ha igazak is. Valahogyan rosszul mondtuk. Nem ezt akartuk mondani. Még ma is nehéz megmagyarázni, hogy pontosan mit.

Emlékszem, lehangolódva indultunk hazafelé, szótlantul, karácsony napja óta először rosszkedvűen. Pár lépés után hirtelen megálltam.

- S talán ez lett volna a legokosabb - mondom.

- Mi?

- Amit Széchenyi vetett fel 48-ban. Március tizenkettedikén. Hogy adjuk fel a nyelvünket, nemzetiségünket, olvadjunk be a Monarchiába.

A barátom megdermedt. Villámgyors esze és humorérzéke most egy pillanatig nem volt hajlandó kapcsolni ebben a témában. Azt hiszem, úgy nézett rám, ahogy a vak Wesselényi Miklós nézhetett Széchenyire. Elnevettem magam: „Ebben persze az a vicc, hogy mindig csak száz évvel azelőtt lett volna a legokosabb csinálni!”

- Nem, inkább ötszáz évvel ezelőtt!

- Hatszázzal!

- Nyolcszázzal!

Felszabadultan nevettünk. Január közepe volt, csupa hó minden és tündöklő napsütés. Elmúlt a rossz nyomás bennünk. Lépegettünk a vidám ágyúdörgésben. Hatott a szónokiasság Széchenyitől kölcsönzött erős ellenmérge. A fenyegető dagály ellen sikerült megkapaszkodnunk, véletlenül a legnagyobb magyarban.

A Riadó utcai ablakom a katonaiskola kapujára nézett és a téглаépület délnyugati csücskére, ahol harmadéves korunkban a tantermünk volt. Mondom Gyöngyinek, a feleségemnek, ahogy hazaértünk, mert ellenállhatatlanul eszembe jutott: „Lukács ezredes úr egyszer váratlanul azt mondta nekem: Ottlik, maga a fellegekben jár.”

[Álmélkodtam rajta. Hogy ezt honnét tudja? Én is tudtam, mert anyám sokszor mondta már nekem, de Lukács Béla, aki négy évig volt a parancsnokunk a katonai főreáliskolában, ott szemben, legfeljebb háromszor-négyszer beszélt velem összesen, akkor is csak pár szót, rideg, szűkszavú ember, fogdát vagy megrovást, fenytést szabott ki, eléggé utálhatott, s mit tudott még rólam: megbuktam év végén magyarból egyszer, a rangsor közepén voltam, jó futó, súlylökő, amit lenézett, egyszer hat napot kaptam, mert kiszöktem éjjel, ami szintén dicstelen dolog volt, minthogy elcsíptek - hát jó, ha a nevemet tudja, megjegyezte, gondoltam -, aztán egyszerre, ott a Riadó utcára néző tantermünkben, ahogy indult kifelé, azt mondja, semmivel sem kapcsolatban, minden összefüggés nélkül: „Ottlik, maga a fellegekben jár.” (Drakula grófnak becéztük, a soványsága, a szomorú halálfeje miatt, ami akkor volt a legijesztőbb, ha néha, nagy ritkán, próbált vele mosolyogni egy halványat. Alig láttuk a négy év alatt.) Honnét tudta?]

Gyöngyi nevetett. „Ezt mondta neked?” Ennek megörült, mert értette az összefüggést. Nem szerette, kicsit nagyképűségnek tartotta az „írók és művészek” alapokmányát, vagy minek nevezzem, amit átadtunk Némethynek, miután egy héten át tanakodtunk a szövegezésén. „Írók és művészek... akik most a leghamarabb felszabadult budai részeken ismét egymásra találtak... elhatározták... stb.” És: „...keményen fogják távoltartani a művészi és szellemi élettől mindazokat, akiknek élete és munkássága összefüggött a reakció szellemével, de azokat is, akik pusztán politikai elveik ürügyén, az alkotó tehetség ereje nélkül akarják majd befolyásukat érvényesíteni. El kell takarítaniuk a szellem útjában álló hazugságokat, az önző megalkuvást, a jól gyümölcsöző ügyeskedést, az esztétikai tehetetlenséget, a napi politika árjával úszó közepszerűséget. A társadalom felépítésében az igazi és végső demokráciát akarják megvalósulva látni. Meggyőződésük, hogy ezt elsősorban a legjobbak és kevesek összefogásával tudják majd biztosítani. Felismerik, hogy máris meg kell teremteniük a szervezkedés magvát és keretét, s a főváros és az egész ország felszabadulásával párhuzamosan, egyenkint kiválasztani és személy szerint bevonni mindazokat a magyar írókat és alkotóművészeket, akiket hivatottságuk és felelősségérzetük közéjük sorol. Buda, 1945. január 16.

Berény Róbert, Dessewffy Gyula, Márffy Ödön, Ottlik Géza, Tolnai Gábor, Vas István, Vilt Tibor s. k.”

4.

Heten írtuk alá eredetileg (később még hárman-négyen), de Herczeg Ferencet, aki ott lakott pár lépésnyire, nem kértük fel a belépésre. Úgy emlékszem, mind a heten ott ültünk épp Némethy kis szobájában, amikor Herczeg, akivel barátságban volt, belépett. Némethynek szemlátomást rendkívül kínos volt ez a - szerencsére rövid - kis látogatás. Zavarban volt, de persze egy szóval sem kérdezte tőlünk, miért nem vettük be a barátját (nem elég jó író? ő nem tartozik a szellemi Magyarországhoz?), láthatólag nem is nagyon értette a dolgot. A jó szándékunk, hogy mondtunk néhány dicsérő szót Herczegről - becsületes, hazafias ember, van egy-két jó könyve -, csak fokozta a zavarát. Túl konzervatívnak tartjuk politikailag, gondolhatta magában. Igen, csakhogy legközelebb, amikor lelkesen felolvasta nekünk Zilahy vezércikkét a Szabadságból (olyasmiről, hogy „Hitler becsapott bennünket, azt ígérte, győzni fog, és lám, megverik”), mi ezt sem méltányoltuk. Hát Zilahy se kell nekünk, amikor máris a kommunista párt lapjában ír? Nem, ő se.

- Szóval, se jobb, se bal? Közép?

- Nem. Az pláne nem.

„Végül is hol van ez a másik, ez a ti szellemi Magyarországotok?” - kérdezhetette magában.

„Kogutowicz térképén nincs rajta, se a politikai térképen, se a hegy- és vízrajzin” - felelhattük volna.

Ez a kétféle „Kogutowicz” lógott a tantermeink falán, az egyik tarkán, a más-más színű 63 vármegyével, a másik szép zöld és barna árnyalatokkal. Az iskolai atlaszfüzetben volt még egy néprajzi és egy mezőgazdasági térképe is az országnak. De egyiken sem volt rajta Balassi Bálint, Zrínyi, Rákóczi, Bolyai János, Vörösmarty, Arany, Petőfi, se Ady, Bartók, Babits - csak a miénken. S már tudtuk, hogy éppen ez a térkép, a másik Magyarországé, az egyetlen, amelyik sérthetetlen és ép maradt mindmáig.

„Tyűha, kevés munkatársatok lesz, ha csak a lángelmék elég jók nektek!”

„Széchenyi jól jött nekünk a minap!”

Az egyik megmaradt lapon, ceruzával, kapásból firkantva, három hasábon, 78 leendő Nyugat-munkatársunkat számoltam meg. Nem tudtuk még, hogy sokan már nem élnek közülük. Majdnem az egész lista ma is érvényes.

„Honnan tudjátok egymásról, hogy ki tartozik oda, arra a másik ország térképére?”

„Tudjuk! És nem tudjuk! Tévedhetünk. De hitelezük az állampolgárságot. Mindenesetre tudjuk, hogy ki nem lakik ott...”

5.

Mire átjutottunk Pestre, március lett. Egy súlyos tévedésünk rögtön kiderült. Az Andrássy úton találkoztam Gellért Oszkárral. Nyugat!? Félrevont, és szigorúan, atyai jóakarattal sziszegte a fülembe: „Belépni! Petőfi-kör!” Nem értettem. Hová? Miért? És miért kell? Legyintett, ott-hagyott. Hülye kérdésekre nem válaszol.

Csak később tudtam meg, hogy ez volt az első „írószövetség”-félje a nekünk akkor teljesen ismeretlen, ma pedig már szerencsésen elfelejtett, hírhedt neveknek. Gellért szerkesztésére így hát nem számíthattunk. Illyéstől sem kaptuk meg a vezércikket az első számhoz, egy csomó anyag összegyűlt mégis, amit 5-6 év múlva, amikor a kezembe akadt, dossziéstul apró darabokra téptem vak indulattal, hogy „lássuk, Uramisten, mire megyünk ketten”, ahogy ezt már

szégyenkezve bevallottam valahol. A Nyugat harmincnyolcadik évfolyamának első számából egyetlen cikkecske maradt meg - talán nem véletlenül mentettem ki a jégverésbeli dühömből -, Berény Róberté.

Kell hozzá tudni, hogy ez nekünk szólt, nekem is, és hogy nemcsak nekünk szólt. Fel kellene idézni hozzá a nyilas uralom napjait, amit pár mondatban nem lehet. Ott Budán, az ostrom idején még nem tudtuk, hogy milliószámra gyilkolták le az elhurcolt embereket, de elég volt, amiről tudtunk vagy hallottunk: maga az elhurcolás ténye, módja és a magyar nyilaskeresztesek közreműködése - amikor egy nép szemetjéből, legaljából sem lett volna szabad találniuk ehhez tíz-húsz félkegyelműnél vagy erkölcsi torzszülőtnél többet. Persze hogy csordultig voltunk haraggal, gyűlölettel. Jól jellemzi az időket, hogy egyik jó barátunk, szelíd költő, aki a légynek sem tudott volna ártani, a lebukás kockázatával másolt le és lopott ki listákat nyilas pártszolgálatosokról, hogy majd felakasztassuk őket. Egy csomó név, született, anyja neve. Egy ideig raktuk ide, oda. A sok anyával együtt. Aztán Gyöngyi megfogta megint, nézett ránk, jobbra-balra, mint aki kellemetlen szagot érez. Ránézett a költőre, kérdőn, aki rögtön bólintott. Igen. Dobjuk tűzbe. Még ha az életét kockáztatta is érte.

Nem az anyákat sajnáltuk meg.

Nyugat, 38. évf. 1. sz.

A GYŰLÖLKÖDÉS ÜSZKÉNEK EL KELL HAMVADNIA

Emberek, kiket oly hosszú idő óta gyűlölködésre hajszoltak, most még inkább, mint máskor, odaadóan fogadjátok magatokba hivatott művészek nesztelen szavát, hogy bennetek is megpendüljön a megnevezhetetlen indíték, mely minden magasrendű művészi munka szülője és létrehozója. A gyűlölködés üszkének pedig el kell hamvadnia, hogy gáttalanul árásszon el a másik, tisztább tűz boldogító sugárzása - a szereteté. Emberek életközössége nélkül nincs művészet, vagy másképpen: művész csak embertársak létének tudatával hozhatja létre művét. Nem fogalmaknak s nem dolgoknak pontos meghatározásban való kimondása az ő hivatása, az éssen túli tájakról fordul felétek, s emelkedett szellemi magatartása kormányozza formálását. Amit formál, s akiért formálja - egyaránt szereti. Az embert szereti minden földi piszkában vagy égi ragyogásában. S bármilyen kavargó benne a szenvedély, s mennél mélyebben fakad, annál nagyobb a szeretet, az az egyetlen izzás, amiben minden indulat harmóniává olvad. Hivatott művész művéből az emberszeretet árad, s ha nem - akkor nem művész.

Buda, 1945. II. 16.

Berény Róbert

6.

A festő szavai talán azért visszhangoznak ma olyan szomorú halálos kopogással a fülemben, mint őszi favágás az udvarok kövén, mert senki nem hallotta meg, és csakugyan sötétség és hideg borult ránk nemsokára. S végül én sem tudtam megfogadni belőle, ami nekünk szólt. Az újabb „gyűlölködésre hajszolás” undort, rettegést és olyan légkört teremtett, vagy inkább fojtogató levegőtleniséget, amiben nem lehet lantot pengetni és műveket alkotni, legfeljebb rekedten és fuldokolva átkot mondani Babilon leányára. Évtizedek teltek el azóta, de az emléke még mindig fojtogató gombóc az ember torkában, és bizonyítja Berény Róbert nyilvánvaló igazságát. Rekedt torokkal nem lehet énekelni. Ha nem tudsz szeretetet beleadni az írásodba, abból soha nem lesz írásmű. Erről sem lehet hát pár mondatban beszélni.

Vegyük úgy, hogy ezt a máshonnet jövő hangot azért nem hallották meg, mert ott nem lehet fogni a hullámhosszát, más frekvenciára vannak hangolva a készülékeik. Nem tudják venni a másik ország adását.

Hol van hát ez a másik ország? A fellegekben. Ezt nehéz letérképezni. Viszont könnyű lett volna 1945-ben lehozni onnét néhányat a tervbe vett munkatársak közül a Nyugatnak: Hevesi Andrást, Radnótit, Gellérit, Örleyt, Sárközit, Szerb Antalt, Pap Károlyt, Halász Gábort.

Akik életben maradtunk a Nyugatnak ebből a második és harmadik nemzedékéből, nemsokára újrakezdtek, itt lent a földön, a februárban félbeszakadt, meghiúsult tervünket. Lap híján és helyett, összehoztunk egy Vörösmarty-akadémiát. Hétfői Társaságnak nevezve, hogy ne higgyék összeesküvésnek, ami tulajdonképpen (kimondatlanul is) volt; összefogása a „legjobbknak és keveseknek”. Úgy emlékszem, húsz-huszonketten voltak a „kevesek”, a „legjobb”-ságot biztosította a Nyugat-munkatársi rangjuk. Mindnyájan tisztán estek át a nehéz időkon is. Akkor összetartoztunk; ezt kipróbáltuk titkos szavazással is. A „másik ország” állampolgárságát, a halálig való odatartozást persze előlegeznünk kellett egymásnak, szükségképpen. És a tévedés jogával.

Az első tévedés - hogy egytől egyig összetartozunk mindnyájan - az én regényes ábrándom volt, s hamar szét is foszlott. Én semmit nem vártam az emberektől, nagyjátalában (aki regényt akar írni róluk, annak kell tudni, hogy milyenek), ettől a Hétfői Társaságtól meg túl sokat. Megengedem, talán csodát, lehetetlent. My mistake, mondaná az angol. Minden harmadikunk cserbenhagyta - maradjunk az understatementeknél - a Nyugat emblémáján a (nekünk nagyon szerencsésen választott, éppen aktuális) számkivetettségben is halálig tartó hűséget jelképező Mikes Kelemen, s hamar feladta a lap életrekeltését is - holott egy-két évfolyama még megjelenhetett volna, 45-46-ban. Így aztán az 1944-es náci-német megszállás lapbetiltása maradt érvényben, mindmáig.

Ami a regényes ábrándokat illeti, az írói szakmát nem tartottam okvetlenül egy felesküdt titkos lovagrendnek, de úgy láttam, hogy a mesterség technikája nemigen tűri a hazugságot, olcsóságot, áltatást, önáltatást, s hogy ebből a türelmetlenségéből, bizonyos szakmai szint felett, olyan követelmények fakadnak, melyeknek eleget tenni bajosan lehet, minél fogva bizvást mondhatjuk, hogy regényes ábrándokat táplál már eleve, aki erre a pályára lép.

Mégis, bármely követelménycsoport teljesíthetőségét egyetlen adott eset is bizonyíthatja. A matematikus axióma-rendszereinek egyik alapkövetelménye, hogy ne legyen bennük ellentmondás. Ezt azonban (tudtommal, egyelőre) semmi más módon nem tudja bizonyítani, mint egy rokon példa „létezése”-vel, s (szemantikusan) így posztulálja: „Egy axiómarendszer ellentmondásmentes, ha van legalább egy modellje.”

Az egyetlen, amiben követni lehetett volna a mi „bizonyító erejű” modellünket, a Nyugat első - szemünk láttára csodát, lehetetlent megvalósító - nagy nemzedékét, az a szilárd összetartozásuk volt. Egymás közötti súlyos ellentéteikből mi, a világ és én, semmit sem láttunk. És nemcsak versben, prózában, a lap hasábjain voltak egyek a bárhonnán jövő támadásokkal szemben, hanem tüntetően a külvilág felé is, dobogókon, fényképeken, előadásokon, a Zeneakadémia pódiumán: úgy álltak ott egyenes derékkal egymás oldalán, harcos óriások, legyőzhetetlen összefogásban, mint akik a homlokukon lecsorduló vértől boldogan nevetnek bele a világba. Láttam.

A gazdag különbözőségükben is, s annál inkább, összetartoztak. Vas István írja Adyról, Babitsról és a „Nyugat egész nagy nemzedékéről”, hogy olyanok, „mint a katolikus dogmában a szentek egysége: megbonthatatlan sokféleség”. Én abban a hitben éltem, hogy mi,

utánuk jövők, mindnyájan őket akarjuk majmolni. Tévedtem. Jó harmadrészünk nem őket majmolta.

De jött helyettük, sietek közbeszúrni, szinte mint a Nyugat újabb, már síron túli csodatétele, egy Rodostót vállaló negyedik nemzedék, egzisztenciális segítségnek a hallgatás hosszú éveire, életben tartani irodalmunkat bujdosásában is.

Másféle, alapvetőbb tévedés volt a szervezkedésünk az ostrom alatt. Bármilyen emelkedett és indokolt céllal, mégiscsak világi hatalomra törekedtünk. Legalább némi súlyra, befolyásra, közéleti szerepre. Amit később kaptak is közülünk néhányan. Tapasztalhattuk, hogy nem sokra mentünk vele, ők maguk meg a semminél kevesebbre: a társadalmi rangjuk, súlyuk legtöbbszörüket lehúzta nemcsak a fellegekből, hanem a saját régi szintjükénél is alábbra. Azonban ha nem így történik, ami utóvégre megeshetett volna, akkor is rosszul képzeltük. Nem ez az ábra.

„A hivatalos Magyarországnak közelebb kell kerülnie a másik, a szellemi Magyarországhoz.” Ezt rögtön rosszul mondtuk Némethynek. Nem kell közelebb kerülnie. Elég visszatérnie a civilizáció szabta korlátai közé, és nem kell, mert nem is tud közelebb kerülni: ő csak egy absztrakció, a másik meg valóság. Nála mindig egy rendszámmal magasabb fokú realitás. Ahogy a komplex számok magukba foglalják (mellesleg) az összes valós számot, az irracionálisok az összes racionálíst, ahogy a nem-euklidészi geometriák magukba foglalják az euklidészit - és nem fordítva, mint sokan képzelik -, úgy az egész nem férhet bele soha abba, ami a része. Amit Zrínyi, Csokonai, Babits vagy Bartók, Bolyai János létrehozott, annak egyképpen nem árthat sem tűz, sem vas, sem irigy idő, sem neutronbomba.

Mi emberek nemigen látunk bele a világ, a dolgok lényegébe. Nincs betekintésünk például a szellemi alkotások valódi szerkezetébe, abba, hogy (például) a művészetekben, zenében, irodalomban igazán miről is van szó. Mégis, ha valaki bele tudja élni magát valamelyikbe, és érzi, sejti, talán a hátgerincében, hogy mi is ez a lényeg mondjuk Vörösmarty versében, akkor el tudja képzelni, még ha botfülű is máskülönben, hogy - mondjuk - Beethoven zenéjében is erről van szó: és rögtön láthatja, hogy ezt a lényeget sem idő, sem tér, sem atomháború nem pusztíthatja el, olyasféléképpen, ahogy a derékszögű háromszögre vonatkozó tételleket vagy a hiperbola egyenleteit sem. Ez az ábra.

[Mindenesetre egyike a dolgok lényegét puhatoló „ábrák”-nak. Legalább még egyet melléje kell rajzolnom.

A (nagyon is) elpusztítható emberi életben is vannak ilyen el nem pusztítható, a szemünkkel szintén nemigen látható dolgok. (Úgy értem, hogy például annak is, ami a szemünkkel látható, a tárgyak, a világ - (mulandó) - látványának is mindig van egy láthatatlan - (maradandó) - összetevője, teljesebb tartalma.)

Nemcsak lángelmék, nagy szellemek alkotnak olyasmit, ami sérthetetlen, visszacsinálhatatlan. Például minden egyszerű és igaz (lehetőleg hazugság nélküli, a gyűlölettől lehetőleg elforduló) emberi élet termel valami irreverzibilist, belead a világba valamit (például melegséget, fényt, biztonságot maga körül) - amiről legtöbbször nem is tud. Nincs neve, nincs rá szavunk. Aztán, ha például elveszítjük, vagy például hidegség és sötét borul ránk tartósan - és elnevezzük melegségnek, meg világosságnak, meg biztonságnak, mert észreveesszük, hogy az elvesztésével most ilyesfélék hiányoznak a világból -, csak akkor kezdjük gyanítani, hogy ez a néven-nem-nevezhető, ez valóságosabb dolog volt az életünkben mindennél, ami néven nevezhető. Talán éppen erről volt szó, ilyesmi a dolgok lényege. A visszacsinálhatatlanságában, sérthetetlenségében, névtelen-láthatatlan része a másik országnak. Ez az ábra még messzebb esik a letérképezhetőségtől.]

Más kérdés, hogy a „hivatalos” országnak szüksége lehet-e a másokra, vagy boldogul-e ő is egymagában, mint amaz ott a fellegekben? Nem tudom. Nem tudom, és nem töröm rajta a fejem. Ez az ő dolguk. Befejezem, amit mesélni kezdtem. Ez az én dolgom.

7.

Az utolsó háborús években egyszer találkoztam egy zsúfolt ötös autóbuszon a régi, Bocskai-főreálbeli parancsnokommal. Tizennégy éve láttam utoljára, ősrégi civil voltam már, de megismert. Illett hát átadni a helyemet. „Üljön le... ezredes úr” - motyogtam, óvatos kis kérdő hangsúllyal.

Azóta már biztos tábornok, de ha mégsem, akkor otrombaság annak szólitanom. Biccentett:

„Köszönöm. Altábornagy” - dűnnyögte, de állva maradt. Így persze én sem ültem vissza. Utaztunk szótlánul, félszegen álldogálva egymás mellett. Ő semmit a világon nem tudott rólam - mérnöknek mentem-e végül, vagy tanárnak, van-e családom, nyolc gyerekem? Matematikus lett-e belőlem vagy futótréner? Ez engem nem zavart. Én tudtam, hogy nagyon magas az új rendfokozata, ketten-hárman lehetnek csak fölötte a honvédség egész vezérkarában. Tudtam, hogy az én rangom, a Nyugat munkatársa, még ennél is magasabb (valahol másutt). Tudtam, ha nem is az eszemmel (de valahol másutt): ha ő utált és lenézett is engem, én tulajdonképpen sosem utáltam igazán. Teljes lelki békességgel dülöngéltem hát mellette a tömött autóbuszon, amikor váratlanul egyszerre megszólalt. Lélegzett egyet, mintha lenyelne egy kurta sóhajtást, és azt mondja, a régi hideg, kelletlen hangján:

„Kár, hogy maga otthagyt bennünket, Ottlik.” Azt hiszem, leesett az állam. „Nagy szükségünk volna most a vezérkarban ilyen emberre.” Elképedve néztem a szemébe. Aki a fellegekben jár, altábornagy úr? - futott át a fejemben. S a szikár, szomorú, mogorva öreg katona, mintha a kimondatlan kérdésekre felelne, rábólintott: „Igen”.